

4 Ramsey

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ

НЕИЗДААННЫЕ И НЕСОБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ

Подготовка текстов и примечания
АНАИТ ЧАРЕНЦ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983.

ՀԱՅԵՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ

A 11
69710

ԱՆՏԻՊ ԵՎ ՉՀԱՎԱՔՎԱԾ
ԵՐԿԵՐ

Բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց
ԱՆԱՀԻՏ ՉԱՐԵՆՑԸ,

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խ մ բ ա գ ր ա կ ա ն կ ո լ ե գ ի ա
ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս. Բ., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա. Գ., ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ.,
ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ Վ. Մ., ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Վ. Հ., ԶՐԱՇՅԱՆ Է. Մ.

Դիբը հրատարակության էն երաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ս. Բ. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆԸ
և բանասիրական գիտությունների բեկնածու Վ. Մ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆԸ

Չարենց, Նդիշե

Չ 282 Անտիպ և չհավաքված հրկեր /Խմբ. կոլեգիա՝ Աղա-
բաբյան Ս. Բ. և ուրիշ. Բնագիրը պատրաստեց և ծա-
նոթագրեց Անահիտ Չարենցը—Նր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1983, 711 էջ, 6 թ. նկ.:

Ներկա յողովածուն ընդգրկում է Նդիշե Չարենցի անտիպ մնա-
ցած գործերը, թարգմանությունները, նամակները, ինչպես նաև միայն
մամուլում հրապարակված բանաստեղծությունները:

Նախատեսված է գրականագետների և ընթերցող լայն շրջան-
ների համար:

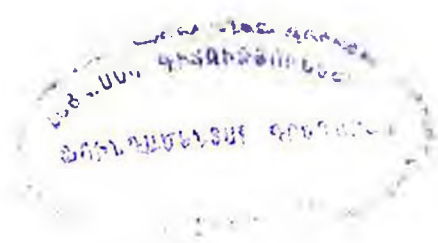
4702080200

Չ ————— 44—82
703 (02)—83

ԳՄԴ 84 . Հ Գ
Ap 2

Նկիշ Զարենց (1934)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

Հայ սովետական մեծ բանաստեղծ Նղիշ Ջառենցի գրական ժառանգությունը վաղուց նվաճել է համաժողովրդական հանաչում, հրա առնունք իրավամբ մտել է սոցիալիստական հեղափոխության դարաշրջանի խոշորագույն արվեստագետների անունների շարքը: Մեր գրականագիտությունը գնալով ավելի խոր է բացահայտում Ջառենցի ստեղծագործության պատմագեղարվեստական վիթխարի նշանակությունը, հրա դերը սովետահայ գրականության ստաջացման և հետագա ողջ զարգացման մեջ, հրա անփոխարինելի տեղը սովետական բազմազգ պոեզիայի դասական արժեքների շղթայում:

Անցած տարիներին զգալի գործ է կատարվել բանաստեղծի ժառանգության հրատարակության և քարգմանությունների ուղղությամբ: Այստեղ պետք է հատկապես նշել Նղիշ Ջառենցի Երկերի ժողովածուն՝ վեց հատորով, որը պատրաստվել է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում և լույս է ընծայվել 1962—1968 թվականներին: Դա բանաստեղծի Երկերի առաջին գիտական հրատարակությունն էր, որը հիմք է ծառայում հաև մասսայական հրատարակությունների համար: Սակայն այդ հրատարակությունն ըստ ամենայնի լիակատար չէր. հրանից տարբեր պատճառներով դուրս են մնացել հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված մի շարք բանաստեղծություններ ու պոեմներ, քարգմանություններ, հողվածներ, ինչպես հաև այն ժամանակ դեռևս չհայտնաբերված համակներ և գրություններ: Վեցհատորյակում բոլորովին չեն ընդգրկված կյանքի վերջին տարիներին (1935—1937) Ե. Ջառենցի գրած և մասամբ այդ տարիներին տպագրված, իսկ ճնշող մեծամասնությամբ՝ անտիպ մնացած բազմաթիվ չափածո երկեր, որոնք հեղինակի ստեղծագործական զարգացման մեջ մի առանձին և շատ կարևոր շրջան են կազմում: Թեև նետագայում՝ 50—60-ական թվականներին, այդ ձեռագրերի մի զգալի մասը տպագրվեց գրական մամուլում և ժողովածուներում, սակայն, ինքնին հասկա-

նալի է, դրանով չի վերանում այդ բոլոր երկերն ի մի բերելու և առանձին գրելով հրապարակելու անհրաժեշտությունը:

Նդիշե Չարենցի գրական ժառանգության ներկա հատորը նպատակ ունի հավաքելու և բնօրինակին հանձնելու հրա երկերի վեցհատորյակից դուրս մնացած չափածո և արձակ էջերի խոշորագույն մասը: Ինչպես բանաստեղծությունների, այնպես էլ պոեմների բաժինները բացվում են Չարենցի կողմից տպագրված երկերով: Իրանցից են 1935—1936 թվականներին մամուլում հրապարակված մի շարք ֆաղաֆաղիական բանաստեղծություններ, «Ռոմանս անսեր» պոեմը (1922), որն իր արտահայտած ծայրանկ խոտորիստական և պոլիտկուլտական դրույքներով հանդերձ, կարևոր աղբյուր է սովետահայ գրականության ձևավորման շրջանի ուսումնասիրության համար, Չարենցի փոխադրած «Գիֆորի երազը» պոեմը (1928) և այլ երկեր: Սույն հատորում տպագրվում են նաև մի քանի հոգվածներ ու քաղվածքներ, որոնք որոշակի նկատառություն են ներկայացնում Չարենցի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրության մեջ:

Ընթերցողի ուշադրությանը հանձնվող այս հատորի մեծ մասը գրվում են հեղինակի կողմից չտպագրված չափածո երկերը, ինչպես նաև համակերներն ու գրությունները, որոնք զերգանցապես կապվում են Չարենցի կյանքի վերջին տարիների հետ: Լինելով մեծ բանաստեղծի քննադատիկ-գաղափարական ու գեղարվեստական բուռն և անդադրում որոնումների արգասիքը, Չարենցի վերջին բանաստեղծություններն ու պոեմները մեծ մասամբ չեն հասել ավարտուն վիճակի, հրանք մնացել են քաղվարքիվ սևագիր տարբերակներով, որոնց մեջ հեղինակը վերջնական ընտրություն կատարելու հնարավորություն չի ունեցել: Սրան պետք է ավելացնել և այն ցավալի իրողությունը, որ բանաստեղծի ձեռագրերից շատերը վատ պահպանվելու պատճառով ժամանակի ընթացքում ֆայֆայվել ու զգալի չափով դարձել են անվերծանելի, և դա մեծ դժվարություններ է հարուցում նրանց հրատարակության գործում: Թաղմարքիվ սևագիր, հաճախ շատ դժվար ընթերցելի ձեռագրերի մեջ կողմնորոշվելու և, ըստ հնարավորին, երկերի ճշգրիտ բնագիրը վերականգնելու (կամ վերստեղծելու) համար երկար տարիների աշխատանք է կատարել հատորի կազմող, բանաստեղծի դուստր Անահիտ Չարենցը:

1935—1937 թվականները, երբ գրվել է այս հատորում զետեղված գործերի զգալի մասը, բարդ և դժվարին տարիներ էին կուսակցության և սովետական ժողովրդի կյանքում: Սովետական Միության նոր սահմա-

նադրության նախագծի ֆենարկման ժամանակ ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1977 թ. Մայիսյան պլենումում այդ մասին ասվեց.

«Մենք գիտենք, բնկերներ, որ այժմ գործող սահմանադրության ընդունմից հետո առանձին տարիներ մոայլվեցին ապօրինի բռնություններով, սոցիալիստական դեմոկրատիայի սկզբունքների, կուսակցական և պետական կյանքի լենինյան նորմաների խախտումներով: Դա արվում էր նակասակ սահմանադրական դրույրների: Կուսակցությունը վճռականորեն դասապարտեց նման պրակտիկան, և այն երբև չպետք է կրկնվի» (տե՛ս «Պրավդա», 25 մայիսի 1977 թ.):

Այդ տարիները շատ դժվարին և, ի վերջո, ողբերգական եղան նաև Եղիշե Չարենցի անձնական հակատագրում և ստեղծագործության մեջ: Դիտելով և խորապես հասկանալով իր շուրջը կատարվող «ապօրինի բռնությունները, սոցիալիստական դեմոկրատիայի սկզբունքների, կուսակցական և պետական կյանքի լենինյան նորմաների խախտումները», բանաստեղծը, բնականաբար, շատ ծանր է վերապրել այդ բոլորը և իր մտորումներն արտահայտել է բազմաթիվ չափածո էջերում: Այդ էջերում կան առանձին մոայլերանգներ և արամադրություններ, որոնց հիմքն ու պատճառը այսօր դժվար չէ հասկանալ ու բացատրել: Սակայն այդ բանաստեղծական մտորումների մեջ հանդես է եկել ոչ միայն հեղինակի խորարարական միտքը, սկզբունքայնությունն ու համարձակությունը, այլև նրա մեծ հավատը լենինյան ճշմարտության և արդարության հաղթանակի հկասմամբ: Չնայած ծանր փորձություններին, Չարենցը մինչև վերջ մնաց հեղափոխության երգչի և սովետական հայրենասերի դիրքերում, ապրեց և մահացավ այն հավատով, որ իրեն «ոչ մի ժանիք չի բաժանի լենինյան դարից»:

Մեծ բանաստեղծի հավատը նրան շխարհեց: Մեր կուսակցությունը սկզբունքային և անհաշտ ֆենադատության ենքարկեց անհատի պաշտամունքը և նրա հետ կապված՝ սոցիալիստական օրինականության շարաշահումները: 50-ական րվականներին վերականգնվեց նաև հայ հանճարեղ բանաստեղծի բարի անունը, և նրա անմահ ստեղծագործությունը վերադարձվեց սովետական ժողովրդին: Հրատարակելով Չարենցի ժառանգության ներկա հատարը, մենք ընքերցողին ենք հանձնում նրա ստեղծագործության մի կարևոր մասը ևս, որը կօգնի շատ կողմերով լրացնելու նրա գրական դիմանկարը, ծանոթանալու նրա վերջին գեղարվեստական մտահղացումների հետ, որոնցից շատերը չկարողացավ իրականացնել և ամբողջացնել:

Սկզբնապես՝ 60-ական թթ. վերջին և 70-ական թթ. սկզբին, ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ծրագրել էր այս գիրքը հրատարակել իբրև եղիշե Չարենցի երկերի ժողովածուի լրացուցիչ՝ VII հատոր։ Այն ժամանակ հատորը կազմված էր գրքի բացառապես 30-ական րվականների կեսերին գրված բանաստեղծություններից ու պոեմներից։ Այդ փուլում գրքի խմբագրական աշխատանքները կատարել է Ա. Գ. Զաֆարյանը։ Ա. Գ. Զաֆարյանը խմբագրել է մասնավորապես Չարենցի չափածո անտիպ ժառանգությունը՝ աշխատելով Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանում պահպանվող բանաստեղծի ձեռագրերի վրա։

Անցած տարիներին հայտնաբերվեցին և մամուլում հրատարակվեցին չարենցյան բազմաթիվ նոր երկեր՝ բանաստեղծություններ, նամակներ, զրույցներ։ Այդ կոսպեկցությամբ ինստիտուտը կազմողին առաջարկեց հատորի մեջ ամփոփել նաև այդ երկերը, ինչպես և այն ստեղծագործությունները, որոնք տարբեր պատճառներով չեն մտել վեցհատորյակի մեջ։ Այս բոլորի նկատմամբ հատորի կազմը, կառուցվածքը և բնույթը զգալի չափով փոխվեցին, և նպատակահարմար գտնվեց այն հրատարակել իբրև Չարենցի գրական ժառանգության մի առանձին գիրք։ Այդ ձևով էլ հատորը ներկայացնում էնք բերեցողին, վստահ լինելով, որ այն ծանրակշիռ ավանդ կլինի եղիշե Չարենցի ստեղծագործության հավաքման ու հրապարակման գործում, որն, անշուշտ, այս գրքով չի սպառվում, այլ պահանջում է կոլեկտիվ մեծ ջանքեր, նոր որոնումներ արխիվներում, մամուլի էջերում, մասնավոր հավաքածուներում։

Եղիշե Չարենցի այս հատորի վերջնական խմբագրությունը կատարել են է. Մ. Զրբաշյանը և Պ. Հ. Հակոբյանը։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մ Ո Ւ Տ Ք Ը

- Ահալասիկ կրկին իմ աչքերի առաջ,
 Հերոսական բազում տարիների միջով,
 Տարիների միջով բազմաշառաչ,
 Տարիների՝ անցած անմարելի շնչով,—
- 5 Օ, տասնհինգ անհուն տարիների միջից,
 Որ այն օրից անցան այնքան արագ—
 Բարձրանում է իմ դեմ հասակը Իլլիշի՝
 Լեոնտիման կեցած զրահապատի վրա:—
 Ահալասիկ այնտեղ, կայտարանի առջև
- 10 Բազմահազար մարդկանց անլուելի մի ծով,
 Եվ մեջտեղում ահա, որպես սրողպատ թռչուն,
 Մի երկաթյա օթո:—Պատերազմի բոցով,
 Պատերազմի ծխով ու հրդեհով կիզված
 Բազմովյուններ բազում շրջապատած նրան—
- 15 Ունկնդրում են ահեղ, անկարելի հուզված,—
 Եվ բառերը նրա, իբրև կարմիր կրակ,
 Անձրեում են նրանց հոգիների վրա:
 ...Զայրույթը դեմքերի,
 Այդ դեմքերի՝ կիզված պատերազմի հրով,
- 20 Այդ դեմքերի՝ տրված խրամատների հրին,
 Այդ դեմքերի՝ խոժոռ, մխաշաղախ, հզոր,—
 Զայրույթը դեմքերի,—
 Օ, տարիներ՝ կրած բոցածավալ ցասում,—
 Ունկնդրում էր նրան հաղարանուն զերին,
- 25 Շղթայակապ հսկան, որ տարիներ բազում
 Ստեպներում իր ցուրտ, քաղաքներում իր խորթ,
 Ավաններում անլույս, խրճիթներում խոնավ

- Խնամեմք էր, սնեմք ատելությունն իր բոլոր,
 Որ բովանդակ ուժով չէր բռնակել բնավ,—
 30 Օ, բազմություն անլուր, ըմբոստություն դու նոր,
 Որ մանչա սխտի օվկիանոսի նման...
 Այնտեղ, բազմության դեմ,
 Զրահաստի վրա-միջահասակ մի մարդ,
 Մանր աչքերով՝ վառված ատելությամբ մի թեժ,
 35 Շարժումներով հատու,—անհերքելի, անմար
 Պատգամներ է նետում հրթիռների սկզբ վառ—
 Անաստի նման հրատառը ու բարկ,
 Տարիներով ծարավ տափաստանի նման,
 Մի ահավոր, մի նոր պատերազմի...
 40 «Ձեր սվինները սուր, որ տարիներ ահա
 Ձեր տերերի կամքով իրար կուրծք եք խրում—
 Էլ շո՞ւռ տվեք հիմա ձեր տերերի վրա,—
 Ո՞չ մի մարտիկ այլևս թող չմնա
 Պատերազմի արնոտ խրամատներում...
 45 Գործարաններից, հանքերից, հողից,
 Ձեր արյամբ ցողված դաշտերից մահի
 Ելե՛ք տերերի կամքի դեմ դեղին՝
 Մի վերջին մարտի դասակարգային...»
 50 Նա կանգնած է հաստատու—Նա նայում է առաջ՝
 Օվկիանոսի նման որոտացող, խռիվ
 Այդ բազմությունը հոժ, որ բոլոր հայացքն հառած
 Իր բորբոքված դեմքին՝ ունկնդրում է լռին:
 Նա կանգնած է վստահ— Այդ մարդկային անհունը,
 55 Որ ծփում է դեռ խուլ իր աչքերի ներքո—
 Արդեն կրկնում է իր լեզենդական անունը.—
 Եվ նա մղում է արդ իր երկաթյա ձեռքով
 Նրանց մարտի մի նոր—Ինչպե՞ս հեռու սամումը,
 Որի ահումն արդեն զգացվում է օդում—
 60 Նա դգում է արդեն, որ լեռնանում է
 Ըմբոստությունն անդուլ.
 Մրրկահավն ինչպե՞ս փոթորկից առաջ՝
 Հուժկու կուրծքը տված խոնավ քամուն՝

- Արդէն լսում է լույծ ալիքների տամուկ
 65 Օրորներում գալիք լեռնաշառաչ
 Ալիքների որոտը,— այդպես լսում է նա
 Լեռնացումը այդ նո՛ր օվկիանի,
 Եվ ուռչում է իր կուրծքը, ինչպէս առագաստ,
 Որին մղում է մեծ մրդիկների քամին...
- 70
 Այնտեղ, երկրից-երկիր,
 Սառուցյալից մինչև օվկիանոսը Խաղաղ,
 Արեմուտքից մինչև Արեւիկի
 Տափաստանները բարկ,
 75 Երկրագնդի բոլո՛ր ցամաքների վրա
 Եվ ծովերում անգամ, անգամ օդում—
 Չորս տարի է ահա, որ հուրհուրան
 Պատերազմի մրդիկն է որոտում:—
 Բաղմամիլիոն մարդիկ, ընչադուրկներ, ճորտեր,
 80 Պրոլետարներ՝ ամէ՛ն ազգության ու ցեղի՝
 Իրար հանդեպ կեցած տարիներ է արդեն,
 Որ լափում են իրար՝ մղված դեղին
 Կապիտալի ձեռքով:— Հենց առաջին ումբից,
 Որ դնդալով պայթեց խրամատներում մի օր—
 85 Որպես խարխուլ մի նաւ, որպէս անպետք,
 Թղթակառույց մի շենք-ողորմելի, անզոր,
 Սառցե մի տան նման, որ ձյուն հալին
 Հալչում, փլչում է բարկ արեգակի ներքո—
 Հօգս ցնդեց
 90 Երկրորդ
 Ինտերնացիոնալը
 Իր խեղկատակ, զաղիր հերոսների ձեռքով...
 Ողորմելի, խղճուկ միմոսների նման
 Ղեկավարներն անցան «հայրենիքի» դիրքերը
 95 Եվ քեցի՛ն դեպի սպանդանոց ու մահ,
 Որ հռչատեն իրենց ընկերներին—
 Աշխատավոր մարդկանց բաղմահազար զնդեր...
 Եվ կրկնեխտն է միայն, որ համառում է դեռ

- Իր ղնդանում ընկած... պատերազմի բովից
- 100 Մենակ ի՛նքը անցավ՝ կուսակցության հետ իր,
 Որ ալսօրվա հորդած այս լեռնացող ծովը
 Դեպի պայքար մղի ուղիներով կարմիր...
 Արդեն,— տեսնում է նա,— լեռնանում է արդեն
 Մասսաների ցասումը— Արդեն շուտով
- 105 Պիտի աշխարհացունց փոթորիկներ պայթին—
 Եվ հարկավոր է արդ, ճշուդակոտոր
 Մի անտառի նման՝ մոխիրների տակից
 Բարձրացնել ծիլերը այն կենդանի,
 Եվ ստեղծել նորից անտառ մի ահագին,
- 110 Որին ո՛չ մի մրրիկ էլ չտանի...
 Խրամատներում պայթած հենց առաջին ումբի
 Վռնոցների միջից արդեն տեսել էր նա
 Թե՛ անկումը դեղին հերոսների,
- 115 Թե՛ բարձրացող հողմի այս լեռնացումն ահա՛—
 Ահավասի՛կ ինչու նա կանգնած է այժմ
 Զրահապատի վրա այսօրան հաստատ,
 Եվ ուռչում է իր կուրծքը անօրինակ թափով,
 Որպես հողմի սովոր մի առաջաստ—
- 120 Իր աչքերով պայծառ, իր հանճարով հզոր
 Նա տեսնում է արդեն գրոհները գալիք,
 Եվ պետությունը իր՝ դասակարգի իր նոր,
 Եվ բերդերը մեր այս անառիկ. . . .
 Նա տեսնում է արդեն դասակարգի անդուլ
- 125 Գրոհներում կոփված կուսակցությունն անդուլ,—
 Նա տեսնում է
 Երրորդ
 Ինտերնացիոնալը—
 Եվ Երկրորդի վերջին կործանումը անթուլ...
- 130 Իր աչքերի ներքո հոնդացող ծովում
 Նա տեսնում է գալիք ուրազանի ամպերը
 Եվ երկաթյա ձեռքով նա մղում է իր նավը
 Դեպի—Հոկտեմբերը...

1932

ՎԱՅԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ

Սառն ու հմուտ էիր, խոր ու զիտուն,
Պատմությունն էր անհուն քո Մուսագետը,—
Եվ դու եղար մեզ հետ, երբ ահալոր աղետը
Մուկեղնությամբ իր բիրտ՝ մտավ մեր տուն։—

5 Այն օրերում մեր տանը չկար խնդում,
Կորնչում էր միզում մեր արահետը,—
Եվ մեր հանճարը հին, կոփված անդուլ
Սերունդների ջանքով—դեռ անծանոթ մի գետ էր։

Դու սուզվեցի՛ր, վարպետ, անեղրական այդ ծովը,
10 Եվ շլացած անծիր մեր գանձերի փայլից—
Ելար, ինչպես նավազ, որ զյուտերից գինով է... •

Եվ աշխարհի առջև, որ դեռ ահա՛լ էր լի,
Դու բացեցիր ոգու մեր դառնձարանն անհուն—
Եվ մեզ համար դարձար—անմարելի անուն...

1934. 17. X. Երևան

ՏԱՍՆՀԻՆԳ ՏԱՐԻ

(ԴԻՖԵՐԱՄԲ)

Ա.

- Դարեր շարունակ, ժողովուրդ դու իմ,
Տեսել ես միայն փորձանք ու աղետ:
Կարդում ենք միայն դրքերում քո հին
Վեպեր թախծության, ախրության տաղեր:
5 Դառնություններդ երթը դժվարին
Դալիս է հասնում լենինյան դարին:

Ո

- Դարերի անդուլ անցորդ եղար դու,
Քշված բազմաթիվ աղգերի երթով.
Քանի՜ երկրակալ, քանի՜ պետություն
10 Քարձրացել, ալրել, անցել են հերթով
Եվ մահ տարածել քո ճանապարհին—
Դեռ դարեր առաջ լենինյան դարից:

Գ.

- Ելած պատմության այդերում այն վաղ,
Երբ էլամն էր դեռ իր ուղին հարթում,
15 Իբրև ուրվական մի արնաշաղախ
Դարերի միջով հասար մի օր դու
Անփառ վախճանին քո ճանապարհի—
Եվ բացվեց քո դիմ փրկության տարին:

Դ.

- Քո բազմադժվար պատմության ամբողջ
20 Արհավիրքալի երթի ընթացքում

Դու չէիր եղել այդպէս ոտնակոխ,
Դեռ չէիր տեսել այդպիսի անկում.—
Դու ոտքի ելար մահո՛ւ խավարից,
Երբ բացվեց բո զեմ փրկության տարին:

Ե

- 25 Դու չէիր եղել այդպէս մահամերձ
Դեռ ո՛չ մի օտար բռնության ներքո.
Դու դիակ էիր արդեն կիսամեռ՝
Նետված «հայրենի» տիւրերիդ ձեռքով
Արհավիրքների սե՛ր ճանապարհին—
30 Երբ փայլատակեց փրկության տարին:

Զ

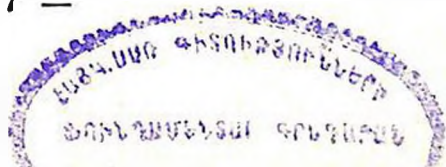
- Հնչեց հլուսիսից ձայն հրաշագործ,
Մահվան խավարից կանչեց դեպի կյանք...
Աշխարհում վառված, օ՛, փրկարար բո՛ց,—
Լենինյան մարտի անպա՛րտ արձագանք,
35 Որ երկրից երկիր ընդաց անառիկ—
Եվ բերեց քեզ այն փրկության տարին:

Է

- Ունկնդիր այդ նոր, կենսատու կոչին,
Լենինյան կանչին այդ ավետարեք—
Հառնեց քո ոգին մի ճիգով վերջին,
40 Վրայից մահու նիրհը թոթափեց,—
Եվ ելած ահա այդ նո՛ր պայքարին՝
Դու ողջունեցիր փրկության տարին:

Ը

- Բացվեց առավոտ մի անեղբական
Աշխարհի վրա—և երկրի քո հեք:—
45 Եվ դարձավ ահա ուղի իրական,
Ինչ ցնորք էր քեզ թվում դեռ երեկ,
Նոր կյանքի կոչված մահո՛ւ խավարից՝
Շնչեցիր ազատ տասնհինգ տարի:

- Ինչ ցնորք էր քեզ թվում դեռ երեկ՝
 50 Տվեց լենինյան հաղթանակը քեզ՝
 Ունեիր երկիր մի բազմակեղև՝
 Դարձար դու քեզ տեր։— Ցնծովյամբ անեղձ՝
 Ձայնը հայրենի երգի, բարբառի
 Հնչեց քո երկրում տասնհինգ տարի։

Ժ

- 55 Օ՛, հերոսական տասնհինգ տարի՝
 Տասնհինգ խավար դարերից հետո...
 Անդուլ տրնուխյան, դործի, պայքարի,
 Հաղթանակների տնծայր պատմություն...
 Ա՛յդ արդասավոր ելնող աշխարհի,—
 60 Շուա՛յլ առավուտ լենինյան դարի...

ԺԱ

- Այդ հերոսական տասնհինգ տարում
 Կործանեց հիմքից, քանդեց հիմնովին
 Դատակարգը նոր— ա՛յն, որ աշխարհում
 Անխախտ էր թվում առաջին օրից.
 65 Կանգնեց զալիքի սյունը վիթխարի՝
 Հիմե՛ր անխորտակ լենինյան դարի...

ԺԲ

- Տասնհինգ տարում երկրում բարբարոս,
 Որ տեսել էր լոկ ամենի տերեր—
 Ահա՛ ինքնակալ ժողովուրդ հարուստ,
 70 Կյա՛նք անդասակարգ, որ զնում է դեռ
 Փշրելու կալանքն համայն աշխարհի,
 Որ վախճան չգա լենինյան դարին։

ԺԳ

Դու է՛լ, որպես այդ երկրի անբաժան
 Մի մասնիկ՝ մղված եռանդով նրա—

75 Քանդեցիր հնի կալանքը դաժան,
Հաստատ կանդնեցիր ոտքերիդ վրա,—
Սնված հյութերով այդ նո՛ր աշխարհի՝
Կոփեցիր անդուլ տասնեհինգ տարի...

ԺԴ

Տասնեհինգ տարում երկրում ալերակ,
80 Որ տեսել էր լոկ հյուղեր գետնափոր,
Որ մարխ էր վառել և ձեթի ճրագ,—
Նո՛ր շեներ ահա, տներ լուսավոր,
Կայաններ, հանքեր, շենքեր վիթխարի,—
Անցել է միայն տասնեհինգ տարի...

ԺԵ

85 Քո անհատների հանքերի քարից
Կանդնել ես արդեն դու բաղում շեներ,
Գործարաններ ես կանդնել վիթխարի,
Ամալի երկիրդ անճանաչ շինել,—
Ելել կառուցման մեծ ճանապարհին,
90 Կառուցել, կերտել տասնեհինգ տարի:

ԺԶ

Այն չէր քեզ համար ստկոյն դժվարին,
Որ իբրև մռայլ անցյալի նվեր—
Դու դատար միայն երկիր ամալի,
Քաղաքներ կործան ու գյուղեր ալեր,
95 Այդ ամենը դու հանքերիդ քարից
Կերտեցիր անդուլ տասնեհինգ տարի:

ԺԷ

Օ, շատ առավել դժնի դրանից
Եվ եղկելի էր հաղարապատիկ—
Քո դեմքը հոռի, մեջքը կորանխտ,
100 Երկթև ճորտության հետքը ճակատիդ,
Քո կամքը բեկված, քաշված, անհարիւր
Եվ ահաբեկված անհաշիւ տարի...

- Ինչպես թանկագին հանքին հասնելու
Անաղարտ մետաղն հանելու համար
105 Անպետք խարամի լեռներ են հալում
Եվ ձուլում ապա հրում անդադար,—
Այդպես քո հոգին տիղմից անցյալի
Մաքրեցիր անդուլ տասնեհինգ տարի:

ԺԹ

- Էլ չկա ոչինչ, որ քեզ խտնդարի
110 Լինելու արի և հանճարափայլ.
Տրված է դորձի, փառքի, պայքարի
Քեզ անգրկելի ահա ճանապարհ,—
Եվ հնոցներում այս նոր աշխարհի
Կոփեցիր դու քեզ տասնեհինգ տարի:

Ի

- 115 Քեզ տրված է արդ այն ամենը, որ
Կարող է ըղձալ ժողովուրդ մի վեհ.
Տրված է երկիր մի արեւովոր,
Տրված է ուղի, որ տանում է վեր.—
Դու մասն ես անխախտ մի նոր աշխարհի,
120 Որ բերդն է անպարտ լենինյան դարի:

ԻԱ

- Ելիլ ես արդեն ճանապարհ դու լայն
Որով մարդկության դալիքն է դալիս.—
Դաշտերում քո լայն ու համայնական
Մաքրել ես դու հողն ախտից անցյալի,—
125 Եվ ցանել այնտեղ սերմեր հանճարի,
Եվ բերք հավաքել տասնեհինգ տարի:

ԻԲ

Տիրացած պայծառ, արևոտ բախտիդ,
Կարծրացած, ինչպես թուջն է կարծրանում,

Եւլ ողիդ զտաժ ճորտության արտից
130 Լենինյան հրե այս ավաղանում,—
Տոնում ես խինդով, խանդով վիթխարի
Հաղթանակներիդ տասնեհինգ տարին:

Ի՞նչ

Հավատով անխախտ նայելով հեռուն՝
Կապված աշխարհին քո հերոսական,
135 Անսասան կանդնած անպարտ զիրքերում,
Պատրաստ մարտերին, որ դեռ պիտի գան—
Նկատում ես անժայռ խինդդ աշխարհին.—
—Ողջո՞ւյն բեղ, գալիք տասնեհինգ տարի:

1935

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ

Նրա հերոսական տասնամյակի առթիվ

Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն ժողովրդին եղբայրական,
Նո՛ւյն արևուլ սնված մեզ հետ և նույն հացով,
Մեզ հետ մեկ տեղ կրած կալանքը ցարական,
Մեզ հետ մեկ տեղ հառնած կյանքի արևադոծ,—
5 Հանուն հնում կրած անհուն տառապանքի,
Հանուն այսօր՝ կոփվող կյանքի լիահնչյուն,—
Հանուն անմահ մեր դաշինքի և հա՛շտ կյանքի,—
Եղբայրական ժողովրդին ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն...

1935

ՏԱՂ ՍՐՏԱՌՈՒԶ՝ ԵՂԵԱՅՐԱԿԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ

Նրա խորհրդայնացման 15-ամյակի առթիվ

Ա.

Երկիր վերձիգ, վսեմ դարձիգ դեպի գարունդ այս արար՝
Երանգների, խոյանքների վարարումդ փրկարար,—
Շքեղ երթիգ՝ դեպի բախտի քառուղիներ վարդակոխ—
Ես՝ բանաստեղծս երկրի հայոց՝ հղում եմ
խոսք սրտաբուխ:

Բ

5 Երդվում եմ քեզ, երկիր անեղծ երանգների ու երգի,—
Քանի՜ անգամ չընաղ պարտեղն իմ հայրենի եղերքի,
Քեզ հետ մեկտեղ՝ իբրև կանթեղ զիշերներում այն դաժան՝
Ոտնակոխ է արվել, մարվել քամիներից ժանտաժանտ:

Գ

Երդվում եմ քեզ, արևակեղ տենչանքների դու երկիր,—
10 Նո՛ւյն վիշտն է միշտ գերել թե քեզ, թե բարձրաբերձ
իմ երկրին.
Բաղո՛ւկն է նույն ճղմել հնում թե աշխարհին իմ, թե քեզ —
Եղել ենք մենք միշտ միևնույն կրակների ողջակեզ:—

Դ

Անցել ենք մենք՝ բաղմակեղեք՝ այսպես դարեր ու դարե՛ր,
Մինչև մոռյլ մթնում երեկ ծագեց շողշող մի արև.
15 Հերոսական Հոկտեմբերին նա հյուսիսից ճառագեց—
Եվ մեզ՝ հրկեզ իր ափերից՝ փրկության լո՛ւր առաքեց...

Ելանք՝ մեկտեղ ու միասին՝ մենք պայքարի մի վսեմ—
 Եվ թափեցինք, թոթափեցինք ստրկության լուծը սև.
 Երկրի՛ հետ ողջ այնուհետև միասնաբա՛ր, միասիրտ՝
 20 Կյա՛նք կերտեցինք արևային, մարդկության ա՛յգ
 անբասիր...

Զ

Եվ արդ՝ առած զվարթ քնար և խնդությամբ
 բամբ բամբիո՛ւ
 Հղում եմ քեզ մեր փրփրադեզ երջանկության
 դովքն անդիր.
 Տվե՛լ է մեզ լինինք մեծ ուղի անշեղ ու անհուն—
 Նույն պողպատյա ղեկավարի ձեռքն է այսօր մեզ
 տանում...

Է

25 Եվ միասին ու միասիրտ՝ զնում ենք արդ հաղթական
 Դեպի երգի՛, կյանքի՛, լույսի՛ մի անարատ ապագա.
 Դեպի շքեղ խոյանքների մի խրախճան վարդակոխ—

Ը

Եվ ես-պոետս երկրի Հայոց—հղում եմ խոսք սրտաբուխ
 Երկի՛ր վերձի՛դ, վսեմ դարձի՛դ դեպի անմար մի գարուն,
 30 Ուր բոլորիս կյանքն է անծի՛ր, անծայրածի՛ր
 երկարում...

ՄԱՀՎԱՆ ՏՆՍԻԼ

Ակադեմիկոս Ռամանյանի անմահ հիշատակին

Որքան նման է հղել պահն այդ մարող կանթեղի

* * * * *

...Նրա կոպերը երեկ երբ քարացել են խաղաղ—
Կապույտ բոցով բռնկված վերջին ջերմում ուղեղի,

5 Նա տեսել է երեկ արևային մի քաղաք...

Ինչպես մարուր մարմարի կապույտ կողին նկարած
Արևային ժամացույց՝ քարտեզն ահա քաղաքի,—
Պողոտաներ, փողոցներ՝ բոլորածիւղ երկարած,
Իսկ կենտրոնում երկնահաս, զրանիտյա մի բազին:

10 Ակընթարթում մի վսեմ, որ երկարում է դարեր,
Փողփողել են ուղեղում—սիրտ պայթելու չափ պայծառ—
Սյունաշարքներ, տերրասներ, աստիճաններ մարմարե,
Եվ պարտեզներ ոսկեզօծ, շատրվաններ երգածայն...
Աշտարակներ երկնահաս և կամարներ կորանիստ,
15 Քանդակազօծ կարնիզներ, սլափահաններ նուրբ հատած.
Ե՛վ մարմարիոն մարմնագույն, և՛ գանգրահեր զրանիտ
Ե՛վ վարդաբույր տուֆաքար, և՛ բիւ բազալտ սրբատաշ...

* * * * *

Պարզե՛լ է ձեռքը դողդոջ դեպի ցնորքն այդ կապույտ,
20 Այնքան մո՛տ է, այնքան մոտ—կըշռշափի նա հիմա—
Բայց ծանրացել է հանկարծ ձեռքն հանճարեղ ու հմուտ,
Ընկել է վար—չոր կրծքին... լուռ յո՛ւն: Մ՛ահ:

1935. 20—21. II. գիշեր, Երևան

ՍԻՐՆԵԼԻ ՀԱՍՄԻԿԻՆ

(Նրա 30-ամյա հերոսական հորելյանի համար)

Երեսուն տարի բեմի վրա դու
Դեմքն ես կերտեի մարդակեր մարդու,
Եվ որքա՛ն տքնեի, աշխատեի անդու,
Որպեսզի այսօր առո՛ւյգ, զվարթուն

5 Դեմքը պատկերես մարդակերպ մարդու...
Ողջո՛ւյն բեզ, Հասմի՛կ, և կյանք անհատնում:

1936

ՆՈՐԻՑ՝ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

Երազիդ մեջ տեսածի հիդ
Ինձի մէջ հետար մի անի...
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ

1

Ես այն աշխարհից եմ եկել,
Ուրիշ է իմ կարոտը անբառ:
Ձկա փրկության մի երկիր,
Ձկա փրկության ճանապարհ:
5 Մարդիկ—ես սիրում եմ նրանց—
Բայց այլ է կարոտը իմ անհուն.
Այս գորշ աշխարհի վրա
Կարող ես սփռվել—միայն դո՛ւ:

Միայն դո՛ւ կարող ես հասկանալ
10 Հոգուս տխրությունը անել,
Ուզում եմ ցնդել, վերանալ,—
Ուզում եմ միշտ քե՛զ հետ լինել:
Ուզում եմ համլիտյան շնչել
Անուշ թուլչությունը դեմքիդ—
15 Խմել քո երգերը հնչեղ
Ու կորչել քո հրգում վճիտ...

9. III. 1920

2

Գիտե՞ս, որ գլխարկիդ համար
Ու լենտի համար գլխարկիդ
Կարող եմ ես զոհվել հիմա—

- Գլխարկդ կարող է ինձ փրկել:
- 5 Գիտես, որ երգից ավելի
 Ու փառքից ավելի—այս սին
 Կյանքում կարող է հմայել
 Գլխարկդ, գլխարկիդ փռշին:
 Բավիշ գլխարկիդ համար
- 10 Եվ լենտի համար մոխրագույն
 Կարող եմ ես զոհվել հիմա—
 Միայն թե հասկացիր այդ դու:
 Ես ինչպես քեզ ասեմ հիմա,
 Որ դու իմ կարոտը հասկանաս,
- 15 Դու—լույս, լուսեղեն—քամի,
 Դու այլ փրկության երազ:
 Եվ ես, պոետ մի անտուն,
 Կյանքում, օրերի միզում
 Փնտրում եմ մի վերջին խնդում,
- 20 Որ կարող ես ինձ տալ միայն դու:

9. III. 1920

3

Գալիքը կա ու պիտի դա...

ԱՐՄԵՆՈՒՂԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

- Անհայտ հեռուններից եկած՝
 Մենակ, անընկեր, անտուն՝
 Վառված քո անուշ կրակից՝
 Գնում եմ ես հիմա հեռու,
- 5 Գնում եմ երգելով, ղնգալով,
 Սրտիս մեջ՝ քո դեմքը լուսե.
 Զգում եմ՝ խնդություն է գալու
 Մի նոր երազանք ու սեր:
 Ուզում եմ շլինել, ցնդել,
- 10 Փռվել աշխարհովը մեկ—
 Դու սիրտս հրկիզել ես արդեն,
 Քեզ չեմ մոռանա ես երբեք:

10. III. 1920

Ավետիք Իսահանյան, Եղիշե Չարենց, Համիկ Թումանյան, Աղասի Վարդանյան (1927)

Իզաբելլա Չարենցը, Եղիշ Չարենցը, Մարտիրոս Մարյանը և Միքայել Մազմանյանը Չարենցի բնակարանում (1932)

Ի՞նչ խոսքերով երգեմ քեզ...

Վ. ՏԵՐՅԱՆ

Քո դեմքը, թովչությունը դեմքիդ,
 Աչքերիդ լուսությունը անհուն—
 Ինչպե՞ս, ի՞նչ խոսքերով երգեմ,
 Դու՝ ծափ, արբեցում, խնդում:
 5 Դու—վառ ծիծաղի մի հնչյուն
 Դեպի իմ ախրությունը նետած,
 Հոգիս՝ տրփակեղ մի գնչու
 Երգում է՝ խենթացել է բախտից:

Արի՛, ծա՛փ դարկիր, հոգիս
 10 Մատներիդ կարկաչում թող զնգա—
 Ինչքան ինձ քո բանտում փակես—
 Հոգիս սիրելու է քեզ այնքան:

10. III. 1920. Երևան

ՄԻԱՅՆ ՁԵՁ ՀԱՄԱՐ

ԱՐՄԵՆՈՒՄԻ ՏԻՂՐԱՆՅԱՆԻՆ

- Մըսած մի եղեգի նման
Կարոտս անսկիզբ ու անծայր
Տխուր դողդողում է հիմա,
Երգում է—միայն քեզ համար:
5 Երգում է անըստի ու տխուր
Կարոտս—անմայր մի մանուկ—
Իմ երգը—աչքերիդ պես խոր
Ու թույլ ձեռքերիդ պես անօդ:
Բայց դու կարոտիս հանդեպ
10 Ինչո՞ւ ես լռել, շվարել,
Ինչո՞ւ է լռությունը անդամ
Շարեւ իր պատենշները քարե:
Երգի՛ր, գրընդա՛, զնդա՛,
Նետի՛ր երգիդ վանկը հետին
15 Անփույթ ժպիտի պես մանկան—
Քո թույլ, հոգնաբեկ պոետին:
Մենակ ես ընկել եմ ճամփա,
Ուսիս՝ հոգնությունը իմ ծեր,
Նետի՛ր արեւի մի փայլ
20 Դեպի իմ խավարը անծիր...

8. 111. 1920

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

Աշխարհը մութ ու դժվար, սիրտը կարոտ ու ագահ,
Ուղում է լույս մի աշխարհ, սիրտը կարոտ ու ագահ,
Զի հասկանում, որ չկա, կարծես մանուկ լինի չար.
Գանդատվում է անդադար, սիրտը կարոտ ու ագահ.

- 5 Մի խոսք չկա, որ ասես, արտասովում ես ու լռում,
Ա՛խ, չի դառնում կարծր քար, սիրտը կարոտ ու ագահ՝

10. III. 1920

ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՏՐԻՈՒԼՏՆԵՐ

- Կարտոռշկա, պրիմուս ու ձմեռ
Անսենյակ, անկոպեկ, անկոնյակ—
Ամեն օր, ամեն ժամանակ—
Կարտոռշկա, պրիմուս ու ձմեռ:
5 Բայց ինչքա՛ն ենք կոնյակ խմել
Ու փոխել սենյակ ու սենյակ—
Ու տարել պրիմուս ու ձմեռ
Անսենյակ, անկոպեկ, անկոնյակ...
1922. 15. 1. Մոսկով

- Հիշո՞ւմ ես կոնյակը Սահակի,
Հիշո՞ւմ ես՝ Արփիկը, Անաի՛դան...
Նայես էլ Արփիկը, Անահիտը
Հիշո՞ւմ են կոնյակը Սահակի:
5 Անհամ էր փոխինձն ահադին
Եփեկ էր մեր լավ Անահիտը...
Հիշում ես կոնյակը Սահակի,
Հիշում ես—Արփիկը, Անաի՛դան—
1922, 15. 1, Մոսկով

Ա՛ն,

Մի՛նաձորում

Մռի՛ն է ծորում

Օճորրից. —

Նա չի՞ արդյոք

Տալիս մորմոր

Քո երգին. —

Այնտեղ գեռ կա՛ն

Մտալ խութեր ու հերկեր, —

Բայց այնտեղից, որ դուրս եկար —

10 Պալժառ երգեր դու կերպես: —

1927

ԱՐՓԻԱԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Իմ սիրելի՛,
Իմ բարեկամ,
Դու գնացիր,
Իսկ ես դեռ կամ,—

5 Ապրում եմ դեռ,
Ինչպես առաջ՝
Սրտով անհաղ
Ու անհանգիստ—
Ու աչքերիդ

10 Փայլը սառած
Լույս է տալիս
Հիմա կյանքիս։—

1928

Աշուն է նստել սեղանիս՝ ճակատին թորշոմած վարդեր,—
Բախիժը թվում է սպեղանի, խնդությունը թույն է արդեն:

Օ, երազն այս, երազն այս պատիր, այս ցնորքը մի՛շտ
զրավիշ.—
Բայց դժվար թե նա ազատի քեզ զերսդ անդուս այս
ցավից....

5 Սեղանիդ նկարն այդ գունատ, սեղանիդ վարդերն
այդ դեղին—
Ու հուշերն, հուշերն այդ թունոտ,— ու չկա ոչ մի ուղի...

Նա գնաց, անդարձ այդ ցնորքը, այդ ուրուն քո մտերիմ,—
Բայց իր մտի շիրիմի խորքից դեռ երկա՛ր քեզ կգերի...

Կգերի ու քեզ կասի, որ գնա՛ց կյանքը արդեն,—
10 Աշունն է նստել սեղանիդ՝ ճակատին թորշոմած վարդեր...

1928—19—V

ՕՐ. X-ԻՆ

Ես արդեն անցել եմ ճանապարհը
Երկրային բոլոր հույզերի.
Ինձ համար արդեն դժվար է
Հավատալ երգերին ու սերին:

5 Էլ ինչո՞ւ ես ուզում դու կրկին
Բորբորել իմ հոգում նոր սեր.
Էլ դժվար թե դառնամ ես երգիչ
Եվ սիրո սոնետներ հյուսեմ:

Կար մի օր զանդրահեր մի տղա,
10 Նա սիրում էր սիրել երազները,
Նա սիրում էր աչքերը խաղաղ,
Նա սիրում էր կանաչի վարսերը:

Նա զնայ, զանդրահեր աչն տղան,
Եվ անդարձ տարալ իր հետ
15 Այն ամե՛նը, ամե՛նը, որ նրան
Դարձնում էր քնքուշ ու սրտա:

Եվ նրա փոխարեն հիմա
Կանգնած է անկիրք ահա զեմըդ
Մոխիրե աչքերով մի մարդ,
20 Որ անցել է դրախտն ու գեհենը:

Ախ, այնպես դժվա՞ր է նրան
Հավատալ երգերին ու սերին,—
Նա արդեն անցել է ճանապարհը
Երկրային բոլոր հույզերի...

* * *

- Հսի՛ր, անդի՛ն,
Պիտի ասեմ,
Որ առաջվա
Չարենցը չեմ...
5 Սիրտըս էլ չի՛
Այնքան շռայլ,
Ծանր է դարձել
Ու քիչ ժլատ:
էլ չի տենչում
10 Երդի, հանդի՛
Այնքան հախուռն
Ու անհանդիստ:
Ու հուրհուրան
Երզըս հիմի
15 Դարձել է հին,
Նստած դինի:
էլ չի՛ հնչում
Այնքան հնչեղ—
էլ առաջվա
20 Չարենցը չեմ...

1929

Զ-ԽՆ

Զկարծես՝ս երբեք, թե աշխարհը մեր
Մեղանից է, որ սկիզբ է առնում.
Անցյալը հաճեկարծ այնպե՛ս է հառնում,
Որ... շփոթմունքից մենք թռչում ենք վեր:—
5 Ուրեմն, լարի՛ր միտքըդ հուրհուրան,
Որ հուրն անցյալի շխանձի նրան:
1929

* * *

Դու միայն պսե՛տ ես,— հասկացի՛ր,—
Եվ ոչի՛նչ շունես աշխարհում—
Քո գրած հրդեհից բացի:—
Դու միայն պո՛ետ ես,— հասկացի՛ր:—
1929, Լենինգրադ

Մեռաւ Ասքանազը:— Կանցնես
 Մի օր նաև դու... Եվ ի՞նչ.—
 Խփի՛ր, ծանրածանր, թեիդ,
 Մինչև ցնորքներդ հանձնես
 5 Այն վերջին կայանին, որից
 Սկսվում է որդի հարսանիք,—
 Լոկ տոկա՛, որ ձերբերդ չկորի՝
 Աշխարհում ապրում ևս քանի:
 1929, Լենինգրադ

Röslein, Röslein, Röslein rot
GOETHE...

Ո՞ւր ես թռչում, ա՛յ քնար,
Ձեռ մնում գրկումս,
Ե՛րգ իմ, ե՛րգ իմ, ե՛րգ իմ վառ,
Երգ իմ, որ երգում ես...

5 Թե՛ ես առել գու ա՛նա
Եվ թռչում ես, ո՞ւր,—
Քեզ համար խի՞նդ կա պահած
Կյանքում ամենո՞ւր...

Բայց ո՞նց մնամ ես, քնա՛ր,
10 Առանց քեզ կյանքո՛ւմ այս—
Ե՛րգ իմ, ե՛րգ իմ, ե՛րգ իմ վառ,
Որ զրնգում ես...

1929. 19. X.

«ՄԱՆՈՆ ԼԵՍԿՈ»

Լ. Զ.-ԻՆ

Մանոն Լեսկոն, այդ կինն անմեղ,
Ո՛չ թե սիրով, այլ լոկ ոսկով,
Միայն մարմնով, միայն «այնպես»
Տրվեց մարդկանց այն սիրիժ, այն կեղծ,
5 Երբ ասպետից իր բաժանվեց—
Մանոն Լեսկոն։—

Բայց միշտ զերի սիրույն այն վեհ՝
Սրտո՛վ մաքուր, — և ո՛չ ոսկով, —
Իր ասպետի՛ն սիրեց հավետ, —
10 Եվ ուրիշի մահճում անգամ
Իր ասպետից չբաժանվեց...

Եվ մնաց սուրբ, մնաց անեղծ—
Մանոն Լեսկոն։

1929—1936

Ես չեմ կատկածում գալիքից, սակայն
Գիտեմ, որ ուղին դեռ շատ է դժնի,
Որ ճիգեր են պետք դեռ հերոսական,
Մինչև քանկայի գալիքը իջնի:

5 Գիտեմ, որ այսօր մեր երկրում թեկուզ
Գալիքն է կանգնում անխորտակ շներեր,—
Բայց կերտողներից շատերի հոգում
Անխախտ է հնի պատվանդանը դեռ
Որ ապրում ենք դեռ՝ անցյալին զերի,

10 Եվ շնորոգված մեր հին սրտերում
Ջնշին կրքերի, զգացմունքների
Դարերով անշարժ օվկիանն է հոռում:

Անցնում են ահա աչքիս առաջով

15 Օրերն ու մարդիկ, ինչպես նկարում,—
 Ու կյանքն է անցնում ահա շառաշով
 լենինյան շաշով գործերի դարում:—
 Բայց միտք հմ անում ես հաճախակի,
 Ունկրողի անհուն օրերի շնչին,—

20 Թե ինչո՞ւ է դարձն—այսքա՛ն ահագին,
Իսկ—մարդիկ—այսքա՛ն փոքրի՛կ ու չնչին...

• • • • •

ԼՆՆԻՆԴՐԱԴՅԱՆ ՅՐԱԳՄԵՆՏՆԵՐԻՑ

- Կախսիլ է անհուր արևն հյուսիսի,
Որպես անկըրակ մոխիրի քուրա—
Շենրերի վրա այս քառակուսի,
Լկս անծայրածիր անցյալի վրա...
- 5 Հորանջում է զորշ Նեա՛ն ներքեում,
Պառն անհուսույթյամբ բեթանում առաջ,—
Նվ, հոգնատարած, քաղաքն է հեում՝
Միրաթի նման՝ մշուշում սառած։—
Իբրե զառանցանք լեթարգիկ քնով
- 10 Դեռ դարեր առաջ քնած հանճարի,
Որ ապրում է իր սառած արյունով,
Հանգած արյունով դեռ անցյալ դարի...
Նվ զառանցանքում դեռ մի դար առաջ
Քնած լեթարգիկ քնով հիվանդի—
- 15 Թարթում են միգում՝ թարախակալած
Լիքերի նման—լապտերներ անթիւ...
Նվ կորչող մարդիկ, և օթոն շառաչք,
Նվ հուրնդացող տրամվայն արնահոս,—
Փռում է կարծես աչքերիդ առաջ
- 20 Իր կտավը—մի Հիերոնիմ Բոսխ...

1929—<1937> Լենինգրադ

ԱՐԱՔՍՅԱՅԻՆ

Յո՛ւրտ է, Արաքս.—Դուրսը քամին
Հոճնդում է չարակամ,—
Լցրո՛ւ, խմենք միանգամից,
Ինչ երազել ենք այնքան...

5 Ես երգիչ եմ,— բայց չե՛մ սիրում
Իմ երգերը բազմաձայն...
Դու—մոլորված քո օրերում—
Մտորում ես դառնացած...

Ի՛նչ ես ուզում դու աշխարհից.
10 Ե՛րգ ես ուզում, թե հուր սե՛ր—
Խփի՛ր չքնաղ ձեռքդ քարին—
Երգեր ու սեր կհոսեն...

Տվել է քեզ երկինքը ճոխ
Գեղեցկություն, բույր ու փայլ,—
15 Այն, որ կյանքում ամե՛ն կնոջ
Երջանկություն պիտի տար...

Տրված է քեզ աչքեր ակաթ
Եվ թարթիչներ երգեցիկ,—
Տրված է քեզ չքնաղ հասակ
20 Եվ քայլվածք դեղեցիկ—

Տրված է այն ամենը, որ
Կարող է տալ աշխարհում

Երջանկություն արեալոր,
Եւ անթառամ մի դարուն...

- 25 Տրված է մեզ՝ Երկուսիս էլ—
Ի՛նչ կարող է բախտը տալ,—
Սակայն ինչո՞ւ դո՞ւ էլ, Ե՛ս էլ
Տրանջում ենք կյանքից հար...

- Ձո՛ւր է, Արարս.—Փարվի՛ր կրծքիս,—
30 Փարվի՛ր անհո՞ւշ ու անտենչ,—
Բախտ չեն գտնի կին ու երգիչ,
Երկու անօդ—իրար մեջ...

1930

* * *

Ո՛րք ես, Արա՛քս,
 երբ պի՛տի գաս,
 Բերես հույզեր,
 Եվ կյանք, և՛ սեր
 5 Եվ փայլ, և բույր—
 Հրե համբույր...

.

Բերես նորից
 Գարնան արե,
 10 Ոսկեվորիկ
 Հաղած շորեր...
 Տեսնեմ կրկին՝
 Կանգնած դրսում,
 Գիրքը ձեռքիդ,
 15 Ինչպես Ղարսում...

.

<1930>

Բ Ա Լ Լ Ա Գ

Ունդերվուդի, Աշունի, ոսկե կնոջ և բացիլի մասին, գրված
հասկապես Աշունի համար, որ կարդա, երբ մեծանա և սովո-
րի կարդալ մեծ-մեծ, հաստափոր գրքեր
(Այժմ Աշունը երկու տարեկան է)

Աշուն, լսում ես, աշխարհում
Կար մի անգամ մի մարդ:
Ո՛չ այդ մարդն էր ինձ սիրում,
Ո՛չ ես նրան:

5 Բայց երկուսով միասին
Սիրում էինք մենք
Ինչ-որ մի բան, որ հազիվ
Հասկանաս դու դեռ:

Այս աշխարհում, Աշուն,
10 Ամեն ինչ—խառն է.—
Այ, դու ինձ ես ճանաչում,
Իսկ նա—քո հայրն էր:

Նա օրհրում իր կարկաչուն
Ուներ սիրած, անգին—
15 Մի Ունդերվուդ ու
Մի Աշուն
Եվ մի ոսկե կին:

Հետո տուն մտաւ մի գիշեր
Մի փոքրիկ բացիլ—
20 Եւ շմնաց էլ ուրիշ սէր
Բացիլից բացի:

Աչոն, այդ բացիլը
Փոքրիկ էր տնրան,—
Նա փոքրիկ էր, փոքրիկ էր
25 Գեղանից անդամ:

Բայց այդ փոքրիկն, այդ շարը,
Այդ տնտիրան, Աչոն,
Մոծկեց ամբողջ աշխարհը
Եւ չոք բրբիջով:

30 Նա սլինդ գզվեց նրան,
Ինչպէս սիրող կին,
Համբույրներով հուրհուրան
Եւ անգին, անգին:

Լիզեց օրերը նրա
35 Կրքով բոցեղեն,
Կուրծքը դարձաւ խեղար,
Գեմքը գեղին:

Երբ էլ ոչինչ չմնաց
Թռեցիկից նրա—
40 Նախ մանկերվուղը գնաց,
Եւ փրկի նրան:

Գնաց, գնաց մեքենան
Եւ մի տաւալոտ
Նա դեմ առաւ ու մնաց
45 Մի շար մարդու մոտ:

Հետո կիներ սսկեղեն
Գնաց, որ տեսնի,
Թե ուր մնաց մեքենան
Եվ երբ կ'աւանի:

50 Գնաց նա էլ ու մնաց,
Ինչպէս մեքենան,—
Նա հմայիչ էր ու չքնաղ—
Ու մնաց նա:

Այդ Ունդերվուդը սա է, տե՛ս,
55 Որով տպում եմ ևս,—
Իսկ Աշունը—դու ևս:

Իսկ այն կիներ սսկեղեն—
Նա է քեզ ծնել,—
Նա ուներ հոր—աչքերում,
60 Արտում—սսկիներ:

Մի, մի անգամ միայն նա,
Այնքան սքաւարաց
Այդ սսկիներն ինձ տվեց
Ու անդարձ գնաց:

65 Կուսնի հետքով նա գնաց
Ու չեկավ էլ ևս,—
Հիմա նստիր ու լաց,
Ես էլ—քեզ հետ:

Եվ այս երգը, որ գրի
70 Առավ քս քեռին,
Թող Ունդերվուդը տպի,
Որ տանք օրերին:

Դիտես, Աշոն, Աշխարհում
Չափազանց բարդ է,—

75 Այդ դու կզգաս, երբ մի օր
Սովորես կարդալ:

Այն ժամանակ հասկացիր,
Որ իմ երգից բացի,
Բան չկա անգին,—

80 Սուտ է, Աշոն, չի եղել
Ո՛ր, սեր, ո՛չ բացիլ,
Ոչ էլ ոսկե կին:

1930

...նա ասաց.— Տեսնո՞ւմ ես ամայի այն տունը.

Այնտեղ— ես տեսել եմ— հատակին թողած

Մի զույգ լավ փաթաթա՛ն կա։— Ես այստեղ սպասում եմ։—

Կհագնես— և կզա՛ն շուտ։— Շտապիր, տղա՛ս։—

5 Նա գիտեր, վաշտապետը, որ այնտեղ, ուր գնում ենք—

Սառցավո՛ւն է ձյունը,— դեռ ձմեռ է խոր։—

Թշնամին մոտենում էր։— Խո՛ւլ, խաղաղ իրիկուն էր։—

Մեր բանակն հեռանում էր՝ լռությամբ ողող։—

* * * * *

10 Ես մտա ամայի, կիսամութ այդ տնակը.

Դուրը բաց էր,— բայց ներսը— շնչում էր մի մարդ...

Նայեցի՝ անկողին է. (զունավոր էր վերմակը),—

Երևի մի ընկեր է— քնած, կամ հիվանդ։—

«Է՛յ, ընկե՛ր,— նահանջում ենք.— թշնամին արդեն
մո՛տ է.—

15 Ե՛լ, եթե կամենում ես շմուլ գերի»,—

Կանչեցի,— և տնողում եմ հայացքով կիսամութը,

Որ գտնեմ փաթաթանն ու հագնեմ ոտքերիս։—

Երևկոն խտանում էր,— և կարծես նա քնած էր.

Բայց ահա— հատակի՛ն հենց— փաթաթան մի զույգ։—

20 Մոռացա պառկածի՛ն ես՝ տեսնելով իմ ուղածը,

Որ, իրոք, շարտած էր— և կորչում էր դուր։—

Կռացա,— և ա՛յն է՝ վերցրնում էր ձեռքըս

Արդեն փաթաթանը,— հրճվանքով նայիվ

Արդեն լցվում էր սիրտըս,— երբ հանկարծ զգացի ես,

- 25 Որ մթին անկյունից իր—նայում է նա ինձ...
 Զարհուրած՝ բարձրացրի՛ ես տազնապստ հայացքըս—
 Եվ տեսա—աչքերը ...—
 և փնտրում էր ձեռքը—
 Դողալով—ինչպես դողը—բարձի մոտ մի բան...
 30
 Զարհուրած՝ քաշվեցի ես—դեպի ե՛տ, դեպի դուռը,—
 Մահացու քրտի՛նքն էր ինձ ողողում։—
 Ես գիտեմ՝ դա իմ մա՛հն էր։—«Թշնամի» այդ զինվորը։—
 Այդ անօ՛ղ վիրավորը՝ մնացած գյուղում։—
 35

1929—1936

Զգիտեմ, թե քեզ տեսնելու օրից
 Ինչո՞ւ եմ քե՛զ էլ կալոտով կանչում,
 Որ դո՞ւ էլ ինձ հետ հատվես բոլորից
 Եվ դառնաս առհաս սիրո անուրջում
 5 Երազված մի հարս, երազ անմարմին,
 Եվ վաղը թողած հող, աշխարհ ու երգ—
 Վերանաս, ձուլվես կարոտին իմ հին,
 Երբ մի կին ես դու՝ երկրային մի էգ...

<1930>

Որպէս լուսազարդ աշխարհի թռչուն,
Որ թռչէր ունի, ոսկեգուն թեւեր—
Կերեցիր դու ինձ այս աղքատուղջում,
Եւ, սրտով գերւած, հառնեցի ես վեր...

5 Լցված քո սիրո լուսե ցնորքով՝
Հառնեցի անդարձ սիրատենչ հոգով
Կեպի երկնային դաշտերը կապուշա—
Եւ՝ ցնորելով հասնել քո գահին,
Մերժեցի հոգով բախտը երկրային —

10 Եւ ընկա մահի օվկիանը լուրթ...
Քո անհաս սիրո կարոտով վառված՝
Քո անհաս գահին հասնելու տենչով—
Վերացա մինչև բոլոր կատարված
Տենչերի ծիրին՝ լեցված ոչընչով...

15 Քո անհաս սիրո, քո գեղեցկության
Հրով վառվելու ցնորքին գերի՝
Վերացավ ոգիս մինչև բնության,
Անսահմանության բարձունքը վերին,—
Զգտավ սակայն քո պատկերն այնտեղ...

20 Զգտավ անգամ հետքը ոտքերիդ,—
Մի սե սառնություն ոգիս կաշկանդեց
Եւ անգո թվաց հմայքդ գերիչ...

Ահաբեկ՝ իշա անբեր ափերից՝
Լուսնահար ոգով և սրտով սառած,—

25 Եւ տեսա կրկին քո հրապուրիչ
Պատկերը՝ այնքա՛ն հաշտ ու հասարակ...
Զգացի հանկարծ իմ հանգած հոգով,

Սրտով իմ սառած զգացի անդարձ,
 Որ զո՛ւր եմ փնտրել սփոփանքը քո
 30 Ափերում կապույտ. երկրում վերամբարձ...
 Արթնացավ իմ մեջ մի կարոտ նորից,
 Մթին մի զարմանք իմ հոգին պատեց,
 Թե ի՞նչն էր արդյոք, այն, ի՞նչն էր, որ ինձ
 Քո պարզ, հրկրային փառքից անջատեց,—
 35 Հաստատեց քո զահն աստղերի ծիրում.
 Երկնային, վերին նշեց ճանապարհ՝
 Քո գեղեցկության հմայքին, սիրուն,
 Քո այրող հեռուն հասնելու համար...

<1930>

ԶԱՐԲԱՆԱԼԻ ԱՇՈՒՆ

Այս աշունը եկավ, բացվեց, ինչպես երբե՛ք,—
եկավ—ինչպես գինիոր ու զեկտվար.—
Այս աշունը բերեց իմաստության երգեր,
եվ կորովի զրեր—երգիս համար։—

5 Ե՛վ աշնան ցուրտ բամբին ինձ մարտակոչ թվաց,
Թվաց կովի կանչող հնչուն շեփոր,—
Եվ անձրևի շնչով, երբ երեսիս հեաց—
Ինձ գղացի ես թարմ—և անշափ նո՛ր։—

Եվ անձրևի թեկերն ինձ թվացին թեկեր՝
10 Աշխարհներին կապող և կյանքին խո՛ր,—
Կարծես ծառերն անդամ պայքարի են ելել,
Որ թռթափեն հուշերը—և դառնան նո՛ր...

Շրջուն աշունն այսօր ինձ գործ ու կյանք վսեմ,
Եվ ո՛չ թե մուծ, ու մա՞հ, ու անկում է գուժում։—
15 Օ, հիրավի, երբե՛ք ես դեռ չե՛ի՞ տեսել
Մի աշտպիսի՜ աշուն։...

1931. 5. IX.

Աստվածամայր, հեռացած կնոջ պատկեր լուսե,
 Իբրեւ տեսիլք՝ ճառագած երազներում մեր հին...
 Քեզ նվիրած հիմներում մենք մեր ցնորքն ենք հյուսել՝
 Այն, ինչ <տրված> ենք ուզել երազներում փերուզե
 5 Մեր մարմնաբույր, մեր հողե սիրու հիներին...

1932—1933

...Բարձրանում է բերքն անցան հայրենական երկրի...
 ...Թեկուղ չըկա՝ Սերմնացանն—հայրենական երկրի...
 ...Դու ի՜նքդ ես քո Սերմնացանն,— հայրենական երկրի...

1933—1936 X1.

Ա.-ԻՆ

Ինչպես զիրք, որ մեզ գատարկ և ունայն
Եւ անխմաստ է անգամ թվացել,
Բայց հետո է իսկ դանձերն իր բացել
Տարիներ հետո՝ կարդալիս միայն,—
5 Բացվում եք այդպես իմ առջև հիմա
Ձեր հրապույրով, խորրո՛վ բովանդակ,—
Ափսո՛ս որ զիրք չեք և ոչ իսկ բանդակ,
Որ չկորցնեք իմաստ ու հմայք...

1933

- Հիշում ես ինչքան անփուլթ էիր դու
 Խոհերիդ հանգեալ, երգիդ, զործերիդ,
 Տրվելու էր քեզ կարծես թե ձրի
 Թե փառքը երգչի, թե ղեմքը մարդու:—
 5 Թվում էր, թե հար կզնա այդպես
 Կյանքըդ մինչև մահ—երգով ու հանգով.—
 Կարո՞ղ էիր դու զգալ, որ այն քո
 Օրերով, ինչպես կաժանով անտես—
 Բարձրանում ես մի գագաթ Երկնահաս,
 10 Որից անցյալիդ քայլն յուրաքանչյուր,
 Թվալու է քեզ անժանով հնչյուն,
 Որը նոր պիտի զեռ դու հասկանաս...
 Եվ այն, որ առաջ, իր հնչած ժամին
 Մի աննպատակ ձայն է թվացել—
 15 Պիտի գա հեռո, որ սուրն իր ցցե,
 Ինչպես ոստիսի սիրտը թշնամին...
 Եվ թոթովածին հնչյուններիդ զեռ
 Դու մի օր պիտի քո կուրծքը բանաս
 Իբրև հարկատու, որ շատ է անահ
 20 Իրեն պարտք տված գանձը շարտել...
 Եվ այդ հատուցման ահուկի ժամին
 Այն պիտի միայն քեզ մահից փրկե,—
 Որ՝ դատավո՞ր ես լինելու դո՞ւ քեզ
 Ավելի՞ գաժան, քան ժանտ թշնամին...

Ո՞վ կըտտա ինձ գիտելիք,
Ո՞վ կըտտա աչքեր,
Որ պարզ նստեմ աշխարհին,
Հսկարտ ու անահ—
5 Որ շրլինեմ ես գերի,
Չրլինեմ անգետ,
Եվ սիրտըս միշտ և՛ բարի
Ե՛վ արի մնա...

1933

Քսան տարվա զործ է այս—
Եվ քսան տարում—
Որքան ցնորք ու երազ
Եվ որքան արշուն...

5 Բայց վաստակից քո այս մեծ
Եթե մնա անմեռ
Գոնե մի բառ կամ մի էջ—
Երջանիկ ես հավետ...

1933. 2. XI. Երևան

Ս. Տ... Խեղճ ցանկություն բավականին,—
Բայց մարդկային, բայց մարդկային...

1934. 12. 11

ԱՐՓԻԿԻՆ

Երբ մեծանաս—կարդա՛ այս գիրքն, իմ անդին,
Որ հասկանաս խնդովյունը իմ կյանքի:

Որ իմանաս, թե ինչո՞ւմ եմ եղել ես
Իմ օրերում թե՛ ինքնություն ե թե՛ մեծ:—

Ճ Գլխավորը—սա՛ է, մանկիկ իմ լուսն.—
Մհաջածը—միայն լեզենդ է մի սև...

1933 Մ. 12

ՍԻՐՆԼԻ ՆԱԶԻԽԻՆ

Նազիկ, Նազիկ,
Ոսկեմազիկ,
Նման էս դու
Երազի.—

5 Դու թարթիչներ
Ունես երկար,
Որպես նետեր՝
Տուշով ներկած.—

Արև—աչքեր
10 Ունես պայծառ,—
Թույլ տուր պաշիմ
Աչքերդ վառ,—

Այ իմ Նազիկ,
Ոսկեմազիկ,—
15 Նման էս դու
Հուր երազի:

1933. 18. V. Երևան

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

- ...Մենք Տերյանից սովորեցինք
երգել և բար անորոշ,
Մեր բնարը նվիրեցինք
Մշուշների ու սիրո,—
- 5 եմ երբ եկան որոշ օրեր,
Որոշ գործեր եկան երբ,—
Անվաճ ճնշեց բնարը մեր—
Եմ մնացինք առանց երգ...
1933

* * *

Որքան էլ սիրո հուրերը շար
Ե՛վ շարաճճի, և՛ դալաճան—
Մեղ խոցեն հաճախ, դալեր հինեն,—
Էլի՛ քեզանից գերիչ են հար,
5 0, հա՛շտ Հիմեն...

1933—1936

* * *

- Երեխաներն են բախում աղմբկում,
Եվ ժիր վաղվղում, և ծեծում իրար.—
Այդպես անսռակ ու աղմբկարար
Ձգտումներն էին ղժժում քո հոգում,—
5 Դեռ երեկ, երբ դու կարծում էիր, թե
Մեր կյանքն է մի դաշտ, ու մարդը՝ թիթեռ,—
Եվ երգերը քո թվում էին քեզ
Դեպի փառք տանող ծնծղաներ շաշուն,—
Օվ ո՛ւշ հասկացար, որ երգերըդ քեզ
10 Գցելու են մի ամեհի կրկես,
Ուր արյամբ են լոկ հռչակ նվաճում...

1933—1936

ՌԻՉՉԻԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԿՈՒ ԵՐԳ

* * *

- Աղջիկ՝ կովբոյի շորերով,
Զքնաղ, կրքային, դեղեցիկ,
Զկա՛ քեզանից բացի
Հալաւաւ երգի ու սիրու—
5 Կարելի է կրծքիդ կանացի
Եւ բարակ, մանկական իրանիդ
Նվլիւել երգեր հրածին՝
Վարդերի՛ նման Իրանի...

1933

* * *

- Այնքա՛ն համառ եք երևում,
Այնքան անհաս և անառիկ,
Մի՞թե երկրում ձեր արևոտ
Հոգին իմ վառ պիտի սառի՞...
Մի՞թե անշունչ մի բարևով
5 Պիտի հանգչի՞, պիտի մարի՞
Այն, որ կարող էր արևով
Լցնել իմ սիրտը վիթխարի...

1933

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐՈՒՆ

Երգերդ աղբյուր են զուլալ՝
Մեր երկրի արևից բխած:
Դու, մեր երկրի՛ սկես շռայլ,
Մեր երկրի՛ սկես հորդառատ ու բաց:

5 Կարգալուվ քո գիրքը անհուն՝
Հավատում եմ գալիքին մեր վեհ:
Օ, ինչքա՞ն է սիրտը վեհանում,
Որ նման երգեր է տվել...

Պայծա՛ռ է մեր երկրի գալիքը,
10 Օ՛, բերրի հերկերի զուսա՛ն.
Թող հավատ ասլի այս ծաղիկը՝
Մեր դաշտերում բուսած...

1933. Յ. 17

ՎԻԿՏՈՐ ՅԱՅԻՆ ԵՎ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ

Իմ լավագույն բարեկամներին

Վիկտորյայի համար գրած
Իմ տողերի շարքը այս թող
Կարատեւին մղի առաջ—
Տիրապետի, լինի հաղթող...

5 Օ, Կարատեւ, չքնաղ կերտող,
Բարբի չափի, ձևի, քարի—
Իմ խորքը միշտ մղի քեզ թող—
Առաջ, մինչև փառքը դարի...

1934

* * *

< >

Ես ամենի պայքարում
 Եղա մարդկանց հետ,
 Բայց խոհերում իմ խոր
 Մենակ եղա հավետ:

5 Եվ իմացա՝ զոհ է միշտ,
 Միշտ՝ կարմիր նոխալ—
 Սիրտը՝ հրով սւրիշ
 Սիրով ողողած...

1934. 15. IV

* * *

Այնքան մաղձ կա իմ սրտում, այնքա՛ն դառնություն.
Ես միայն վիշտ եմ տեսել, և՛ թախիժ, և՛ թույն...

Ձգիտեմ՝ ե՞ս եմ եղել մեղավոր, թե մեր
Կյա՛նքն է եղել անողոք, ու մռայլ, ու նեղ...

5 Ոչ բարեկամ ունեցա, ոչ թշնամի մե՛ծ.—
Բարեկամը—հեռացավ, թշնամին—տեղի:

Համայնական էր թեկուզ կյանքը մեղանում—
Ամեն ոք շուրջս սակայն իր թե՛լն էր մանում...

Ես էլ, մենակ, մանեցի իմ թելը կյանքում—
10 Ինչքան որ ուժ ունեի—անխոնջ ու անքուն:

Թույն շահեցի սակայն ես վաստակիս համար—
Եվ մնացել եմ աշսպես դառնացած հիմա...

1934

Պիտի հնչեր ոգիդ,
Պիտի մորնչար
Օվկիանի նման, ո՞վ բանաստեղծւ—
Բայց տրվել էս դու մորմորի,
5 Եվ հույզերի անչար,
Եվ զարմանում էս դեռ,
Որ հասար այստեղ...

Եթե այսպես դնա—
Դեռ ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ
10 Թիարաններ հասնես...

1934, 1

Եղիշե Չարենցի իր աշխատասենյակում (1936)

Անանիտ Չարենց
(կրտսեր դուստրը, 1936)

Իզարեկա Չարենց
(բանաստեղծի կինը, 1936)

Արփիկ Չարենց
(աղագ դուստրը, 1936)

Երջանիկ են միշտ և ուրախ ճրանք,
Ինչպես—կապիկները,
Որ գտել են փոքրիկ մի ընկույզ,
Նվաճն էլ—նեխած:—

5 Իսկ դու երգում ես դեռ
Անանձնական սեր,—
Խեղճ երեխա...

1934. 9. 1

* * *

Քանի՜ տնդամ ես թերթիկ
Այս գիրքը, Չարե՛նց,—
Եվ միշտ վառվել է քո մեջ
Խնդության արև.—

5 Համոզված ես եղել դու,
Որ մեր օրերից
Եթե բան կա մնալու—
Այս գի՛րքն է նորից...

1934. 11. 12

Այս «Երկերիս» մասին, ա՛խ, ասել է մի «սլոհա»,
Բն իլուր է Պետհրատն ինձ թուղթ ու մուր թողել...

Խփել է զիրքս գետին—մի սինկլիտի առջև—
Եվ հայհոյել է հետին հայհոյանքով հապճեպ...

5 Բերել է իրր օրինակ անպետքության վերին,—
Եվ ո՛չ մի, ո՛չ մի բնկեր չի ապտակել նեոին...

Մնում է, հա՛յ ժողովուրդ, որ դու ասես նրան
Քո դատաստանը հատու, քո խոսքն հուրհուրան:

Եթե իլուր եմ գրել այս ողջ զիրքը ես—
10 Տո՛ւր, կործանի՛ր ինձ հրե անեծքով քո թեժ:

Թքի՛ր անպետք երեսիս, մաքիս ու գրչիս—
Թող մոռացվեմ ես, ինչպես հացկատակ վերջին...:

Իսկ եթե ես պա՛հ մի գեթ եղել եմ քեզ հետ—
Ներվի՛, ներվի՛ թող հավետ իմ վաստակը խենթ...

15 Եվ սերունդները թքեն թող դեմքին նրա,
Որ կործանել էր փորձում գործն այս հուրհուրան...

Երկի՛ր իմ, խե՛ղճ ժողովուրդ, ինչ արել եմ ես—
Քո անունո՛վ եմ արել և տվել եմ քեզ...

Իմ օրերում ես ցանկացա լինել վսեմ և ինքնուրույն,
Իմ օրերում ես ցանկացա կյանքս զոհել զրա սիրուն:

Իմ օրերում զժվար էր շատ լինել հաստատ ու մնացուն,—
Իմ օրերում պատմությունն էր յուրաքանչյուր
բառին նայում:

5 Իմ օրերում երգը միայն նրանց՝ էր մեծ ու անդին,—
Որ բորբոքում, հուր էր տալիս գեռ չկոխված,
չեկած կյանքին:

Իմ օրերում շատ էր զժվար երգը՝ կյանքի համար
երգած.—
Յուրաքանչյուր բառը—կամ մի թռիչք էր վեհ, կամ—
մութ արկած:

Բայց օրերում իմ հուրհուրան աշխարհ էր նոր ծնվում
հնից,—
10 Եվ մեծ եմ ես, քանդի ինձ մեծ երթ էր նշված
Պատմությունից...

Իմ օրերի երգը եթե իմ տողերից հիմա լսես—
Ուրեմն ես մեծ եմ ու խոր, երգի՛ց էլ իմ՝
խոր ու վսեմ...

Եվ եթե ես ունեմ մի բան, որով կարող եմ պարծենալ—
Իմ օրերի շափաղն է այդ, իմ օրերի ձայնը անահ...

15 Ողջո՞ւյն, ուրեմն, օրերիս, իմ օրերի անհո՞ւն շնչին,—
Եւ օրերիս հանդիպ այդ մեծ—թող երգս ձեզ թվա շնչին...

Բայց եթե կա երգում իմ դեթ շեշտ կամ բառ իմ օրերից—
Ես կմնամ հա՛ր ու հավետ, ես կառթնանամ մահից
նորից...

Մե՛ծ եմ և լինի իմ օրերով—ես այդ գիտեմ—հուր-
հալիության,
20 Ողջո՞ւյն, իմ ե՛րդ, իմ խնդովյո՞ւն, իմ օրերի անհո՞ւն
մատյան...

1934 III. 2, Երևան

Բ Ա. Լ. Ի Կ Ի Ս

Մանկիկըս, մանկիկըս,
Մանկիկ անդին,
Մենք ո՞նց կյանքում այս
Հաղթենք կյանքին...
5 Կյանքում—սպառա՞ր է,
Ձկա՞ հանդիստ,—
Պարտւո՞ւց քո հայրը,
Մանկիկ անդին...

1934. III, 4

* * *

Ինչքա՞ն խոհեր ենք ունեցել,
Ինչքան կըրտակ, ինչքա՞ն ավյուն,—
Եւ շէնք հղել մենք երբեք ծեր,
Չենք նայել, թե՞ ով է նայում:
5 Եւ իմացել ենք հավիտյան,
Որ ա՛յն է լոկ շքնաղ հավետ,
Ինչ որ տվել է անսահման
Թռիչք մեզ լոկ—և չի՛ դաւել...

1934. III. 4

ԻՄ ՄԱՆԿԻԿԻՆՆ՝ ԱՐՓԵՆԻԿԻՆ

Դու մեր երկրի նման եղի՛ր՝
Բարձր ու վսեմ, բոլր ու բերող.
Դու մեր երկրի նման եղի՛ր.
Արհամարհող, նաև ներող.—
5 Դու մեր մրցի՛ր նման եղի՛ր,—
Արևաբաղձ—և համբերող...

Եթե երկրի նման իմ վեհ
Ուշ հուրհուրա բախտդ, բալի՛կ,—
Դու իմ երկրի նման վսեմ
10 Տենչա՛ շքնաղ բախտ ու գալիք,—
Սեր մրցերի նման դու սեգ՝
Ըղձա ամսրոսդ ու արհալիրք...

Այս, դու երկրիս նմա՛ն եղիր՝
Բարձր ու անհաս, մեղմ ու կարող,—

15 Այս, դու երկրիս նման եղիր՝
Լցված խոհու՛լ ու քանքարու՛լ,—
Մեր մրցերի նման եղիր,—
Լիքը բերբու՛լ, դարո՛ւլ, բարո՛ւլ:

1934. IV. 29

ՀՈՒՋՈՒՄՆԵՐԻ ԼԵՋՈՒՆ

Հովն—հորովել է ասում,
Անձրեղ—ցուրտ բառեր,—
Հուզումնավոր իմ լեզու,
Ինչու ևս լռել։—

5 Ա՛յն, որ ասել ևս ուզում
Տե՛ս, քեզանից զորեղ—
Դրսում ծաղիկն է ասում
Ե՛լ հուրը բյուրեղ։

Եվ աղջըկա աչքերից
10 Երբ մանիշակն է նայում,—
Էլ Տերյանի երգերի
Ի՞նչն է հմայում...

Ջուրը—հորդոր է հուզում,
Հուրը—մորմեք կարմիր։—
15 Հուզումնավոր այս լեզուն
Պոե՛տ, քեզ չի՛ տրվի։

1934. 18. V

R É S I G N A T I O N

Որպէս երգը վերլենի՝
Հին ասոնանսով—
Նո՛ւյն տրտունջն է վաղեմի
Իմ հոգում այսօր—

5 Տրտնջում է իմ հոգում
Այնքա՛ն հոգնաբեկ,—
Կարծես երգն է, որ թաքուն
Նա՛ է նվազել:

Մի՞թե աչս հին տրտմության,
10 Մահո՛ւ պես անդուռ—
Այս մորմոքո՞ւլ քեզ գտա,
Օ, երգ իմ անտուն...

Եւ թո՛ւյն էին միթե սե
Իմ դրած երգերը,
15 Որ դառնացաւ կյանքդ այսպէս,
Տե՛ր իմ...

Եւ միթե ա՞յս է հնուց
Քո օրենքը, Տե՛ր իմ,—
Որ—ինչպէս ճանճը՝ գինուց—
20 Քնքուշ երգեր երգելուց
Սատկեն պոետները...

1934

Ի Ս Պ Ա Ն Ի Ա.

Որպես դարհր տեղեկերական լեզենդ,
Որպես բալլադ, որ իր դառանցանքում կյանքի
Ստեղծել է մի օր մի խելագար պոետ—

Քո պատմությունը մութ է, որպես խելագարված
5 Արյունարբու դաժան Դանթեի խոսք
Կամ դժոխքին ձոնած մի նկար,
Որի ներքե գրված է «Հիերոնիմ Բոսխ»։—
1934, սեպ. 15—<1936>

Ի Ս Պ Ա Ն Ի Ա

Ես չեմ տեսել թեև ո՞չ բաղարներս քո,
Ո՞չ ունեկեղիւր եղել չքնաղ երգիւղ,
Բայց դու ծանոթ ես ինձ քո առնական զեմքով,
Իսպանական երկիր, հեռու երկիր...

- 5 Եւ չդիտեմ թեև ես քո (երգերի) հրկիւզող լեզուն,
Որով հոգսն է խոստում առօրյական,—
Բայց հասկանում եմ քո դանակի պէս սուր՝
Հուզմունքների բարբառը, բարեկամ:

- Ինձ ծանոթ է քո առօրյական մրմունջը՝
10 Քո առօրյա անցյալը և առօրյա ներկան,
Բայց այն լեզուն, որով պատմությունդ է հնչել,
Ես չսեւ եմ տարիներ երկար...

- Եւ այդ լեզուն, այդ բիրտ ու բարբառոս բարբառը,
Որ դարերի խորբից մինչև այսօր
15 Թնդացել է խենթության պէս բոսոր
Քո շուրթերում—հաճախ ճարճատելով աշխարհը—

- Քո հանճարեղ, քո խենթ ժողովրդի
Հերոսական, դաժան արկածների լեզուն
Հարապատ է եղել միշտ իմ սրտին
20 Բարբառի պէս, որով ժողովուրդս է խոսում...

Քանզի՛ նույնն է արշան ու պայքարի լեզուն,
նույնն է, ինչպես բարբառն աշխատանքի,—
ժողովուրդները նույն բարբառով են խոսում
Բոլոր գոտիներում աշխարհի ու կյանքի։—

25 նույն բարբառով է աչդ խոսում պատմությունը,
նույն գերազույն լեզվով աչդ անհղով։—
Ով հասկանում է աչդ համայնական լեզուն,
Տիրապետում է նա—լեզուներին բոլոր։

Բայց անհաղորդ է ով աչդ հանճարեղ լեզվին,
30 Ում անծանոթ է աչդ բարբառն համայնական,
Թեկուզ սերտած լինի, սրպես հմուտ ճիզվիտ,
նա քառասուն լեզու,— միևնույն է՝ նա կա,
եվ կմնա կյանքի ու պատմության հանդեպ,
Ապագայի հանդեպ և անցյալի,

35 Անօգնական և կույր, սրպես անթև,
Գեանադալար մի սրդ կամ ճճի,
Որ տեսնելով երկինքը՝ բիւ ջրերում լճի՝
Երազելով հասնել ապագայի ափին՝
Լիճն է նետում իրեն...

40 Օ՛, պատմություն, օ՛, կյանք խաղանական,
Դու, իհարկե, այն չես, ինչ քո մասին
Պատկերել են հաճախ ու տարիներ՝
Խավարազույն թավիշ, արնաման բույրով,
Կամ հայրենիք իբրեւ զարհուրելի կրքի,

45 Չարչաբանքի, արշան հազարամյա մեղքի,
Կամ սեթևեթ սիրո պարտեղ զվարթ...
Քո ամբողջ անցյալն անծայրածիր,
Միջնադարից ձգվող մինչև այսօր՝
Պատկերել են սև և բոսոր,

50 Որպես խալ՝ սր արյուն թավշի միջից հոսող...

<1936>

* * *

Օ՛, պատմություն, օ՛, կյանք իսպանական...
Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ,
Որ ունենա այդքան հերոսական
Մի պատմություն,—և կյանք այդքան մռայլ...

5 Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ,
Որի կյանքը հնուց մինչև այսօր
Շառագունված լինի այդքան արյունափայլ
Հրդեհների լույսով...

Օ՛, պատմություն, օ՛, երգ իսպանական,—
10 Իսպանական ոգի, իսպանական սիրտ...
Օ, ասպետներ, երկաթ լաթեր հագած,—
Օ՛, իմ հերոսական Սիդ...

<1936>

* * *

Կրկի՛ն, կրկի՛ն, Իսպանիա, քո դաշտերի վրա
Արջան անձրեւ, արճիճ է կաթում—
Եւ Տին քաղաքներիդ փողոցներում ահա
Խարույկներ են կրկին ճարճատում...

5 Նրանց պողպատափայլ բանակների վրա
Ելած միջնադարյան խարույկների շողից,—
Սավառնում է նստած ուժբալիքի վրա
Լայռլայի ոգին...

Կրկին հնադարյան արկածներից դարձած՝
10 Երազելով ոսկու և դիւրի լեռներ.
Թափառում են՝ օտար արքաների վարձած
Գնդապետներ դարձած կոնդոտյերներ...

Քաղաքներում քո մեծ, ուր կաճառներ են հին,
Գործարաններ, թերթեր, կաֆեներ,
15 Երազում են կապտավուն լապտերների ներքո
Հաղարավոր առտո՞ղ—դաֆեններ...

<1936>

* * *

Արշավում է ե՛ր քո, ե՛ր աշխարհի վրա՝
Վարձկան ոհմակների ղլուխն անցած՝
Հադած վարմանալի վրա՝
Քո միջնադարյան անցյալը...

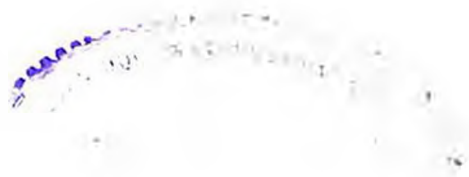
5 Իր հանճարով այսօր հնարել է մարդը
Այնպիսի մեքենաներ, ղենքեր անխոս,
Որ չէր հնարել ոչ մի կոնարգո,
Որ չէր նկարի ոչ մի Բոսխ...

Գեւորից ղեկավարվող սավառնակի առջև,
10 Այդ ումբակիր ցինի—առջև չնչին
Խաղալիք է թվում այն ամենը, ինչ
Հնարել է մի օր Դա-Վինչին...

<1936>

Նդիշև Չարենցի վերջին լուսանկարը (1937)

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ

Խանգյալի

Հանգյալի Տեր
9. VII. 1936 թ.
ՏԻԻԻՆԵ

X

Իմ գլխի տրված էր Յերեանում
հայտնաբերված
1936 թ.

Հեղինակություն
- ՅԵՐԵԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ
Վերին գլխի հայտնաբերված խոսքի

Հանգյալի
Anno Domini MCMXXXVI.
Ի ԲԵՐԼԻՆԻ ԿԱՆՈՆ
- ՄԵԼԵ.

Աղասի Խանգյանին նվիրված տոնանքի անվանաթերթը (1936)

ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ՀԱՄԱՐ

Ես Նոր Տաքի եմ մտնում,— բայց նոր ի՞նչ բանի
Ձգտում է սիրտն իմ տրտում...

...Մի հսկա անիվ,

Անկախ կամքից իմ ու քո կամքից, Ղեկավա՛ր,
Շուռ է գալիս ու դառնում—հավիտյան ու հար...

5 Ու դառնալու է անվերջ... մինչև չմնա
Ո՛չ մի ձգտում, ո՛չ մի կամք—աշխարհի վրա...

Օ, Նիրվանա տեաական, քե՛զ եմ անդշում,—
Իմ փոթորկոտ, իմ հախտուն օրերի վերջում...

1934. 31. XII. գիշեր

ՀԱՆՔԱՊԱԿՅԱՆ ՆԱՅԻՐՈՒՀՈՒՆ

Մարգարիտային

I

Ո՞ւր եք դուք, վատտո՛ւ, Բուշե՛ւ, Ֆրազոնար,—
Նրբալույս վրձինին ձեր հին—
Որքա՛ն պիտի սաղեր, օ՛, որքա՛ն
Այս փոքրիկ նայիրուհին։

II

5 Կուղեի լինե՜ր երկրիս ապագան
Այնքան լուսավոր և այնքա՛ն մաքուր,
Որքան աչքերիդ ժպիտը պայծառ
Եվ հմայքը քո դեմքի և հոգու։

<1935>

Օ՛, Ալեքսանդր,— ո՛չ հռչակ, ո՛չ գանձ
Ես չեմ երազում օրերիս նաշում:
— Այս, կյանքում եթե տրվե՛ր ինձ հանկարծ
Մի «Բոլդինյան» աշուն...

9. IV. 1935—22. XII. 1936

ՆՆՐԲՈՂ ՆՐԴՈՂՆԵՐԻՆ

(Ինձ՝ Խ. Գ. Մ.-ից վտարելու ատրիվ)

* * * * *

Դուք՝ հերոսական կամքով՝ միաձայն—
Ինձ դռնըս եր անում Միտթյունից «ձեր»՝

5 < >

Եվ կարծում եր, թե դուրս եր անում ինձ
Մեր երգանվեր վաչրի՛ց սրբազան,—

< >

< >

10 Ո՛չ. այդ չի այսօր պոռախ հուզում,—
Ձեզ չի՛ ենթարկվում Հելիկոնն հայոց...
Պատում է հողիս տրամոթյուն մի հոծ,
Որ փրփրաբերան կիզել եր ուզում
Ճակատին դուր իմ՝ դափնու արժանի՝

15 Դրոշմ մատնիչի ու դավաճանի՝

Սև դերությունից հառնած, խնդադեմ՝
Իր երթին ելած ժողովրդի դեմ...

Որ քերթողական մեղքերից բացի՝
Իբր այր անարժան ու քաղաքացի՝

20 Նրիցս հանցապարտ լինելուս համար,

Մ՛յգ աններելի պատճառով է, որ
Վտարում եր ինձ Հելիկոնից նոր...

Օ, ա՛յս է ահա տրամոթյուն անչափ

Եվ վիշտ պատճառում պոռախ այսօր.—

25 Եվ մի՞թե լոկ ձեզ «փրկելու» հույսով

- Զե՞ր անում դուք այս, ո՞վ տխրահռչակ
 Պովետների մեր խեղճ, և՛ եղի, և՛ քսու,—
 Իմացե՛ր սակայն, ո՞վ խեղկատակներ,
 Որ եռանդը ձեր կորչելու է դուր...
- 30 Զեզ համա՛ր եք դուք շղթաներ հյուսում
 Ամենից առաջ՝ վտարելով ինձ.—
 Այն տարրերով՛յամբ սակայն, որ երբ ձեզ
 Վաղը վտարեն «Քերթովյանց Տնից»
 Մնացածների ձեռքով «միաձայն»—
- 35 Զեզ ո՞չ մի մուսա ետ չի դարձր՛նի
 Ո՞չ «փառքն» այսօրվա, ո՞չ հանցանքն անցած...
 Զեզ համար վաղվա վտարումն իրոք
 Կլինի անդարձ,— և ո՞չ թե «Տնից»,
 Այլև՝ կատարված մարտը ձեռքերով—
- 40 Վտարում կյանքից ու Պատմությունից...
 Զեզ վաղը եթե անգամ վտարեն
 Զեռերը քսու, հաճոյակատար,—
 Լինելու է դա միա՛կ գործն արդալ՝
 Որ կյանքում գրանք պիտի կատարեն...
- 45 Եվ երբ, վտարված, դուք մի օր նստեք
 Ամբաստանություն առջանի առջև—
 Որպիտի՞ց ցավով պիտի հառաչեք,
 Որ բարբերն այդ սև—դո՛ւր եք պատվաստել...
 Եվ դուցե այնժամ հասկանաք միայն
- 50 Զեր աններելի սխալն այսօրվա,—
 Եվ դուցե այնժամ հասկանաք և այն,
 Թե ինչո՞ւ էիք դուք երեկ «շղթված»...
 Հասկանաք դուցե և այն, թե լուսե
 Մուսաներն ինչո՞ւ մեր Հելիկոնում
- 55 (Նապարյանն է ծեր ինչպիս դեռ ասել),
 Մեզ փշեր են լոկ ընծայել հնուց:
 Եվ բմբուռելով Հելիկոնի մեր
 Այս հաղարամյա օրենքը դաժան—
 Գուցե նո՛ր միայն հասկանաք այնժամ,
- 60 Թե ինչո՞ւ երբեք մուսայանքվեք

- Պոետն հանճարեղ նայիրյան երգի՝
 Թե զուր չի կրում այդ անունը սուրբ—
 Երբեք չի՛ կարող լինել իր երկրի
 Դավաճանը, կամ մատնիչը քսու։—
- 65 Որ նայիրական հույզի ու հացի
 Պոետն աշխարհում չի՛ կարող երբեք
 Միենույն պահին չլինել և՛ սեգ
 Ու վսեմագույն մի քաղաքացի։—
 Եվ, հասկանալով լույսի պես դաժան
- 70 Ճշմարտությունն այս, թեկուզ արդեն ուշ,—
 Գիտեմ, որ նաև կղզաք տարածամ
 Ձեր անկումն այս ժանտ և ուխտադրուծ։
 Եվ կհասկանաք, որ կյանքում ձեր դուք
 Օ, ո՛չ թե դրող, կամ մարդ եր եղել—
- 75 Այլ—ճորտե՛ր մտքի, կամ ոգու ստրուկ,
 Որ—վաղո՛ւց եք դուք ձեր ուղին շեղել։—
 Որ թերևս ձեզ տրված է եղել
 Լեզո՛ւ քերթողի՝ և՛ անեղծ, և՛ սուրբ,—
 Բայց, անբանական, ինչպես անասուն—
- 80 Քսե՛լ եք դուք այն անհարիր տեղեր...
 Որ վերուստ տրված ինքնությունը ձեր՝
 Տաղանդը՝ տրված ըստ կարողության,—
 Վատնել եք, իբրև Եսավ, կամ Հուդա,
 Եվ—արծաթն անդամ ձեր չե՛ք ստացել...
- 85 Կշանգուեք այնժամ ձեր երեսը դուք,
 Ձեր անդառնալի բախտը կախոսաք,—
 Եվ ամեն կողմից հալածված հեղձուկ
 Կտեսնեք ձեր դեմ, երբ պարսավ ու թուք,—
 Ձեզ ներում կերգի իմ անեղծ Մուսան...

1935, 4. 14

Ջ Ա Ռ Ա Ն Յ Ա Ն Ք

Ատամնաթափ մի մարդ, դանդը նման կապկի,
նստել էր կոկորդիս և ինձ խեղդում էր...

Թույն էր թորում նա իմ գիշերային շապկին—
Եվ անունը նրա... «Քնքշություն» էր...

1935

Է Կ Լ Ե Ձ Ի Ա Ս Տ Ե Ս

ՏՐԻՊՏԻՔՈՍ

«Եւ ուլ դիտել դողի ռոգւոյ մարդկան»
բէ հլանել ի վեր, և զընչ անասնաց թէ
իջանէ ի խոնար: Երկիրք:
«ԲԱՆՔ ԺՈՂՈՎՈՂԻ», Գլ. Դ.—21

Խոսք առաջին.— Հլուլոս (գառանցանք)

1. — Ատամնաթափ մի մարդ, դանդուլ կապկի,
Նստել էր մերկ կրծքիս,— և ինձ խեղդում էր:—
2. — Թույն էր թորում նրա շրթունքներին՝ դեմքին,—
Եվ անունը նրա— «Քնքշություն» էր:—

Խոսք երկրորդ.— Նույնը, իբրև քեմա

1. — Ատամնաթափ մի մարդ, դանդուլ կապկի,
Նստել էր մերկ կրծքիս,— և ինձ խեղդում էր:—
2. — Եվ բերանից նրա— կրծքիս, դեմքիս, շապկիս—
Թուրք, լորձունք դարձած, կաթկթում էր:
3. — Եվ— խանձում էր լորձունքը, թշշալով թեժ,
Ինչպես ծծմբային թթվուտի:—
4. — Եվ կար ժպիտ նրա խմաստաղուրի դեմքին,—
Եվ թորում էր ժպիտը, ինչպես թույնը:—

5. — Եւլ ամբոխով եին շուրջս—բազում մարդիկ,—
Եւլ բոլորի՛ էլ դեմքը—միևնույնն էր։—
6. — Եւլ միևնույն ժպիտն էր նրա դեմքին,
Նույն գառամյալ դեմքի հիմար ժպիտը։—
7. — Եւլ—ցնծությունն էր մեծ.— օրհներգելով նրան՝
Կապկանման մարդուն, որ ինձ խեղդում էր...
8. — Եւլ նա խեղդում էր ինձ,— և կար ժպիտ դեմքին,—
Եւլ—ցնծագին ամբոխն—հռնողում էր։
- <9>. Եւլ բիրերում մեր բորբ—նույն ժպտացող դեմքի
Անդրադարձումն էր—այդ բազմությունը։
- <10>. Եւլ նույնադեմ մարդիկ ազադակում էին,
Որ անունը նրա Քնքշությունն է,—
11. — Բայց ինձ նայում էին այդ զառամյալ կապկի
Զարմանալի աչքերը,— նա ժպտում էր։
12. — Սակայն ժպտում էր—դեմքը,—զարհուրելի,
Ստամնաթափ բերանը,— <զառամյալ>
13. — Իսկ՝ հոներերի ներքո՝ խիտ խուրձերի տակից
Մա՜նր, խոր աչքերում—տխրությունն էր։—
14. — Եւլ՝ լուրջ, անկիրք նայող այդ աչքերի [ներքո]
Կարծես գանգը կապկի—աղոտում էր։
15. — Եւլ ևս նայում էի բորբ աչքերին նրա—
Իմ աչքերով չուած,—նա՛ աշխարհի նման՝
ինձ մոտ էր.
16. — Նախամարդ էր, էյնշտեյն, թե զառամյալ կապիկ,—
Միևնույնն է,— մահու, ժամանակի նման—նա
յամաստունն էր։

17. — Եվ գոյության առհասն տխրությունն էր նայում
Այդ աչքերով,— կյանքի, մահվան տխրությունը:
18. — Եվ հասկանում էի ես՝ նայելով նրանց՝
Որ գոյությունն ինքնին—տխրությունն է:
19. — Եվ հասկանում էի, որ եղի տխրությունը կյանքի
Տխեղերբում համայն—միեւնույնն է:
25. — Ժողովողից (ինչպես ժողովողն է տեսլ)—
Մինչև վերջին կապիկը, նախամարդը, մրջյունը,—
- 26.— Յուրաքանչյուր շնչող արարածի աչքով—
Նայում է գոյության նույն տխրությունը...
- 27.— Եվ հասկացա հանկարծ,— ոչ լսել դիտակցությամբ,
Այլ գոյությամբ իմ սղջ,— իմ սղեղից մինչև
վերջին կափիլ արյունը,—
28. — Իր եթե կա կյանքում, տխեղերբում համայն,—
Իմաստություն՝ անխոս, լե բանական, որ
նույնն է,—
- 29.— Այդ—մեղի, մարդու, կամ կապիկի զառամ—
ի եղճ աչքերում՝ իրբե լույս բանական վառած,—
30. — Ահալստիկ այս խո՛ր, անանձնական, անանց՝
Անզամ ծնվող մանկանց աչքերի մեջ, որ.....
31. — Էկեղիաստի առհասն սաղմոսներում գրած—
Եվ—ահա այս զառամ, հաղարամյա կապիկ
ևոր բիրերում վառած, տխրությունն է...

«ՊՈՆՏԻ ՎԻՇՏԸ»

(Հասկածներ)

< >

- Մեր հին հանճարեղ
վեպից անաղարտ
Մծած բազմաթիվ
5 Հորիզոնի կաթ,—
եկած հայերյան
Գուսաններից մեծ,
Մեր միջնադարյան
Հայրենիներից սեղ—
10 Բուշակից եկած
եվ Հովնաթանից,—
եկած ոսկեզարդ,
Հնչուն Գողթանից,—
Սեդ Սալաթ-Նուլյան
15 Աղբյուրից եկած,
Ողջ հայիրակուն
Փառքից ոսկեկալծ
եվ անցած ապա
< > հայերյան
20 < > անապի
< > բուրյան
< > Հոմերի,
Լատինյան շողին
Դարձած մանրիմ,—
25 Զարսի Ֆիրդուսուց

- Մինչ ոռոտական Ֆետ,—
 նյարդերով խոսուն
 Կապված նրանց հետ,—
 Սիդի երգերից
 30 Մինչև Պաստեռնակ,—
 Սիմֆոնիստներից
 Մինչև ոսկեշարք
 Պոետներն համայն
 Աշխարհի,— բոլոր
 35 Հովիտները լայն
 Եվ ծովերը խոր,—
 Մարդկային ոգու
 Այս անհուն բովից
 Անցնելով հուժկու
 40 Եվ խոր երգով իմ
 Մինչ պոետական
 Պուշկինյան ափերն—
 Ամենից պայծառ,
 Ամենից անդին,—
 45 Եվ ծծած բոլոր
 Այդ բույլից բացի՝
 Թրծված մերօրյա
 Վառքով առնացի,—
 Լենինյան հրով
 50 Մինչ ի մահ հաստված,—
 Բոբբ դարիս սիրով
 Լցված— ահա նոր
 Կանգնել հմ ձեր դեմ—
 Եվ պոետ, և ալր—
 55 Դեմքով ժպտադեմ,
 Եվ երգով պայծառ—
 Կանգնած հմ ահա՝
 Երգասան վերջին՝

Իմ նայիրական

60 Երգի կամուրջին,
Ու շուրջս ևմ նայում—
Ու հեռուն պայծառ
Համայն աշխարհի
Երգասան դարձած:—

65 Ախ, — ո՞վ է իմ դեմ
Նե՞տ ճոճում սակայն

* * * * *

Յ. X. 1935, Երևան, գիշեր

ՏԵՌՏԻՐ ԿԱՐՈՒՍՆԷԼ

«Ես քո երգը վաղժեց եմ լսել...»
ՎԱՀՍՆ ՏԵՐՅԱՆ

Ալսելին, Արմենին և Մահարուն

1

Հա՛շտ եմ հիմա ես արդեն իմ երգերի, քնարի,
Պոետական իմ հարկի մենակության հետ:—
Ե՛վ չի փոխվում էլ անհուն իմ մենությունը՝ բարի,—
Ե՛վ չի դառնում հեռացման ցանկությունը՝ նետ...

2

5 Շա՛տ էր հախտուն իմ ոգին, վշտի անրնաել,
Ամեն մի խոց՝ հասցրած ձեռքով բարեկամ՝
Վերք էր դառնում իմ սրտում, տառապանք անդեղ,—
Դառնություն էր, որի գեմ ամբարում չկար:

3

Երիտասարդ էր ոգիս, թե անփորձ էր դեռ,—
10 Որ չգիտեր, թե կյանքում զղվանքից բացի,
Անարգանքից առավել պիտո է ներել,
Որպեսզի սիրաբլ բյուրեղ վարժել հարվածի:

4

Ծերանա՛լ էր հարկավոր, քարանա՛լ գուցե,
Հասկանալու, զգալու համար այն նաչիվ
15 Իմաստությունը, որ քեզ եթե բարկոծեն՝
Պիտո է սիրադ գուցե, որ չար չնայի...

5

Դու պիտի սիրաբլ գուցե, և աչքերդ ապա,
Եվ պիտի բաց պահես լոկ մեղանչող հոգիդ,—

Որ շաեսես հայացքներ՝ աշով հանդիպած,—
20 Որ խեղճութիւնը հանկարծ սրտիդ շարի:

6

Որպեսզի լուռ կաբենաս լուսանք ու ամբ
Ու գառնութիւն կրել շու, անգամ մատնութիւն,—
Եթե կոշված ես լինել չեմէ՛ր կոթմանոջ,
Եթե գիտես, որ շկա խմիչք՝ առանց թույն:

7

25 Եթե զգում ես, քո մեջ սղի՛ քերթողի,
Ստեղծողի, կերտողի—առաջնորդի նոր,—
Եթե անցնել ես ուզում—դժվարին ուղի,—
Եթե տանել ես ուզում—և գիտես, թե ո՛ւր:—

8

Ա՛խ, պատմութիւնն այս այնքա՛ն, այնքա՛ն է ծանոթ,
30 Այս պատմութիւնը՝ կյանքի, աշխարհի պես հին...
Հրապուրում է այն բեզ հասակից մանուկ,—
Պատկերազարդ գրքերում՝ «Մեծ մարդկանց մասին...»

9

Այս պատմութիւնը կամքի, մտքի ու ոգու
Հսկաների մասին՝ միշտ հողնութեան անգետ,
35 Որոնց համար—տառապանքն անգամ մեծագոյն
Կյանքի աղբյուր է հղել և խնդրութեան դետ...

10

Ախ, մենք բոլո՛րս ենք սիրելի հեշիաթներն այդ լույս,
Պատմութիւններն այդ՝ գրված մաքդկանց մասին մեծ,—
Ե՛վ դառնութիւն, և՛ թախիծ, և՛ տանջանքը լուռ—
40 Այդ ստեղծողը գրքերում հմայել են մեզ:—

11

Եվ մենք հետո՛ ևնք միայն հասկացել՝ հաճախ
Արդեն բեկված,— որ, ավա՛ղ, գրքերում այն մեզ—
Միայն վարդերն են գերել, իսկ խոցերը շար—
«Պատմութիւն» են թվացել՝ գրված «հենց այնպե՛ս»...

30 նոյեմբեր, 1935

XV հոբելյան, Խ. Հ.-ի

★ ★ ★

Եղել եմ, այո՛, ես հոգևոր պիտ
Ձեր մտայնության,— եթե միայն այն
Եղել է ազնիվ, և՛ սուրբ և՛ հավատ
Սրբազան ձգտում հոգեին միայն—

5 Ընդդիմ հնամյա մեր սրբազնագույն
Խոսքի, դպրության, ըղձանքների վես—
Ուղղորդ մարդկանց, դժնի, Լրկերես
Դեմքը հռչակող անողոր ձգտում...

1935

Ի Ն Ձ

Քո անունի, Չարհ'նց,
Աստնանսն է՝ Վրէլս—
Եւլ բառն—Վհանճարհ'դ»
• • • • •

22—23. I. 1936

ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄ ՊՈՐՏՐԵՒ ՎՐԱ.

Դու ղեռ անփորձ ես ողոր, ղեռ թույլ ես, Չարե՞նց.
Վարժի՞ր ողիղ, եղի՞ր մոգ, իսկ ու արեղ—
Ինչպե՞ս Դա՞նդին Մա՛նթմա—Հնդիկն Հանճարեղ...

24. 1. 1936

ՄԻ ՀԱՆՃԱՐՆԴ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ

(Արագած Ավետիսյանին)

Իմաստությունն կա քո մեջ՝ խոր ավելի քան դու,
Բայց մորմոքում է այն դեռ՝ անիմաց ու անդունդ

Խուժում է մուժը քո մեջ, որպես տիեզերք,
Բայց մուժը մուժ է միայն և չի դառնա երգ:

5 Եվ մշուշը, որ այնքան սիրում է հոգիդ՝
Կարծրանալով չի դառնա ոչ < . . . > ոչ < . . . >

< >
< >

Ես ցանկանում եմ միայն, որ դու, սիրելիս,
10 Մաքրես մուժից քո ոգու այդ ցուրտ հայելին—

Եվ ո՞վ է քեզ համոզել, որ ոգին դու քո,
Եթե մաքրես եղյամի այդ նախշերից անդո—

Պիտի աշխարհը իր դեմ այնպես տեսանի,
Ինչպես զրքում Զառչանի, կամ Ալադանի...

15 Սխալվում ես, սիրելիս,— այդ քեզ ցուրտն է խաբել
Մի՞թե աշխարհը պիտի Ալադանով շտիկել...

< >
< >

Քանզի նման է ողիւղ աչն սառն տպակուն,
20 Որին բսկում է դրսի սարսափը թարուն:

Քսկում է կյանքը՝ ողուղ տպակուն սառած
Եվ նկարում եղյամի ծաղիկներ մեռած:

Եվ դու մանկան մի նման մտքերով ազա՜
Միտք ևս փնտրում գծերում այդ պատահական:

25 Եվ դարմանում ես՝ հանկարծ, երբ շնչից բո գոլ
Հալչում, կորչում են սառցե գծերն այդ բոլոր:

Եվ նրանից մտքբլթած տպակու միջից—
Քո դեմ աշխարհն է բացվում և՛ պայծառ, և՛ ջինջ...

30 < >
< >

Դու աչն մանուկն ևս ահա սարսափից դրսի
Կառչած ողիւղ եղյամսդ ծաղիկներին սին—

Ու այդքան գանձ է գտել ծաղիկներում անգույն,
Նա չի դառնա մուրալիկ, հացկատակ կյանքում—

35 Իմաստություն կա բո մեջ՝ խո՛ր ալեկի, քան դու—
Քերի՛ր եղյամը ողուղ, որ նա հորդի անդու...

10. 11. 1936

* * *

Նրբ կյանքն առաջին անգամ պատանու
Աչքերի դեռ լուրթ, դեռ հրազային
Քողն է մի վայրկյան կռալիս տատանում
Նվ դեմքն իր դաժան ցցում նրա դեմ...

5 Օ՛, քաղաքագետ—կյանքի առաջին
Այդ հոփնդը, այդ ժանիքը դաժան,—
Թեժ մեխի նման մեխվում է հոգում—
Նվ չի դուրս գալիս այնտեղից երբեք...

Դնում է անտես, բոցեղեն դրոշմ,—
10 Որ խորանալով դառնում է հետո
Համոզմունք և կամք, ընթացք և ուղի:

Անխուսափելի պայքարի դրոշմ:

<1936>

- Օ՛, մեզ կյանքն է դառնում դասատու —
 Ե՛վ գիտուն, և՛ կույր, և՛ շվալտ,—
 Դառնազետ պաճերին նա զվարթ
 Նիզակներ է պարզում երբ հատու...
- 5 Կա՞ արդյոք մարդկային մի սիրտ,
 Որ անհագ տարփանքով շնոտ,
 Թե կնոջ շրթերի վրա
 Նկատե մի կաթիլ արյուն...
 Ա՛խ, սուգի վայրկյանին տնդամ,
 10 Երբ մի կին մանկանն է թաղում
 Ամառլան մթնշաղում
 Օրորուն կոնքերով անկամ,—
 Կա՞ արդյոք մի սիրտ չփտած,
 Որ կնոջ աչի՝ վշտից հիստերիկ —
 15 Մորմորից օրորուն զխտերին
 Իր ամբողջ կյանքը չտա...

1936

Օ՛, մարմարյա քույրեր թանգարաններում մրսող,
Օ՛, մարմարյա մաքուր դիցուհիներ,
Որ հնամյա, կորած քաղաքների ներսում
Բույր ու աղւթք եք լռիկ ընդունել,—

5 Որ հնօրյա կյանքում մերկությունը ձեր սուրբ
Դիցուհու և կնոջ հպարտությամբ
Բազիններում, մեղքի պարտեզներում, դրսում՝
Իբրեւ ցնորք սիրո և սրբության,—

Օ՛, մարմարյա քույրեր, դուք որքա՞ն եք մրսում,
10 Իբրեւ անցյալ՝ պահված կաճատների ներսում
Մեր այսօրվա <1 անընթ. բառ> Դիտության...

1936

կրկին մայրամուտից՝ ոսկի ու ցուր հագած՝
 Ճառագայթն սրեր և նիզակներ ձեռքին՝
 նժույզների վրա բարձրահայաց մի կին
 Թռչում է դեպի քեզ—սպաժառ ու խելագար...
 5 Օ, սիրտ իմ, այդ դու չես, <խմում> ես ազա՜հ
 Այնտեղ, ահա մարդ ու հեռացող

<1 անընթ. բառ>

Պատրանքներին, փառքին, հռչակացող երգին,—
 Ուղում ես ետ դառնալ և ինչ որ մնաց սլակաս
 <1936>

Դեռ վառվում են սակայն արնակրակ՝ բազում
 Եվ լապտերներ ցոլուն, և խնդադին
 Դրոշակներ փառքի, հաղթանակի, երգի,—
 Խրախճանքն է կրկին դեռ եռալուվ հոսում...
 5 Հուր նժույզներ վարող ոսկեծիծաղ մի կին,
 Հաղթանակի կառքում կռնդնած՝ բազում
 Հայացքների ներքո՝ խաբադանը ձեռքին
 Քառատրոփ թռչում է կրկեսում...

<1936>

Քո աճյունին, Կոմիտաս,
 Վերադարձած հայրենիք։—
 Փառք քեզ՝ արեւը գտած
 Երկիր իմ նոր՝ մրդի թաս,—
 5 Փառք անձրեւին քո ջինջ։—
 Փառք քեզ, մեր մայր անձկալի,
 Որ բերրի հող ես տալիս
 Քո հայրենի երգչին։

Կարոտել էր քո ոգին
 10 Օ՛, տառապած երգիչ,
 Մեր արեւին ու հողին,
 Իմաստուն ու ջինջ։
 Տա՛ թող քո հողն հայրենի
 Աճյունին քո, կյանքին
 15 Իմաստ ու բերք ու գինի,
 Նալիրական հանգիստ։

1936. VI. 3—4

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Ր

Աստ լոկ աճյուն է ննջում—և ո՛չ թե հանճար:
Ա՛յն, որ հանճարն՝ հատնելիս՝ պարտ է թոխափել:
Մահկանացո՛ւն է ննջում՝ հավիտյան անցած՝ .
Որ եղել է խաշակիր—դպիր—վարդապետ:

5
Իսկ այն, որ շունչ էր իր մեջ, ողի ու հանճար—
Ապրում է—հար կենդանի—այստեղից հեռու:
Խաղաղությո՛ւն աճյունին՝ անցյալին անցած,—
Փա՛ռք խնդագին—կենդանի երգին—դարերում:—

7. VI. 1936

Է Պ Ի Տ Ա Ֆ Ի Ա

Աստ՝ Կոմիտասն է հանդում՝ իբրեւ հող ու աճյուն առհավետ:
Սի՛րտ մոխրացած, դարձած հող՝ երբեմնի անոթ ձայնածին:
Ա՛յր մահացուն՝ աշխարհում նա եղել է դպիր, վարդապետ:
Այր մշտատե՛կ՝ ձայնապետ—ձայների աբքա—ձայնագիր:

1936. VI. 7

Խելահեղ աչքերով, բոսիկ, մորուքդ հողմով ցիրուցան՝
Զղեցած սևասև զգեստ, բլկտված փշերով հաղար
Անցնում ես հերկերով այն ամա, դարերով այնքա՛ն ծանոթ
Եվ—մաքուր ցորյանի նման—ցրում ես հնչյուններ հայրենի...

<1936>

ՌԵՔՎԻԵՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

(Հատվածներ)

Ինչ որ գրել եմ հս այս
Գրքում իմ՝ քո մասին
Միայն հավատ է անմար—
Եվ խիղախ խնդում.—

5 Այստեղ գրել եմ հս իմ
Հույսը պոետական
Դեպի մեր վտռ ու վսեմ
Վաղվա ասպազան:

Մտորելով մեր անցյալ
10 Կյանքի վրա կույր
Ես օրերն եմ մեր պայծառ
Փռել իբրև բույր—
Իմաստովյուն կա անգին,
Երբ հրդերում քո թաղման
15 Հնչում է տենչը կյանքի
Եվ արևոտ օրվա...

Օ՛, որքան հս երջանիկ,
Որքան հս դու նոր—
Որ քո թաղման ժամին,
20 Որպես պայծառ ցնորք —
Ոչ որպես շողն այսօրվա
Կուսավորող արևի
Մեր սրտերի վրա
Կյանքն է խնդում հիրավի..

- 25 Օ՛, ի՞նչ կա լաւ, քան բացւած
Գերեզմանի առաջ —
Տեսնել լոկ փառքդ < . . . >
Երկրի անաբատ:
Երբ և՛ սուգի, և՛ թաղման
- 30 Բույրերի շնչից—
Հուրհուրան այդն է վաղվա
Ցուցուում վերից:—

- Ահա զրւած է իմ դեմ
Մի սրբազան դադադ,—
- 35 Եվ տեսնում եմ ես մի դեմք
Տառապանքով աղա՜հ
Կիզւած որպէս մի այրող
Անապատում բնկած
Ոգու ասպետ, կամ
- 40 Անապական վկա:

- Օ՛, հաբադատ է այնքան
Իմ նայիրջան ոգուն
Այս տողորւած, այս <1 անընթ. բառ>
Եվ դեմքն այս տոկուն,—
- 45 Անկորական տանջանքի
Այս դրոշմը մառ,
Այս սրբազան, այս անդին
Դեմքն այս տանջահար,

- Այդ դարերի միջով բյուր,
50 Հաղա՛րամյա ճամփով—
Նայիրջան սիրտն է գնում՝
Յնցոտապատ ճամփորդ...
Այդ՝ սուրբ բարբառն է գնում
Հայրենի ցավի
- 55 Որ սրտերի անկյունում
Վառ է տակաւին...

Չանգերի կանչն է գնում
 Վանքերի մեր հին—
 Որ դարձան աղբ, դարձան գոմ
 60 Սև սմբակներին...
 Այդ՝ տխուր երգն է գնում
 Տառապած իմ հոր
 Անվերադարձ իր քնով
 Խաչված նորից նոր...

65 < >
 < >
 < >

Ինչ-որ օտար մանգաղով
 Հնձած հերկը հին...
 70 Գերեզման է գնում ցուրտ
 Հալարամյա սիրով
 Օրորված երգ մի տխուր

Այն, հացրենի անձրևի
 Ես շաղն եմ ուզում
 75 Շաղված դարձան արևի
 Հրով հրկիզուն:
 Մեր խուղերի անարատ
 Սիրերգը անբառ

< >

80 Ինչպես գլուխից դեպի արտ

Եվ հանգերում հացրենի,
 Ուր եղն է լիզում
 Անապական պոթանի
 Կապանքներն իզուր,—
 85 Մեր սարյանյան գեղջուկի
 Երթը արտում իր,—
 Երգելով խեղճ մի
 Կամ խուլ անտունի.

Եւ իւզների նման համբ
 90 Տառապանքը մարդու,
 իր ընթացում էր անդարձ
 Ու տալեր հորինում
 Եւ շշուշը կանգանի
 Որ նա < >
 95 < >
 < >

< >
 < >
 < >
 100 < >
 Ժանդուղած մի զանգի
 Որ շունի հույս անդամ դեռ
 Նոր արեւի և կյանքի
 Եւ զոգանջի կենսաբեր:

105 Ա՛խ, ես զիտեմ, որ մի մեծ
 Զանգ է ոգին նայիրջան
 Իսկ մենք—միայն լեզուներ,
 Մենք նրա ձայնն ենք միայն—
 Եւ մեզանից դեպի մեր
 110 Ժողովուրդի սիրտը խեղճ
 Զգված են բարկ պարաններ
 < >

Օ՛, խեղճ մարդիկ, այդ դուք,
 Այդ դուք եք, որ, օ, արդ
 115 Իսկ աչքերդ եք թարթում
 Կանգնած զանգի տակ այդ,—

Զանգակատան տակին
 Հաղարամյա վանքի—
 Կանգնել եք դուք ողբազին,
 120 Որպես շներ անկիրք,—

Զանգակատան ներքո
 Թուկ եք փնտրում թաքուն,
 Որ ոճրագործ ձեռքով,—
 125 Քաշեր զանգերն չոզնած
 Հաղարամյա զանգի
 Նվ վայր թափեք...
 < > անգին:

Որ մի հիմար հնչյուն
 130 Զրահաթափ արած,—
 Ողջ աշխարհի այդ շուն
 Դարձնեք դաշտ վարած,
 Որ շմնա էլ վեհ
 Ոչ մի զանգակատուն
 135 < >
 < >
 Բայց դուք, բայց դուք, ուր դեռ
 Ոչ մի բան չեք շինել—
 Խոնչ եք ուղում մեր վեհ
 140 Տառապանքից, շնե՛ր...

Ձի աղերսում ոչ ոք,
 Որ դուք հարգեք նոցա,—
 Նրանց հանդիպ դուք լուկ
 Կույր աչքեր եք գոցած,—
 145 Նվ չեք տեսնում հիմ
 Դուք լույսը մեր անմար,
 Ուրիշ հաճույք գտեք—
 < >

Ախ, չգիտեմ, թե ինչ,
150 Թե ի՞նչ բացիլ է նոր,
Որ կեղեքում է ջինջ
Ոգին երգի մեր խոր:

Ախ, ո՞վ գիտե թե ինչ,
Ի՞նչ ենք լիազում քեզ հետ
155 Մարդու աճյունն մի քիչ
Թե՞ — ողջ տիեզերք...

Եվ ինչո՞ւ են նորա
Անգամ ամաչում
Քո աճյունից՝ պոկած
160 Ժողովրդի սրտից:

*

*

Ինչո՞ւ է վիշտը արդար
Իմ ժողովրդի,
Որ դիվելնով դարից — դար
Դարձել է երգ՝ ու < . . . >

165 Ինչո՞ւ չունի իրավունք
Հազար սրով դարկած
Այդ ժողովուրդն երգելու
Իր տրտունջը շարքաշ,—

Երազելու իր սրտում
170 Կյանք հարազատ ու լի,—
Ո՞վ է, թե վիշտ, թե տրտունջ
Մեզ արգելում էլի—

Մնում է ինձ տակ,
Որ աշխարհում անտուն
175 Մի բան կ'ը լոկ լուսե,—
Անդ ժողովարդն է սուրբ—

Անդ գաղթում անաճ
Երբն է աշն բորւ ու նորբ,
Որ ին տեղում՝ գնաց—
180 Էլ չի տանի՝ լեզու։—

<1936>

Ինչպէս հնում վկան այն՝ նարեկացին
Հղում էր խոսքն իր խոր՝ իր արարչին անտես,—
Հղում էմ խոսքն իմ խոր՝ սրտիս խորքիցն այդպէս
Ոչ մի փրկչի ուրիշ,—արդ Քեզանից բացի:

5 Մի՞թե իրոր աշօր ես դուրս մնացի
Քո արեից, երկրից, ժողովրդից անեղբ,—
Զէ՞ զառանցանք արդյոք սա.
Առաջինն ս՞վ երգեց գուլքը Այգաբացիդ:

Յնծություն է համայն հայրենիքում իմ նոր,
10 Հղում է սերն իր քեզ ժողովուրդը խնդուն,
Մի՞թե պղծում էմ այն ես իմ հիմնով...

Զէ՞ որ թնդում է նա՝ իմ խնդությունը հսկա,—
Եվ կթնդա ընդմիշտ,— և ս՞չ որ չի խեղդի
Իմ մեջ խնդուն քո հիմնը քանի ես կա՛մ:

<1936>

<ԱՐՈՒՍԻՆ>

- Իմ լաւ, իմ բարի բարեկամութիւն,—
Տողերն այս ախոյր, իրոնիկ ու սին
Գրում եմ քո այս բլոկնոտում վսեմ
Որպեսզի, Աքուս, սրանով տեսնեմ,
5 Թե սիրտը կնոջ խոյր, մշտաճամ—
Ախ, շատ է քո այս բլոկնոտին նման...
Գեղեցիկ կնոջ սրտում սեփեկի—
Հրեղեն սիրո զիր գրեւ թեպետ—
Բաւական է ջուր ամենաշնչին—
10 Որպեսզի բոլոր գրերը ջնջի—

<1934—1936>

Ձ Ո Ն

Միշտ նույն հուշն է, հուշը նույն
Չքնաղ, գերող, և չկա
Նրա թուլից անուշ թույն...

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

- Իմ երգի նման պայծառ,
Իմ երգի նման մաքուր,—
Դու արվեստ, հոգի, դու հար
Չմարող հանճարի հուր։—
- 5 Դու բարձր ես քո արվեստից՝
Արվեստդ քեզնով է հարուստ,—
Դու չքնաղ, քնքուշ,
Եվ—մի խոսքով—Արուս։—

1930, 26. I, Երևան

ԳՈՎՔ ԱՐՈՒՍԻՆ

I

Մեկտմենյան տաճարի
Կամարների տակ անմահ,
Ուր հայրենի հանճարի
Հուրն է վառվել անմար,—
5 Ուր տատկերով շողշողուն
Եղել է մի՛շտ հարուստ,—
Այսօր Քո ա՛ստղն է շողում,
Իբրև արև, օ՛, Արուս...

II

Մեր նորափայլ արևով
10 Բեղմնավորված՝ անմար
Արվեստ լուսե՛, արևոտ
Ստեղծելու համար,—
Այսօր անհուն մեր ողին,
Նոր խնդրեթյամբ ցնծուն՝
15 Անցյալի բե՛րքն է կրկին՝
Նոր մանդաղով՝ հնձում...

III

Եվ, հերքելով անցյալի
Ամեն անցյալ ահեղած—
Գրվում է նա պանծալի
20 Հանճարների պայծառ...
Իր նորախոհ մանդաղով՝

Միայն բարիք հնձող՝
Հի՛ն արեւներ է քաղում,
Սնվում նրանցով...

IV

- 25 Այգալեւ մենք էլ մեր նորոգ
Արեւային ոգով—
Երբ հմայվում ենք գերող
Քո արվեստի շողով—
Տենչում ենք միշտ գտնել փայլ,
30 Մի բի՛լ ճառագայթ,—
Որ հանճարից լինի այն
Պայծառ ճառագած...

V

- Տնծությամբ է լցվում մեր
Հոգին ամեն անգամ,—
35 Երբ դու ելնում ես բեմ,
Որպեւ արեւահամ,—
Կին, կամ կրքոտ տարփուհի,
Կյանքի ընկեր, կամ մայր,—
Պիեւներում Իբսենի,
40 Կամ Շեքսպիրի անմահ...

VI

- Յուրաքանչյուր քո գերում՝
Դասական, թե նոր—
Դու հմայքով ես գերում,
Արվեստով քո խոր—
45 Ֆեյա եւ դու՝ հանճարին
Դեպի արեւ կանչող,—
Թե նենդ ախար շարի—
Նո՛ւյնն է՝ հանճար հս տանջող...

VII

- Ի՛նչ էլ բեմից պատկերես—
 50 Ոճիր, թե հանցանք,—
 Կարողանում ես պերել,
 Որպես կյանքի ձայն...
 Հերոսուհի, տարփուհի,
 Պոռնիկ, սիրող մայր,—
 55 Գերո՞ւմ ես դու միշտ մեր հին
 Լույսով հանճարափայլ...

VIII

- Երբ քեզ նայում եմ՝ բեմի
 Հրաշագործ լույսում,—
 Դու ինձ տանում ես դեպի
 60 Հելիկոնը մեր սուրբ,—
 Քո քայլերով օրորուն,
 Կարկաչներով ձայնիդ—
 Դու ինձ տանում ես հեռուն
 Խրախճանքի՞ ալն հին...

IX

- 65 Քո քայլերում օրորուն,
 Քո բարբառում հնչեղ—
 Ինչ-որ տարբե՞ր, ուրույն,—
 Ռիթմ կա ու շեշտ։—
 Կարկաչում են քո ձայնում
 70 Շեշտեր սղոսական,—
 Եվ Հրաչյան է հառնում
 Դեմքով դասական...

X

- Աղամյանն է ընթանում՝
 Համլետյան վիշտ դեմքին,—
 75 Եվ Սիրանույշն է տանում
 Իր վիշտն ամեհի։—
 Մեղեյական կիրք ու սեր՝

Հեկղամետրով գրած...
Օ, դասական հուշեր—
80 Անգիր արած...

XI

Դու նրանցից ես սերել՝
Հանճարներից մեր վսեմ.—
Օ, հանճարի լուսեղէն
Զարմ՝ հողմերով քշված սև:
95 Մինչև օրերն այս նորոգ
Դու ո՞նց աճեցիր...
Օ, գերության օրով
Մեկված հանճարի ծիլ...

XII

Որպես հնչուն մի եղե՛ք՝
90 Ողի՛ր ոսկեճայն,—
Դու այս հողում հրեղեն
Շքե՛ղ բարձրացար:—
Հայրենիքում քո ազատ
Նո՛ր երգեսո՞ն դարձար,—
95 Եվ, իբրեւ հուր սրբազան,
Հուրհուրացիր պայծառ...

XIII

Եվ մեր բեմի վրա արդ,
Դու՝ քրմուհի պանծալի,—
Իբրեւ կապույտ ճառագայթ
100 Մեր հին հանճարի,—
Խնդություն ես սփռում խոր
Քո արվեստով անհաս,—
Եվ ողջունում է քեզ նոր
Քո ժողովուրդն անա՛հ...

XIV

105 Դու երջանիկ ես, Արո՛ւս,—

Ի՜նչ ցնծությամբ վեո
Դափնեպսակ է բերում
Միշտ ժողովուրդը քեզ:
Եվ Չարենցի քնարով,—
110 Իբրև անմահ գուսան,—
Փառք է երգում շմարող—
Քեզ՝ Նայիրյան Մուսան...

12—14—22—VI.

1936, Երևան

9. VII. 1936

...Կարծես թե միայն իննից հուլիսի,
Այդ քստմենելի օրվանից է, որ
Իմ գրած ամեն մի ոտանավոր
Իր նյութի, իբ ողջ իմաստի մասին,
5 Իբրեւ դրվատող կամ նշավակող,
Կարդալուց առաջ անբառ ավետող
Մի շոր թվական սկսեց կրել...
Եվ վերնագրերն այդ անբառ, անանուն
Դարձան մահվան պես ահեղ ու անհուն:

ՍՈՆԵՏ ԱՌԱՋԻՆ

«Դոֆինը նայիրական»

11. VII. 1936. «Բ-Էր»

Նա պառկած էր նախկին սեղանատան միզում,
Հին սեղանի վրա երկայնքն ի վար դրած
Իր դադաղում փայտյա,— և ճակատին նրա
Քստըմենկի՝ հանգչել էր ծաղիկների մի կույտ։—

5 Մագաղաթի նման ողորկ, ապակեդույն՝
Կարծես մաքրել էր մի անագորույն կրակ՝
Պսպղում էր դեմքի ալաբաստրը բարակ,—
Եվ ո՛չ մի խոհ, կամ հույզ՝ իրրե պատգամ ոգու։—

Ո՛չ մի խորհուրդ, ավա՛ղ, կամ մտորում չնչին...
10 Ի՛նչ ապակուց ձուլած բարակ մատներն անգամ
Անկամ՝ կառչել էին մոռացության տենչին։—

Մի՞թե «դոֆինն» էր այդ,— վերջին նայիրական
Արքայա՞ղնը՝ ննջած դափնիների ներքո
Արհաշաղախ՝ բաղած իր սեփական ձեռքով...

ՍՈՆԵՏ ԵՐԿՐՈՐԴ

«Դոֆինը» իրական

11. VII. 1936. «Բ-Էր»

Այս դաղթական կանանց ընտանեկան սուգով
նվ շիւղանով միայն շրջապատած
Փայտյա դագաղն ու դին արշունոտած—
Մի՞թե, օ, Աղասի,—դիակն է քո...

5 Դո՞ւ ես արդյոք պառկած այդքան անհույս դեմքով՝
Հանցապարտի, գողի դագաղ մտած...
Երբ ժողովուրդն անգամ աչքերն իր թաց
Վարանքով է սրբում մութ դագաղի դեմ քո...

Որպես ջրհորն ընկած աստեղային մի ջահ՝
10 Ընկավ, սուզվեց հանկարծ եղբւրսկան միգում
Թե դոֆինյան քո դեմքը, թե անունըդ՝ «Խանջյան»...

Ինչ պատասխան ես տամ իմ հանցապարտ ոգուն,
Որ անմոռաց մի օր՝ կարոտով հին՝
Քեզ անվանեց, հիշո՞ւմ ես—«Նայիրական դոֆին»...

Ա.—ՍՈՆԵՏ ՔՍՏՄՆԵԼԻ

Ընկած ես դու, Հոգի՛ս, զբոսանքի համար
«Բարեկամի» կանչով անտառ տարված—
Եվ—լլկվկուց հետո—դաշունահար արված
Մի մոլորված մանկան մեռած մարմնի նման..

5 Ա՛խ, ի՞նչ անտառ, Հոգի՛ս, ի՞նչ զբոսանք հիմա,—
Ո՛րվ էր տենչում արդյոք քո տուղտերին բերած...
Զկա՞ր արդյոք ուրիշ հրապուրիչ երազ.—
Եվ ի՞նչ նայիվ հավատ՝ դեպի անտառն հիմա...

Ես չգիտեմ հիմա՝ ի՞նչն է խոցում այսպես՝
10 Քո վերքերի նման՝ իմ ուղեղում բացված...
Քո զարհուրիչ անկման կոշմա՞րն այս սե

Զարչարանքիդ ուղի՞ն,— մանկությո՞ւնդ խոցված,—
Թե—լլկանքիդ պուրա՞կն անգտնելի,—
Ուր ոչ ո՛ք չի՛ հասնի,— ուր ո՛չ ոք չի մտնի...

1936. 18—19. VII. գիշեր

Բ.— ՍՈՆԵՏ ԱՆԿՇՌԵԼԻ

«...Մենա՛կ պիտի դու բնդունես
Գողգոթան այս նոր...»

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

Ո՛ւր ես արդյոք քո սե խաչափայտը տանում,
Ո՛վ տառապյալ Հոգիս:— Կա՞ Գողգոթա նոր արդ,
Որ բարձրանաս հպարտ,— և լուսադարդ
Քո պսակին նայեն մարդիկ սիրով անհուն:

5 Իբրև Հիսո՞ւս ես դու արդյոք լյառ բարձրանում,—
Թե՞— ավազակ ես լոկ դու մահապարտ...
Պիղատո՞ս է արդյոք այսօր ամեն մի մարդ,
Որ քո հանդիպ ձեռքերն է լվանում...

էլ ի՞նչ պսակ լուսե,— էլ Գողգոթա
10 Ինչպե՞ս ելնես, Հոգիս, շարչարանքով հոժար—
Երբ չգիտես ինքդ է՛լ՝ Հիսո՞ւս ես, թե Հուդա...

Ունե՞ս արդյոք, Հոգի՛ս, անադորուն նժար,
Որ նժարես այս խոհն անկշռելի—
Չարչարանքիդ այս սե՛ կեսգիշերին...

18—19. VII. 1936

գիշեր-առավոտ-ցերեկ

«ԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Իբրեւ չքնաղ մարդու, չքնաղ բարեկամի՝
Քո դոֆինյան պրոֆիլը լուսագանգուր—
Չեմ մոռանա իմ այս երկրային կյանքում,
Ո՞, Աղասի, կյանքում ես ապրում եմ քանի:

5 Նվճարույցի նման նայիրական, կամ մի
Առասպելի նման ժողովրդի հոգում
Կասկածի աղետը քո, իբրեւ թաքուն
Կամ գողացված, կեղծած նայիրական միֆ...

Իմաստուն է միայն քառուղիներ հարթող
10 Վաղվա հաջորդը քո այն երջանիկ,—
Որ պիտի դա, գիտե՞մ—և անյունի հետ քո
Մեր հաղթության լեզունդը մահվան նաշից հանի...

Որքան իշխեն՝ թող նոր նախարարներն այսօր
Շամիրամի մահճին, գանակոծեն իր դին,—
15 Նա կհառնի կրկին՝ իր պարտությանը հզոր...

11. XI. 1936

«Բ-Եր»

Բնական հետազոտություններ

Գործողություններ
- 50 -

Դրա հետևանքով և անհատական
կյանքի անցումը. Զուգահեռ - Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի

Դրանից հետո և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի

Դրա հետևանքով և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի
համալսարանի և Երևանի

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻ

Սիրելի վաղարշակ Նորենցի՛ճ

Թումանյանն է քեզ բանաստեղծ կոչել,
Եվ Չարենցն ապա հռչակել վարպետ,
Մի՞թե քո հոգին մնաց անտարբեր
Ինչպիսի բացառիկ բախտն այս փառաճեմ։—

5 Դու այն անառակ դավակը հո չե՞ս,
Զէ՞ որ քո մուսան չմնաց անբերրի,
Բե՞կ կյանքը քո սուրբ տենչանքի հանդեպ
Իր քստմենելի բոռնոցքը ճոճեց...

Դժվար է ուղին նայիրյան երգի,
10 Ինչպես տարագիր մեր ժողովրդի
Երթը՝ հասնելու հայրենի երկիր...

Այդպես՝ ով երդի անսուակ որդի,
Գիտեմ, դու մի բը կվերադառնաս
Քո սուրն հայրենի—նայիրյան Պառնաս:
25 հուլիս, 1936, Ծաղկաձոր

«ԻՄ ԼՈՒՍԱՍՏՂԸ»

Ս ո ն ե տ

Առավոտ կանուխ բարձրացի՛ր,
Երբ դեռ նո՛ր մարմանդ լուսանում է:—
Կտեսնե՛ս լուսա՛ստղը կապտածիր,
Որ պայծառ ցոլքով բարձրանում է:—

5 Ա՛խ, տյղպե՛ս բարձրացա՛վ մի օր
Աշխարհում, Չարե՛նց, քո անունը...
Բայց հետո—կլաճեց անհունը
Քո լուսաստղը—ցոլուն, ոսկեոր...

Այդ ո՛չ թե Արևն էր՝ բարձրացա՛վ—
10 Եվ սրբեց ոսկեղօծ քո ցոլքը
Իր շքեղ ցոլքերով պայծառ:—

Ո՛չ:— Չնչի՛ն ամպերի սև զորքը
Պաշարեց Արևի՛ց առաջ քեզ,—
Իսկ այնտեղ, ներքևում,— երդի սով էր,—

15 Բայց ցնծում էր սլառնասն առանց քե՛զ...

1936. VII—VIII, Ծաղկաձոր—Երևան

* * *

Կարմիր նուշիկ
Միրգ անուշիկ,
Որ պաշ անեմ
Քո թուխ թուշիկ.
5 Բոժոժիկ-բոժոժիկ
Իմ սիրտուն Բոժիկ:

9. VII. 1936. Մադկաձոր

* * *

Բոժիկն ունի սև-սև աչքեր,
Սև թարթիչներ,
Թավիշ հոնքեր,
Թավ շրթունքներ,
5 Ոսկե ոտքեր,—
Չար է, ինչպես գարնան ալիք,
Ինչպես քուռակ առանց նալի՝
Պար է գալիս զարմանալի:
Մտիկ տվեք Բոժիկ բալիս,
10 Խրխնջալով վաղ է տալիս:

12. VII. 1936. Մադկաձոր

ԱՐԵՎԱՅԻՆ ՆՈՆԱՅԻՆ

Նո՛նա, Նո՛նա մանկաձայն,—
Դու արեւն ես մանկացած...

Նոնա՛ն ունի բարակ մատներ,
Նրբին սաներ,
5 Լույս շթիւնքներ,
Ոսկե հոնքեր,—
Նոնան ունի շարմաղ նազանք,
Բարձրիկ հասակ,—

Նո՛նա, Նո՛նա մանկաձայն,—
10 Դու արեւն ես մանկացած...

Աղջիկ է նա պայծա՛ռ-պայծա՛ռ,—
Կենդանաճած մարմար արձան՝
Լույս մանկություն արեւաձայն...

Նոնան ունի հայրիկ համառ.
15 Կերտում է նա արձան մարմար
Ամեն քաջի ու հերոսի—
Բայց չի տեսնում շուրջը լույսի,
Որ Նոնայի պատկեր առած՝
Շուրջն է ճախրում թևատարած...

20 Նո՛նա, Նո՛նա մանկաձայն,—
Դու արեւն ես մանկացած...

Ճիշտ չէ՞ ասլա,
 Եթե նոնան այսօր ասի.—
 «Հիմա՛ր պապա,
 25 Դու քանդակել ես Ղուկասին.—
 Լա՛վ ես արել.
 Հերոսությո՛ւնն էս մեծարել,—
 Բայց Ղուկասից հետո դու երբ
 Գեղեցկություն, թուշք ու երգ
 30 Եվ թովչություն ես պատկերում—

—Ճի՛շտ է, նո՛նա ծիծաղկուն.—
 Օ, չի տեսնում հայրիկդ համառ,
 Որ իր տան մեջ՝ իրա համար
 35 Գեղեցկությունն ինքն է ծաղկում...

Նո՛նան, նո՛նան մանկաձայն,—
 Որ արեն է մանկացած...

1936. VIII. Մաղկաձոր
 Գրողների Հանգստյան տուն

ՍՈՒՎԵՆԻՐ ԿԻՄԻԿԻՆ

Դու արդեն հասակ ես առել,
Քո աչքերում արդեն
Իմաստուն միտքը Մարդու
Լուսավարդ խոհեր է վառել:—

5 Դու վա՛ղն իսկ մտածող կդառնաս,
Հետո—սլայքարող մարտիկ,—
Եվ քո կամքը կելնե մարտի՝
Ով գիտե գազա՞թը գիտության,
Թե՞ — արվեստի Պառնաս...

Բայց ի՛նչ էլ, ի՛նչ էլ որ լինի՝
10 Որպիսի՛ էլ ընտրես ուղի,—
Միևնույնն է՝ կգնաս ուղիղ՝
Անսայթաք՝ ճամփերով Լենինի:—

Որպիսի՛ էլ ընտրես ասպարեզ՝
Միևնույնն է, իբրև մարտիկ—
15 Կունենաս ուղի՛ անպարտի,
Երբ լինինյան կայմով քեզ վարես:—

Եվ քո այդ հունով հանճարեղ,
Օ, իհարկե, դու կգնաս
Դեպի գազա՛թն այն անհաս,
20 Ուր ցոլում է անմար մի արև:—

Ա՛խ, քանի՛, քանի՛ սերունդներ՝
Կարոտանքով վսեմ՝

Երազել ևն լուսե
Այդ գազաթը, ուր շենք հասել դեռ...

25 Կհասնես դու գազաթն այդ լերան
Եվ մի օր՝ կանգնած այնտեղ
Կհիշես մանկությունդ անգետ,
Իբրեւ լեզենդ մեռած...

Եվ մի՞թե անհուն բերկրանքով
30 Քո հոգին չպիտի՞ բերկրի,
Երբ հիշես, որ երկու երդիչ
Ողջունել ևն քեզ խոսքով ու հանդով։—

Առաջինը—մայրդ է եղել,
Որ քո կյանքիդ գալիք
35 Նվիրել է երգեր անձկալի՝
Մայրական ցնորքներ ոսկեղեն։—

Իսկ երկրորդը—եղել է բուրյան
Երգերի աննինջ սիրահար՝
Այս տողերը դրողն ահա—
40 Մի անհայտ պոետ նայիրյան։—

Երբ խառնես օրերիդ հին մոխիրը—
Թող մի պահ կարոտդ հսկեն—
Մայրական երգերի հյուսկեն
Եվ իմ այս շնչին սուվենիրը...

1936. VIII. 12—14, Մադկաձոր
Հ. Խ. Գ. Հանգստյան տուն

ԶՔՆԱՂ, ՄԱԳԴԱՅԻՆ

Ս ո ն ե տ

Քեզ կարող էր նկարել նրբին
Վրձինով—միա՛յն Ֆրագոնարը,—
Բալց ահա քեզ ձոն է երգում
Նայիրյան ոսկեբառ իմ քնարը։—

5 Հանճարեղ վրձինի համա՛ր է,
Օ՛, Մա՛ղղա, դյուխանքիդ արփին.—
Ղափնիները՝ պատրաստ տարափի,
Երազում են քնքշազեղ քո պարը։—

Գիտեմ՝ պայծառ մի դարուն
10 Օ՛, Մաղղա, կցուա՛ քո անունը—
Մեկպոմեն դիցուհու կամարում։—

Օ՛, հիշի՛ր այնժամ, բարձրանո՛ւմ է
Քո լուսաստղը ա՛յն քնքշակեղ,
Որ Չարենցը մի օր գուշակեց։—

1936. 12. VIII. Ծաղկածոր

Մ Ա Ք Դ Ա Յ Ի Ն

(Էփսոսոմս)

Մաղդա՛, ինչքան էս դու
Եյանքում՝ հրջանիկ.—
— Չէ՞ որ աղջիկն էս դու
Բուրջալուանի...

5 Եվ կրկնակի բախտով
Դու պարծենաս պիտի—
— Ունես հմայքն հաղթող
Քո մոր՝ Անահիտի:

Եվ լերջապես՝ հրրորդ՝
10 Բախտը քո մեծ...
— Չէ՞ որ Չարենցը քո
Գալիք փառը հրդեց...

20. VIII, 1936

Կրկին կանգնած եմ ես ինքըս իմ դեմ շրվար՝
Անօղնական, մենակ, ինչպես կաղնի հանդում,
Ուր ոչ մի ծառ չկա, — ուր տաղնապով անդու
Քամիներն են միայն շաշում դմի ու հար:

- 5 Ուր՝ գորշ հողին կպած՝ լուկ մի քանի մացառ,
Որպես մարդիկ, ուր մի գաղտնիք են իմանում՝
Փսիսում են իրար ինչ-որ անհայտ անուն,
Երազելով մի հարթ մի անկաղնի բացատ...

20. VIII. 1936, Ծաղկածոր

26. VIII. 1936

...Եւ ի՞նչ պատահեց կյանքում արդարեւ,
Որ ձեռքըս հանկարծ հոժար, խնքնիրեն,
Իմ գրած բոլոր տողերի վերեւ
Ձոր թվականներ սկսեց գրել...
Եւ վերնագրերն այդ սովորական,
Որ բառեր էին՝ գրված թանաքով,—
Խորհրդանիշեր դարձան մոգական՝
Ինչպես խաչն առաջ—մա՛հ նշանակող:

26. VIII. 1936

Եղե՞լ է արդյոք անցյալում, հնում,
Որ պոետները երգերի վերեւ
Իբրեւ վերնագիր՝ լսկ թվեր գրեն—
Եւ լինեն դրանք ավելի՛ անհուն,
Ավելի՛ խորունկ և իմաստավոր,
Քան հաղարերես գրքեր հաստափոր:

..

...Նղեւ հմ, այո՛, և հոն, և՛ դառան
Քո անկիւղելի հոգնության հանդեպ—
Երբ ինչ-որ ինտիմ տենդ է կաշկանդել
Քո կնոջական եռրը սրբազան...

5 Երբ շիտ բռնկվել հանդեպ իմ հրի,
Իմ գգվանքների—և՛ անհուն, և՛ խեղճ,—
Երբ՝ ճգնաւորն է ինչպես խոշտանգում
Մարմինն իր խեղճ—ամբարիշտ այդպես
Չարչարել հմ սուրբ անձկությունըդ ևս՝

10 Մաքրելու համար սիրտըս կրքերից...
...Ի՞նչ զարհուրելի անձկություն սակայն՝
Երբ եղերական մերկությամբ մոտիկ—
Դողում է կնոջ կոնքը կուսական՝
Այրվելով անել կրքի կարոտից...

15

11. IX. 1936, դիշեր

«7» ԿԱԽՎԱԾՆԵՐ

(Վ. Վ.-ի նիշառակին)

...Երբ աղջամուղջին նա վեր է կացել,
Հանդիստ հագնվել—երևի հանկարծ
Այնպես է նրան մի պահ թվացել,
Թե ինքը ահա առաջին անգամ
5 Պատանեկան տաղնապուլ արթուն
«Յոթ կախվածներն» զրքույկն է կարդում:

...Կծալի հանդիստ, մի կողմ կդնի
Նա սենտիմենտալ այդ գիրքը հիմա,—
Կընկնի անկողնին և խո՞ր կքնի,—
10 Ինչպես միշտ՝ իսկույն:
Եվ ա՞յն է արդյոք,
Տարբերությունը գրքի ու կյանքի,
Որ քունն իր հիմա լինելու է լոկ
Անսահման երկար և՛ խոր, և՛ հանգիստ...

27. IX. 1936

ՎԵՐԱԳԱՐՁԱԾ ԱՇՈՒՆ

Յուրտ է, աշունը շրշում է,— ցուրտ է և սիրտըս՝
մըրսում է.—

Սիրտ իմ, հիշո՞ւմ ես—աշուն էր, ուշ մի աշուն
էր Ղարսում,—

Ճի՛շտ այսպիսի մի աշուն էր, ցո՛ւրտ՝ խշխշում
էր աշունը,—

Թաց՝ սրթսրթում էր աշունը, ինչպես շունը՝ գիշերը
դրսում...

5 Ե՞րբ էր, հիշո՞ւմ ես, օ, սի՛րտ իմ,— այն ե՞րբ էր
խշշում այդ աշունը.—

Երե՞կ էր, տարինե՞ր առաջ,— ա՛խ, գուցե դա՛ր է
անցել...

Ո՛չ.— ընդամենը քսան և երկու տարի է—
հիշում եմ.—

Կարծես քույրն է նրա այս աշունը,— նո՛ւյն
շրշյունն է և նո՛ւյն քնքշությունը,

Կարծես տունն է դարձել մանկությունը՝
մանկությունը... հուշի՛ նման ծեր...

10 Մանկությո՞ւնը— ախ, ի՞նչ ես ասում, մանկություն
և աշո՞ւն— մանկությունը

Կարո՞ղ է արդյոք առնչվել թովչության հետ
անձրևի ու աշնան,—

Մանկությունը— ի՛նչ էլ որ լինի— առաւիտտ է,
դարնան ցանկություն է,

Իսկ աշունը՝ մշուշ է, մահվան մուժ,— հուշերի
տերևներ թռչնած...

ԱՇՆԱՆ ԵՐԳ

Շրշում են անվերջ տերևները
Արևի փայլով ցոլցողուն,—
Ցոլցողում են անվերջ տերևները,
Ծնծղաձայն ծափում ու ցոլում։—

- 5 Ծնծղանե՞ր են խփում ցնծագին,
Թե՞—թերթեր թափում հուրհուրան,—
Շաղկելով շողեր անցածի
Այս տողերի վրա...

29. IX. 1936

[illegible]

ԱՇՆԱՆ ԵՐԳ

Ծնծղանե՛ր, աշնան ծնծղաներ,—
Ծառերի ցուցուլուն ծփանքում,
Ծնծղանե՛ր, որ ծափում էք,
Հասկանում էք, թե ի՛նչ էք ցանել.—

5 Յնծագին ծափող ձեռքերով,
Զեզ ծնող հողերի վրա,
Այս անչափ ներող, համբերող
Ուղիների վրա...

* * * * *

29. IX. 1936. Մաղկաձոր

...Այնտեղ տերևներն են թարթում,
Շրշում են այնքա՛ն անիմաստ,—
Կարծես թե մեկն իմ դիմաց
Օրերիս գիրքն է թերթում...

5 Հիմա գրնգում են նրանք
Արևի, հողի տենչերից՝
Ինչպես հեռավոր օրերին
Խնդությունը զվարթ ու կրակ.—

Այն վաղվա ժամին ցրտացուրտ,
10 Երբ վերջին համբույրով պոկված
Տերևներն այս—անցյալից ջոկված—
Թռչելու են ճյուղերից իրենց լուրթ,—

Երբ նրանց բախտից անջատված
Տերևներ—ավելի կենդանի—
15 Դեռ ծափեն պիտի կենդանի
Խնդությունը՝ մահից ազատված

Բույրերի նման, որ պիտի
Մի գիշեր հետո մահաճնան,—
Մի՞թե այդ պիտի պոհտի
20 Խնդության <1անընթ. բառ> դառնա.—

Ո՛չ.— ես էլ, ես էլ հովասեր
Իր ճյուղքից պոկված ամեն մի

Տերևի մահացման ժամին
Մեռնում եմ, ընկնում հովազար...

25 Երբ դալիս է տխրությունն աշնան,
Օ, թող ոչ մի հասկ չբպանծա
Իր վեհությամբ անցյալ,—
Երբ արգեն տերև է թռչնած...

* * * * *

30 Ես դիտեմ հիմա՝ անհողդողդ
Օրենք է բնության և կյանքի—
Որ չկան տերևներ անգին—

29. IX. 1936

Տերևները դեղին
Ծածկեցին իմ ուղին...

Վ. ՏԵՐՅԱՆ

★ ★ ★

...Եղե՞լ է արդյոք հրքեհ,—
< > բարեկամ, և դուք
< > տալրած—ո՛չ թևեր,
Ոչ աստղեր հրազոտ մի «դուրս»—

5 Այլ կյանքում կարծրացած մի վահան՝
Որ և՛ սեր է տեսել, և՛ դարշափ—
Հանկարծ այնպե՛ս շրշաք,
Ինչպես տերևներն այս <աշնան>...
.

10 Շրշում են նրանք ահա անդ՝
Իմ հանդեպ տարածված այգում,—
Ցնծաղին, ծփո՞ւն ցնծությամբ
Ծնծղաներ խփելով անքուն...

Այնպիսի՜ ցնծություն է անհղծ,
15 Որ ասես խինդով խելացնոր՝
Գնչուններ են—ցնծուն ծնծղաներ
Խփելով հրթիռ ելած նոր...

...Բայց աշո՛ւնն է այդ, որ այնտեղ—
Իմ հանդեպ տարածված այգում—

20 Խփելով աշնան ծնծղաներ—
Տերենէ՛ր է թափում դեղնագույն...

Այդ աշնան ա՛րևն է ցոլցոլուն—
Ցոլցոլում ցոլքով ճուրճուրան...

Այդ աշնան ա՛րևն է ցոլում

25 Այգիների վրա...

29. IX. 1936

Այս աշունը այնպէս անցաւ,
Այս աշունը մթին էր, ինչպես
Երազում զառանցած հանցանք...

Այս աշունը շքեղ էր ու հեզ,
5 Ինչպես այս ծառերի մոլեգին
Հոգեվարքը — ցնծագին այնպես...

Եւ ի՞նչ են նրանք շափշափում
Ցնծությամբ այդքան անիմաստ,
Այդ ի՞նչ են խնդագին ծափում...

10 Ա՛խ, թերեւ այն, որ տապում
Մառերի մորմորի — հենց հիմա
Իմ կյանքն է տաղնապում մերձիմահ...

1. X. 1936

Աշունը, ա՛խ, այնպես անցավ՝
Ե՛ւ ցնցող, և՛ ծանր, ինչպես
Հանճարեղ ոճիւր կամ հանցանք:

Ցերեկները ծնծղաներ հնչեց,
5 Ցնծության շփոթներ հնչեղ,—
Գիշերները—դարձավ զառանցանք:—

Եւ ի՞նչ էր այդպես շափշափում
Ցնծությամբ—այդքա՛ն անիմաստ,—
Արդյոք ի՞նձ էր, ի՞նձ էր խաբում...

10 Ա՛խ,— դիտեմ արդեն ես հիմա,
Որ աշնան ցնծուն տագնապում—
Արշավող ցրտերի դիմաց,—

Իր մեռած խոսքերն է թափում
Եւ նորոգ զրույցներ խորհում
15 Գալիքից տագնապող մի մարդ:

Որպեսզի գալիք սարսափում,
Օրերի վերջին տագնապում—
Չգտնեն իրեն—մերձիմահ...

1. X. 1936

նույն երգն է կրկնում աշունը,
Միևնույնը, միշտ բառաշի...

Եվ հիշում եմ ահա, ես հիշում եմ,—
5 Այդ աշունն է հուշում անդադար
Այն ամենը, որ չարեցի ես,
Որ մնաց կյանքում անկատար...

1936. X

Յո՛ւրտ է, աշո՛ւն է, բայց լուրի՛ գիշերներն են դեռ.
Զինչ է երկինքը, աստղերն հուրհրո՛ւմ են հիր.
Սի՛րտ, ծերանում ես դու—բայց քո գիշերն էլ է ջեռ,
Այն քո հուշերն են, օ, սի՛րտ, որ դու սիրում էիր...

1936

Շաշում է այս աշնան քամին, իբրև հին, դասական Ակվիլոն-
Աշուն է, և ծանր անձրևի տրճիճե շեղջեր քշելով,
Եվ ավերք, և նեո գումեկով՝ թռչում է հողմն Ակվիլոն։—

1936

* * *

Շ՛րք, արդյոք ե՞րբ դու դարձար, սի՛րտ, այդքան
խեղճ ու հլու—
Գուցե այդ դու ևս մրսում դուրսը աշնան մորմորում։—

Մի՞թե թախիժն է քո ցուրտ—ցուրտ արցունքով
մորմորում,
Մի՞թե քո սերն է լալիս ցուրտ անձրևի դակտիլում...

5 Սակայն ո՞ւր է Ղարսը և ո՞ւր է պարտեզում մրսող
այն տղան,—
Որ ուներ երազներ բուրյան, և ո՞ւր է տխրածայն
Տերյանը...

Աշունը մշուշ է մառնում իր մաքուր և բարակ թելով,
նվ անձրևը արցունքի նման ցուրտ տողեր շարում
դակտիլով...

<1936, հոկտեմբեր>

Ա. Բ.-ԻՆ

- ...ե՛վ բառերի համար քո մարմարյա,
 Հնամենի, բուրյան, որպես մեր հին
 Քարաքանդակ անդուռ մատուռների
 Անջրնջելի պերն հնադարյան,—
- 5 ե՛վ մշուտոնի նման սրբապնդույն
 Քո երկերի մարտն սկիհներում պահված՝
 Խորհուրդների համար մշտահըմա,
 Երպես խորհուրդը մեր նաչիրական ոգու,—
 Քո «Միրհավի» համար—և լուսեղեն՝
- 10 Արփենիկի հուշով սրբագործված հավետ,
 «Սելպիական ծաղկի» այն բուրավետ,
 Եր բուրելու է հա՛ր աննյութեղեն,—
 Ե՛վ վերջապես քո վեհ, հերոսական
 «Սերմնացանի» համար, որ ձեռքերով վսեմ
- 15 Սև ցեղերի վրա մեր դոյության այս սև,
 Շաղում է շողք ու սերմ անանձնական,—
 Այս ամենի համար,— և «Միրանի»
 Հաղարամյա փողի՛ համար քո այն,
 Որ դարերո՛ւ տենչած խաղաղության
- 20 Երգն է հնչում,— և մեր ժողովուրդը քանի
 Ունի գեթ ափ մի հող արեգակի ներքո՝
 Հնչելու է երգեր եղբայրական,—
 Այս ամենի համար, օ՛, խեղճ իմ բարեկամ
 Ես քեզ օրհնում եմ արդ իմ անաղարտ երգով...
- 25 Այս ամենի համար,— և քո եղերական
 Տառապանքի համար, որ արդ կրկին

Վեհաթխուն է խառնում քո անաղարտ երգին—
նս քեզ պարզում եմ ձեռք հղբայրական...
Նվ ներբողում եմ քեզ ահա կրկին անեղծ

30 Իմ շուրթերով, ինչպես օրեր առաջ,—

Նրբ դեռ դու ա՛յր էիր մի անարատ,
Նվ ես ընկերն էի քո լափափառեղծ...

14. X. 1936, գիշեր, Երևան

- Հուսահատական ժամերին իմ սե,
Իմ գիշերային պահերին անքուն—
Տեսնում եմ հաճախ ես դեմք մի լուսե,
Որին չեմ տեսել երբեք իմ կյանքում։—
- 5 Ավելի՛ պայծաս, ե՛ւ վառ, ե՛ւ մոտիկ,
Քան դեմքը մեռած իմ կնոջ երեկ—
Ժամերին այդ լուռ, անդուռ կարոտի
Այդ դեմքն եմ տեսնում ես ամենուրեք։—
Ո՛չ ցնորք է նա անմարմին, ո՛չ մի
- 10 Անդրաշխարհային անշոշափ ուրու,—
Տարբեր է նա իմ մեռած կնոջից
Նրանո՛վ միայն, որ նոր է գալու։
Նո՛ւյն կարոտն է խոր հղանում նրանց,
Հավիտյան սիրած նույն հմայքը կեղ,—
- 15 Ինչպես անցյալում—կնոջըս մեռած՝
Գալիքո՛ւմ նրան կարոտում եմ ես։
Տեսնում եմ նրան օրերում գալիք,
Այդ ապագայի տղջրկան սիրող,
Ինչպես իմ կնոջ դե՛մքը՝ անձկալի
- 20 Իր երազներում Դուրյանը մի օր...
Եվ ա՛յժմ, անհուն թախծի, հեծության,
Հուսահատության այս համր ժամին—
Տեսնում եմ կրկին Լս դեմքը նրա՝
Դեռ աշխարհ չեկած իմ բարեկամի...
- 25 Ինչպես անցյալի ժամերին անքուն
Իմ մեռած կնոջ կերպարանքը լույս,—

- Տեսնում եմ նրա դեմքը, որ կյանքում
 Քանի կամ՝ երբե՛ք ես չեմ տեսնելու...
- Աղջիկ է նա մի նրբին, քնքշաձայն,
 30 Մի երիտասարդ աղջիկ կենսաբույր,—
 Նա ունի աչքեր և՛ բիւ, և՛ պայծառ,
 Եւ ունի սիրած և՛ եղբայր, և՛ քույր—
 Աղջիկ է նա կույս, այսինքն հնչուն,
 Դեռ մաքուր, զերող ձայնով կրծքային,—
 35 Եւ նման է նա ամենայն ինչով
 Իր նման բոլո՞ր թե հին, թե պալիք,
 Թե դարեր առաջ ապրած ու մեռած
 Բոլոր կենսաբույր աղջիկներին ա՛յն,
 Որ համբուրելով պատանուն սիրած՝
- 40 Երազում են նույն համբո՞ւյրը միայն...
 Մի սովորական աղջիկ է նա ջինջ,
 Արցունքի միջից ժպիտ երազող,—
 Ինչպես իմ սիրած աղջիկը վճիտ,
 Որ մեռաւ՝ այդ նո՞ւյն քնքշազին նազով...
- 45 Նույն կենսակարոտ աղջիկը սակայն
 Լինելով՝ իմ նոր բարեկամուհին—
 Ունենալու է սի՛րտ հերոսական,
 Որ չի ունեցել ո՞չ մի թագուհի—
 Որքան պալիքի կյանքն է լինելու
- 50 Մեր անասնական օրերից տարբեր—
 Այնքան նա սրտով լինելու է լույս—
 Եւ մտքով-այնքան հպարտ ու [. . .]
 Ո՛չ մոր արդանդում՝ ծնւլելուց առաջ,
 Ո՛չ օրորոցում, ոչ դարձած արդեն
- 55 Բառեր թոթովող մանկիկ, ոչ առած
 Արդեն զգլանքի նորաբաղ վարդեր,—
 Ոչ նվիրական հարկի տակ իր տան,
 Ոչ հայրենական ափերից իր դուրս—
 Նա չի՛ տեսնելու ո՞չ բեռ ճորտության,

- 60 Ո՛չ երջանկության անմերձելի դուռ:
Առաջին անգամ արևի հանդեպ
Իր աչքերը ջինջ բացելու օրից—
Ոչ կամքը նրա պիտի կաշկանդեն,
Ոչ սիրտը նրա, ոչ խղիւղ խորին:
- 65 Իր հայրենական երկրնքի ներքո՝
Սկզբից մինչև ծնունդը նրա,—
Եվ ո՛չ մի աղջիկ այդքան անարգել
Դեռ չի՝ մեծացել աշխարհի վրա:—
Իրենից առաջ իր հայրենական
- 70 Աշխարհում ապրած բոլոր բույրերից՝
Նա անխեղ ողորմ տարբեր է այնքան,
Որբան բույրն օդու՝ ծաղկանց բույրերից:
Իր հայրենական դաշտերում, ուր հար
Թե ծառ, թե ծաղիկ, թե մանուկ, թե կին
- 75 Աճել են՝ դարե՛ր դառնալու չամար
Ասպատակության անվերջ, անմեկին
Անվերջանալի հորդանների կեր,
Կամ սմբակների ներքո արորած
Ճանապարհների եղբայրին՝ երեք
- 80 Փշերի նման անբեր ու կորած...
Մինչև երազած բարեկամուհուս
Օրերն այն՝ նրա աչքերի պես ջինջ,—
Իմ հայրենիքում դեռ չի եղել կույս.—
Որին չեն պղծել, կամ լկեղ, կամ քիչ
- 85 Թեքելուց հետո, ինչպես մի դալար,
Դեռ նրբակեղև, կանգուն եղևզ,
Որ անձրեւածեծ ու հողմահալած
Աճում է կուղիկ ու ոստնակեղև...
Հին, սմբակափոր ճանապարհների
- 90 Եղբայրին միայն, գոսնացած, փոշոտ—
Գետնաքարշ աճող խոտերի նման,—
Աճել են դարեր՝ իրենց չմաշող

Կենսաձիգ ուժով լուկ շտրացած,
Անմահ՝ ավյունով միայն դեռ կայուն,—

95 Քույրերը նրա՝ վտիտ, կորացած,—
Նայելով ներքև անդամ ներկայում...

Իմ հայրենական աշխարհի վրա
Իր նախնիների առաջին օրից—

Երազել է միշտ մեր ոգին նրան

100 Որ նոր է դալու՝ հասկանալու ինձ...

* * * * *

<1936>

ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ԴՅՈՒԹԱՆՔԸ

Թվում էր, թե հարկեմ աշխատեմ
կյանքդ մինչև մահ—երգով ու հանգով—
կարող էիր դու դալ, որ այն քո
Օրերով, ինչպես կածանով անտես,—

- 5 Բարձրանում է մի գաղաթ երկնահաս,
Որից անցյալիդ քաջն յուրաքանչյուր
Թվալու է քեզ անձանով հեշտուն,
Որք նոր պիտի դեռ դու հասկանաս:

* * *

< >

...իջեւ է այսօր Հելիկոնն ամբողջ
նայիրյան երգի—նկուղ սևասև,—
Իսկ ո՞վ է ասել ներբողներ վսեմ,
5 Ձոներ սրբազան, սոնետներ շողշող—

Գալիբի անծայր, անհուն, արևոտ
Քառուղիներով ընթանալու տեղ—
Մի՞թե նայիրյան երգի հանճարեղ
Ոստն արեալին այսօր դարավոր

10 Ընթացքն իր մի պահ մոռացած, շշմած—
Իր խիստ՞նչն է հին կամենում մտնել,
Իբրև անցյալից երկարված մի թել,
Որ՝ արքայական նիշով դրոշմած

Իր «կոճն» է լուկ ճանաչում,— և այն,
15 Որ «հայրենական» այդ կոճին կապված,—
Դարեր, բաղմաթիվ դարեր, հալածված
Եղեւ հնք մենք հղկ և < >

* * *

< >

< >

20 Այն ո՞վ է ստոր այն պոետը, որ
Իբրև անցյալի դրոշակակիր—

Երգով, նկարով, պոետի խոսքով
Դեպի անցյալի գիրկն է կամեցել
Քշել մեր կյանքի ընթացքը վսեմ,—
25 Իբրև օձ՝ իր մոր գիրկը սողացող...

Ոչ,— ջե՛մ հավատում, որ նայիրական
Աշխարհում ամբողջ գտնվի զե՛լ մի
Պոետ, որ աշօթ իր բախտը գտնի
Իր ժողովրդի վսեմ, տիրակալն

30 Երբք խափանող ուղիների մեջ...
Ես չեմ հավատում, որ միայն վերին
Շնորհքով մղված պոետ Մահարին
Անգամ նա լինի դավաճան մի գեջ:

Որ նայիրական ոռիկ բնաբով,
35 Մատեներով իր նուրբ և պոետական—
Ցերեկը դրի երգեր դյութական,
Իսկ գիշերային իր սև քառքարով—

Ձգտի խորտակել և՛ լույս, և՛ անդին
Իր նայիրական սգով հղացած—
40 < . . . > անեղծ թավջությունը
Եվ երգիչ դառնա անիղձ տարփանքի...

Օ, չե՛մ հավատում, թե Ակսելն անգամ,
Որ Եսավի պես, պժգնելի մի օր
Իր առաջնության իրավունքը բորբ
45 Եղծի,— հանուն ինչ տենչի անձնական՝

Կշտության,— մի բուռ ապուրով ոտակ
Ծախելով տաղանդն իր աստվածային,—
Օ, չե՛մ հավատում, որ անգամ ահից
Խելահեղ դարձած աչքն աշս իսկապես

50 Ելնի շողոքորթ, իբրև սրիկա,—
 Եվ շքեղ ոգով իր հանճարափայլ
 Դառնա մատնություն մարգարե մռայլ,—
 Եվ կյանք աղերսե—իր դեմքը ներկած

Իր նվիրական հույզերն անարդող,
 55 Սև, հայրենակոխ իղձերի դույնով,—
 Լավ չէ՞ հրկիզված մահաբեր թույնով
 Հեռանալ կյանքից՝ իբրև [մարդ անկոր]...

< >
 < >

60 Կյանքում դարձած մի <անձ տիրական>
 Դափնու փոխարեն՝ իր արյամբ ցողված...

Ես չեմ հավատում, որ Թոթովենցի
 Ջևաբը, որքան էլ լինի հանցապարտ՝
 Իր ժողովրդի խնդրությամբ հպարտ
 65 Բարձրանա մի օր, որ որում հնձի...

Եվ չեմ կամենում սրտով պոետի
 Ես վայրկյանին այս՝ տխրությամբ անհուն՝
 Հավատալ անգամ, որ խեղճ Վշտունու
 Կյանքում կա հանցանք՝ ստոր և հետին...

* * *

70 Ես չեմ, որ իմ վեհ, իմ սուրբ, իմ հստակ,
 Ի վերուստ տրված ձիրքին անարժան՝
 Կանգնելու եմ արդ դատավոր դաժան,
 Երբ նրանք դժնի նկուղում նստած

Եվ վիշտ են կրում, և սև նախատինք,
 75 Կամ, կոշումն իրենց անգամ մոռացած—
 Ողորմելագույն հապիտներ դարձած՝
 [Պղծում են] իրար հանճար ու պատիվ...

< >
 < >
 80 Չեմ կարող ո՛չ ձոն, ո՛չ անեծք
 < >

Հորդում շրվերից իմ անապական
 Թեև իբրև այր և անեղծ գուսան
 Չեմ կարող այսօր ցասամամբ սրբաղան
 85 Չնստել բկին երգիս սեփական:

Չե՛մ կարող այսօր շկանդնել ևս էլ
 Մեր նոր հարուխյան Սինկլիտի առաջ—
 Իբրև բանաստեղծ երկրում մեծարած,
 Եվ իբրև մի այր՝ տրնությամբ վսեմ...

90 Թարգման միայնակ և դրոշակակիր,—
 Մեր անմահ երգի և՛ ասպետ, և՛ ճորտ,—
 Իբրև հանճարի վսե՛մ թագակիր,
 Որին չի դիպչի ոչ մի ձեռք այսօր...

< >
 95 < >
 < > ամբաստանության
 < >

Հանցապարտ գործի կամ խոհի ամբողջ
 Ծանրությամբ ճնշող Ատյանն այս
 100 Դեռ չի հռչակել շրթերով իր գոռ
 Մեր դժնի երգի դեմքին ողջախոհ

Այսօր շարտած ամբաստանության
 Իսկությունը սև, և՛ ստոր, և՛ պիղծ,—
 Եվ ի՞նչ երեսով, ի՞նչ խղճով ուղիղ
 105 Մուսաներն այսօր հնչեն խնդրության

Կամ պարսավանքի խոսք խարաղանող
Իրենց նաչիրյան ասպետներին խեղճ,
Որ և՛ հալածյալ, և՛ որք են եղել՝
Նրդի տեղ՝ իրենց կյանքը ծածանող...

110 Ահա թե ինչու,— մինչև պետական
Հանրային խղճով սահմանված պատժի,
Կամ ժողովրդի անաղարտ տույժի
Սահմանումն անեղծ,— ես նաչիրական

115 < >
< >
< > ես ինքս եմ պոետ
Իմ ժողովրդի արդեն սիրելի...

Որքան էլ նրանց և ոչ մի անմիտ
Գործին կամ խոհին չլինեմ հարիր,—
120 Բայց սև փորձության այս ճանապարհին
Եվ ոչ մի վայրկյան ես չեմ բաժանվի,

Եվ չեմ բաժանի իմ բախտը դժնի
Ո՛չ տաժանքներից նրանց այսօրվա,
Եվ ո՛չ՝ պատմության նժարին դրված
125 Գործից նրանց վեհ և խոսքից աղնիվ...

* * *

Հնարավոր է արդյոք, մի ամբողջ
Ժողովրդի երգ դատարան տանել
Եվ որպես խեղճ, հանցապարտ ամբոխ
Ծ՛վ խարաղանել, և՛ ամբաստանել...

130 Կարո՞ղ է արդյոք մի ժողովրդի
Նրզն ամբողջովին, դպրությունը ողջ
Լինել հանցավոր, որպես տմարդի
Ինքնադատատան կատարած ամբոխ...

Որքան էլ ինքս չլինեմ կապված
135 Իմ եղբայրների «դավադրության» հետ,
Սակայն՝ իբրև մարդ և իբրև պոետ
Վատրաստ եմ կրել ամենայն շարված

Նրանց բովանդակ ձևկատին իջնող,—
Եվ եթե նրանք իրար հանցապարտ
140 Մտրեր են դավել,— ևս չլու, հպարտ
Կանգնում եմ ահա էությամբ իմ ողջ

Նրանց հետ մեկտեղ ձեր ամբաստանող
Սինկլիտի առջև և սրտով հոժար [պատրաստ եմ]
Ինքրս վերցնել ուտերով ուժատ,
145 Բայց ողով բնդմիշտ և՛ պիրկ, և՛ անկոր

Նրանց կատարած հանցագործության
Ծանրությունն ամբողջ,— և կրել անաս
Զերբակալություն և՛ արսոր, և՛ մահ,
Ոչ իբրև տաժանք, այլ՝ սուրբ խնդություն...

150 Բայց վաղր, եթե աշխարհի առջև,
Մութ նկուղների տաժանքից ելած՝
Կանգնեն բովանդակ մեր երկրի առաջ
Հնկերներն իմ ալդ, իբրև վարձկաններ,—

Ես ինքս այնժամ ցասումով ահեղ,
155 Ոչ իբրև դատող կամ ամբաստանող,
Այլ՝ երկրիս համար խինդով խեղահեղ
Ամենայն տաժանք խնդությամբ տանող—

Կկանգնեմ նրանց հանցագործության
Նշույլի համար ամենաչնչին—
160 Կրելու սրտով, և հոժար, և ջինջ
Ամեն մի պատիժ և խոսք պղծություն—

Բանաստեղծ և արք մի նվաստագույն
Խոսք նշավանքի ես ինքս կասեմ՝
Անեղծ պոետի շրթունքով վսեմ
165 Եւ իրավունքով, որ շին վաստակում

Քծնանքով, տիղմով, քսությամբ ստոր,
Այլ ժողովրդի սրբազան սրտի
Ըղձանքը խորունկ և խոսքը խրթին
Անուշ կարդալու դժվար արվեստով...

<1936 սեպտեմբեր-հոկտեմբեր>

Եվ թո՛ղ վերջին անգամ այս զառամյալ
 Զառանցանքին նետենք, իբրև նվեր,
 Իբր հատուցում վերջին՝ և սուրբ, և վեհ՝
 Մեր հրդի շունչն անգամ հաղարամյա...

5

Նվիրո՞ւմ ենք ահա մենք լիասիրտ
 Մեր Հելիկոնն ամբողջ՝ ցավի՞ն այս սև,—
 Եվ իբրև տույժ վերջին՝ նայիրական, վսեմ՝
 Իմ քնարը անեղծ ու անբասիր...

<1936>

* * *

Տխրությունը մեր անեղծ
Ո՞վ է պղտորել,—
Ո՞վ է արդյոք նրա մեջ
Թուն ու մաղձ թորել։—

5 Ո՞վ է ասել, որ լուսն
Յնորքն աչն արդար,—
Որ աղոթքի պես վսեմ
Կրկնած դարից-դար

Ղողանջել է սրտերում
10 Գեղջուկ մարդկանց պարզ,—
Եվ է ռիս աններում
Եվ արյունի երազ...

Ո՞վ է ուզում մեզանից
Խլել սրտում մեր իսկ
15 Հաղարամյա հողով հին
Տխրությունն անեղծ...

Ո՞վ, արդյոք ո՞վ մեր ոգին
Վշտից բաժանեց—
Եվ կամեցավ մեր սրտում
20 Անբան գաղանի < . . . >

[Միթե մի բան է ունայն]
Տխրությունը քո ջինջ.

Անասունն է միայն,
Որ չի հիշում ոչինչ...

- 25 Ա՛խ, չեն թողնում, որ դու
Քո հին վշտով գոնե
Սրբես ոգիդ արթուն,
Որ չգառնա նա նեղ,
Զմոռանա անցյալ
30 Սերունդների վշտի
Ուղիները սլայծառ...

* * *

- Մի՞թե մեռնում է քեզ հետ
Դրված դագաղ արդեն
Մեր տխրությունը անհուն
35 Կամ ցնորքը անանուն
Մեր ժողովրդի
Հաղարամյա սրտի*

- Քեզ հետ գնում է շիրիմ
Մի սիրտ լուսավոր,—
40 Որ սնվել է հայրենի
Հաղարամյա ցավով.

- Թող մեր արևը նորոգ
Անշեղ վահանա,
Բայց սիրտը մեր, մեր այն իր
45 Հաղարամյա վիշտը խոր
Ինչպե՞ս մոռանա...

* Այս տողերի տակ Զարենցը գրել է.

«Զանգերի հմայքը
Մեր հին կյանքի հմայքը
Անին և այլն»:

Մորմոքում է անդադար
Իմ հրդերում, որպես սիրտ,
Իմ խոհերում՝ կապված հար
50 Մեր պայքարին անբասիր:

Եվ տխրությունն այդ հեռու
Երգ է դառնում լսելի՝
Մերթ Մահարու զրգերում,
Մերթ հրկերում Ակսելի:

<1936>

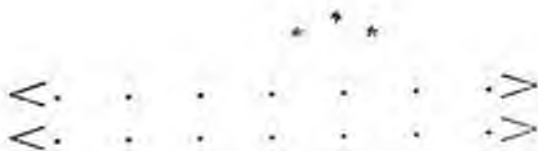

Հոսում է հրգը հիմա,—
Ինչպես աղբյուր լուսակարկաչ,
Իսկ իմ հրգում մահ է հիմա՝
Սիրտս է մեռնում սիրով զարկած.
5 Սակայն կրկին ահա հրկեղ
Սիրտս հրգում է միասին—
Ինչ-որ հրգեր պիտի նա քեզ,
Ինչ-որ երբեք կյանքում չասի...
1936

* * *

Այս աշունքվա հանդեպ
Ես հիշում եմ կնոջն այն գերող,
Որ հսկում էր մարմնով իր ներող
Իմ կրճերին,— ցանկությամբ անթև...
5 Հսկում էր իր վշտոտ զիստերով,
Իր կոներերով դերող,
Կանաչիությամբ իր ողջ՝
Մարմնով իր թախծող ու ներող...

1936

Որ միայն մի օրենք կա մեր

Այս աշխարհի վրա հսկող,—

5 Մեր սրտերի մեջ սողոսկող
Խնդությունն է այն հար անմեռ...

Սիրո խոսքով թե անեծքով,

Խնդության երգով, ատելությամբ

Միշտ անաղարտ փառքի տեսքով...

<1936>

Այսպէս — նախքան իջնի վարագույրը
 Տարին երով՝ մեր բույժ գլուխների վրա
 Կախված՝ իբրեւ դրոշ մի հուլհուլան, —
 Իբրեւ պատգամ և ուխտ սրբազան, —
 5 Իբրեւ Մոլոք, ոտին, իբրեւ արյան նվեր՝
 Երեկ տվինք և՛ բրոնզ, և՛ երկաթ,
 Այսօր վահան լոկ բռնելու համար
 Մենք տալիս ենք ահա քո կյանքը վեհ...
 Եվ տալիս ենք ահա — քեզ հետ միասին —
 10 Մեր Հեղիկոնն ամբողջ, — և, իբրեւ հուշ,
 Ողբերգում է ահա ձեզ դիֆերամբն այս ուշ —
 Բանաստեղծի ողբերգն այս անբասիր...

1936

23. X. 1936

...Շնորհակա՛լ եմ, Տե՛ր, այն ամենի համար,
Որ տվեցիր դու ինձ կյանքում իմ խեղճ.—
Ե՛վ տքնությամբ աղնիվ իմ վաստակած հացի,
Ե՛վ կանացի՝ մարմնի՝ հացի՛ պես սուրբ,—
5 Ե՛վ սլարտությանց համար այս բիրտ մարտում,
Ե՛վ հաղթությանց համար երբեմնակի։—

Եվ—վերջապես—ձեռքով քո շնորհած
Ամենամեծ բախտի և բերկրանքի համար՝
Մուսաների՛ անեղծ մտերմության,
10 Որ քչերի՛ն է այս կյանքում տրվում,
Իբրեւ բարիք վերին՝ անզրահելի ընծա։—

Բայց աշխարհում այս գոց, այս կյանքում բի՛րտ,
Ուր լա՛ցն է լոկ օրենք, և դառնությունը՝ հաց,—
Քո այդ պարզեւ սուրբ, երջանկագույն
15 Կարող էր մաղձ ծնել միայն իմ դեմ,
Մերժվածների դաշինք ու հալածանք։—

Քանզի՛ն պարզեն այդ քո սրբազնագույն
Այս՝ ո՛չ միայն լուսեղ խնդությո՛ւնից վերին,
Եվ ո՛չ միայն ձայնից դաշնաւոր—
20 Այլև փշրանք հացից և կանացի
Լուսաբացի նման ժպտից իսկ զուրկ
[Կարող է] անադորույն մարդկանց աչքին թվալ

Մի անպատկառ, շռա՛յլ խրախճանք,
 Ինչ-որ վերին հանդուգըն օրենքով
 25 Մի տխմարի, մի ցոփ արարածի տրված
 Աննհրելի, լպիրշ իրավունք՝
 Ուրիշների մահու և ժանտախտի ժամին
 Խրախճանքի՛ ջահեր ցոլցուլու,—
 Եվ խնճույքի՛ շռայլ, և՛ բերկրության,—
 30 Եվ հոլանի՛, չքնա՛ղ մարմինների
 Պարերգություն մերկոտն ու բամբիռնածափ...

Ինչպե՞ս ների սակայն խրախճանքն այս բոբբ—
 Արեազուրկ մարդկանց այս թիարանը—
 Արեային ցոլքից անգամ թափուր։—
 35 Այս մուրացիկը, որ—թեև թիկնեղ—
 Սակայն և՛ մերկ է, տե՛ս, և՛ ընչազուրկ,—
 Եվ աշխարհում համայն—անօթևա՛ն,—
 Բաց երկընքի ներքո անգամ չնշին
 Մի բարձաշափ քարի՛ց անգամ զուրկ՝
 40 Որ իրավունք անգամ կյանքում չունի
 Իր ցրտահար մարմինը ծածկելու
 Անգամ աննկրական, աստեղազարդ երկնի
 Յուրտ սավանով՝ անհաս և անապակ...

Կամ՝ ինչպե՞ս քեզ ների օսլայադեմ
 45 Այս ոգեին և՛ մերկ, և՛ ընչազուրկ
 Մարդկանց ամբոխը,— երբ ինքը լուռ՝
 Մռայլ խոհերն է իր և անժպիտ իր կյանքը
 Այս պայքարի բովում որոճում...

50 Եվ չէ՞ր արդյոք միակ պատճառն այս, Տե՛ր,—
 Որ դառնություն դարձավ, և՛ մաղձ, և՛ ցավ,—
 Այդ անապակ պարզե՛ր քո .վերին—
 Քո պարզեաժ ընծան այդ սբաղնագույն՝
 Քո դուստրերի անեղծ մտերմությունը կույս...

55 Մտերմությունն անհաս Մուսաների,
Որ դարձրենիր պիտի ողորմելի իմ կյանքը
Երանությո՞ւն— և խինդ անմահական...

* * * * *

60 Սակայն նրանց այդ սուրբ մտերմության
Ակընթարթի համար անգամ չնչին—
Ես ցանկությամբ հոժար կտանեի
Տասնապատի՛կ դժվար տառապանք—
Ե՛վ դառնություն դժնի, և՛ արտություն,

65 Ե՛վ չարչարանք անգամ անագորույն—
Ե՛վ հալածանք ամեն,— և՛ անգամ մահ՛ն...

* * * * *

23. X. 1936, Երևան, գիշեր-առավոտ-գիշեր

ՎԵՐՋԻՆ ԱՂՈԹՔ

Տե՛ր իմ,— էությո՛ւն իմ,— հարազատ իմ,— այսինքն՝
Ա՛յն, որ չունեմ կյանքում և չեմ ունեցել,—
Ա՛յն, որ միակն է ողջ կյանքում այս կամեցել
Լինել ինձ հետ այնպե՛ս հենց, ինչպես իր հետ ինքը,—

- 5 Ձե՞ս դարմանում, Տե՛ր իմ, որ ես դիմում եմ քեզ,
Ես՝ բանաստեղծս անահ և մարտընչողս արի՝
Յուրաքանչյուր նյարդով կապված այս վեհ դարիս,
Յուրաքանչյուր <1 անընթ. բառ> կրկնապատիկ
հրկեզ,—

- Տաթօրինա՞կ է, չէ՞, որ ես դիմում եմ քեզ՝
10 Աստվածային վերին ճանապարհի
Ինչ-որ՝ սրտի՛ս նման անդյուտ ու բարի,
Արարածի՛ թերևս անզո՞ր ինձ պես...

- Բայց ես դիմում եմ քեզ, ինչպես հաճախ
Անապատում՝ ահեղ սամումների ժամին՝
15 Քարավանի տերերն արնաշաղախ—
Թողած այնքան ուշիմ ու խորամիտ
Փորձառությունն իրենց՝ լուկ ուղտերի դեղին
Բնազդին են կառչում—և գտնում ուղիք...

25. X. 1936

Ասում եմ ես ձեզ՝ շունի
Ո՛չ Պառնասը երգի նայիրյան,
Ո՛չ Հելիկոնը բուրյան
Մարդկային համայն ան շունի

5 Այլ ուղի, և՛ հուն, և՛ ընթացք,
Քան ուղին այս ջերմ, ցնծագին,
Որ ահա խանդով խնդաղին
Շափշափում է շուրջը ցնդած...

Դղրդում է, ծափում, ծափծափում,
10 Մոլեգնում,— կարծես կենսաբեր
Յնծություն է կոչված թափել
Կենսահորդ դարնան տաղնապում...

Բայց աշուն է արդ,— մահաբեր
Այդ աշունն է իր խինդը տոնում,—
15 Եվ հունդերն են վերջին ընդունում
Մեր երգերը՝ մահից ահաբեկ...

Բայց երբեք, երբեք դեռ իմ խեղճ
Իմ տխուր նայիրյան ոգին
Յնծություն՝ այսքան մոլեգին
20 Եվ խնդություն՝ այսքան պերճ,

Ո՛չ տեսել էր, ո՛չ երազել
Եվ ինչպես գուշակեր նա իրոք,—
Որ այսպես ծնծղաներով
Մեռնելու է մեր երգը վսեմ...

* * *

Դեռ չի՛ հղել հացն աշխարհում գերագույն կուռք մարդկային.
Հանուն սիրո՝ շատ են եղել հարստություն լքողներ.
Քայց չեն եղել հանուն հացի սիրո վրա թքողներ,
Որ դեթ իրե՛նց աչքին իրենք մեծագործներ թվային...

1936, XI, 23

* * *

Այո՛... բայց այն, որ կար, որ պիտի միշտ
լցնէր մեր սիրտը նո՛ր, անշո՛ն բույրով—
Եղավ տրտունջ միայն և միայն վիշտ,
Եւ հերքեց ցոլքն անգամ անբառ սիրո՞ւ...

<1936>

ՀԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ

Անմերձելի էր քեզ այդ գանգրահեր Արան,
Որ հայրերից իր հին, որպես աղեղ լարված՝
Ժառանգել էր ոգի հազարամյա՝ կորված
Համբերության թույնով հնադարյան արյան...

5 Եվ նա սեղմում էր դեռ, կարծես, մեռած անգամ՝
Իր շրթունքները պիրկ, որ իր խորհուրդն արդար
Ո՛չ Շամիրամն զգա, ո՛չ նվարդը կարդա:

Օ՛, ի վերուստ նշված էր ճակատագիրն իր վեհ,
Այդ սև նոխազը, որ մանուկ արքան հնում
10 Մերժեց—ընդունելով հատուցման թույնը նույն...

<1936>

Յնմերձելի էր քեզ այդ դանդրահեր Արան,
Որին մանկուց կանչել էր շար ձեռքերով գերված՝
Արքայադուստր նվարդն՝ իբրև ասպետին հրավարս,
Որ դեռ մանուկ դոֆին է մի նայիրյան...

5 Թեկուղ նշված վերում՝ բայց հոժար կամքով՝
Հանուն սիրո անեղծ իր նվարդին ի լուր՝
Նա ընդունեց անգամ—գիրկը Շամիրամի...

էլ ինչպե՞ս սուրբ մնար,— և շտաներ անդունդ—
Այդ սև նոխազը, որ մանուկ արքան հնում
10 Մերժեց,— ընդունելով հատուցման թույնը նույն...

3. XII. 1936, Երևան

«Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻ ԽՈՍՔ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈ»

«ՏԵՄՐԱՍՊԻՓՈՍ»

Ա

3

Ինչպես դարեր առաջ—վկան նարեկացի,—
Քեզ եմ հղում ես ողբըս, ո՛վ Արարիչ,
Ես՝ մեղսավոր քերթողըս աստվածարյալ դարի,—
Ողջակիզյալ արյունս վարակածին...

5 Վաղ աղջամուղջն այնքան ըղձյալ Այգաբացի
Մայրամուտի փոխվեց արյունալիճ,—
Ուր մեր Ա՛րևն է նոր սուզվում արյունալի,
Որսկես կարմիր գլուխ գլխատվածի...

Բորբ աչքերում սակայն հավատացյալ բյուրոց
10 Մովածավալ արյան ցուքը շռայլածին—
Յուանում է, իբրև ցուք ցնծության մերո:—

Եվ—տրեզակն է հին վերադառնում դարձյալ՝
Արևմուտքից՝ ինչպես մահվան նաշից հառնած
Ղազարիի նման—արևը ետ դառնա...

15 Եւ իս դիմում եմ քեզ, ու Սրարիչ, դարձյալ,
Ինչպէս վկան մեր հին՝ Նարեկացին,—
Քանզի՛ կարոտ ոգու և անարշուն Հացի,—
Տեսնում եմ լոկ—Կացին արեղնացյալ։—

Իբրեւ մի նոր վկա՝ վաղուց աստվածարյալ՝
20 Ես՝ երկրային՝ երկրին լոկ հավատացի,—
Զկամեցա, Աստված, ես՝ ինձանից բացի,—
Ոչ գոյություն՝ ինձ պէս դեթ կատարյալ։

Ես անսացի միայն—իմ հանճարի ձայնին։—
Ճանաչեցի լոկ նյութն՝ ինքնարարիչ,—
25 Եւ՛ հանճարիս ուժով՝ ենթարկեցի այն ինձ։—

Եւ—թունավոր ինքյան, որպէս կարիճ՝
Ահա կանդնած եմ—զուրկ անգամ դժնի հացից,—
Եւ կախւած է գլխիս—մի արեղնացյալ կացին։—

Եվ ես—տխուր, ինչպես վկան նարեկացի՝
 30 Ե՛վ դարձուրյալ այնպես, և՛ մենակյաց՝
 Զարհուրելի կյանքի հանդես անօգ կանգնած՝
 Ես ո՞ւմ դիմեմ, ո՞վ Տեր,— արդ՝ Քեզանից բացի:

Ինչո՞ւ այսպես անօգ ես մնացի, . . .
 Եվ այնքան բոբբ՝ հանկարծ անվերադարձ
 հանգավ,—
 35 Անդրրդվելի հավատս՝ դեպի գալի՛քն անգամ,
 Եվ ինձ գերող ներկան—դարձավ անծիր:

Եվ ներբողներս՝ հղած ծագող Այգնբացին,—
 Լերեգակին՝ և՛ իմ, և՛ իմ արյամբ առկայծ,—
 Ողբ ու տրտունջ դարձան և փոխվեցին լացի:

40 Կյա՞նքն եմ մեռած արդյոք ոգեկոչում դարձյալ,—
 Երազելով, որ այն վերադառնա՝
 Ղազարոսի նման—մահվան նաշից հառնած...

Քե՛ղ եմ կանչում ես արդ, ինչպես նարեկացին՝
Հղում եմ ողբըս Քեզ՝ սրտիս խորքից,—
45 Ինչպես շյուղն է հղում շունչն իր նորքից—
Իբրև տեսիլք՝ հեռվում հառնած Արագածին...

Ինչպե՞ս դողդոջ մի շյուղ բարակածիլ՝
Մի երգեցիկ ցողուն—օվկիանում բերքի՝
Ես դաշտերում անծի՛ր իմ հրկիզյալ Երկրի,—
50 Արձագանք չեմ լսում իմ երգածի...

Բայց ես դիտեմ, որ դու՝ շնչով ստեղծարար,
Ինչպես անձրև վարար՝ անեղրական արտում,—
Ո՛չ մի մժեղ, կամ շյուղ—չես թողնելու ծարավ...

Սա—երգեցիկ եղևդ,— ինչո՞ւ այսքան տրտում
55 Պիտի դողամ լույսիդ անեղրության հանդեպ,—
Երբ երբեք չե՛ս եղել դու այդքան նենգ...

6—8. XII. 1936, Երևան

Մեզ գլխատում էին մինչև հիմա
— Հանուն ոսկու, արյան կամ հավատի,—
Հանուն կամքի մեր պիղծ և դավադիր,
Հանուն ոխի՝ տևող մինչև ի մահ...

- 5 — Մեզ գլխատում էին մինչև հիմա՝
— Հանուն ցեղի՝ ընդմիշտ մեզ թշնամի,—
— Հանուն մինարեի՝ ընդդեմ ժամի,
— Հանուն կյանքի՝ մեր մեջ տեսնելով մուժ ու մահ...

10. XII. 1936

Այլեւս ինչ մնաց քեզ՝ խնդրելու կյանքից,—
Օ՛, անհանգիստ իմ սիրտ ու անկարող...
Ա՛խ, խոնջենքի՛ միայն անեղրական կարոտ,—
Խաղաղություն անխուհ,— մահվան հանգիստ...

11. XII. 1936, առավոտ

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

Կնոջս և բարեկամիս՝ Իզաբելլային

- Իմ մահվան օրը կիջնի լռություն,
Մանր կնստի քաղաքի վրա,
Ինչպես ամսյ մթին կամ հին տրտմություն,
Կամ լուր աղետի՝ թերթերում գրած:
- 5 Մանոթ կնոջ պես այրի կամ դժբախտ,
Դարեկամուհու նման տխրատեսք,
Լուրը կշրջի փողոցները նախ,
Ապա կմտնի դուռ-դարպասից ներս...
Իբրև ծերունի մի թերթավաճառ՝
- 10 Հուշիկ քայլերով և համարյա կույր,
Կշրջի բոլոր տներն անպատճառ
Ու կհայտնվի ամեն մի բակում:
Սովերի նման, սահած տնից-տուն,
Կկանգնի անտես հյուրի պես մուռյլ,
- 15 Կկանգնի, ինչպես դժնի լռություն՝
Տարածված ամբողջ քաղաքի վրա:
Եվ համր մի պահ՝ գիշերվա կեսին,
Բոլորի սրտում կկանգնի հանկարծ
Անհաղորդ, ինչպես հեռավոր լուսին,
- 20 Իմ դեմքը՝ արդեն հավիտյան հանգած:
Եվ մարդիկ՝ երեկ կյանքիս անժանոթ,
Եվ երբեք, երբեք դեմքս չտեսած,
Եվ մարդիկ՝ միայն երբեմն ինձնով
Իրենց ֆանտաստիկ առասպելն հյուսած,
- 25 Եվ մարդիկ՝ անգամ երգերիս անդետ,
Մարդիկ, որ թեև կյանքիս արձագանք՝

- Մնացել են լոկ վկա անտարբեր
 Եվ կարծել են, թե ես վաղո՛ւց չկամ,—
 Այդ բոլոր մարդիկ իմ մահվան բոթից,
 30 Որպես ընդհանուր աղետից սարսած՝
 Զարմացած կզգան ինձ այնքա՛ն մոտիկ
 Եվ հանկարծ այնքա՛ն թանկ ու հարազատ...
 Եվ երկրում, ինչպես բարձրանա փռշի,
 Եվ հոգիներում, ինչպես հուշ հառնի,—
- 35 Ելնելով անցած օրերիս նաշից,
 Իմ ուրվականը պիտի սավառնի:
 Եվ քաղաքներում, և գյուղերում խուլ,
 Անցորդներն՝ իրար անծանոթ անգամ,
 Աչքերում իրար և հայացքներում
- 40 Պիտի միևնույն թախիծը կարդան...
 Եվ դեմքով տխուր և լուռ աչքերով
 Պիտի միևնույն սուղը հաղորդեն,
 Երգերիս հանդեպ անսահմա՛ն ներող,
 Մոռացած բոլոր հանցանքներս արդեն...
- 45 Կբանան ոմանք իմ գիրքը զուցե,
 Կթերթեն դանդաղ, կկարդան տողեր,
 Տարտամ շարժումով զիրքը կզուցեն,
 Եվ թախիծը խոր հուշս կողողեն:
 Եվ գուցե միայն սենյակում մի խուլ,
- 50 Գլուխը թեքած պատկերիս վրա՝
 Կնայի մի կին աչքերիս տխուր,
 Եվ կարցունքոտվեն աչքերը նրա:—

- Եվ ինչպես կյանքում՝ տարիներ առաջ,
 55 Հուշերում հանկարծ անցյալը բուրի,
 Երազանքներում գուցե իմ անցած
 Եվ արդ իմ հառնած գրքում հուշերի...
 Այն, որ ե՛ս էի, որ ի՛մն էր առաջ,
 Արդեն չի հառնի և ոչ մի զրքում
- 60 Եվ ո՛չ մի գրքում՝ աշխարհում գրած,
 Եվ ո՛չ մի գրքում, և ո՛չ մի զրքում...

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԵՐԳ

(Նմանություն Իբսենին)

Դ ո Ր Ժ ո Ղ ա ն ձ ի ն ք

1 Արֆան տիրապետող

2 Քարտուղար

3 Քերթողահայր

Գիշերո՛ւ — Մենակ

Արֆան տիրապետող (մենակ)

Որքա՛ն հոգնել եմ ես... Հոգնել այնպես,
ինչպես կարող է լուկ հոգնել անօզ,
Անաստաստան մշակն անօթեան...

Այսպիս կարող է լուկ հոգնել մի մարդ,

5 Մի մարդկային էակ, որ աշխարհում
Իր հարազատ, սիրած էակների համար
Երջանկություն կամ սոսկ մի կտոր հաց,
Խաղաղ խոնջենք ու խեղճ խնդություն է ճարում...
Իսկ ես — տիրող արքա՞ս... Ես — արդեն ողջ

10 Իմ հայրենի երկրում իշխանության հասած,

Իմ հայրենի, անհուն օրենքներով

Արքայական գահի ու անունի հասած

Տիրապետող արքա՞ս, որ ահա ուշ

Գիշերային ժամին այս խուլ ու խուլ

15 Նստած խորհում եմ իմ արքայական

Իրավունքի մասին և տքնության,

- Եվ անխոնջենք, անխինդ իմ հոգնության մասին...
 Ախ, ամենայն մի օր, առավոտից մինչև
 Ուշ գիշերվա այս ժամն անհանդրվան
- 20 Արքայաբար տքնել, խոնջել, հուզվել,
 Մխրճվելով բազում հուզումների մեջ սին՝
 Վատնել և՛ կյանք, և՛ միտք, և՛ մտորմունք,
 Լարել և՛ ուժ, և՛ խոհ,— և շիմանալ անգամ,
 Թե ես ունե՞մ արդյոք զեթ իրավունք,
- 25 Ունե՞մ արդյոք զեթ հիմք—լինելու իմ
 Երկրի իշխան,— արքա,— տիրապետող վերին,—
 Կարծես մենակ եմ ես և չգիտեմ, որ այս
 Իմ ապարդյուն խոհերը [տարերք] են լոկ
 Մի մանկամիտ ճորտի, կամ քերթողի...
- 30 Պայքարներում թե՛ բաց, թե՛ ծածուկ,—
 Թե՛ դաշտերում ռազմի, թե՛ դավերում խրթին,—
 Ժողովրդի առջև, թե նրանից զադտնի
 Օրենքներով կովի ու հաղթանակի,—
 Ահա հասած փառքի և միապետ
- 35 Իշխանության,— ինչո՞ւ, ինչո՞ւ տարակուսում եմ արդ,
 Տարակուսում անգամ արքայական բախտիս
 Եվ վեհագույն իմ այս

<1935—1937>

ԼՈՒՍԱՄՓՈՓԻ ՆՄԱՆ

ՍՈՆԵՏ

Յոդիկին

Լուսամփոփի նման հախճապակի,
Որ հավաքած իր մեջ մի լուսեղեն անդորր
Քնքշություն է սփռում և՛ լուսավոր, և՛ խոր
Սենյակներում մեր մութ՝ գիշերային պահին,—

5 Այդպես, փոքրիկ աղջիկ, դու երկնային
Մի լուսամփոփ էիր թափանցիկ ու խոր,
Եվ աստղերի նման քո աչքերով
Լուսավորում էիր շուրջըդ լույսով:

Մահվան քամին այդպես փշրեց մարմինըդ անկար,—
10 Բայց աչքերիդ կրակը, որ նա մարեց քո մեջ,
Մեր սրտերում վառված՝ հուրհուրալու է հար...

<1936—1937>

լուսամփոփի նման հախճապակե—
Քո թափանցիկ մարմինը, մանկիկ իմ նուրբ,
Ճառագայթում էր միշտ այնքան մաքուր,
Անկիղելի մի հուր մշուշակերպ.

- 5 Եվ աչքերից քո սև, և կոպերի տակից
Ճառագայթող այդ ցոլքը, մանկիկ իմ լույս,
Քո կյանքը շէ՞ր արդյոք՝ վառված վերուստ՝
Աստղիկների նման վաղվադակի...

·<1936—1937>

ԻՄ ԿԵՍՈՐԻՆ

Օ՛, կարմրածուփ իմ կեսօր,— կյանք իմ՝ կանգնած
դեռ կանգուն
Կաս—կարմրավոր ես կրկին,—օ՛, կարմրածուփ
իմ կեսօր,—
Ե՛վ կախաղան, և՛ կալանք, և կառափնուտ քո
կյանքում
Ե՛վ կափարիչ կրադույն,—դու կրեցիր, օ՛, իմ օ՛ր...
5 Կա՛մք, դու կայմեր կամեցար,— և կամարներ
կամավոր,
Եվ կարոտներ կապտածիր, և կանաչներ կանաչող,—
Կանաչի կանչ՝ քեզ կանչող՝ և՛ կարկաչող կանաչ օ՛ր...

<1936--1937>

* * *

Ընկեկ ես դու արդեն շարշարանքի ուղի,
Ուր ոչ մի սիրտ այլևս թեղ չի՝ կարող գթալ.
Խմիր հոժար կամքով, իբրև լեղի մի թաս,
Տառապանքիդ բաժակը՝ վաղվա կյանքով հղի:

5 Քանզի—չկա՛ ուղի՝ իբրև ուղի—ուղիդ,—
Եվ չդարձա՞վ արդյոք լյառն Հարության
Լյառն այն անօդ մահի՝ Խաչելության,
Վայր հեծության—անարդ ավազակի, դուղի...

Եվ սրբազան է հար տառապանքով ծնված
10 Ճշմարտություն ամեն, ամեն մի հանդիստ,—
Դարեհդար տեսդ—և սերնդե սերունդ...
Եվ չիք ուրիշ ուղի՝ տառապանքից ուղիդ:

<1936—1937>

* * *

- Ես ամեն առավոտ, երբ հանկարծ,
Ելնելով, կարծես, անցավոր,
Մի ինչ-որ անսովոր անձավից,—
Զգում եմ մի վայրկյան ինձ
- 5 Հրաշքով երկնքից ընկած,—
Այն անբռնելի պահին,
Գոյանում է երբ ինքնությունը—
Վերջնապես հեռանում է երբ քունը
Եվ կրկին աշխարհ է գալիս,—
- 10 Ինքնության, սեփական գոյության,
Անունի, տեղի, արյան,—
Վայրկյանից բյուր անգամ արագ,
Այդ պահին վերստին հարության,
Երբ ուղեղս փնտրում է ինձ
- 15 Հայացքիս դիպչում է միշտ
Սենյակիս—դիմացի պատին...
Եվ խեղույն, անմիջապես
Ինչպես տեղը գտած կափարիչ,—
Ինքնությունս, տեղս նորից
- 20 Հրաշքի պես—գտնում եմ ե՛ս...
Դարձել է ինքնության դեիդ,
Սեփական գոյության պարոլ—
Ինքնագտնման փարոս,—
Այդ ղեղին դեմքը Դանթեի...
- 25 Ահա՛ դեմը, պատին—Դանթեի
Սիլուետն է՝ Պետրարկայի կողքին.—

- Ելել են նրանք զժողովից
 Եվ մտել դրախտն այնտեղից...
 Դա—Ջիոտտո կոչված նկարչի
 30 Հանճարեղ ֆրեսքի մի անկյունն է,—
 Այսինքն՝ դրա կրկնութունը
 Գունավոր, չքնաղ կատարած...
 Իսկ ներքեը—լեոնարդո-դա-վինչու
 Թախծադեմ «Հիսուսն» է,—կանացի,
 35 Պատանու դեմքով «Հիսուսը»։—
 Ես տեսնում եմ մի շտ նրա ուսը,
 Հենց որ աչքերս բացի...
 Ուրեմն — էլ ի՞նչ երազ...
 Իմ սենյակն է, իմ պատն հարադատ՝
 40 Իմ սիրած «Հիսուսով», որ անչափ
 Նմանում է Արփիկին,—մանավանդ
 Երբ պառկած էր նա դագաղում...

- Բացում ես աչքերդ աշխարհին,
 Եվ տեսնում, որ իրո՞ք արթնացել ես...
 45
 Զի՞ կարող-հենց այդպես-պատահել,
 Որ հանկարծ աչքերըս բանամ—
 Եվ—իսկապե՛ս—արթնանամ,—
 Եվ զղաստ երբ շուրջս նայեմ—
 50 Վերջապես զգամ, որ իրո՞ք
 Վերջացել է արդեն զառանցանքը,—
 Եվ շուրջս — նո՛ւյն ծանոթ կյանքն է,—
 Որ երա՞զ էր զառանցանքն այս բոլոր...

 55
 Արթնանամ — և շուրջս տեսնեմ
 Իմ սենյակը,— այնպես, ինչպես միշտ,—
 Ո՛չ մի բան չթվա ուրիշ—
 Այն օրից, երբ քունն սկսվեց...

Ուր է արդյո՞ք Կարինեն, քո կապույտ սիրտ ծխածանը,
Աստվածամոր աչքերով և շուրթերով արյունե...

Բույրն առաջին քո սիրտ, քույրն հայզերի երգածայն,
Վարդ էր նա լոկ մարմնական և մարմնի համ նա ունեւր:
5 Վաղնջական ու գերող երգն էր երգում նա իր նեղ
Բորբ կոնքերի շեփորով և ծծերով ծնծղածայն...

1936—1937

* * *

Ջիւնջ ու շքեղ հնչեցին օրերն առաջին,—
եինդ ու ըղձանք փռեցին, ցնծություն արյան:—
Եվ օրերին ընդառաջ երգըս վառեցի,
Որպէս դրոշ երգեցիկ—երգի ու արյան...

- 5 Օ՛, թովչություն արնահուն երգի ու կյանքի,—
Զայնի գարուն ու արշուն զարնանային շնչի.—
Երգ՝ արեի՛ նման հուր, կյանքի՛ պէս անգին,—
Եվ երգերի՛ պէս զարուն — ամենա՛յն ինչի...
- * * * * *

1937. 26

Լ Ո Տ Ո Ս

Կանգուն, ողորկ ծաղիկ, ծաղիկ ոսկեղեն,—
Սերմի, շողի ու շաղի,— նեղոսային եղեգ։—

Կանգուն, ողորկ ու ջերմին,— մարմին մարմարե,
Ամեն սիրո ու սերմի կենսակարմիր արև։

5 Դու և՛ գրգիռ, և՛ գրիչ, և՛ բառ,
Ոսկե սրինգ երգերի, մտքերի ու տապի։
Քեզ են բերում բերքը բիրտ—և՛ մարդ, և՛ կապիկ։

Արիության դու դրոշ, որ քանի կաս կանգուն՝
Ուրեմն չի՛ տեսել դեռ բերդը—ամոթ ու անկում։

10 Բեղմնավորում ես կնոջ արգանդն արգասավոր՝
Կրքի կարմիր դու դրոշ,— դու սյուն հնավանդ։

Օ՛, սրբազան դու լուսոս, ողորկ ու շողուն,
Հսկարտ աճած կրքերիս նեղոսային հողում։

<1937>

ARS POETICA

ՄՈՆՈՍՏԻՔՈՍՆԵՐ

I Դու ծնվեցիր անվաւեր՝ ինչպես թիւ զերոյով
վրիպած...

II Դու Ղարսո՛ւմ թեկուղ ծնվեցիր—բայց աշխարհն էր
քո հայրենիքը՝

III Ղարս, և՛ Մակու, և՛ աշխարհ,—ո՞րն էր քո հողը,
սլոեւտ...

IV Ղարս, և՛ Մակու, և՛ աշխարհ,— ո՞ղջը քո հողն
էր, սլոեւտ...

1937

ՄՈՆՈՍՏԻՔՈՍՆԵՐ

(Բանաստեղծներ)

I Մեր ռապսոդներն էին հին նախ՝ նրանք, գողթան
չքնաղ երգիչները...

II Ո՞ւմ անվանեմ ես ապա,— եթե ոչ—քեզ միակերպ,
մե՞ծըդ նարեկ...

III Ո՛չ. մեծերից մեծագույնը,— օ, դու ինքդ ես,
անմահ Շնորհալի...

IV Անձ ես դու մի առանձին,— ժողովո՞ւրդն ես
համայն, միևնույնն է՝

V Սերն է երգում քո լեզվով—և լի՛զուն աչդ—դեփյան
ջինջ լեզուն է...

1937

* * *

Եվ որքա՛ն են կրկնել անցյալում
Այս մահվան համերգը նսքա,
Որ այդպես առանց փորձելու
Երդում են ահա անսխալ...

5 Ա՛խ, եթե դու է՛լ, օ, սի՛րա իմ,
Օրերիդ կարոտի դիմաց,—
Այսքան վա՛րժ երգելիք քո վիշաք,
Ինչպես տերեւներն այս մերձիմահ...

<1937>

* * *

Վաղվաղակի վառվել ես վառ,
Օ՛, վաղորդա՛յն վոսկեորիկ,
Որ վարդաբույր վառի վարակ՝
Վարժ վարողին, վաղքավորին,—
5 Վահր ու վրեժ, վոխ ու վարակ
Վանիր վերքից ու վոսկորից,—
Վառիր վոգու վառք անարատ,—
Օ՛, վաղորդայն վոսկեորիկ...

<1937>

Թռչում ես, մի՛տք իմ, առաջ,
 Դու հիմա շատ սրբնթաց,
 Եվ ես է՛լ գրչով իմ թաց
 Ձեռն կարող [հողմերում այս]
 5 Քո թափին հասնել հիմա,
 Ոչ միայն հանգով անաղարտ,
 Այլ անգամ բառով արձակ,
 Նշելու միտք ու իմաստ,
 Պատկերներ իրար հրող,—
 10 Դու հիմա շա՛տ ես կարող
 Իմ դեռ հին գրչի համար...

<1937>

0, Ալեքսանդր, պոետ պայծառ,—
 Լէյսօր, մահվանից բո մի դար անց
 Վառվում ես, որպէս շղաղարած
 Ոգևորութեան հրդեհ պայծառ...
 5 Կանգնած ես, որպէս արեւ, դարձչալ
 Մեր ոգու անհաս զենիթում դու,—
 Իբրեւ հանճարեղ մի լուսատու,
 Որ շի լինելու երբեք անցչալ...
 Քնարով և՛ բիրտ, և՛ նրբաձայն,
 10 Ե՛ւ թեթեւ, և՛ խոր, և՛ ծանրախոհ՝
 Օրերում այս բոլոր ու ոտնակոխ,
 Ինչպէս օրերում քո՝ հղիացած
 Պատերազմների ծխով, բոցով,—
 Մարդկային օվկիանոս ալեկոծող
 15 Հողմերն են ահեղ շաշում դարձչալ...

<1937>

- Եվ մի՞թե այսօր իրո՞ք որ հս
 Քնարով իմ բորբ, ոգով, շնչով—
 Ավելի հմ խորթ իմ մարտնչող
 Օրերին, բան դու նրանց, որ քեզ
 5 Իբրեւ ամենի թշնամիներ
 Մահվան օղակով շրջապատած
 (Որ կոչում էին դեռ «բարձր դաս») —
 Ոչ որպէս մարդկանց շրջան մի նեղ,
 Այլ ամբողջովին առած, որպէս
 10 Խաղ սոցիալական և միջավայր—
 Ավելի էր քեզ արդյոք օտար,
 Քան ժողովրդին իմ—այսօր հս...

1537

Մի՛շտ, երբ կարդում եմ Տերյանը,— Ղարսն է հիշում
իմ հոգին:
Իմ մանկությունն ու այդին հին,— իմ հայրենին ու
նայիրյանը...
Լաց է լինում մեղմ, հոգին իմ,— դարձն է տոնում
մորմոքի,—
Ղարսն եմ հիշում հեռավոր,— միշտ, երբ կարդում եմ
Տերյանը...

5 Մի՞թե կասեմ ես, որ հին է օրորանն այդ սուրբ
ցնորքի...

Ի՞նչ եմ անում այսօրվա ձեր ցնծությունն ու
բուրյանը.—

Ես երազում եմ լուկ ի՛մը,— այն, որ տվեց իմ արյանը
Թույր ու երանգ հնօրյա,— երգ ու ցնորք անմեկին...

Այլ երգ չունի էլ հոգին իմ,— լուկ, երբ կարդում եմ
Տերյանը,—

10 Լուկ մանկականն ու նայիրյանը,— Ղարսն է հիշում իմ
հոգին:

< 1937 >

* * *

Այս, կարծես նստած ես դռանը և ինձ հետ Տերյան
ես կարդում...

Շարքն ես կարդում նայիրյան՝ նայիրյան խոսքերի
գանձարանը...

Օ՛, սիրում էինք մենք նրան, ինչպես հույսն են
սիրում ասարդյուն, —

եվ... Տերյան էիր դու կարդում՝ միշտ հետըս նստած
մեր դռանը...

5 Բայց ջնարք ես դո՛ւ էլ հուրհրան — քո հուշն է միայն
դեռ արթուն:

Օ՛, սրբազան իմ Վահան, — երբ փակվեց հոգուս
դամբարանը՝

հոգների՝ անաղարտ դեռ պահած — պահապանն
աննինջ եղար դու...

Հիշատակդ, որ վառ ու բուրյան է, — խփել է կասկածի
իր վրանը,

Հնչում է ձայնդ ահա արևի նման զվարթուն...

10 Նո՛ւյն կարոտն ես դու նայիրյան, և նստած կրկին իմ
դռանը՝

Հի՛ն տրտունջը քո մեջ դեռ պահած — ահա հետըս
Տերյան ես կարդում:

1937

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՄԱՅԱԿՈՎՍԿՈՒՆ

Որպիսի՜ ամենհի հանճար կար քո մեջ,
Որպիսի՜ անհագուրդ անշեղ կամք,
Դու կամեցար ներբողել նոր տներ ու նոր գոմեր՝
Խեղդելով սրինգը քո մեջ—սիրո, ցնորքի...

5 Այնպիսի սիրտ, որ քո մեջ դրել էր մի օր
Կյանքի վարպետը վերին, այդ «Վեթոսյուլան»—
Ճակատագիրն,— օ՛, դժվար, դժվար էր մի փոքր
Խցկել տուփի մեջ լուցկու՝ իբրև «մեռած բան»...
Նրա ահա՛ մի շնչին կարելության մեջ

10 Կար գիտություն և իմաստ [ավելի], քան բոլոր երգած
Քո պողպատե բուրգերի, մեքենաների,
էլֆելյան աշտարակ հրաշքների...

< >

1927

Ս Ա Ֆ Ո

Դու սիրում էիր բույրերիդ լուկ բույրը,
Քաղցր էր սրտիդ միայն նրանց քնքշությունը,—
Սիրտդ ալիւ էիր դու նրանց, օ՛, քույր իմ—
Սերը բո—թույն էր...

1937

ԻՄ ՄՈՒՍԱՅԻՆ

(Ռոնդո)

Մաքուր իմ սեր, միա՛կ իմ զեն,
Միակ իմ հուր, իմ սուր, իմ զարդ,—
Հարս իմ լուսե, քույր իմ հպարտ,—
Իմ անաղարտ սիրո հույզեր,—
5 Լո՛ւյս իմ կյանքի, հո՛ւյս իմ զվարթ...

Ամեն վայրկյան ու ականթարթ
Դո՛ւ ես միայն ինձ հետ կիսել
Թե՛ վիշտ, թե՛ վերք, թե՛ երգ, թե՛ վարդ,—
Մաքուր իմ սեր:—

10 Ինչպես անդետ մանկան համար
Թռիչք ու վազք, ու կարուսեղ,—
Ինչպես երգչին՝ քնքուշ քնար,
Զորավարին՝ անկոր սուսեր,—
Ի՛մ զեն, ի՛մ սուր, ի՛մ հո՛ւր անսար,—
15 Անհուն իմ սեր...

Դ. III. 1937

ՔՈ՛ՒՅՐ ԻՄ ՔԱՐԵ...

(Ռեռնդո իմ Մուսալին)

Քո՛ւյր իմ քարե... դու—մարմարե
Մի ձեռքով սուրբ բռնած քնար,
Մշուսով—սուր կալձակնա՛ւար,—
Եղել ես քո՛ւյր ինձ արդարեւ
5 Եվ միակ բարձր Ղեկավար

Քո մատներով՝ ե՛ր ցուրտ, ե՛ր սառ
Դո՛ւ ես միայն տվել արե,—
Քնարիս շո՛ւնչ շնորհել վարժ,
Երգերիս՝ կյանք՝ տեղդ դարեր,
10 Քո՛ւյր իմ քարե...

Հոմերոսից մինչև ճարտար,
Մինչ Ալեքսանդրը հանճարեղ—
Դո՛ւ ես միայն տվել քնար
Եվ միայն դո՛ւ ղեկավարել,—
15 Ղեկավարի՛ր լուկ դու ինձ արդ,
Քո՛ւյր իմ քարե...

1937. III, 7

ԵՐԵՔ ԲԱԼԼԱԴ

Առաջին

Իզաբելլային

Սիրում եմ քեզ, որ երկրային
Աղջիկ ես դու՝ անդեռ ու պարզ —
Ունես սևաթ հոնքեր ու վարս
Եվ նշաձև աչքեր նայիվ:—

5 Որ նազավոր մի տղայի
Քնքուշ մարմին ունես բարակ,—
Սակայն աղջիկ ես հասարակ,
Օ, պրինցուհի իմ տնային...

Սիրում եմ քեզ, որ հինայի
10 Կանաչավուն սսկով շաղած՝
Շահնամեի գրքից քաղած
Արքայադուստր—երեխայի
Նուրբ եղունգներ ու հմայիչ
Անդտնելի, անօրինակ
15 Դու քայլըվածք ունես վստահ,
Օ, պրինցուհի իմ տնային...

Որ դու՝ ծնված ռամիկ հայի
Ընտանիքում մաքուր եւ պարզ,
Աղջիկ ես լույս, քնքուշ մի հարս,
20 Օրենքներով [. . .]

Եվ ինձ համար արդեն նայիր
Ծեկ ես լույս ու կենսավոր
Երկու մանկիկ, երկու գոհար,—
Օ, պրինցուհի իմ տնային...

25 Խռովածք ունեւ դու տնային,
Ինչպե՞ս իմ մայրն օրեր առաջ,
Բերել էին երբ մի օր «հարս»՝
<Լանրնթ. բառ> իմ հոր համար
Ինչքան սիրեց հաբսին նա իր,

30 Ալսինրն քեզ, իբրեւ երազ,
Քո ծնվելուց զեռ շատ առաջ,
Երբ աշխարհում զեռ չկայիր,—

Բայց կույ զնաց, ավազ, մահի,
Մայրըս գառամ, սակայն զեռ վարժ
35 Թեչիկ մանող ե հնազանդ
[Որ գույն ուներ]
Նույն ոսկեղօծ ու հինայի,—
Ա՛խ, թե դու էլ ունենայիր
Նրա նման հողի անմար,
40 Բայց չեւ եղել երբեք դու Ղարս,—
Օ, պրինցուհի՛ զեմքով նայիվ...

Բայց դու անգամ ուղենայիր—
Օ, ինչպե՞ս դու մտնեիր Ղարս,
Երբ արքերով մեր սնապարծ
45 Արդեն տվել էինք մահի
Ոչ միայն Ղարս,— այլև հայի
Ամեն մի խուղ ու տուն նաև,
Երբ զեռ մանուկ էիր դու պարզ,
Եվ բոլորի նման—վանված,—
50 Օ, պրինցուհի՛ զեմքով հայի...

Օ, կի՛ն, օ՛, մայր դու երկրային՝
Իմ երկու սուրբ, չքնաղ մանկանց՝
Արփենիկի՛ դեմքով [.]
Անահիտի՛ ինչպե՛ս մահիկ,—

55 Երկու դալիբ ասպետ հայի,
Հարս ես սնում արդեն դու պարզ,
Երկու չքնաղ նաչիրյան հարս,—
Օ, պրինցուհի՛ դեմքով նաչիվ...

ԲԱԼԼԱԴ ՍԻՐՈ

Արփենիկի հիշատակին

Երբ առաջին անգամ բացվեց
Սիրո զարուհ առեւակառ,—
Երբ ես տեսա ծաղիկ ու սեղճ՝
Բացված կյանքում և ինձ համար,—
5 Ինչպես զարնան առու անբիծ,
Ինչպես սիրո քնքուշ քնար,—
Կարկաշելով անցար կյանքից,
Իմ սեր անգին, իմ սեր անմար...

Ինչպես այդում առուն անտես
10 Գիշերներին աստղանկար
Լուսթյան մեջ տխրահանդես
Երգում է հար ու անդադար,—
Այդպես՝ թողած աշխարհն ու ինձ,
Դարձած կարոտ ու հուշ անմար,—
15 Քո երգն ես միշտ երգում նորից,
Իմ սե՛ր անգին, իմ սեր անմար։—

Ա՛խ, նո՛ւյնն է միշտ քո երգն անծայր,
Բայց միշտ անհուն ու խո՛ր այնպես
Ինչպես անդարձ մի ճանապարհ,
20 Որ նոր է միշտ, ինչքան քայլես։
Ամեն վայրկյան երգում ես ինձ
Սիրո կարոտն անմխիթար,—
Երգն ես երգում անցնող կյանքիս,

Իմ սե՛ր անդին, իմ սեր անմար:—

- 25 Ժամանակի նման անեղր,
Եվ լուսթյան նման անբառ—
Որքան զնում—աչնքան անեղծ,
Եվ խո՛րն ես դու,— ինչպես անտառ:—
Ամեն գարնան կարծես նորից
30 Նույն գիրքն ես ինձ կարդում անբառ,—
Եվ նո՛ր է բո իմաստը միշտ,
Իմ սե՛ր անդին, իմ սեր անմար...

- Եվ ես գիտեմ, որ երբ քեզ պես
Մի օր ես է՛լ ննչեմ անդարձ,—
35 Կիպարիսներ սգահանդես
Շիրմիս վրա շրշան երբ սառ,—
Նոքա անվերջ ձայնով քո ջինջ
Պիտի երգեն սիրողաբար—
Կանչեր կլանքի, կարոտ աննինջ
40 Եվ մոռացման տրտունջ անբառ...

Տ—12. III—22. V. 1937

ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԿԱՆԵՐ

Բարձրացաւ քամին...
Տերեւներն աշնան ահա
Թռչում են դեպի մահը...
Այս տխուր ժամին
5 Իմ սրտում արդեն ահ է...

1937. III. 15

Ծառերից պատին
Ստվեր է ընկել կապույտ...
Կարուտդ կամար է կապում
Իմ հոգում մթին,
Շ Իմ հոգու թանձր տապում...

1937. III. 15

Բիլ ճառագայթ է,
Բիլ-կապույտ ճառագայթ է...
Քո ժպիտը, սե՛ր...

1937. III. 15

* * *

Օ, իրիկվա երկինք,—
Դու անսահման կասկռւյտ ես...
Օ, սիրտ իմ տխուր...
1937. III. 15

«ԶՎԱՐԹ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

«...և երգէր ձեռամբ» —
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆՍԻ

Ինձ՝ Բաղասանայա տարեդարձիս օրը — 28 մարտ 1937 թիվ

— Anno Domini MCMXXXVII

Ի քվականությունն Հայկազյան

Մայր Բաղ. Երե — 1922 — Վան

Այսօր լրանում է նաև իմ զրական գործունեության Բան
և հինգ տարին. 1912 թվի մարտին «Պատանիում» լույս տե-
սավ իմ առաջին ոտանավորը.

«Մաղիկները հեզ թեփվում են Բանու օրորի տակին — Եվ
լսում նրա... և այլն»

...և այսպես, ահա ես — 25 տարի ստեղծագործական աշ-
խատանքով հայրենի հերկը խոփով ոգեկան հերկելուց հետո՝
ահա տոնում եմ իմ կրկնակի հորելյանը — մենա՜կ ու հալածա-
կան՝ պոետ ահառլալ սեփական հայրենիքում՝ հերկի եզեր-
քին հայրենական երգի՝ ամալացած դաժանագույն Եռանդով
սեփական նախաբարների և պետերի՝ հայրենի երգակիցների
դեռ մենացած մի Բանի խեղների հախտուն ցնծության ներքո...

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅ

1937. ՉՅ. 111, գիշեր

Ո՛չ մարդկային ղգացմունք, ո՛չ ջիզ, ո՛չ քուն խնայող
Փողոցային այս երգիչն ու դերասանն անընդհատ,

Որ բաղմամարդ բակերում, կամ մայթերի վրա քար,—
նվ ամենո՛ւր, ուր գտնի կանգնելու տեղ ու նայող,—

- 5 Այս և՛ անօգ, և՛ բոկոտն, և՛ կորուլի ծաղրածուն,
Ո՛չ երգչի ձայն, ո՛չ անգամ <1 անընթ. բառ>
Կամ կերպարանք ունեցող թափառականն այս անօգ,
Շնորհներից երկնային միանգամայն ընչազուրկ,—

- 24 Զգիտես ե՞րբ և ինչո՞ւ դարձած «Զվարթ զիտության»
10 Ասպետական խաչակիր, ինչպես բոլոր անիծյալ
Իմ հղբայրներն անուղղյա, որ արյան մեջ իրենց բորբ
Նրգի վարակն են կրում հավիտյանից-հավիտյան,—

- Վհանձնաբար նվիրված անանձնական իր դործին,
Ն՛վ կատարյալ, և՛ զվարթ, իբրև շնորհ մի վերին—
15 Նրզն է շրշում իր թշվառ, ինչպես վահրոտ վերքերի
Բուլին է սթարզում աշխարհին մի հաշմանդամ
մուրացիկ...

- Ահա երգում է նա իմ պատուհանի տակ կրկին
Նրզն իր՝ վաղո՞ւց ինձ ծանոթ, որպես նրա աղքատիկ
«Ամպլուայի» «մեխն» անճար, իբրև աչքի մի հատիկ
20 Նրա սիրած, փայփայած, համայնացած մելոդին...

Գուցե նա ի՛նքն էր հիմար այդ մեղեդին հնարել,
Գուցե անգիր էր արել մի անհռչակ հանճարից,—
Գուցե լսել էր նման ինչ-որ մի բան անցյալի
Փուշոցային, իր նման, տրուբադուրից անարև,—

- 25 Սաեայն ով էլ որ գրած կամ հորինած լիներ այդ
Կիսատիտուր—կիսալուրջ հայնեական սարկազմի
Ինչ-որ շեշտեր ունեցող «զլուխ-գործոցն» այդ
<1 անընթ. բառ>
Որ նա երգում է ինչպես սուլոններն են երգում բարդ,—

Գործ չէր եթե զեղեցիկի, հաճելության, դաշնության,
 30 Գեթ հաճելի լինելու էլեմենտար իմաստով,—
 Ապա—գործ է հանճարեղ և <1 անընթ. բառ $>$,
 և ազդու—
 Ֆենտեմենտ, ի վերուստ, իբրև դաշինք ու նշան—

Անբերելի, ինչպես զիր ճակատագրի—անհաճո,
 Քստմենելի—անզամ թույն ու թշնամանք հրահրող—
 35 Ոգու անանց մերկություն, գոհակություն,—անշնորհ,
 Ճակատագիր դարձած սեր՝ իբր ընտրություն
 անհաջող...

Դժկամություն ու թախիժ, խիղճ հոշոտող ու զժնի—
 Առընչության նման՝ իբր առընչություն՝ ոճավոր,—
 Այդպես տուփն է անհաճո, նկարադարդ, ոճավոր,—
 40 Շինված... անձեռն կույրի մեծահանճար ոտքերով...

Քստմենելի է այդ խեղճ առընչությունն անհարիր,
 Որպես ոճիր սրբապիղծ, ինչ-որ դաշինք խորտակող...
 Բև նորածին այդ հրաշքն զեթ իմ աչքին—հանճարեղ
 $< . . . >$

45 Զէր տեսել երբ նրան ևս մոտիկից քանի զեռ,—
 Միայն զզվանք էր նրա երզն իմ հոգում հարուցում,—
 Մի զգացմունք, որ անզամ թշնամանքի էր նման,
 Մի պղծության նման բան, որ անշ $< . . . >$ է
 ծնում...

Եվ —մեռչալին հարություն, կամ աչքագուրկ
 աչքում լույս
 50 Հանկարծակի տեսնելու զգացմունքի էր նման,—
 Այն, որ զգաց իմ հոգին—երբ պատահամբ
 այդ մարդուն
 Ես մոտիկից նայեցի—երբ նա երգում էր $[. . .]$ —

Նույն կիսալուրջ—կիսա < . . . > եղանակով
ու խոսքով,

Նույն անշնորհք երգն էր՝ նույն իր ձեռամբն նա
երգում,—

55 Բայց ... ալբիմիկոսն է ինչպես փոխում պղինձը
ոսկու,—

Վայրկյաններում մի քանի այդպես փոխվեց նա—

Օ, հրաշքի՛ պես վերին, և անիմաց և տխուր
Այս [թովչանքի] գաղտնիքն իսկական, որ անհնար
է լուծել...

Ի՞նչն է արդյոք նրա մեջ—ի՞նչը՝ որ < >
60 Ոտից-զլուխ մի պոեմ է դարձնում նրան իսկական...

Այդ ծաղրածուն անտաղանդ, այդ երգիչը փողոցի,
Որ դռների մերթ առաջ, մերթ բակերում բազմամարդ,
Մերթ պատերի տակ՝ մուսյլ ամրոցների պես վերձիգ՝
Այդ բազմահարկ տների,— երգն է երգում իր
հպարտ,—

65 Այդ և՛ տխուր, և՛ խղճուկ,— ոչ երգչի ձայն հասարակ
Ոչ երգչի շունչ ու ականջ, ո՛չ անգամ < >
չունեցող,—

Անհամակիր այդ դճմբով, տափակ գլխով ու ճաղատ,—
Այդ՝ արտաքին հաճելի հրապույրից անգամ զուրկ,—

Շնորհներից երկնային զրկված ստրուկն այդ ահա,—
70 «Զվարթագին գիտությանց» քուրմն այդ ահա,
ինչպես ես,—

Իմ՝ ի վերուստ մերժված արվեստակիցն այդ,—
ահա,—

Որ կանգնած դուրսը՝ իմ բարձր պատուհանի
տակ կրկին

Երգն է երգում իր նախկին՝ մանուկների համար շար,—
 Միենույն երգը հիմար՝ իբրև թե շատ սրամիտ,—
 75 Նյութանսներով անգամ բարդ, շարժումներով
 բեմական,—
 Այդ, Հաշակից փոքրագույն, զգացմունքի ու շափի,
 Խեղճ նշույլից անգամ դուրկ այդ եղբայրն իմ վշտադին,
 Կարո՞ղ եք դուք պատկերել, օ, պոետներ մեծամիտ,—
 Որ ոտքից մինչ մաշք վերջին—բանաստեղծ
 է իսկական...

80 Ես մոտեցա՝ ինչպես մի հաշմանդամի, բորոտի՝
 Այն էլ՝ դարշանքն իր ի տես հանողին են մոտենում,—
 Եվ... չգիտեմ, թե ինչպես՝ խինդանման կարոտով
 Եվ զարմանքով գայլակղված—կանգնած ականջ
 եմ դնում...

Եվ իր «համարն» հերթական վերջացնելուց
 լոկ հետո,

85 Եւ Է աւ Է Է Է—ե բարձավ իմ պատկերածը նորից,—
 Գիտակցեցի, որ՝ տարված՝ կանգնել եմ ես ահա,—
 < >

Սպա կրկին նա կրկնեց՝ հին համարներն իր՝ կրկնած
 Օ՞րը օրին,— շարունակ,— այնքան, որ ե՛ս
 գիտեմ դոց...

Եվ... սկզբից մինչև վերջ,—ե մաշցի ես կանգնած,—
 90 Եվ երբ գնաց,— ես զգացի—վշտի խոց...

Նույնն էր ամբողջը,— երդի և երգելու իմաստով,—
 նույն բառերով անճաշակ՝ նույն իր ձայնով կեղծ
 ու ֆայլը.—

Դեմքն էր գուցե, որ նրան դարձնում էր ուրիշ—
 Այն էր գուցե, որ < > աչքերում
 ինչ-որ փայլ...

95 Ի՞նչ էր իրոք նրա մեջ, որ դարձնում էր նրան
Արվեստագետ իսկական՝ այր շնորհյալ ի վերուստ...
Երգը՝ խղճուկ, անճաշակ—նույն < >
Եվ երգում էր նա այնպես, ինչպես լսել եմ վերում:

Ես չգիտեմ,— և ինձ պես չգիտե ինքն երևի—
100 Երգի գաղտնիքը—ինչպես բոլոր քերթողները չգիտեն,
Բայց ես գիտեմ—ինձ համար պարզ, ինչպես
լույսն արևի—
Որ տխուր մարդն այդ ահա,— արվեստագետ
է մի մեծ...

.
.

105 Մանուկներն են լուկ նրան և նրա երգը սիրում,—
Վաղ են տալիս ընդառաջ, երբ նա հանդես
է գալիս,—
Լսում են լուռ՝ դեմքերին՝ արտիստի հույզն
է եռում,—
Եվ—ցնծում են միաձայն—երբ փող առատ
են տալիս...

Գո՞ւցե երգի՞չն ես այդ դու,— քե՞զ ես տեսել
դու գո՞ւցե
110 Այդ երգչի մեջ փողոցի, և հույսեր ես տալիս քեզ,—
Ատկայն... նրան հակառակ՝ դու պիտի կյանքը՞դ
դոցես,
Եվ — խոշտանգես անգամ քեզ—

1937. 28. III. Երևան
Իմ ծննդյան տարեդարձին
40-ամյակ
Երևան

Չնչին, ինչպես Արարատին նետած քար՝
Դավերը սե մարդուկներն այդ անկար—
Օ՛, չհասած ըղանցքներին անգամ քո՝
Վայր են թափվում համայնացած քո կամքով—
5 Եվ առհավետ կորչում անդոր ու անկար,
Ինչպես անհաս Արարատին նետած քար...

1937

- ...ճիշտ այսպիսի անգույն մի գիշեր,
 Զարմանալի անգույն, կարծես տիեզերքը
 Իրրե ուշիմ բժիշկ՝ շունչը պահած՝
 Ինքն իր սրտի տրոփն էր ունկընդրում,—
- 5 Ահավասիկ նման մի ինքնամփոփ գիշեր—
 Երբ ի՞նչ իմաստ ունի հաշվել տիեզերքի—
 Սրտի տրոփն անդու՝ համարելով զարկերը
 Օր, կամ տարի, կամ հազար—հազարամյակ,—
 Ա՛խ, էականն այն է, որ տարիներ առաջ,
- 10 Այնքան առաջ, որքան հարկավոր է միայն,
 Որպեսզի պահն այդ արդեն անցած,
 Դանդաղելով՝ դառնա արդեն անցյալ,—
 Ուրեմն ճի՛շտ այսպես—մի այսպիսի գիշեր,
 Արթնացել է հանկարծ իր աներազ քնից
- 15 Լեռնարդո դա-Վինչին,— և ճի՛շտ այսպես,
 Ինչպես ի՛նքս ահա՝ զսրմանալով մի պահ,
 Որ հրաշքի նման կրկին իր դեմ
 Բռնկվում է կյանքը, գոյությունը, կյանքի
 Զարմանալի հրաշքը—նայել է լուռ
- 20 Իր դիմացի պատին, կամ սենյակում դրած
 Խոտանուն—ընտել ու հարազատ—
 Եվ բեռել է իր աստվածային հայացքը
 Ահավասիկ այս սուրբ կիսակնոջ,
 Այս կանացի դեմքով և պատանու
- 25 Անեղրական, անհուն տխրությամբ
 Եվ երազով օծված հիսուսային դեմքին...
 Նայել է լու՛ռ, երկա՛ր,—կասկածելով մի պահ

- Այդ հրաշքի՝ այդ լուռ խորհրդի
Անգրկելի, անձուկ գոյության
- 30 Լինելությանն անգամ... Ապա դանդաղ
Բարձրացել է մի պահ, ջահը վառել,
Արթնացրել է ապա եռոտանու այն կողմը,
Մուժ անկյունում քնած իր սիրելի,
Իր պարմանի սանին՝ Բեղտրաֆիոյին,—
- 35 Եվ՝ բերելով ահա եռոտանու մոտին՝
Երկար-երկար նայել է նրա դեմքին,—
Այդ պատանի, ողորկ, կիսակլոր՝
Կիսակնոջ՝ կույսի և պարմանու՝
Աստվածային գեղով պսակադարդ դեմքին...
- 40 Նայել է լուռ, երկար,— մերթ պառկելին նրա՝
Կնոջական դեմքով այս Հիսուսին՝
Մերթ իսկական՝ կյանքի անտունությամբ շնչող՝
Նուրբ, ձվածե դեմքով այդ պատանուն...
Հետո բռնել է նա իր զոզոջուն ձեռքով՝
- 45 Իր սիրեցյալ սանի կնոջական, բարակ,
Մարմարիոնե թևը,— երկար
Անագորույն սիրով ու կարոտով,
Տիեզերքի տրոփը հավերժորեն իր մեջ
Անհագորեն, ընդմիշտ ամփոփելու
- 50 Անեղրական սիրով,— նայել է աչքերին,
Թափանցելով մինչև նրա հոգու հատակը,
Մինչդեռ զունատ, մաքուր, ամոթխած
Մի վարդապույն մշուշ էր նրա դեմքը պատել,
Եվ նա հառել էր իր հայացքը վար
- 55 Եվ ամոթխած սիրով, և պատանու,
Եվ աղջկա անեղր կարոտով...
Նայել է ճիշտ այսպես—ինչպես այն
Իր դիմացի պատից... Հիսուսը,—
Կիսակնոջ դեմքով և պատանու մարմնի
- 60 Անեղրական գեղի տրամուլթյամբ,
Եվ հանճարի սիրով ու վրձինով

Անմահացած Հիսուսն այդ տխրամարմին...
 Այդ Լեոնարդո դա-Վինչու հանճարեղ
 «Խորհրդավոր ընթրիքը» որմնակերտի համար
 85 Տարիներով փնտրած ու երազած
 Եվ վերջապես փոքրիկ մի կտավի վրա
 Մեզ հիշատակ թողած կնոջական Հիսուսը—
 Լեոնարդո դա-Վինչու աշակերտը...
 Ջիովաննի Բելտրաֆիոն
 վեշտասնամյա:

1937

ԻՄ ԱՒՈՆԻՍԻՆ

(Տասներկու տող)

Իմ էության, գոյության, կյանքի, դյուխանքի՝
Իմ խորհրդի՝ ի վերուստ հարուցված իմ մեջ,—
Իմ հանճարի՝ եթե այն կոչված է կյանքի՝
Իբրև պարզե երկչնրի՝ կառուցվածքի պես,—

5 Իմ մարմնական ինքնության՝ սեռի, զառանցանքի,—
Իմ արյան մուգ երանգի, սերմի՝ իմ մեջ հորդող,—
Իմ՝ ճաշակած եղև հացի, նյութած հանցանքի,—
Իմ բացիլյալ արյան [. . . .] նախորդող

Ի՛նչ որ տալու եմ՝ սերմով՝ իմ զաւակներին,—
10 Գրով՝ զալիք սերբնդին,— ինչ ավել եմ ես
Կյանքում՝ իբրև մարդ, արու՝ կանանց, բոլորին,—
[.]

<1937 հունիս>

ԵՐԿՈՒ ՏՐԻՈՒՆՏ

ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Մառ մորմոքում է մայրամուտը,
Մահվան մոխիր է մովից մաղում,—
Մեռնում է մութը մթնշաղում,—
Մառ մորմոքում է մայրամուտը։—
5 Մտորումներս մահ են, մութ են,
Մարխե մտքեր են միայն մխում,—
Եվ մորմոքում է մայրամուտը,
Մահվան մրուր է մովից մաղում...

26—28. V . 1937

Մահ՝ մորմոքում է Մայրամուտը—
 Ու մզլահոտ է մովից մաղում:
 Մարում է մուժը մթնշաղում,—
 Մահ մորմոքում է Մայրամուտը...
 5 Մխում է մարխը: Մարդը: Մութը:—
 Մզլել է միրգը մեր մաղախում...
 Մահ մորմոքում է Մայրամուտը,
 Մուգ մզլահոտ է մովից մաղում...

1937

Մխում է մարխը: Մգլահոտ է:
Մարմանդ մրուր է մովից մաղում,
Մառ՝ մորմոքում է մայրամուտը,
Մառ մայրամուտը մթնշաղում:—
5 Մտորումներըս մահահոտ են,
Մտքերս մովն է մահվան մղում,—
Եվ մորմոքում է մայրամուտը,
Մառ մայրամուտը մթնշաղում...

1937

* * *

Մթնում է. մոտ է մայրամուտը.
Մահվան մշուշ է մտնում մազում.
Մեռնում է մովր մթնշաղում.
Մթնում է:— Մոտ է մայրամուտը:
5 Մեռնող մի մեղ է մայրամուտը,
Մահվան մրուր է միայն մազում,—
Մթնում է:— Մահ է մայրամուտը—
Մոտ մզլահոտ է մթնշաղում...

1937

Ի՞նչ ես ցանկացել դու, օ՛, ի՞նչ ես ուզել—
Որ լոկ հավաքել ես մորմորի՜ հույզեր...

Ա՛խ, կամեցել ես երգով լոկ շնչել—
Երգի՛ խնդություն ես դու լոկ անրջել...

5 Բայց, ա՛խ, քրքջացել է կյանքը երեսիդ,—
Եվ երգը տվել է քեզ թույն միայն, սի՛րտ...

<1937>

ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԻ ԵՐԳ.

Կյանքը բերել է փորձանք ու անկում,—
Միշտ համբերել ես դու, սիրտ իմ անբուն,—
Միշտ ընդունել ես ամեն թույն ու մահ,—
Նիւրա, դու պատարկ ես և բարկ ես հիմա,—
5 Ո՞ւր ես, ընթուշ իմ և բազցըր կարոտ,—
Խեղճ ցանկություն իմ—բազե՛ անկարող...

Մի՞թե փորձանք է մեր կյանքն անհրնար,—
Սին զառանցանք է — և կյա՞նք, և քնա՞ր...

3. VIII. 1937, Երեւան

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

Որքան դնում — այնքան խոնարհ,
Այնքան անհուն և այնքան ջերմ
Ես խոնարհում եմ քո առջև
Ե՛վ սեր, և՛ սիրտ, և՛ քնար:

5 Արդեն ցնորք է անհնար՝
Ունենալ երգ այնքան նայիլ,
Որ հմայե երեսային
Եվ ծերունու սրտում մնա:

Սիրտդ կարող է վեհանալ,
10 Որ անսալով նրա սրտին՝
Երգ ես տվել ժողովրդին,
Որ իր երգով անմահանա:

Ա՛խ, կուգեի ես ունենալ
Գոնե մի երգ այնքան ջերմին,
15 Որ զրեի խուղիս որմին—
Եվ նա հավետ այնտեղ մնար:

Եվ սերունդներ այսպես դային,
Եվ կարդային խուղիս որմին
Սրտիս միակ երգը ջերմին,—
20 Եվ երգս անդ ես քեզ տայի:

1937, 27. IX. բանտ, գիշեր

Է Պ Ի Գ Ր Ա Մ Ն Ե Ր

ԲԱՐՁՐԱՀԱՍՍԱԿ ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ

(Ա. Հ.)

Ախ, բո բոյլը քեզ ներշնչել է
Վերևից նայել ամենքին.
Ո՛ր հեղնանք կա միշտ բո դեմքին,
Որ բո բոյլը քեզ ներշնչել է:—
5 Կարող են հասնել լոկ ճանճերը
Քո թիի բարձրերն անմեկին.
Գուցե հենց նրա՞նք քեզ ներշնչել են
Վերևից նայել ամենքին...

1925

ԱՆՀՈՒՆ, ԱՆՈՒՆ ԵՎ ԱՆԱՆՈՒՆ

(Հատված հեփաթից)

...Մտերմությամբ մի անհուն
Գնում էին անհունով
Մի պատմագիր անանուն
Եվ մի պատմիչ անունով...

1928

Ն Ա

Ավարտել է նա յոթը դասարան,
 Եղել է հետո արտասահմանում,
 Գրել է կյանքում մի հոգված միայն —
 Էվ քննադատ է հիմա մեղանում:
 5 Չորս լեզուներով բազմաթիվ գրքեր
 Նիրհում են հիմա նրա սեղանին,
 Բայց կարդում է նա «Գրական դիրքեր»
 Ու հուլք է ասում նա Ալադանին, —
 Եվ գոհ է հիմա ինքը իրանից,
 10 Եվ գոհ են մարդիկ հիմա նրանից: —

1928

Վ Ա Ր Ի Ա Ն Տ

(Հ. Հ.)

(Նմանություն Թումանյանին)

Գլխի իմատրայի փառահեղ ափին,
Հաղին սև կոստյում, օսլայած շապիկ,
Բանաստեղծորեն, գլխարկը ձեռին,
Ողջուն հղելով շաշուն ջրերին
5 Կանգնած է ահա
Մի մեծ... հաշվապահ:—

1928

Ա. Վ.

Երդի հերոսը հնդիկ է, թե չին—
Երդը չի փոխվում՝ մնում է չնչին։—

1928

ԿՈՄՍՍԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ

Երբ խոսում էի մի անգամ քո հետ՝
Ասացիր դու ինձ, ու՛լ «հայտնի» պոետ.—
— Գրողը որ կա՝ պոռնիկ է միայն—
Ու՛լ որ շատ տո՛ւնց՝ կտրու՛կ նրան։—
5 Եւ՛լ դու տրու՛նցիր, պոռնիկի նման,
Քեղ «շատ տո՛ւողին»։—
Բացազանչե՛լ է ինձ մնում միայն.—
— Վա՛յ վերցնողին...

1923

Հ Ա Ր Յ

(Մի ճեղինակի կարդալիս)

Օ, գիտե՞ք, գիտե՞ք դուք, որ
Այնպիսի արևներ կան,
Որ լույս են առնում աստղերից,
Որոնք վաղս՛ից չկան...

1928

Ա Ղ Ո Թ Ք

Փրկի՛ր ինձ, աստուծո՛ւ, երկու բանից—
Թե Բ.-ի նման խեղճ թշնամուց,
Թե Ա.-ի նման բարեկամից։—

1928

ԳԱԳԱՂԱՃԱՌ

(2. 2.)

Այս հարգելի ընկերը
Իր անահ նախահորից
Անունից բացի ժառանգել էր
Եւ մի հաւատ խորին,
5 Թե բաւ է ունենալ մի սակոր,
Որպեսզի խորտակես Բելին...

* * * * *
Մեծարում եմ ահա քեզ խոսքով,
Ո՛վ ողորմելի —

1928

Պ Ո Ւ Շ Կ Ի Ն Ի Ն

էպիգրամի, օ, մեծ վարպետ,
Դու ծաղրելի՞ր պիտի արդյոք
Քո խոսքերի խոցող խաչթով
Մեր այսօրվա կյանքը տարբեր,
5 Երբ ո՛չ արքա կա, ո՛չ Ծոռի,
Ոչ էլ փոշի ծխախոտի...
— Իհարկե, ո՛չ: —

1929

Ա.Ղ.ՈԹՔ ԱՌԻ Ա.Լ.Ա.Է

Փրկիր մեր տունը քոսոստ կռից,
Մեր պատմությունը... Անկապ հռից*։—

* Կարելի է նաև՝
— Անկման բռից,
— Անկամ հռից,
և այլն, ըստ հաշակի...

1929

Գ. Ա.

I

Առաջ պոետ էր սեւլերյանական,
Հետո—գեղջիկական պատմվածքագիր.
Հիմա նա դարձել խրոխտ «պատմաբան»,
Թուշում է՝ թղթե նժույզը տակին:

II

5 Որտեղի՞ց է այս գրքում «պատմական»
Թեթևությունը մտքի սեթևեթ—
Հարցնում ես դու:— Ահա՛ պատասխան՝
— Հեղինակն առաջ հղել է պոետու—

III

Նա իբրև պոետ—մի բան էր էլի,
10 Իբրև լիսպագիր—արդեն մի բան չէր.—
Հիմա՝ «պատմական» գրքեր գրելիս
Թե ի՞նչ է—ի՞նքդ գտիր, սիրելի՛ս,
Ես... պատմաբան չե՛մ:—

1929

Հ Ա Ր Յ

Ես հարց եմ տալիս հաճախ հիմա ինձ,
Նայելով ոմանց «փառապո» գնչին,
Թե ինչո՞ւ է դարձն աշտրան վիթխարի,
Իսկ սրանք—աշտրան փոքրիկ ու շնչին...

1929

ՄԻ «ՄԱՐԲՍԻՍ» ՔՆՆԱԴԱՏԻ

(Ն. Դ.)

Դու Մարքսից հաղար ցիտատ ես բերում,
Երբ ցանկանում ես գործդ դրստել.
Օ, թեկուզ բերես միլիոն մեջբերում—
Դու կաս, կմնաս նայիրյան շատեր
5 Հազած ֆիլիստերի—

1928

ՐԱԺԱԿԱՃԱՌ, ԱՍՎԱԾ ՄԻ ՄԵՆԱՐԳՈ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

*Բարեկամներ, այսօր ես ձեզ ասեմ պիտի,
Որ շարքերում, լծված այս կառնթին—
Կա և՛ կարասի, և՛ ձուկ, և՛ խեցեղետին։—*

1928

Ա Ն Վ Ե Ր Ն Ա Գ Ի Ր

*Ներում եմ ես իմ բոլոր փոքր ու մեծ թշնամիներին,
Իսկ դու, ընթերցող, իմ բազմապիսի մեղքերը ներիր...*

1929

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻՆՆԵՐԻՆ

(Դիֆերամբ)

Դուք, որ վատնեցիք մեր գանձը հետին—
Մեզ թողիք տկլոր ու բոկոտն, ու խեղճ,
Եւ զլուսը մեր թերեցիք գետին,
Եւ նախատինքը մեր դեմքը թրջեց--
5 Երգում ենք ահա ձեզ փառք ու պատիւ՝
Զորեքթաթ կեցած ձեր կառքի առջև:

1929

Մ Ի Ն Յ Ո Ն

Kennst du das Land, wo die
Zitronen blühen

Ես դիտեմ գրական մի թերթ,
Թղթի ու մրի մի երկիր,
Ուր թանաքն է հոսում որպես գետ
Ու փոխվում հորդաջուր երգի:
5 Շառաչում է այնտեղ խորազանը,
Որպեսզի Չարենցին զսպե.
Խմբագիր է այնտեղ Ալազանը,
Եվ քննադատ է Քսպեն...

1929

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆԻՆ

Ի՛նչ Զևսին է վայել—անվայել է ցուլին:—Այսպե՛ս է
Մեզ ասում առաժն իմաստուն:— Բայց կարո՞ղ է
մարդը հիմա

Տարբերել ցուլը Զևսից, երբ Զևսերը մեր նոր
Չափազանց հաճախ են այսօր դառնում ցուլ, անբան
անասուն,

5 Եվ ո՛չ թե մի՛ անգամ միայն, ինչպես դա եղել
է հնում:—

1929

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԿԱՐԱՄՁԻՆԻՆ

(Նմանություն Պուշկինին)

(Ա.-ին)

I

Դու «սլատովույուն» ես մեզ համար գրել,
Եվ պարծենում ենք մենք էլ քեզանով,
Որ գրիչդ դու մի կողմ ես գրել
Եվ գրել արյամբ ու խարաղանով:

II

5 Դու բարձր մտքեր ունես թեպետ
Եվ մտքերիդ պես բարձր ճակատ,
Քո հողվածների էջերից սաղայն
Նայում է ահա մի ֆելտֆերե՛լ:—

III

Քո հողվածներում կան բարձր մտքեր
10 Եվ սուրբ կնուտի ու արյան հետքեր:—

1929

I

Ո՛Ղ, ՆԱ ՎԻՇՏ ՉՈՒՆԻ

Ազատ վշտունին՝
հինգով ողողուն
Իր թե՛ նոր, թե՛ հին
«վշտերն» է փոխում...

5 Պատեպատ ընկած
Ջնջում է [անգամ]
Տո՛ղ, որ վիշտ ունի.—
Բայց չենք հասկանում
Ինչո՞ւ է մնում

10 Ինքը՝ վշտունի...

1936

* * *

Հենդլիր, ուլ ճիւղաղ, նրանց որմերին,
Հալցիր նրանցից և՛ «սլաաիւլ», և՛ «դանձ»,—
Ոչ միայն ողիւ մուրացիր նրանց
Սլլև մարմինըդ, ուլ, ողորմելի...

1936

29. 30. X . 1936

Օ, ձեր հոգևոր պետն եմ եղել ես
Եթե, երբեք ինձ նման ազնիվ
Մի դեմք եք միայն ունեցել կյանքում
Եվ մի մարդկային, անաղարտ երես...

* * *

Եղել եմ, այո՛, ես պետ հոգևոր,
Հոգևոր հովիվ ձեր խղճուկ հոտի,
Եթե միայն դուք նման ձեր պետին
Ունեցել եք մի մարդկային երես...

1936

* * *

Եղել եմ, այո՛, ես պետ հոգևոր,
Հոգևոր հովիվ ձեր խղճուկ հոտի,
Բայց պետն հովվություն ինչպես ձեզ աներ
Օ... հաղարերկու երեսանիներ...

1936

Օ, ո՛չ, ես իմ աչս էսլիդրամներով
 Քացի շեմ տալիս իմ ընկերներին,
 Օ, ո՛չ, ես ինքըս եմ, ինքըս եմ օրերով
 Եվ տարիներով «ընկածի» դերին
 5 Եղե՛լ ենթակա և ընտելացել...
 Ա՛յ, դժբախտաբար, օրերին այն մութ
 Ոչ թե յամբով եք դուք ինձ հարկածել
 Այլ,— վատ եղբայրներ,— էշի ոտներով...

1936

ԴՈՒՄՆԵՐ

Ռ Ո Մ Ա Ն Ս Ա Ն Ս Ն Ր

Ո Ձ Ա Կ Ի Ջ Ր

Հաճելի՞ք է չէ՞
էլի ձեզ
Տերյանի երգը թքոտ:

5 Բայց
էսօր
հոգիս թող ձեզ լիզի
երկաթե,
թեժ արդուկով:

10 Մի՞թե
դեռ
ձեր կակուղ հոգում
մշուշե աշո՞ւն է լացկումած
ու ցնո՞րք է ուղում—

15 հում
ծախու
ձեր հոգին՝ դժուծ հացկատակ:

Իզուր:
Զուր է ուղում:

20 Սխալվում է:
Ցնորք չկա:
Երբ ջղերն են ճշում անլեզու
ես

թիւ կուղիք ապրում ու հուշում—
25 ձեզ կտամ հուշերիս ջեկան:

Ի՞նչ.

չկա՞ն.

չերգած ներկան դեռ—

Ի՞նչ

30 չունի՞ հնչյուններ հազար:
Ուզո՞ւմ եք՝ դադաղեմ,
քանդեմ,
ձեզ կիզող հուշումներ հազամ!
Միթե ձե՞զ նայեմ,

35 միթե ձե՞զ,
էսօրվա կուղիկ պոռնակներ.
ձեր անձեր ծրի՞ն մոխիրն:
Դուք,

որ ունեք արշան տեղ—մեզ

40 ու խլինք—խելքի փոխարեն!

Ձեզ համար ժամանակը կարծես
եղատաշլ է մի դեռ երկանիւլ—
և որին ձեր հողին բարձել
քշում եք ներկայիս:

45 Կարծում եք՝ հենց է՞ս է—չէ՞.
ուղեցի—կերդեմ ոնց որ կա.
խոսքերով նույն նիստած ու ծեր—
երեկ—սեր,
էսօր—շողեկառք.

50 Բոցե ձայնը չհասնի ձեզ թող իմ:
Բայց
էլի
լսո՞ւմ եք—
իմացեք.

55 բոռում հմ ձեր երկսեռ ուխին.
— Բաւական է.
վերջ հիմա ձեզ!

Բաւական է մեր լեզուն պղինձ
ձեր թքոտ երգերում թրջի,
60 որ
կակուղ,
ոնց որ կուտ սեխի—
ծամծամ բթամիտ շարշին!

Բաւական է մեր լեզուն ոնգային
65 ձեր կակուղ ձեռքերում տանջեր:
Շարժե՞լ եք կամենում.
կին չկա՞
գործածեք հաշիշ, կոկաին,
հասկանո՞ւմ եք՝ գրիչն անդամ չէ:
70 Ուզում եք մզլի՞,
ժանգոտի՞,
ուզում եք նեխի՞ մեր լեզուն:
Ուզում եք կամ կամպոտ կամ չի՞ր:
Կամպոտի փոխարեն

75 էսօր
ձեր կակուղ ծնոտին մոտիկ
թող շաշե երգերիս ղամչին!

Բաւակա՞ն է—չէ՞
Չարենց:
80 Շլացած հանճարիդ փառքով՝
էլ հիւր,
հրդեհե,
վառե՞,
վերցրու ցրիւր բառ—բոմբ!

- 85 Թող թքեն,
 թքե թութխալով
 կսլցնեն,
 շինեն տող-տող
 «ներբաթիլ» երգերի խալին
 90 նրբաճիւղ երգիչները թող:

- էլ ելի՛ր,
 ումբերն առ բռ:
 վշտահար, վշտոտ, վշտունեղ,
 անատամ բառերի շարքով
 95 թող Ալաամն ազատ-վշտունեկ!

- Ուզում եք՝ երգեմ ձեզ սեր,
 ցնցումներ կնայիսի ցալի,
 որ անցնի,
 ձեր հոգին կիսե,
 100 ոնց որ ծանր, բարձած գրուղալիկ!

- Հասկանո՞ւմ եք...
 սե՛ր.
 դեռ չերգած—
 և ո՛չ թե երկաթ կամ շողի—
 105 բայց գիտե՞ք,
 էնպես, որ գա
 ձեր բկին շողի!

- Բաւական է հոգին ձեր ձեր
 ցրտահար հուզումներ միլե:
 110 ես
 էսօր
 բերել եմ ձեզ—
 x
 y
 115 z

Ռոմա՞նս եք ուզում,
կամ ռոմա՞ն։
Ինչո՞ւ չէ։ Ռոման տամ ձեզ։
Բայց

120 գիտե՞ք—
ռոման անռոման,
կամ ռոմանս անսեր...

Ս Կ Ի Ջ Ր

Ոչ ցնորք ես դու մի դալուկ,
125 ոչ հոգու մի հրաշք անգու։

Ժե՛հեհա,
քե՛զ
մարմինը քո կակուղ
թող երգեմ զանգիւս գոնգո՛ւլ։

130 Գանգը—
գոնգ,
թմբուկ է ահագին։
Միջին—չար մի միջատ։
Եթե դա,
135 ներքևից թակի—
մինչև մահ ցավից կճշատ։

Ո՞ւլ իմանա։
Ո՞ւլ իմանա։
Ո՞ւլ իմանա։
140 Նստած ես սուսուփուս։
Քեղութեղ։
Կդա։
Կբուրե արնահամ։
Մեղկությունդ կրքով կզուրե։

145 Պատկում ես՝ աչքդ փակես:

Բալց—

կամաց,

ոնց որ տուն վառվի՝

եղնելով ուղեղիդ տակից—

150 Կերես...

Աղջիկ:

Մարմին:

Աչքեր են:

Շրթունքներ:

155 Հոներ:

Կոների կոները կլոր:

Ուզում ես՝ դա՛,

շրթունքե՛—

քեզ.

160 զրկես՝ հրկեզ ձեռքերով:

Ի՞նչ հուշ,

Ի՞նչ ցնորք,

երազ,

լուսնահար տխրություն ու երգ:—

165 Կդա,

կզգիլի նա—շոգ.

շեկ.

վալաշոտ.

է՛դ:

170 Շո՛ւ:

Շո՛ւ-շո՛ւ:

Մշուշում:

Կշոյն շշուկը—շոգ:

Ոնց որ օձ՝ կկաշի կաշուդ:

175 Շո՛ւ:

Շշաշով:

Շո՛ւ:

Ու քո շոգ,
Ճնշող կոնքերում,
180 որ ցավից կուռչեն,
կկապտեն—
կվառն ցանկությունն անգութ—
մի կարմիր լապտեր...

Ել էլ ի՞նչ.
185 էլ ի՞նչ.
էլ ի՞նչ:
Ողջը—հեչ:
Չնշին:
Միջատ:
190 էլ—ե՛լ.
փաթաթվիր թևիդ.
Ճշմ.—

— Ժե՛նեա
քե՛զ.
195 ուղո՛ւմ եմ քե՛զ:
օրերի սարսափը դեմքիս՝
դա՛մ,
տա՛մ,
արնահամ կիսե՛ս.
200 կործանե՛ս հիմքից:

Ոնց որ շար մի պառավ ջադու
բարձրանա խարույկ—
հանգիստ
դու եկար
205 Ժե՛նեա,
դու—
բարձրացար դանդիս:

Ու թափե՛ց,
Ու թափե՛ց տակից,
210 Ոնց որ խուլ ահաղանդ զանգի,
Ոնց որ քար՝ կամքիս հատակին
Դղրդաց զոնգը զանգիս:

Լսո՞ւմ ես,
կանչում է—քե՛զ:
215 Որ լսես,
ուզես,
որ դա՛ս:
Ասե՛լ է, որ դանգը
կեզ
220 դարձե՛լ է—կա՛ս!

Լսո՞ւմ ես՝ ասում եմ—«Սեր»,
բայց
ծամած այդ բառը որ ասի—
ասե՛լ է՝ ուզում եմ—քե՛զ.
225 և ո՛չ թե—լիզած լուսին:

Ուզո՞ւմ ես՝
ողնաշա՛րս թերեմ,
որ—
ոնց որ զսպանակ թերած
230 թուցնի նա թե՛ ինձ, թե քեզ —
թե գաս...

Եթե գաս,
երևաս եթե—
մինչև թեժ աստղերի հեռուն
235 կթռչի,
կտանի թեթև
կրքերիս կարմիր աերոն!

Հասկանո՞ւմ ես՝
 դուրս կսահի
 240 կրքերիս ահեղի հորդան,
 ոնց որ երգ—ցնդած իղայի
 հանճարեղ մատներից հորդած...

Հասկանո՞ւմ ես՝
 ինչո՞ւ.
 245 ինչի՞ց:
 Այս բոլորը—շնչի՞ց միթե քո:
 Եթե սերը—կիրք է շնչին՝
 թո՛ղ
 ծածկեմ քեզ շնչիս մութաքով!

250 Հուզո՞ւմ է.
 Չե՞ս ուզում—չէ՞.
 սպահվո՞ւմ ես, ոնց որ դանձ անդին...
 էլ
 քեզ ո՞վ,
 255 էս ո՞վ կանչեց,
 որ եկար-նստեցիր դանդիս!...

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կսի՛ր,
 դո՛ւ,
 260 սի՛րտ իմ արդուկ.
 հասկանո՞ւմ ես՝ ճամփիդ թերի՛,
 էն
 մա-
 սին
 265 ի՞նչ ասես դու,
 թե ասի՛ մասն եմ մեկի՛!

Մատ:

Մսի:

Մսե:

270 Ամուսին:

Հասկացա՞ր. կեկեկ մեկեկի!
Թե ուզե՛ կնատի ուսին,
կգրկե ելի!

Դու կարող ես հուզվել,

275 դադադել,

դու կարող ես ցնդել,

իսկ նա—

ոնց որ հացը՝ հանդիստ կկիսե
քո հոգին հոգնած:

280 Ժե՛նեա,

ինձ.

լսո՞ւմ ես ինձ:

Հասկացի՞ր:

Լսի՞ր:

285 Անսա՛:

Թո՛ղ:

Թքի՛ր քո կակուղ կեսին:

Հասկանո՞ւմ ես՝

ա՛յ—

290 սա՛:

Հասկանո՞ւմ ես՝ վերցնեն ոնց որ

չքերած մի գերան փայտի—

ու ցցեն քո կոկորդը չոր,

ու խփե՛ն երկաթե մուրճով,

295 մինչև սիրտդ, ոնց որ թոփ, պալթի:

Հասկանո՞ւմ ես՝

էստե՛ղ ես հասցրե:

Կախվել ես

տես

300 թևիս—

- և ի՞նչ.
 «սիր»
 «զերո»
 «երազում սիրել» —
 305 իմ լիլին դևիլ:

 Ի՞նչ է.
 Ի՞նչ իմացար.
 կարծում ես՝ Տերլա՞նն եմ թին:
 Ճի՛շտ է.
 310 շաղկել եմ «Տաղեր»
 «Միածան»
 Բայց — լքել եմ դրանք արդեն դեն:

- Հանգե՛ր են շարել մինչև էս,
 քնարել ցնորքներ կակուղ.
 315 բայց
 հանդով
 ո՞նց հնչեղես,
 եթե սերդ է — նալլթածով Բարու:
 Հույզե՛ր ես ուզում, որ հուզեն
 320 թե հոգի,
 թե սիրտ,
 թե բումբ:
 Իսկ եթե պայթե՞ն հույզերը — ղեն,
 իսկ եթե պայթե՞ն հույզերը — ղենք,
 325 հույզերը մառվեր,
 բոմբ,
 ոռմբ:

- Հսի՛ր,
 սե՛ր,
 330 քե՛զ եմ ասում.
 կարծում ես կաղաչե՞մ կամ կուղե՞մ:

Կգամ:

Գիշերվա կեսին

կապյթեմ, ոնց որ ումբ հուզե:

335 Ես տեսել եմ հրդեհ,

սլաւերազմ,

սպիտակ ու կարմիր զորքեր—

և ոչինչ:

Կամ:

340 Չմեռա:

Որ քեզ...

Հասկանում ես:

Կգամ գիշերով:

Աչքերիս ափիչին խանդոտ

345 զզվելի ժպտի տեղ սիրո

կկարդաս—«Կինություն»:

Կընկնեմ,

ոնց որ քար նետած:

Կբաշեմ,

350 կգցեմ մահճիդ:

Հասկանում ես կամքը վստահ

քեզ սիրող դահճի:

Կսում ես.

կամ հա, կամ չէ:

355 Հասկանում ես.

կամ սեր, կամ քիթ:

* * * * *

«Ցնդած»:

Զզվանքով կանչեց:

360 Հռհռաց դեմքիս:

Աչքերը գեր մի մկի՝

ցատկեց դէն, ոնց որ էգ կատու:
Ես

ասաց

365 մասն եմ մեկի.
Իսկ դո՞ւ:

Կատո՞ւ:

է՛գ մի կատու:

Ոսկեղօծ:

370 Ոսկեպատ:

Ոսկե:

Կթռչի—

կգնա Բաթում:

Իսկ Լ՞ս:

375 Ե՞ս...

Իջնեմ,

Հաւլաքեմ գետնից \

կրքերիս միրգը թափած:

Միայն թե գիշերի,

380 մթնի...

Ես—փաս!

Կշարեմ,

ոնց որ ձուկ խաշած,

և—

385 կինտո,

անթուլ խափշիկ—

փողոցի մայթին թամաշա

կտանեմ կրքերիս թերշին:

Եվ...

390 Եթե մուշտարին թանգի—

փողոցի անփող քոծերին

կրքերիս միրգը անգին

կցրեմ ձրի...

Սե՞ր:

395 Զերս՛:

Ոնց որ դաս ճաշարան—

շմարտես.

ծանրանա սրտիդ:

Հասկանո՞ւմ եք՝ էսքան հասարակ

400 և էսքա՛ն խրթին:

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԵՐՋ

Կարծում եք՝ հաճելի՞ է—չէ՞:

«Սեր»:

«Կարոտ»:

405 «Սչքերի ղինի»:

Իսկ եղե՞լ է որ՝ կանչեք—

և լինի...

Ոչինչ չլինի:

Ձեզ երդել են ցնորք,

410 ծիածան,

Ժպիտաներ կապույտ ու դեղին:

Իսկ եղե՞լ է՝ դա,

գաղաղած

վերցնի թքի ձեր բեխին:

415 Իհարկե՛,

հե՛շտ է սիրել:

Կարուսել:

Լուսին մեկուսի:

Իսկ թափվե՞լ են ձեր—

420 հույսե՛րը ձեր—

ոնց որբի մաղերը—քոսից:

Օ, թողե՛ք,

թքե՛ք լուսնին:

Ոչ աղջիկ է նա կույս, ոչ կին,
425 Թե կուղեք որ կուղ չբուսնի
ձեր հոգու մեջքին:

Թող,
Չարե՛նց.
փողո՛ց դնա մի:
430 Գաղաղա՞՛ բթաղեմ մայթին
էլ վառի՛ր: Հողիդ ղինամիտ
Թող
սոթ
սլայթի:

435 Տա՛ր,
տո՛ւր
տրուբադուր դարձած
առաջին աղջկան անքիթ—
քո հողին՝ ալելի՛ սլուծառ,
440 քան հաղա՛ր աղամանդ անդին:

Հասկացի՛ր,
սի՛րա իմ բիրտ.
վերջ:
Ցնորք չիք:
445 հասկացի՛ր.
անքիթի քացին
ալելի՛ է «լուսե»
«աստղածին»
քան հաղա՛ր «երազի աղջիկ»:

450 «Ցնորք» է:
կգամ:
Մկանոս:
Եվ—
երբ նա հանվի—

455 ես

դիտեմ

կըզամ ձկան հոտ,

ոնց որ ինձ Հայկոսութայ տան մի:

Կարողի

460 «ցնորքը»—

ե՛ս էլ:

Եվ

կակուղ

երբ խանդից հալի—

465 ոնց որ հացը՝ հանդիստ կկիսեմ:

Նա կառնէ՛ ինձ:

Հետո—

կնեաեմ ճղմած:

Թող խանդից նա կծի լեզուն:

470 Սէ՛ր,

էսօր

բերե՛լ եմ քեզ—մահ,

ես—հունն:

Հուշե՞ր եմ. թող գա՛ն, եթե կան.

475 բռնեմ—

շարտեմ դեմ.

Մոսկովից մինչև Վատիկա՛ն.

Թող հորդեն—դե՛:

Ո՛չ:

480 Չկա՛:

էլ չկա աղջկա

թովչական մահճակալը ճկուն:

Հուշե՞ր եմ՝ թող գան, եթե կան,

Թող դառնան շոգի հողեկան,

485 թող հալեն շուգուն:

Ի՞նչ երգ,
 Ի՞նչ կրքեր,
 զրկել,
 համբուրել—բուրել—
 490 Թքաբույր—
 երբ
 հարբած
 քաղաքներն հրկեղ
 մերձենում են թաքուն-թաքուն:

Ի՞նչ ձայն,
 495 Ի՞նչ կոկորդ մեկի
 կարող է հիմա հող քանդել—
 երբ
 շոքած աշխարհքի բլին
 միլիոններն են եկել հանդես:

500 Եկե՛ք,
 թե կուզեք հուշամ:
 Թե կուզեք շմաք անկուղ:
 Ձեզ
 տամ
 505 էնպիսի՛ մի սեր,
 որ լիզե—ցամաքի Զանգուն:
 Դե-եկե՛ք, աղջկների անքիթ:
 Ոնց որ դուք՝ հանձնվեմ շարքով:
 Ձեզ,

510 մարդիկ,
 որ տվիք կյանքին—
 դանդ,
 քիթ,
 կոնք:

515 Եկե՛ք:
 Ձեզ կտամ մարմին:
 Ձեզ կտամ թե քիթ, թե դեմք:

Զարենցը մեռա՞ւ:

550 Մեռաւ:

Նոր պոետ ծնւի որ մի:

Բթաժ թե թերթերի վրա

Իշաբար շարենն Ողորմի:

1922

Զարենցը մեռա՞վ.

550 Մեռա՞վ:

Նոր պոետ ծնւի որ մի:

Թրած թե թերթերի վրա

Իշարար շարին Ողորմի:

1922

ԳԻՔՈՐԻ ԵՐԱԶԶ

(Փոխադրություն)

(Ըստ Ս. Մարշակի «Գրգույկ գրգույկների մասին» պոեմի)

Գիրքորը ուներ
Բազմաթիվ գրքեր.
Բոլորը փոշոտ.
Անկազմ. ճզոտած.

5 Անխնամ պահված.
Թերթերը սոսկած:
Ուշք չէր դարձնում
Նա իր գրքերին.
Դրքերը կորչում.

10 Փշանում էին
Դիրքի ձեռին:
Մի անգամ կռվեց
Ընկերոջ հետ նա.
Դիրքը շարտեց

15 Ընկերոջ վրա:
Դիրքը գզգզվեց.
Թերթերը թռան,
Ցիրուցան եղան.
Փշացան. կորան:

20 Դիշերը եկավ.
Գիրքորը քնեց.
Սենյակում իսկույն
Լռություն տիրեց:
Եվ Դիրքորն ահա

- 25 Տեսաւ Երազում.
 Որ լեզու առած
 Գրքերը խոսում.
 Զրույց են անում
 Նստած միասին.
- 30 Իրենց անուրախ
 'Դրության մասին:
 Լսի՛ր, «Դոն-Քիշոտ».
 Ինչո՞ւ էս փոշոտ:
 Ո՞նց էս ապրում
- 35 «Շունն ու Կատուն».
 Մի ժամանակ
 Էաւ Լիւր դու:
 Է՛յ, «Խոբինդոն», բարեկամ.
 Ինչո՞ւ կեղտոտ էս այդքան:
- 40 Ո՞ր է կազմդ, «Քաջ Նազար»,
 Էդ ի՞նչ օրի դու հասար:
 Թվաբանության դասագիրք,
 Էդ ի՞նչ հադուստ է հադիդ.
 Վրադ թանաք. մի կողիդ
- 45 Նկարւած է մի մեծ քիթ
 Ու գրւած է քթի տակ՝
 «Նթի գրքի» դուք ձեռք տաք,
 Ես ձեր քիթը կպոկեմ»:
 Բա ի՞նչ անենք, հարցրին
- 50 Գրքուկները միասին:
 «Դոն-Քիշոտը» թե՛ տղերք,
 Եկեք փախչենք ուրիշ տեղ:
 Դասագիրքը ճղտած
 Ոտքի կանգնեց ու ասաց.
- 55 — Ինչո՞ւ փախչենք.
 Այ Դոն-Քիշոտ,
 Այ դու անկազմ,
 Այ դու փոշոտ:
 Ուր էլ գնանք. վիճակը մեր

- 60 Նույնն է, ընկեր:
Ամեն տեղ կան շարաճճի
Երևխաներ.
Ամեն տեղ նրանք
Գրգըում են մեզ.
- 65 Ճղտտում են մեզ,
Կեղտոտում են մեզ:
Լոխ՛ր, քիթ, ասաց,—
Դոն-Քիշոտը խիտ,
Ձայնդ քեզ քաշի
- 70 Ու մնա հանդիստ:
Փախչենք զրադարան.
Մեր տունը հանդիստ.
Մեր տունն հարազատ:
Այնտեղ չեն թողնի
- 75 Որ մեզ գլգլեն.
Մեր գանգատները
Այնտեղ կլանն:
Դե, առա՛ջ, ասաց
Դոն-Քիշոտը քաշ,
- 80 Ու հերթի կլան
Դրքերը հանկարծ:
Դրքերը եկան,
Հասան զրադարան.
Խփեցին գռան թափը.
- 85 Դեմ ելավ նրանց
Հաստափոր զրացուցակը.
Մի հաստ. խոժոռ զիրք՝
Կաշվեկաղմն հագին.
Ոտքերը բարակ.
- 90 Ինքը ահագին:
—է՛յ,— զոռաց նա,— ո՞վ է եկել,
Ո՞վքեր են էս աղմուկ անում.

Ի՞նչ եք եկել ու խոնրովել.
 Բոլորդ անկաղմ ու անանուն:
 95 Պատասխանեց Դոն-Քիշոտը.
 — Շնորհակալ ենք խոսքիդ համար,
 Սակայն մենք էլ կաղմ ունեինք
 նկարագարդ. սիրուն. հարմար:
 Այժմ անկաղմ ենք ու փռշտ,
 100 Իմ անունն է Դոն-Քիշոտ:

Գրացուցակը խոսքը թողեց.
 Հրեց իր կաղմը նա մի կողմ
 Եվ նայելով իր փորի մեջ
 — Ահա,— ասաց,— շարք հինգերորդ,
 105 Համար հազար հարյուր չորրորդ:

Հենց որ ասաց. պահարանից
 Մի կաշվեկաղմ գիրք թռավ ցած,
 Ու դառնալով Դոն-Քիշոտին՝
 — Ո՞վ է արդյոք կանչում,— ասաց,—
 110 Ձեմ ճանաչում, պարոն, ես ձեզ:
 — Իսպանացի քիշոտն եմ ես:
 — Իմ հարազատ Դոն-Քիշոտ,
 Տե՛ս, ես ինչքան եմ փռշտ,—
 Բացականչեց մեր քիշոտը,
 115 Որ անկաղմ էր ու փռշտ էր,
 Եվ գրկեցին նրանք իրար,
 Համբուրվեցին եղբայրաբար:

Գրացուցակն էս որ տեսավ
 Դարձավ նրանց, սիրով ասավ,
 120 — Դե, հանգստացե՛ք, սիրելի հյուրեր,
 Մինչև լուսաբաց,
 Ես ինքս էլ գնամ մի փոքր քնեմ,
 Ես էլ եմ հոգնած:

- Առաւմտոյան գրքերն ուրախ
 125 Իրենց շուրջը նայեցին,
 Մի՞թե այստեղ գրքեր են լոկ
 Ապրում խաղաղ, միասին:
 Մաքուր կազմած, իրար կողքի
 Պահարանում շարված խիտ,
 130 Գրքերն ահա նայում են լուռ,
 Ժպտում են դո՛հ ու հանգիստ:
 Դասագիրքը այնքան հուզվեց,
 Որ շշնջաց գունատված.
 «Վեց անգամ վեց՝ երեսուն վեց.
 135 Հարյուր և տասն՝ հարյուր տասը»:
 Գրքերն հանկարծ իրար անցան.
 Գունատվեցին տագնապից.
 Այդ ժամանակ սինյակ մտան
 Մառաշտդները դեմից:
 140 Նրանք բերին ավելներ,
 Սկսեցին ավելել,
 Մաքրել հատակ, պատուհան,
 Առաստաղ ու պահարան:
 Ողջը մաքուր սրբեցին
 145 Եւ անկշունում հանկարծ մութ
 Տեսան թափված գրքերի
 Մի ահագին կեղտոտ կույտ:
 Ոչ վերջ ունեն. ոչ սկիզբ,
 Անկազմ, անկող, ճղոտած,
 150 Այս պատկերը, որ տեսան,
 Բարձրացրին ճիշ ու լաց:
 — Ա՛խ, խեղճ գրքեր,
 Թշվառ գրքեր,
 Ա՛խ, չար, անմիտ
 155 Երեխաներ.

Ի՞նչ էք արել...

Հանկնք տանք ձեզ Օհանին.

Նա ձեզ թող լաւ խնամի
Մաքրի, կարի ու կազմի,
160 Երեխեքից սլահպանի:

Ու կազմատնից դուրս եկան նրանք՝
Թերթերը մաքուր, կողերին կաշի,
Եւ թերթիկների, էջերի վրա
Ոչ թանաք կա էլ, ոչ թանձր փոշի:

165 Դոն-Քիշոտը առջևից
Քալում են գոհ ու հպարտ,
Քաջ-Նաղարը ետևից՝
Կազմած. մաքուր ու զվարթ:
Դասագիրքն էլ ահա խիստ

170 Քալում է լուրջ ու հանգիստ:
Դրանից հետո
Բոլոր գրքերին
Ջոկեցին մեկ-մեկ,
Տեղները դրին:

175 Դարսեցին մաքուր
Պահարաններում,
Չար տղաների
Ձեռքերից հետո:

Իսկ Գիքորը դաս ունի՝
180 Կուծելու է մի խնդիր,
Փնտրում է նա, որ գտնի
Թվաբանության դասագիրք:
Նայում է դեռ. նայում դեն,
Անկողնի մոտ, դռան մոտ,

185 Դասագիրքը կորել է,
Ամոթ, Գիքոր, շատ ամոթ:
Ո՞րտեղ ես, գիրք, ո՞ւր ես, գիրք,
Թվաբանության դասագիրք:
Էլ ո՞ւր գնա Գիքորը,

190 Որտե՞ղ գտնի նա նորը,
Իր գրքերը ո՞ւր կորան...
Պետք է գնա գրադարան:
Գիքորի ոտքերն ասես թե առան,
Գիքորը վաղեց գեպի գրադարան,
195 Ներս քնկավ, դիմեց, որ գիրք
տան իրեն,
Գրքերը գեմից նայում են հրեն...
Բայց գրքերը դաշրաշան,
Հռհռացին խմբուլին.
Եվ գրքերը միաձայն
200 Դուրս արեցին Գիքորին:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
REQUIEM AETERNAM

Ա

Հայրենի երգն ես դու մեր՝
Վերադարձած հայրենիք:—
Դիմքիդ տանջանքն է դրել
Անաղորտյն մի կնիք:—
5 Եւ հանճարի հեռակա
Հուրն է հանդում ճակատիդ,
Ինչպես մարող ճառագայթ
Արարատի գաղաթին:—

Բ

Հայրենի հրգն ես դու մեր
10 Հալածական, ինչպես ամսյ,
Որ քամիներն են ցրել
Եւ տարիներն ապստամբ:—
Ժողովրդի հանճարեղ
Սրտով երկնած ձայն ու շունչ,
15 Որ բարբառել ես դարեր
Օտարության մշուշում:

Գ

Առանձին ձայնն է ինչպես
Դառնում հնչյուն հայրենի—
Դաշնության մեջ լուի հնչեղ
20 Հայրենական ձայների,—
Այդպես մեր հին դաշնության
Ու մարգարե տարագիր,—

Դու գտանում ես ահա
Ն՛վ ժողովուրդ, և՛ երկիր:

Դ

- 25 Հայրենի երգ մեր վսեմ,
Հաղարամյա՛ մեր հանճար,—
Լոկ ժողովո՛ւրդն է հյուսել
Քո դաշնությունը սլաշժառ,—
Քեզ ժողովո՛ւրդն է խոնարհ
30 Տառապանքով իր ծնել,
Իր ավյունով պահել վառ,
Իր ոգու մեջ ընդունել...

Դ*

- Քեզ ժողովո՛ւրդն է չարքաշ
Իր բոլբ շնչով ավել շունչ,—
35 Ո՛չ մի իշխան կամ արքա
Քեզ չի՛ պահել իր նաշում:—
Թե՛ հայրենի, թե՛ օտար
Տիրողների համար միշտ
Եղել ես—ձա՛յն որոտան,
40 Նվ հա՛ր օտար, և ու՛րիշ:—

Ե

- Դու աշխատա՛նքն ես երգել
Նվ քրտինքը մաճկալի,—
Անջո՛ւր հանգեր ու հերկեր,
Սիրո երգեր անձկալի...
45 Դու պանդուխտի տարագիր
Սի՛րան ես երգել կարոտող՝
Անհայրենիք արագիլ
Կապված հուշի նարոտով:—

Զ

- Հնչյուններ ես հավաքել
50 Հենքի համար քո երգի

* Այստեղ և հետագայում ութնյակների հեղինակային տառարաժանումը
թողել ենք անփոփոխ— խմբ.:

Դու՝ հանդերից մահաբեր
 Հայրենական եղերբի.—
 Եվ հայրենի հանդերի
 Մրժուռներից շմարող
 55 Հյուսել ես երգ անթերի
 Սերունդների համար նոր:—

Է

Դու երգել ես միայն ճորտ
 Ժողովրդի համար մեր
 Երգեր՝ կյանքի նման խոր
 60 Եվ զրկանքի նման վեհ:—
 Եվ երգերում քո անհուն—
 Ժողովրդի սրբազան
 Սե՛րն է միայն վեհանում
 Եվ աշխատանքը դաժան:—

Ը

65 Դու երգել ես միայն բորբ
 Ժողովրդի սրտում մեր
 Վառվող ցնորքն անհողողդ՝
 Իր գալիքի մասին վես:—
 Հայրենիքի՛ մասին նոր,
 70 Կյանքի, որ հաշտ ու ազատ—
 Ծնվելու է արյունով
 Եվ զոհերով սրբազան...

Թ

Քո ժողովու՛րդն է խոնարհ
 Քո երգերում անրջել՝
 75 Իր կյանքի տենչն անհնար
 Եվ սիրո շունչը հնչեղ:—
 Խաղաղությունն հաշտ ու սուրբ՝
 Տանիքների վրա մեր,—
 Եվ սիրո խոսք ու շշուկ,
 80 Հասկերի երգ ու համերգ...

- Մեղմ՝ կարկաշում էր քո ջերմ
 Երդը՝ երկրում մեր անշող—
 Տանիքների վրա մեր
 Եվ սրտերի զոզանջող:
- 85 Կարկաշում էր նա հուշիկ,
 Մինչև խորշակն այն դաժան
 Հողի վարձրեց ու փռշի
 Երկիր ու երգ սրբազան...

ԺԱ.

- Քեզ շմնաց անգամ քո
 90 Հայրենի հող կոշվող սև
 Այն հեռաստանն արնակոխ,
 Որ քո ցնորքն էր լուսե:
 Քեզ շմնաց անգամ ժանո
 Այն արեղակն հայրենի,
 95 Որ ավելի՛ էր դաժան,
 Քան թշնամին վայրենի...

ԺԲ

- Քեզ շմնաց անգամ քո
 Գորշ ժողովուրդն այն շարքաշ,
 Որ, ինչպես ել զլիսիկոր,
 100 Տքնում էր լուռ ու շարքաշ.—
 Սև զրկանքում մտորող
 Քո ժողովուրդն անգամ հեղ,
 Որ լուկ հացի ու սիրո
 Հույսերով էր սնում քեզ:

ԺԳ

- 105 Քո ժողովուրդը շարքաշ,
 Հաղարամյա զրկանքով,
 Հաղա՛ր սրով զարկած հար՝
 Մարտիրոսյա՛լ իր կյանքով—
 Իր եղերքում հայրենի

- 110 Հազիվ գտած հող մի բուռ—
Քշվե՛լ է հար իր բնից,
Իր խրճիթից ընդհանուր...

ԺԳ

- Քեզ շմեաց անգամ քո
Հաշրենիքում դեռ աճած՝
115 Մի բուռ ցնորք, մի խուրձ խոտ
Կամ թոնիրում թխած հաց...
Գերի երկրում քո անթով
Անգամ մի մա՛յր, որը քեզ
Սնե՞ր անդին իր կաթով
120 Եվ հաւատով իր փրկեր...

ԺԳ

- Չար ուրազան մի շաշուղ,
Դաժան մրրիկ մի ահեղ—
Քշեց շյուղի նման շոր,
Հողմի նման խելահեղ,—
125 Եվ տերևներ ինչպես հին՝
Ծառից ընկած ու անկյանք—
Քշեց երախը մահի
Թե՛ մայրերին, թե՛ մանկանց...

ԺԳ

- Ջարհուրելի եռանդով,
130 Ինչպես քաղցած մի դազան—
Սրբեց կամքով մի քանդող
Երկիր ու սուռն սրբազան...
Հափեց հզերքը քո հին՝
Ե՛վ ժողովուրդ, և՛ վաստակ,—
135 Եվ անապատ ամայի
Դարձավ երկիրն Հայաստան...

ԺԵ

Ինչպես դրքից պսկված թերթ,
Կամ շորացած արտի շյուղ,

նետւլած հողմով այն անկղր
 140 Մահւլան քամուն ու փոշուն,—
 Դու՝ հանճարի նման մեր՝
 Հաղարամյա ուրվական՝
 Դարձար տերև մահամերձ,
 Քշլած ողի ու վկա...

ԺԶ

145 Հողմով տարւլած ինչպես շյուղ,—
 Ուղիներում դու տեսար
 Հրաճարակ կյանք ու խուղ,
 Եւ ժողովուրդ հրկիւղած,—
 Ինչպես մահո՛ւ մանդաղով,—
 150 Տեսար դշուղե՛ր դու հնձած,—
 Այդ ժողովո՛ւրդն էր քո ողջ,
 Որ քեզ տլեց երդի ձայն...

ԺԷ

Եւ արդեն խո՛ւ դարձած հողմ,
 Խուղերի ծուխ ու փոշի՝
 155 Քշլած ձեռքով անողորմ
 Զարհուրելի մի ուժի,—
 Խեղակորույս քո ոգին
 Դո՛ւրս շարտուից երկրից հար,—
 Եւ թափառեց տարագիր,
 160 Իբրև մեռա՛ծ երդի բառ...

ԺԸ

Վիթխարի եզ մի ինչպես՝
 Սովից տոշոր՝ հանկարծ դա,
 Լիզե մի ողջ ոսկի դեզ
 Եւ շթողնի հե՛տք անգամ,—
 165 Այդպես աղետն այն զարհուր
 Անցաւ բարձրիկ քո դաշտից,—

Եւ զաշտն ամբողջ դարձաւ մո՛ւր,
Ինչպէս արտը՝ երաշտից։—

Ի

- Հալածակա՛ն, որպէս քո
170 Ո՛ղջ ժողովուրդն այն պահին—
Խեղակորույս քո ոգով
Չարվեցի՛ր դու Մահի...
Ո՛չ.— չմեռա՛ր այնժամ դու,
Այլ սարսափից խեղագար՝
175 Երազեցիր դառնալ տուն,
Որ աշխարհում էլ չկար...

ԻԱ.

- Եւ՛ սարսափից խեղագար
Ե՛ւ զզգւլած, և՛ բեկոտն
Մահւլան սքեմ դու հագար
180 Եւ անվեցիր քո ոգով։—
Բայց քո ոգին չքամեց
Եւ չէ՛ր կարող քամել ժանտ
Այն զոհերի մեծամեծ
Արյունը սուրբ ու անչափ...

ԻԲ

- 185 Անհնարի՛ն էր, Վարպետ,
Որ քո ոգին ստեղծող
Հղիանա՛ր ու արբեր
Ալլուռնով ժանտ ու խոցող...
Անհնարին էր, որ քո
190 Երգի ոգին հանճարեղ
Նայիրական իր երգով
Այնժամ երգեր մի արե...

ԻԳ

Անհանգրվան, ինչպէս նոր,
Հալածական Արբա-կիր՝

- 195 Սրտում քո՝ սո՛ւրբ մի ցնորք՝
 Անէացած մի երկիր,—
 Զգեցած մահ ու սարսափ,
 Տեսած և՛ ահ, և՛ դժոխք,—
 Ինչպես կարող էր անսալ
 200 Ոգին քո կյանք ու ցնորք...

ԻԴ

- Քո հին սրինգը զրկած,
 Իբրև մանուկ մի ազատ,
 Որ դեռ պահում է երգած
 Երգերիդ շունչն հարազատ,—
 205 Քո այդ եղեգն երգեցիկ
 Հեռու ասիւր դու տարար,
 Բայց դու երբեք չերգեցիր
 Նրանով—և՛ դ՛ուրս վերկարար...

ԻԵ

- Անհանդուլան տարվեցիր
 210 Երկրից-երկիր, որպես մերկ,
 Անհայրենիք մուրացիկ,
 Որ հացի տեղ—ունի ե՛րգ։—
 Բայց չլսեց ոչ ոք քեզ,
 Քեզ ոչ մի սիրտ չզթաց,—
 215 Միայն քամին մորմորեց,
 Միայն անձրեն իջավ թաց...

ԻԶ

- Եվ ասիւրում այն օտար,
 Ուր քեզ նետեց հողմը սև—
 Դու ունկնդիր չգտար,
 220 Իսկ պատահմամբ թե լսեց
 Քեզ մի անցորդ կամ մոլոր
 Մի ուղևոր հոգնաբեկ,—
 Տեսար, որ նույն հողմերով
 Քշվածներ են նրանք հեք...

- 225 Նրանք՝ իրենք—տարազիր,
 Իրենք՝ և՛ որբ, և՛ անճար—
 Ունկնդրում են քո երգին,
 Որ երազեն ու տենչան,—
 Որ՝ բռնելով քո լեզից
 230 Իրենց սրտով կարտատղ
 Դառնան երկիրն այն էլի,
 Դոնե հուշով փարատող...

- Ինչ պիտի տար սրտին քո,
 Քո հանճարին որբացած
 235 Նրանց անհող արցունքով
 Ցողված ոգիդ նրբաձայն...
 Հեռու երկրից քո այն վառ,
 Ժողովրդից՝ դարձած հուշ—
 Ո՞նց քո ոգին որոտար
 240 Կարոտանքից նրանց ուշ...

- Որքան էլ պի՛րկ նա լիներ՝
 Ստեղծագործ քո ոգին—
 Ո՞ր դաշտերում նա հինեք
 Նրդն իր անմահ մորմոքի...
 245 Ա՛խ, ծաղկի սերմն՝ հայրենի
 Հող չի՛ հաճախ ճանաչում,—
 Բայց սե՛րմն հողու—միայն իր
 Հայրենիքում է աճում...

- Ամայացա՜վ քո ոգին,
 250 Ինչպես անջուր հանդի հող,
 Նվ մազերին քո շոթեց
 Ձմեռ ու ձյուն անողոք—
 Նվ գետնահար, որպես ծառ՝

Պոկված հողմով կատաղի—
 255 Բեկվեց ոգին քո պայծառ՝
 Առանց բույրի ու շաղի։—

ԼԱ

Քո հեռավոր երկրի ջեռ
 Արոտների նման ա՛յն,
 Որ դարձրեց սե մի ձեռք
 260 Հերկ՝ խորշակյալ և ունայն,—
 Խորշակյալ դաշտ դարձավ շոր
 Այդպես ոգի՛ն քո հնչեղ,
 Որ ո՛չ արև կենսաշող,
 Ոչ հույսի շող չշնչեց։—

ԼԲ

265 Հո՛ղ ցանեցիր ու մոխիր
 Քո մաղերին պառամյալ,—
 Եվ՝ հալածված ոսոխից՝
 Երազեցիր միայն մահ...
 Զառանցանքի մեջ պարհուր
 270 Երազվեցին քեզ հեռվից—
 Հրդեհ ու ջարդ ընդհանուր
 Եվ գլխատում արեի...

ԼԳ

Ապա խավար իջավ խոր
 Եվ հանճարեղ քո ոգում
 275 Փռվեց գիշեր ու ժխոր,
 Եվ մաքի մուժ բորբորուն.—
 Եվ տարինե՛ր անցան սին,
 Եվ քո ոգին խեղադար
 Կիզվեց հուրո՛վ այն դաղիր,
 280 Մինչև գիշեր վերջին դար։—

ԼԴ

Ո՛վ հայրենի մեր երգի
 Հրե հանճար տառապած.

- Դու շտեմա՛ր քո երկրի
Արշալույսը փառապանծ...
285 Իբրեւ աճյո՛ւն դու եկար,
Իբրեւ մեռա՛ծ տարագիր,—
Հին դաշնության դու վկա
Եւ առաջին քարակիր...

ԼԵ

- Անհանգրվան, ինչպէս մի
290 Տերեւ, պոկված իր ծառից՝
Քեզ վտարեց մի քամի
Քո հայրենի աշխարհից,—
Եւ քո ողում՝ հայրենի
Հուշն արշունով նա նշեց—
295 Զառանցանքով արշունի՝
Հորդած կարմիր մի գիշեր...

ԼԶ

- Ճիշտ է, վարպետ։— Քո ողուն
Իջած մուժի՛ նման մառ—
Եւ հալածող մահաթույն,
300 Եւ խաւարի պէս խաւար,—
Այն օրերում մեր երկրի,
Մեր աշխարհի՛ վրա ողջ—
Իջել էր սե՛ւ ավերքի
Զարհուրելի մռայլ քո՛ղ...

ԼԵ

- 305 Այն օրերին արդեն մեր
Ողջ աշխարհում համարյա՝
Նստե՛լ էր սեւ, ինչպէս նեո,
Մեր սե ոստին հնօրյա,—
Ինչպէս բերքի տեղ հանդի՛
310 Հնձեն թուփեր վարդենի,—
Այդպէս մահու գերանդին
Հունձն էր արել արդեն իր։—

Ո՛ղջ աշխարհում արդեն մեր,
Ծայրեկծայր համարյա

- 315 Կենդանի հունաւ էր ինչ դեռ
Պարտելներում հօրցա,—
Եւ՛ ամենից առաջ՝ ինչ
Բողբոջ ու ծի՛լ էր սղու՝
Որ շյուղ անգամ էլ չաճի—
- 320 Հնձել էր ձեռքն ահարկուս—

Վերջին հոգի վրա լսկ,
Վերջին քարին հայրենի,
Ցցված կզղու նման շող՝
Օմկիանում արյունի,—

- 325 Կերչին բարի վրա այդ,
Դեռ մնացած անողող՝
Զառանցում էր հուսահատ
Մեր ժողովուրդը՝ զեռ ողջ...

Զառանգում էր կրթամեռ

- 330 ժողովրդի մեր մի բուռ
Մնացորդը, որ շուներ
էլ փրկության կարծես չուռ:—
Հորդաներով ամեհի
Շրջապատված ու ողորդ՝
- 335 Տերն էր նաև «հայրենի»
Քշում անդունդն անսղոք...

Ինչպիսի մարդկանց նալաբեկ՝
Կառչած լատտին մոտեցող—
Մոլաճենն է հրում լեբկ

- 340 Մոլեգնությամբ դեպի ծով.—
Ժողովրդի ինչպես մեր

Բեկորները այդ շնչին.—
«Հալրենական» տերն էր դեռ
Հրում անդունդը վերջին...

ԽԲ

- 345 Փորձանքներից հարատև
Արդեն կորաված անուղի,
Այդ շշուղն անդամ մահամերձ
Ժողովրդի ու հողի,—
«Իր» տերերի ձեռքով սև,
350 Որպես դիակ՝ կրծքին քար—
Պիտի սուղվեր վերջնապես,
Թե փրկությունը չգար...

ԽԳ

- Բայց փրկությունը եկավ
Խո՛ր խաւարում, ինչպես լույս
355 Արեգակի հեռակա,
Որ ճառագում է վերուստ...
Որպես հրաշք նա եկավ,
Որպես որո՞տ—շառաչեց,—
Խնդությունից խելագար,
360 Մի փրկչի պե՛ս փառաճեմ...

ԽԴ

- Հեռուներում հյուսիսի
Պայթեց որոտն այդ ահեղ:
Ո՛չ մի ուրիշ Հիսուսի
Դեռ այդպիսի խելահեղ
365 Խնդությամբ չէր առաջել,
Տառապյալ մարդն իր օրում,—
Ո՛չ մի փրկչի համբավ չէ՛ր
Այդպես շաչել դեռ հեռու...

- Ո՛չ մի փրկիչ աշխարհում
 370 Դեռ չէր եկել այդքան մեծ,
 Այդքան դժբաղ ու արու,
 Այդքան կ'հաշտ, կ'աններ:—
 Դեռ աշխարհի սկզբից
 Մինչև օրերն այս նորոգ—
 375 Զէր տեսել կյանքը փրկիչ՝
 Այսքան ատող ու ներող:—

- Դեռ աշխարհ չէր եկել մինչ
 Փրկչի գալուստն այս անհուն—
 Այսպիսի բիրտ մի փրկիչ,
 380 Այսպիսի սուրբ մի անուն:—
 Շատ է տեսել տառապած
 Մարդն աշխարհում «փրկիչներ»,—
 Բայց այսպիսի փառապանծ
 Դեռ փրկիչ չէր կյանք իշել:—

- 385 Տառապած մարդն աշխարհում
 Փրկիչներ է տեսել բոլոր—
 Ինչ-որ շարի ու բարու
 Տախտակներով ընդհանուր:—
 Նրանք եկել են անխախտ՝
 390 Միշտ՝ Աստուծո անունով՝
 Բերելու լույս ու նոր բախտ
 Զուրկ սրտերին՝ հանուն հոր:—

- Նրանք եկել են սիրո
 Ծով տանջանքի, կ'հլու
 395 Չարչարանքի խոսքերով,
 Խոստանալով անմար լույս:

Նրանք եկել են խոնարհ,
 Փշյա սլսակ ձեռներին,
 Իբրեւ անպարտ մի զրահ՝
 400 Բախտ կսելու մի վերին:—

ԽԻ՞

Նրանք եկել են բոլոր
 Հոգնածներին, խեղճներին,
 Հոգիներին այն մոլոր,
 Տառապանքի լճերից
 405 Մաղձ ու լեղի լոկ խմող
 Թշվառներին տալու ղենք,—
 Որպեսզի կյանք նրանք նոր
 Եվ նոր բերկրանք երազեն:—

Մ

Եվ՝ աշխարհի սկզբից
 410 Մինչև օրերը ներկա—
 Ինչքան եկել է փրկիչ՝
 Մորուքը կարճ, թե երկար,—
 Դեմքով կարմիր, թե դեղին
 Կամ սպիտակ, անգամ սև,
 415 Նո՛ւյն խորհուրդով լոկ հղի՝
 Նո՛ւյն պատգամն են բերել—«Սե՛ր»:

ՄԱ

«Սե՛ր»...—Մարդկության անցյալ ողջ
 Պատմության մեջ,— մարդկության
 Երազներում՝ այն դողող—
 420 Կապկանման մարդու լայն
 Գազանատիպ բերանով
 Հնձած խոսքից առաջին,
 Մինչ «հանճարեղ մարդը նոր»
 Նույնն են կրկնում բառացի...

ԾՐ

- 425 Նո՛ւյնն են կրկնում բառացի
 Երկրագնդի վրա ողջ,—
 Նոր «փրկիչները», բացի
 Մեր նոր փրկիչ տյա «անկող»։—
 Պոեմներում, թերթերում,
 430 «Սուրբ» զրքերում ինչպես հին—
 Նույն բարբառներն են թորում
 Անվերջ՝ կրկի՛ն ու կրկի՛ն...

ԾԴ

- Կապկանման դեռ, դեռ նոր
 Կապկի սոչից աղատված
 435 Առաջին մարդը հին, որ
 Ստեղծեց սև մի աստված,—
 Այդ առաջին շամանից
 Մինչև «շամանն» այսօրվա,
 Իրենց ոգու ամանից
 440 Նույն լորձունքն են թորում վար...

ԾԵ

- Կապկանման ձևերով
 Մի սև կոճղի դեմ պարող
 Մարդուց՝ մինչև «սևեռող
 Իրենց ոգու մեջ՝ սիրո
 445 Ճառադաշտները սրտի»—
 «Թեոսոփներն» այսօրվա,—
 Նո՛ւյն անճարակ ու «խրթին»
 Կաթն են ծծում փսորված...

ԾԵ

- Քրիստոսի, Հիսուսի
 450 Եվ նրանից դեռ առաջ՝
 Մի չինական Կանֆուցի,
 Կամ դեռ «Բուդդա» չղառած
 Սուկյա—Մունի մի շքեղ,

- Ինչպես դարեր հետո—ջեռ
455 Անապատում Մուհամմեդ
Անվայել քուրմն հանճարեղ.—

ԾԶ

- Մարգարեներն այս բոլոր՝
Դեմքով դեղին կամ թե սև,—
Մշտագրյալ մշտհոլով
460 Նո՛ւյն պատգամն են բերել «Սեր»։—
Նիրվանայո՛վ, թե սիրով,
Թե՛ դառնալով դևի պար,—
Նույն նվիրման ու սիրո
Հուրն են նրանք պահել վառ։—

ԾԷ

- 465 Հրահրել են դարերով
Մարդկանց սրտում նրանք նույն
Տառապանքի ու սիրո
Խորհուրդն անմահ, իբրև թույն,
Իբրև զրահ մի զորեղ՝
470 Տիրողների բերող մահ,—
Անմատչելի հզորին,
Ինչպես հոգին մեր անմահ...

ԾԸ

- Այսպես դարե՛ր ու դարե՛ր՝
Տառապյալ մարդն աշխարհում
475 Խոնարհվել է ու տարել
«Փրկիչներին» բաղմանուն
Բայց միևնո՛ւյն խոհը միշտ,
Միշտ նույն խորհուրդն էր բերում
Յուրաքանչյուր նոր փրկիչ՝
480 Տարիներում այն հեռու։—

Հաղարամյակ էր սահում,
 Հաղարամյակ գալիս նոր,—
 Նույն երազանքն էր պահում
 <Մարդն> իբրև լույս, սրտում ճորտ:—
 485 Եվ մարգարե էր գնում,
 Եվ մարգարե գալիս նոր,—
 Եվ խորհուրդն էր միևնույն
 Ընթանում հին իր հունով:

Նրանք գալիս էին միշտ
 490 Լուսապայծառ, ինչպես հույս,
 Լույս դեմքերի վրա՝ վիշտ,
 Եվ մազերի շուրջը՝ լույս:—
 Որպես Հիսուս տառապյալ՝
 Ո՛ղջ մարդկության համար զոհ.
 495 Հոժարությամբ անայլայլ
 Տանելու մահ, տանջանք, սով...

Այսպես եկել են նոքա
 Մեր գոյության սկզբից՝
 Նրանք՝ աստծո դեմ չոքած
 500 Մարգարեներ ու ճիւղիւղս:
 Եվ շողացել է նոցա
 Փշեպսակ ճակատին՝
 Նույն ճառագայթը բոցե
 Հավերժական հեքիաթի:

505 Նո՛ւյն տախտակներն են բերել
 Հալածական մարդուն մի՛շտ
 Մարգարեներն այդ դարեր,
 Առաքյալներն այդ «փրկիչ»:
 «Սե՛ր» անսահման ու ներող,

- 510 «Սե՛ր» հնազանդ ու բարի,
Առ մեծատունը տիրող,
Առ «կեսարներն» աշխարհի...

ԿԴ

- «Օ՛, եղբայրներ կարոտյալ,
«Եվ գոսնացած, և՛ բորոտ,
515 «Դուք չեք տեսնում լուսամիայլ
«Կյանքն» աշխարհում այն նորոգ:—
«Թե վիճակված է անհուն
«Երջանկուհյուն երկնային,—
«Իսկ նրանց՝ վիճտ անանուն՝
520 «Ընկան երբ գիրկը մահի...»—

ԿԶ

- «Ուրեմն դո՛ւր եք կյանքի
«Երանյալներն խսկական,—
«Ո՛վ դավակներ զրկանքի,
«Որ տառապել եք այնքան,—
525 «Օվկիանի պես անեղր
«Սիրով խոնարհ ու ներող,—
«Սիրեցեք սև շղթաներ՝
«Կռողներին ձեր բռնոր...»—

ԿԷ

- «Ինչքան ուզում են նորա՝
530 «Այդ կեսարներն ամբարիշտ՝
«Խարույկներով բորբոքած՝
«Ողջակիղեն ձեզ ընդմիշտ,—
«Միևնույնն է՝ սիրեցե՛ք
«Դահիճներին ձեր այդ դուր,—
535 «Զի՛ եղբայրներն են ձեր հեք,
«Զեր զոհերն են նորա կույր...»—

- «Ձեր եղբայրներն են անգետ
 «Մեծատուններն այս կյանքի,
 «Որոնք պիտի ժառանգեն
 540 «Երկնային փառքը անդին...
 «Որքան կյանքում այս նորա
 «Վայելին եւ հղիւման,—
 «Այնքան կյանքում ասպագա
 «Պիտ հալածվին ու տոկան...»։—

- 545 «Գանահարեն թող նորա
 «Եվ հալածեն հիմա ձեզ,—
 «Եվ կրակով բորբորած
 «Կիւնն ձեր կուրծքը հրկեզ,
 «Միենո՛ւն է, սիրեցե՛ք
 550 «Ստրուկներին դուք աչդ ծուլ,—
 «Զի ճնշվածներն են լոկ հեք,
 «Եվ զոհեր են նորա կուլը...»—

- «Օ՛, եղբայրներ՝ կարոտյալ
 «Եվ գոսնացած, և՛ բորոտ,—
 555 «Եկեք սրտով ձեր օծյալ,
 «Եղեք ոգով համբերող,—
 «Քանզի կյանք եք միայն դո՛ւք,
 «Կյանքի տերերն իսկական
 «Եվ ոչ ոգով այն ստրուկ՝
 560 «Բորոտյալներն իսկական»—

- «Օվկիանի պես անեզր
 «Սիրով խոնարհ ու ներող—
 «Սիրեցեք ձեզ շղթաներ
 «Կռող ձեռքերն այդ գերող...
 565 «Քանզի նշված են նորա
 «Նիշով անդարձ մի մահի,—

«Իսկ դրախառում ապագա
«Ձեզ կա վայելք երկնային...»։—

ՀԹ

- Ո՛ւլ, տառապյալ մարդկության
570 Հաղարամյա պատմություն,—
Ո՞ր անդունդում դու գտար
Այս թույնի պես մի սև թույն,—
Ի՞նչ չարչարանք է անել
Իր թույնը սև քեզ նյութել,
575 Որ երազանքն այս անել
Տարիներով քեզ դյութեց...

ՀԴ

- Եւլ—բյո՛ւր անգամ, ու կրկին՝
Բյուրապատիկ խոցված սիրտ,—
Անդոյության հզերքից
580 Ընկած եզերքը այս բիրտ,—
Ինչ հալածանք դու զարհուր
Այս աշխարհում կրեցիր,
Ո՞ր երազանքն այս հանուր
Քո ընդերքում սնեցիր...։—

ՀԵ

- 585 Եւլ չգիտեմ անգամ ես,
Բ՛հ պատմության մեջ ամբողջ—
Որքան էլ սև ու հրկեզ,
Որքան էլ մութ անողոր,—
Եղե՞լ է մի ավելի
590 Հիմարական զսուանցանք,—
Քան երազանքն այս՝ վերին
Բախտ խոստացող ու բերկրանք...

ՀԵ

Ինչպե՞ս է մարդը շարքաշ,
Որ երկրային է անշափ,—

- 595 Հաւատացել այդ «առկախ»,
 Զնորքին սուտ ու անշահ,—
 Ինչպե՞ս է նա անհաշիւ
 Դարե՛ր,— և ոչ լոկ «հոգին»,
 Այլև իր կյանքն ու կաշին
 600 Տվել այդ սին ցնորքին...

29.

- Ո՛ր տարիներ շարունակ,
 Հաղարամյա՛կ մի քանի՝
 Ընդունել է բարուրած
 Նման ցոլքով ընտանի,
 605 Իբրև պատգամ փրկարար՝
 Փրկիչների բերած լույս—
 Ընդունել մարդն անճարակ,
 Որպես միակ կյանքի հույս...

25

- Եվ դեռ այսօր անգամ մեր
 610 Եկած փրկիչի հետո հուր,—
 Անգամ այսօր կյանքում մեր
 Տառապանքներ կան դեռ կույր
 Որ ցնորքին հին գերի՝
 Պատկերում են փրկիչ նոր՝
 615 Նույն պատգամը շրթերին,
 Ընթացող հի՛ն իր հունով։—

28

- Կան օրերում անգամ մեր
 Բաղձություններ հնօրյա,
 Որ ընդունեն պիտի դեռ
 620 Անկիրք գալուստը նրա՝
 Գալուստը հին փրկիչի այն,
 Որ ներումով ու սիրով
 Պիտի փրկել հավիտյան
 Մարդկանց՝ կիզված այս հրով։

- 625 Հին երազին իր ընտել՝
Տառապյալ մարդն աշխարհում
Սպասում էր փրկչին դեռ՝
Սին հույսերով զարդարուն,
Երազում էր, որ կգա
- 630 Նա հեղությամբ ու սիրով,
Սակայն ահեղ նա եկավ՝
Կայծակներով ու հրով:

Ձ

- Ոչ Հիսուսի պես խոնարհ,
Ոչ Բուդդայի նման հեղ,
635 Մրրկաշունչ նա եկավ,
Որոտաձայն ու հրկեղ:
Եկավ ձեռքին բռնած իր
Ոչ թե «սիրո» տախտակներ
Այլ—բռնություն անպատիր,
640 Ատելություն մարտատենչ,

ՁԱ

- Ոչ թե «ներման» ու «գթի»
Սին պատգամներ նա բերեց,
Այլ փրկարար որոտի
Եվ հարվածի աներեր:
645 Առ իշխաններ ու արքան
Կյանքի տերերն այն բոլոր—
Հռչակեց իս արնակամ,
Ատելություն արնհոլով:

ՁԲ

- Շառաչելով նա եկավ,
650 Որոտալով որպես հողմ,
Մոլեգնությամբ խելագար,
Հուր սփռելով ամեն կողմ:
Տախտակներին նրա հուր

Մի պատվիրան կար դրած՝
 655 «Դաշտերին—դաշն ընդհանուր»,
 «Պալատներին—պատերազմ»:

ՁԳ

Ո՛չ հնազանդ ճորտի «սեր»
 Ո՛չ հեղություն ու ներում,
 Հատուցման հուր հրդեհեց
 660 Նա ճորտացած սրտերում:
 Մե՛ծ պայքարի նա կռից,
 Պատերազմի աններում,
 Որ խնդություն բողբոջի
 Զրկվածների սրտերում:

ՁԿ

665 Բերբն ինչպես է հնձում իր
 Դաշտի մշակն կռանդուն,
 Այգալիսի մեծ մի հնձի
 Կռից նա հար ու անդուլ,
 Հարուստների, տերերի
 670 Հունձը հռչակեց վերջնական,
 Որ ոչ մի ուժ չբերի
 Էլ նրանց հտ հավիտյան:

ՁԵ

Եվ շնայած որ շուներ
 Իր շողշողուն ճակատին
 675 Փրկիչն այն նոր ոչ անէ
 Սիրո պսակ մահատիսլ,
 Եվ ոչ կնիք նա ուներ
 Հեղահամբույր նոխադի,
 Բայց չէր եկել փրկիչ դեռ
 680 Աշխարհ—այսքան զհղեցիկ...

ՁԵ

- Ոչ մի փրկիչ դեռ կյանք չէր
 Իջել այդքան խնդառատ—
 Ոչ մի փրկիչի այդքան ջերմ
 Չէր թռել մարդն ընդառաջ...
 685 Ոչ թե ընտրյալ էր նա մի,
 Այլ բաղձովյուն ռազմանուն,
 Որ ճորտության թշնամի՝
 Օրերով է բաղձանում:

ՁԶ

- Բալլադեր որպես մի
 690 Ձյունագնդակ կրակե,
 Որին քշում է քամին
 Հրաբորբոք ու հրկեղ—
 Գլորվում էր հյուսիսից
 Դեպ արևմուտք ու հարավ,
 695 Դեպ էվերեստ ու Մասիս՝
 Դեպ արևելքը ծախալի—

ՁԷ

- Շառաչելով որպես հողմ,
 Աչքերում հուր փրկարար՝
 Շաչեց նա բորբ, անողոք
 700 Կյանքի ծովում մի վարար,—
 Արդեն ահով ողողված,
 Արդեն <հառնած> մեր հողին
 Իբրև արև շողշողաց,
 Իբրև փարոս և ուղի...

ՁԸ

- 705 Եվ փրկարար, որպես մի
 Հրե հրաշք կենսաբեր,
 Նա <խոյացավ ամենհի>
 Տվեց <հարված վերջնապես>
 Մահվան անէ կապանքից,—

- 710 Մեր բաղուկներն աղատեց,—
Եվ բերկրանքի ու կյանքի
Նոր մի երկունք մեզ պատեց...

ՁԹ

- Բորբ հառնեցինք մենք նրա
Հրե շնչին ընդառաջ
715 Որպես արև հուրհուրան
Հառնած հողի մի վառած:—
Հառնած ոգով հնօրյա
Եվ ավյուռով դարավոր՝
Ընդունեցինք մենք նրան,
720 Իբրև փրկչի փառավոր:

Ղ

- Լենինյան շունչն էր այդ բորբ,
Որ որոտի պես շաշեց,
Մըրիկներում հեռավոր՝
Լեզուների պես բոցե.—
725 Մղված ոգով նրա մեծ,
Այդ ժողովուրդն էր աղատ,
Որ նորոգ կյանք տվեց մեզ
Եվ հայրենիք հարազատ:—

ՂԱ

- Մեզ հայրենի տվեց հող,
730 Հերկ՝ ձեռքերով մեր հերկած,—
Դաշտ՝ արգանդում իր պահող
Հանճարի հունտն արևկա.
Հանճարի հուրը այն որբ,
Որ դարերից մինչև մեր
735 Այս օրերը հրաբորբ
Երզն է երկնեւ մեր անմեռ...

ՂԲ

Հրահանգեց մեզ ապա
Մեր առաջնորդն հանճարեղ,

Որ աղգերի փառասպանծ
 740 Սուրբ դաշնություն մենք կռենք:
 Որ ժողովուրդն ամեն մի,
 Իր հանճարով ինքնագույն
 Կերտի երգն իր հայրենի
 Անկրկնելի ու մաքուր:—

ՂԳ

745 Եվ օրերում քո տեսած
 Ժողովուրդները այս ճորտ—
 Այսօր երկրում հարաւատ
 Կյանքն են կռում իրենց նոր:—
 Դարձած մի մեծ ժողովուրդ՝
 750 Բազում աղգերն այն անցյալ՝
 Նույն երկնքի ներքո լուրթ
 Կերտում են երգ մի պայծառ...

ՂԴ

Կերտում են երգ մի պայծառ
 Աղգությունները բոլոր,
 755 Իբրև մի հազթ ծիածան
 Բազմաման գույներով...
 Միածանում մեր այդ սուրբ
 Ամեն մի աղգ միայն յուր
 Գույնն է հյուսում ու հյուսում
 760 Նույն ծիածանն քնդհանուր...

ՂԵ

Եվ եղերքում մեր նորոգ,
 Հայրենիքում ահա մեր—
 Արդ ողջունում ենք սիրով,
 Քո վերադարձը, Վարպետ:—
 765 Իր տարագիր հանճարի
 Վերադարձն է տոնում արդ
 Ժողովուրդը քո արի
 Հայրենիքով իր անպարտ:—

ՂԵ

- Հաղարամյա ճո՛րտ անհող
 770 Իմ աներկիր ժողովուրդ,
 Էլ չկա քեզ կործանող
 Ոչ մի դժնի, խեղդող ցուրտ.—
 Եվ հնամյա իր երգով
 Դիրկն է դառնում քո անմահ—
 775 Ահա քո շուրջը երգող
 Քո ձայնապետը անմահ։—

ՂԸ

- Վերադարձել է ահա
 Քո հայրենիքը տղատ,
 Մեռած սրտում քո պահած
 780 Նրա փոշին սրբազան.
 Գուրգուրեցի՛ր այն խավար
 Զառանցանքում քո անդուռ,
 Բայց չբացվեց քեզ համար
 Դարձի շավիղ զեպի տուն...

ՂԹ

- 785 Հալածական երգ մեր հին,
 Հանճարեղ ձայն դու մեր ուրբ,—
 Դեմքիդ կնիքը մահի,
 Բայց միշտ անմահ ու միշտ բուրբ.—
 Զորս ծայրերում աշխարհի
 790 Ինչքան եղար դու խաչված,
 Մինչ հայրենիք դառնայիր՝
 Նոր պայքարում նվաճված...

Ճ

- Օ՛, հնամյա դու մեր հույս՝
 Ոգու զրույց դու մեր հին,
 795 Որքան զրկանք ու կորուստ
 Եվ լուսե դո՛հ մենք բերինք—
 Մինչ այս դարձի համար քո,

Եւ հայրենի, և ազատ—
Այլ պայքարով աւերով
800 Հիմնեցինք հող հարազատ:—

ՃԱ

Եւ շղիտեմ ես՝ արդյոք
Կա՞ աշխարհում մի այլ երգ,
Որ քո երգի նման խոր,
Եւ արնաթոր, ինչպէս վերք—
805 Ժողովրդի սրտում իր
Տարիներով որբացած
Հինի այնքա՞ն մտերիմ,
Որքան ուղին՝ նոր բացած:—

ՃԲ

Եւ շտեմար, ո՞վ երգիչ,
810 Այս հայրենիքը նորոգ,
Որն իբրեւ մայր ամորիչ
Արեւային իր սիրով
Բուժեր քո սիրտը խոցված
Սև տեղերով անցյալի,
815 Դափնեպսակ զներ պարզ
Քո ճակատին պանծալի:

ՃԳ

Իբրեւ աճյուն դու դարձար
Քո հայրենիքը, որ քեզ
Հուշ էր թվում սրբացած,
820 Մեռած զրույց, որ որպէս
Արդեն անդարձ, կորած հեք,
Ննջած մի այր՝ դրած հող,—
Զի՞ բարձրանա էլ հրբեք,
Որ արևի ըմպե շող...

ՃԴ

825 Արդյոք կարո՞ղ էր քո սուրբ,
Բեկված հոգին երազել,

Որ դառնալու ես մի օր
 Քո հայրենիքը վսեմ,
 Որ պիտի շուրջդ բուրի
 830 Սերն ու գգվանքը մեր այս
 Եվ Չարենցը համբուրի
 Քո շրթունքները մեռած...

ՃԵ

Բայց հայրենի երկրում քո,
 Մայր-քաղաքում նրա հին,
 835 Պատվանդանի վրա նոր
 Եվ սրտերի վրա հիր՝
 Ահա մարմինը քո սուրբ,
 Իբրև մասունք զմոսած՝
 Բարձրացել է վեհաշուր
 840 Եվ բարձրաբերձ՝ իբրև սար...

ՃԶ

Սեր է բերել և դորով
 Քո ժողովուրդն ահա քեզ—
 Քո հնօրյա երգերով
 Օրորելով սիրտդ կեզ.—
 845 Սիրտդ տանջանք տեսած լոկ
 Եվ շարշարանք կրած հեզ,—
 Ահա քեզ փառք երգելով՝
 Այնքան հպարտ ենք արդ, տե՛ս...

ՃԷ

Կարոտով խոր իբրև վերք
 850 Եվ երկյուղով սրբադան—
 Խոնարհվել եմ ահա ես
 Աճյունիդ դեմ երգաձայն,—
 Սիրտն ու հոգին իմ ահա
 Նույն ափսոսանքն են հորդում՝
 855 Օ՛, իմ անդարձ ննջած հայր,
 Որ շտեմար քո որդուն...

ՃԹ

- Կարծես տեսել եմ ես քեզ,
Մանկությունից մինչև մահ
Դեգերել եմ կարծես ես
860 Ուղիներում այն ամառ—
Բռնած քո ձեռքը դողդոջ,
Հանուն ջրի ու հացի՝
Դեգերել եմ որպես գող՝
Կույր իմ հոր հետ մուրացիկ...

ՃԺ

- 865 Այդպես բռնած ձեռքը ծեր
Հալածական իմ հոր՝ ես
Հաց եմ լեղի մուրացել
Հեռուներում աղեկեղ.—
Ցուրտ բալերում ժամերի
870 Հիվանդ հոր հետ իմ պառկած՝
Երազել եմ ես մեր հին
Տունն հեռավոր, ինչպես հաց...

ՃԺԱ

- Եվ հեռավոր մի ժամի
Պատերի տակ ցրտահար՝
875 Ես առաջին անգամ ինձ
Երջանիկ եմ տեսել, հա՛յր։—
Հա՛յր, առաջին անգամ ես
Կյանքում ժպիտ տեսա քո
Շրթունքներին, երբ որ քեզ
880 Մի բաժակ թեյ տվի գող...

ՃԺԲ

- Հետո փակել եմ հոգնած
Քո աչքերը՝ ընկած խոր,—
Եվ քարերին այն պառկած՝
Ննջել կողքին մեռած հոր։—
885 Առավոտյան իմ մռայլ,

Իմ մեռած հոր դեմքին ցուրտ—
Երանության անայլայլ
Ժպիտն էր նույն հանդիման լուրթ...

ՃԺԳ

- Եվ հողմերին հեռավոր
890 Տալու մարմինը քո, հայր,
Կարո՞ղ էի ես արդյոք
Ջառանցանքում անգամ վառ—
Օ՛, երազել անգամ լույս
Վերադարձիդ մասին այս,—
895 Որ հայրենիք ես դալու,
Իբրեւ աճյունն զմոսած...

ՃԺԴ

- Մի՞թե իրոք դու այն բիրտ
Ծերունին չես ննջած հար,
Որ անունով միայն իր
900 Կոմիտաս չէր, այլ Սբգարո—
Ինչպես մեռած մարգարե
Քարաքանդակ իր նաշում,
Մի՞թե դու չես երկարել
Այն իրիկվա մշուշում...

ՃԺԵ

- 905 Եվ մատները այն դողդոջ,
Մոմե մատներն այն բարակ,
Որ փակեցին մի օր քո
Հոգնած կոպերն անկրակ՝
Զէի՞ն արդյոք այն իմ խեղճ
910 Մատները ուրք՝ դեռ գերի
Նվազների տրամաշեշտ
Եվ տերյանյան երգերի...

ՃԺԶ

- ...Իբրեւ մեռած մարգարե՝
 Պառկել էր նա այդպես միշտ,
 915 Դեմքը մի քիչ երկարել
 Եւ խաղաղվել էր ընդմիշտ:—
 Իսկ անդադադ նրան երբ
 Իջեցըրինք գերեզման—
 Խաղաղությամբ նայեց վեր
 920 Եւ արքայի էր նման...

ՃԺԷ

- Եւ վայրկյանին ահա այդ,
 Երբ որպես սուրբ մի նաշից,
 Արքայական վեհությամբ
 Նայեց նա խեղճ իր փոսից,—
 925 Ես հասկացա, որ այդ խիտա,
 Այդ մտալն մարդն աշխարհում
 Բարի մի հայր էր միայն
 Եւ տխրությունն էր սիրում...

ՃԺԸ

- Այն տխուր մարդն էր, որ իր
 930 Մռայլ տեսքի տակ ուներ
 Մի անսահման սիրող սիրտ
 Եւ երազի հեռուներ,—
 Որ ահաբեկ իր կյանքում
 Ոչ մի անգամ չթալտաց,
 935 Բայց զիտեի, որ հոգում
 Ունի հուրեր մշտակայծ...

ՃԺԹ

- ...Տխուր մի մարդ էր նա լոկ
 Եւ երազող ունեւ սիրտ,
 Ունեւ ոգի համբերող,—
 940 Դեմքն էր միայն նրա բիրտ:—
 Դեմքն էր նման փականքի,

Որ նա երբեք չբացեց.—
Ահաբեկվել էր կյանքից
Եվ զրկանքից քարացել:

ՃԻ

- 945 ...Ո՛չ մի անգամ չժպտաց
Նա հոգնատանջ իր կյանքում:—
Տեսա ամպի պես մթնած
Ես նրա դիմքը մանկուց:—
Դոց մնաց դուռն երկաթե
950 Մինչև վայրկյանը մահվան,—
Եվ միայն մայրս դիտեր,
Որ ալնտեղ սերն է պահված:

ՃԻԱ

- ...Զհամբուրեց աշխարհում
Ձավակներին նա երբեք,—
955 Եվ ժամերով նստած լուռ՝
Զպատահեց, որ արբեր:—
Մարդու հանդես չարացած՝
Ո՛չ խոհերի, ո՛չ հացի
Նա շունեցավ բարեկամ,
960 Հոռվյունից իր բացի:

ՃԻԲ

- ...Եվ տարիներ միայն վերջ՝
Արդեն բեկված, արդեն լուրջ՝
Նոր հասկացա միայն ես,
Երբ նրա պես դարձա լուռ—
965 Որ երդերում բոլոր իմ
Եվ խոհերում այնքան վեհ՝
Ինչ կա անհուն ու խորին,
Այդ միայն նա է սովել...

ՃԻԴ

- ...Որ իր ամբողջ կյանքում լուռ
 970 Ի՛նչ չէր վատնել նա երբեք,
 Ի՛նչ չէր այրել իբրև հուր
 Եվ չէր երգել իբրև երգ,—
 Երազներում իր տխուր,
 Պահած անգամ իրենից.—
 975 Թաքցրել է այնքան խոր,
 Որ իբրև դանձ բաշխի ինձ...

ՃԻԴ

- Կա տառապանք անվեհեր
 Նայիրական քո դեմքին՝
 Խոհն աշխարհի այն ավեր,
 980 Շողն հանճարի աներկիր...
 Նա էր այդպես պառկել վեհ
 Մի օր հողե իր փոսում—
 Որպես վկա հանճարեղ՝
 Հազարամյա մի նաշում...

ՃԻԵ

- 985 Եվ հիրավի՛.— դու անմահ
 Հայրն ես երգի մեր համայն,
 Որ տարադիր գտած մահ՝
 Տուն ես դարձել արդ միայն—
 Դու թաղվելու ես եկել
 990 Երկրում քո նոր, որ արդեն
 Դարձել է հաշտ ու հզոր
 Եվ քեզ բերում է վարդեր...

ՃԻԶ

- Կարդում եմ ես քո հանգած,
 Մագաղաթյա կոպերին
 995 Եվ ճակատի վրա բարձր—
 Մտերմություն մի վերին—
 Նույն մտորումն ու անհուն

Նայիրյան խոհն հարազատ,—
Նույն երազանքն անանուն՝
1000 Հաղարամյա երազած։—

ՃԻԷ

Ճգնավորի դեմքով ծեր՝
Մարտիրոսի դեմքով սուրբ,—
Օ, ուրվական դու վսեմ,
Թափառական մեր Հիսուս,—
1005 Ճգնավորի ճակատով
Իվ մորմոքով վկայի՝
Նո՛ր ես հառնում ահա դու
Իբրեւ վկա ներկայի...

ՃԻԸ

Օ, վարդապետ անվեղար,
1010 Որ վայրերում վրդովիչ
Ձայնի հովիվ լոկ եղար՝
Ձեռքիդ սրինդ մի թովիչ։
Դու աղոթքի փոխարեն
Ձայն խնկեցիր միայն վեհ—
1015 Դեպի երկինք, որ բյուրեղ
Ժողովրդիդ սիրտն էր մեծ...

ՃԻԹ

Ո՛վ նայիրյան հանճարի
Հաղարամյա դու տեսիլ,—
Որքան զրկանք ու չարիք
1020 Դու աշխարհում կրեցիր.—
Մարտիրոսյալ հավիտյան,
Որպես անհող մարդարեւ—
Դու հանգրվան չգտար
Կյանքում—դարեր ու դարեր։—

- 1025 Եւ միայն արդ, նահապե՛տ,
Գիտախռիվ, կորացած,
Հաղարամյա հոգնաբեկ
Թափառումից քո դարձած՝
Պիտի հառնի շողշողուն
1030 Հանճարիդ հուրն ալոսբեր,—
Եւ խոր հանգչեն մեր հողում
Քո սկսորներն հոգնաբեկ...

ՃԼՍ.

- Իբրեւ աճյո՛ւն դու դարձար
Քո հայրենիքը աղատ,—
1035 Իբրեւ մասունք մի պայծառ,
Իբրեւ նշխար հարաղատ,—
Եւ հայրենի քո հողում,
Հին հանճարի իբրեւ սերմ՝
Կբարձրանա՛ նա բեղուն,
1040 Երկրիդ ցողով ցողված ջերմ:—

ՃԼԲ

- Իբրեւ աճյուն դու դարձար,—
Բայց հայրենի երկրում քո
Հանճարիդ հունտն հրացայտ
Կբարձրանա՛ նոր բերքո՛վ:—
1045 Բեղմնավորված սրբազան
Քո աճյունով և անեղբ
Արեգակով մեր կիզած՝
Հողն հաղար ծի՛լ կտա մեզ:

ՃԼԴ

- Մե՛ծ ցնծություն է հիմա
1050 Մեր սրտերում, ո՞վ երդիչ:—
Տոնն է երգի իր անմահ
Տոնում հառնած մի երկիր:—
Դարձի համար քո այս վեհ,

վերադարձի քո անմահ—
1055 Կյա՛նք ենք կերտել արդեն մենք
ե՛վ արևոտ, և՛ անմար։—

ՃԼԴ

վերադառնա՛ն պիտի դեռ
Հազա՛ր սրտեր տարագիր,
Զարհուրելի հեռուներ
1060 Տարւլած հողմով հարաքիրտ։—
Իբրև սրտե՛ր կենդանի,
Իբրև աճյուն կամ մասունք—
Սրտեր քանի՛, դեռ քանի՛—
Հողն են իրենց երազում...

ՃԼԵ

1065 վերադառնա՛ն պիտի դեռ
Հայրենի հողը բուրյան՝
Իբրև նորո՞գ երկրի տեր՝
ե՛վ Թումանյան, և՛ Տերյան։—
Շիրիմներից իրենց որբ
1070 Իրենց դարձին են նայում
ե՛վ Դուրյանի սիրտը բորբ,
ե՛վ Մեծարենցն հմայուն։—

ՃԼԶ

...Միջագետքից—Օրենբուրգ,
Հելեսպոնտից մինչև Վան,—
1075 Ո՞ր աշխարհում արդյոք սուրբ
Զկա մասունք նայիրյան...
Ո՞ր ափերով աշխարհի
Քո մերկ ոտքերը շանցան,—
Օ՛, նայիրյան հանճարի
1080 Հաղարամյա Սերմնացան...

ՃԼԷ

- Պիտի դառնան դեռ հերթով
Տարադիրներն այդ անթիվ,—
Որ աճյունով կամ սրտով
Դառնան աղբյուր եռանդի—
1085 Կենդանի սիրտ, թե աճյուն—
Իբրև հունաբեր հանճարեղ,
Բեղմնավորե՞ն պիտի սուրբ
Հայրենի հողն արդ իրենց։—

ՃԼԸ

- Իսկ դու՛, ողի՛ երգի մեր,
1090 Վերադարձած արդեն տուն,—
Օ, սրբազա՛ն բերքի պես
Ընդունեց սիրտը խնդուն.—
Յնծույթյունից խեղազար
Ժողովրդի սիրտը քեզ,—
1095 Իբրև աճյուն դու եկար,
Բայց իբրև կյանք ընդունեց։—

ՃԼԹ

- Ինչպես երգերը քո ջերմ,
Ժողովրդի սիրտը մեծ
Իբրև բարիք, իբրև սերմ
1100 Մի ոգեղեն ընդունեց,—
Քեզ կընդունեն այդպես հար
Հայրենի հողն արդարե—
Ե՛վ քո աճյունը արդար,
Ե՛վ քո ոգին հանճարեղ։—

ՃԼԺ

- 1105 Թո՛ղ ամոքվի՛ վերջապես
Հազար սրով զարկած խոր—
Սիրտդ հողում մեր հրկեղ,—
Որպես գրկում սիրած մոր։—
Որպես վսե՛մ ողջակեղ՝

1110 Հոգնած աճյունը քո թո՛ղ
 Գտնի հանգի՛ստ վերջապես—
 Եվ հայրենի դառնա հող...

ՃԽՍ.

Եվ հայրենի այդ հողից,
 Չանցած գարուն մի քանի—
 1115 Կեւնեն շքե՛ղ և ուղիղ
 Երգի շյուղե՛ր կենդանիւ—
 Եվ շշունջում երգեցիկ,
 Հնչեղ երգում նրանց խոր—
 Կապրի հանճարը քո ջինջ՝
 1120 Անմահ երթի՛ր ելած նոր...

ՃԽԲ

Կխաղաղվի՛ր վերջապես
 Խոնջած աճյունը քո հար—
 Դարձած մոխի՛ր կենսաբեր,
 Դարձած ավյո՛ւն, դարձած քար։—
 1125 Անէացա՛ծ, սրբացած
 Կապրի ողիդ հմայող՝
 Դարձած ելնո՛ղ երգի ձայն—
 Եվ հայրենի՛ դարձած հող...

30—V—1936

30—XI—1936

(ՈՒՇ ԳԻՇԵՐ)

(Հայաստանի Խորհրդայնացման

XVI-րդ տարեդարձին)

Երևան

Ն Ա Վ Զ Ի Կ Ե

ԱՐՓԻԿԻՆ, ԱՐՓԻԿԻՆ,
ԻԶԱՐԵԼԼԱՅԻՆ
ԻՄ ԱՄՆԱԶՔՆԱՂ ԵՐԿԸ
Ե. ՉԱՐ. 1936. 21. IX

I

ՀԻՆ ՆԱՎԶԻԿԵՆ

Նայադներին՝ նման, նայադներին՝ նման
Կարոտներին ձայնով կանչում է ինձ,
Խոստանալով սիրո անհատենելի հմայք
Եվ թողնելով մորմոք և կորստի կսկիծ...

5 Մանկութունից անդարձ՝ իմ օրերում անցած,
Տարիներին կարմիր ավազի մեջ—
Ինձ թվացել է միշտ, որ կարոտին կառչած՝
Ինձ սպասում է իմ Նավդիկեն...

Նախ՝ կարոտի նման դեռ անծանոթ կյանքի,
10 Բիլ ծովերում նավող նավակի մեջ՝
Իբրև ցնորք գայթող, կամ երազանք անգին—
Հեռուններից կանչեց իմ Նավդիկեն:

Եվ օրերում ապա, տարիներում անդարձ,
Վայրկյաններին կարմիր ավազի մեջ—
15 Երազեցի ընդմիշտ, թե կարոտին կառչած՝
Ինձ սպասում է իմ Նավդիկեն...

Մերթ աղջրկա նման, մերթ մանկական տեսքով,
Մերթ որպես կին՝ տեսած երազի մեջ,—

Մերթ իբրև կույս անեղծ, մերթ մի Մանոն Լեսկո—
20 Պատկերացել է ինձ—իմ նավզիկեն:

Մերթ սպիտակ, որպես մարմարոնյա արձան,
Մերթ միկենյան կավն մի վազի պես,—
Մերթ երենյա մարմնով Եղիստուհի դարձած
Հմայել է հեռվից իմ նավզիկեն:—

25 Մերթ կոնքերով ողորկ, որպես ձուլած արծաթ,
Մերթ՝ որպես էգ մի օձ երազի քեզ՝
Մերկ, աչքերով կանաչ, մի կին դարձած—
Անեղծ մի կույս կարծած իմ նավզիկեն:

Մերթ շորերով շրշուն, մերթ ծածկոցով ծածան,
30 Մերթ՝ լուսնային շղարշ հազածի պե՛ս,—
Ամբողջովի՛ն մերթ գոց, մերթ մերկացած՝
Կնությունը բացած—իմ նավզիկեն...

Նա մերթ կանչել է ինձ սրինգային ձայնով,
Մերթ՝ քնարի քնքուշ նվագի պես,—
35 Մերթ՝ դարերո՞վ ծանոթ, մերթ՝ միայն նո՞ր
Ինձ հարազատ ձայնով—իմ նավզիկեն:

Վերելքներում անծալր, հովիտներում այն ցած,
Կամ ծովափնյա ոսկե ավազի՞ մեջ,—
Մերթ շառաչում ծովի, մերթ լճերում անձայն—
40 Ես լսել եմ քո քայլքը, իմ նավզիկե՛ն:

Ես սպասել եմ քեզ յուրաքանչյուր վայրկյան,
Նվ երազել, որ երթըս երազվի քե՛զ,—
Յուրաքանչյուր վայրում, յուրաքանչյուր վայրկյան,
Կնոջական ցնո՞րք իմ, իմ նավզիկե՛ն...

45 Ե՛վ հանճարեղ երգում, և՛ հանճարեղ գրքում,
Եվ հանճարեղ ամե՛ն մի կտավի մե՛ջ,—

Եվ հյուսիսում, և հին Արևելքում,
Եվ հարավում դեղին, իմ նավղիկն՝:

Շրջադարձում, երթում, քայլափոխում ամեն,
50 Հսկող հսկա դեպքի, կամ դավի պես,—
Ես սպասել եմ, որ կամ դու, կամ ես
Կճանաչենք իրար, իմ նավղիկն՝:

Յուրաքանչյուր բացվող առավոտով, կամ իմ
Յուրաքանչյուր տեսած երազի մեջ,—
55 Անգամ մի դուռ է երբ իմ դեմ բացում քամին—
Հանդիպումդ եմ հսկում, իմ նավղիկն:

Մանկությունից իմ լուրթ—մինչև կեսօրն իմ թեք,
Իմ օրերում՝ անցած երազի պես,—
Ես սպասել եմ, որ—ահա կելնես իմ դեմ,
60 Ամենօրյա ցնորք իմ, նավղիկն՝:

Եվ իմ զրքերն ամեն, և իմ երգերն անմեռ,
Եվ բորբոք հուրն իմ այս ծարավի կեղ,—
Ի՛նչ որ արել եմ ես, ի՛նչ անելու եմ դեռ—
Քեզ գտնելու համար է, իմ նավղիկն...

65 Եվ մինչև օրն այն սև, մինչև դառնա նսեմ,
Մինչև ավյունս ամբողջ նվազի—քեզ
Ես փնտրելու եմ իմ ուղին երում լուսե,
Անհասնելի՛ իմ սեր, իմ նավղիկն...

Եվ պոետի հռչակ, և՛ փառքի տենչ խորին,
70 Եվ արնահամ երգի, երազի սե՛ր,—
Ես տենչացել եմ՝ լուկ հավատալով, որ ինձ
Դեռ սպասում ես դու, իմ նավղիկն...

Որ վարդերի՛ս անդարձ, տարիներիս հնձած,
Անդառնալի ցնդած երազի տեղ—

75 Իմ օրերի վերջում, իբրև անհուն ընծա—
ինձ ժպտալու ես դու, իմ Նավդիկե...

Նայաղների՜ նման, նայաղների՜ նման,
Կարոտներիս ձայնով կանչել ես ինձ,—
Խոստանալով սիրո անհատների հմայք
80 Եվ թողնելով լոկ մահ՝ և կորուստի կսկիծ...

II

Կնոջս՝ Արիենիկ Չաբենցի նիշատակին

Նայաղների՜ նման, նայաղների՜ նման,
Կարոտներիս ձայնով կանչեց նա ինձ,—
Նա խոստացավ սիրո անհատների հմայք
Եվ ինձ թողեց միայն մահով և կսկիծ...

85 Նաժիշտներով իր յոթ շրջապատված՝
Նաժիշտներով սիրո և ցավի կեղ,—
Իբրև հոժա՛ր կամքով մահապարտված՝
Ընդունեց սերն իմ սե—իմ Նավդիկեն...

Կարոտներիս ծովի կղզիներում անցած
90 Դու իմ կղզին եղար միակ ոսկե,—
Բայց սե աղետ դարձավ և մահացու հանցանք
Քեզ համար սերն իմ սե, իմ Նավդիկե...

Եվ վարդագույն, ինչպես մի վարդագույն մարջան,
Կարոտներիս կարմիր ավաղի մեջ—
95 Դու ժպտացի՛ր, անցար, աներևույթ դարձար,
Օ, մահացու իմ սեր, իմ Նավդիկե...

III

...Արդեն նայի՛վ դարձած նայաղների նման,
Նայաղների նման քնքուշ ձայնով՝

խոստանալով դարձնել ու դարնանային հմայք—
100 Այն ո՞վ է ինձ կանչում, այն ո՞վ...

Ինչպես Ուլիս՝ տրված կարոտներիս կայմին՝
Նայադների շքնաղ երգի՞ն գերի՝
Ամբողջովին տրված իմ հուշերի ձայնին,
Ես մոտեցա կրկի՞ն այն ամիսին...

105 Մի՞թե կրկին իբրև վերադարձող Ուլիս՝
Մի անհնար, շքնաղ երազի մե՞ջ—
Պիտի տեսնեմ կղզի՞ն այն, ուր սիրով լի՝
Ինձ հանդիպեց մի օր—իմ Նավդիկեն...

Նո՛ւյն նայադներն ահա—և կախարդիչ նույն երգը,—
110 Բայց ավելի՞ անհուն ու հմայիչ...
Եվ մոտենում է նո՛ւյն կախարդական եղերքը՝
Բայց... ինչո՞ւ է թվում նա ամայի...

Նո՛ւյնն են ամիսը լուրի՞,— և պտույտի ելած
Նո՛ւյն աղջրկներն ահա,— և Նավդիկեն...
115 Բայց նա նայեց անթարթ և աչքերում ցուաց
Անդառնալի անցածը—երազի պես...

Եվ սուղվելով, ինչպես մի վարդագույն մարջան,
Տարիների կարմիր ավազի մե՞ջ՝
Անվերադարձ անցավ և զառանցանք դարձավ—
120 Մանկությա՛ն պես անցած—իմ Նավդիկեն...

IV

Նայադների՛ նման, նայադների՛ նման,
Կարոտներիս ձայնով կանչեցին ինձ,
Խոստանալով սիրո անհատների հմայք,
Եվ թողնելով միայն—մահո՞ւ կսկիծ:

125 Արկածներիս ծովի կղզիներում անցած
Ինձ հանդիպեց քանի՞ Նավդիկե,

Որ հեռացաւ, անցաւ իր կարոտին կառչած՝
Իբրեւ ուրիշ Ուլիս, ուրիշի սեր...

Հեքիաթային, կապույտ իր եղերքին կառչած՝
130 Իբր ուրիշի սիրո մի նաւլղիկե—
Իր Ուլիսին հսկող արքայադուստր դարձաւ՝
Կարոտներիս կարմիր ավաղի մեջ...

Եւ կարոտիս կառչած արքայադուստր կարծած
Քանի, քանի՜ չքնաղ նաւլղիկե—
135 Ընկղմվեցին, կորան, որպէս կարմիր մարջան՝
Կարոտներիս կարմիր ավաղի մեջ...

Արկածներիս կապույտ կղզիներին կառչած՝
Վայրկյաններիս կարմիր երազի մեջ՝
Միշտ ուրիշի սիրո արքայադուստր դարձաւ
140 Ինձ հանդիպած ամե՛ն մի նաւլղիկե...

Բայց ուրիշի երկրում արքայադուստր դարձած
Իմ կորցըրած ամեն մի նաւլղիկե՝
Ինձ հանդիպեց կրկին և սիրուհի դարձաւ—
Իմ երգերի կարմիր ավաղի մեջ...

145 Երազներում անվերջ երազելով նրանց,
Իմ կրքերի կարմիր ավաղի մեջ—
Ինչ-որ մնում էր դուրս իմ երգերից գրած—
Իմ շսիրած աղջիկ, տվեցի քե՛ղ...

Տարիներում անցած իմ կարոտին կառչած՝
150 Իմ չեղած միա՛կ իմ նաւլղիկե,—
Ուր սպասում էի—կորցըրի նրանց՝
Երազներում սիրած, երազի պե՛ս...

Արկածներիս կարմիր կարոտներում փնտրած՝
Ինձ չժպտաց և ո՛չ մի նաւլղիկե,—

155 Եւլ ինչ տալու էի ես աշխարհում նրանց—
Իմ շտիրած աղջիկ, տղեցի քեզ...

Ինչ որ դեռ դուրս մնաց իմ երգերում գրած՝
Իմ կրքերի կարմիր ավազի մեջ,—
Ինչ որ տալու էի ես աշխարհում նրանց—

160 Կյանքում քեզ տվի, իմ նավղիկէ՛:

Ուղիներում կյանքի, բիրտ օրերում մեր այս,
Ինչ-որ կարոտ էր, հուր—ես տվի քեզ,
Որ շմնա երա՛ղ էլ, որ երազեմ նրանց,
Որ շկանչէ էլ ո՛չ մի նավղիկէ:—

165 Սակայն կրկի՛ն, կրկի՛ն, նայաղների նման,
Կարոտների ձայնով կանչում են ինձ,
Խոստանալով սիրո անհատենելի հմայք,
Եւ ինձ տալով միայն—մահո՛ւ կսկիծ:—

Ո՛չ գգվանքներս՝ քեզ շռայլորեն ցրած՝

170 Գիշերներիս կարմիր երազի մեջ,—
Ոչ կարոտներս անհուն՝ իմ երգերում գրած,—
Զսպառեցին կարոտն իմ, նավղիկէ՛:—

Նայաղների՛ նման, նայաղների՛ նման,—
Կարոտների կանչով կանչում ես ինձ,

175 Եւ կանչելու ես ինձ, քանի կյանքում դեռ կամ,
Խոստանալով ինձ սեր, տալով—կսկիծ...

Եւ կկանչեն նրանք, մինչև անշընչացած՝
Վայրկյաններիս վերջին երազի մեջ՝
Ինձ համբուրէ իբրեւ իր Ուլիսին տենչած՝

180 Վերջին շնչիս կառչած իմ նավղիկեն...

1936. 21. IX

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

...նս դեռ չէի տեսել կյանքում իմ
Այսքան տրտմաթախիծ թաղում...

.
.

5 Գնում էր առջևից

Մի մամռագույն մշակ մանրամարմին,
(Ցնցոտիներ հագած մամռանման) —

Եվ տանում էր դրած աներևույթ գլխին՝
Երկարավուն, բարակ մի կափարիչ

10 Մի դադաղի փայտյա, որ երևի

Մանկական էր, կամ մի փոքրամարմին կնոջ: —
Օրորվում էր գլխին մշակի

Կափարիչը, որպես մի երեբուն նժար, —

Եվ թվում էր, թե դա՛, — այդ կափարիչը —

15 Ո՛չ թե սլառյան է սև, կամ կափարիչ մահու,

Այլ փայտաշեն դժվար մի հանելուկ: —

Այլ — մշակի գլխին հանաքի,

Կամ գրադի համար դրված փայտյա մի տաշտ,

Որ հանձն է առել այնպե՛ս տանել,

20 Որ ոչ առաջ, ո՛չ ետ չըկշռվի...

Եվ նա անում էր այդ: — Ամբողջովին՝

Կափարիչի ներքո լարված, կարծես

Ոչ թե փայտյա անշունչ կափարիչ է տանում,

Այլ հեղուկով լեցուն մի աման, —

25 Նա գնում է մարմնի յուրաքանչյուր ճիգով, —

Եւ կափարիչն երկու կողքից ամուր բռնած
Պիրկ ձեռքերով,—և իր օձանման ողորկ մեջքի
Շարժումներով զգույշ ու դաշնավոր...

. Չի երևում գլուխը մշակի

30 Բայց՝ լարումով զգաստ կափարիչը բռնող
Ողորմելի լարված իր ձեռքերից,
Եւ անկըշիռ քայլից մանավանդ—
Նրա վախիկ, բայց զուսպ քայլվածքից
Ակնհայտ է, որ նա—գլխից մինչև ոտքերը—

35 Այդ դժնանքով է արդ միայն տարված...
[Մտահոգված միայն մտքով այն
Որ գրագի համար նա աշխարհում
Չկշռվի հանկարծ և չթափվի նրա վրա շարված
Հարստությունն իր ողջ...] Մարդու այդ ետևից՝

40 Այդ մշակի՝ կարմիր կափարիչը տանող,—
Ընթանում էր դանդաղ, զարմանալի
Մանկահասակ մի ձի, մի քուռակ,
Թե՞—հրաշքով հանկարծ մեզ մոտ հասած
Շոտլանդական փոքրիկ մի ձիուկ...

45 Տարօրինակ էր այդ շոտլանդական ձիուկը
Երևանի անդուռն փողոցում,
Լծված թիթեղաձայն մի սայլակի,
Որի վրա հանգչում էր, ու կողքեկողք
Ընկղմելով՝ ցնցվում էր մի մանկական դազաղ՝

50 Մաղիկներով ծածկված և կանաչով.—
Մանու՞կ էր, պաստանի՞, աղջի՞կ, թե տարիքոտ,
Բայց մանրակազմ մի կին—չէր երևում.—
Երևում էր միայն կանաչների և խեղճ
Մաղիկների ներքո գորովանքով ծածկած

55 Ինչ-որ մեռած մի կյանք, մի գոյություն,
Որ տխուր է, փոքրիկ, մանրամարմին—

< >

Որ քաղաքի այս մեծ և փողոցի
Բազմահազար մարդկանց երթով շրէլ

60 Թաղումների ընտել եռուղեռում,—

- Ողորմելի մարդկանց այդ գորշագույն
 Այդ տխրագույն մարդկանց ողորմելի այդ երթը—
 Անհարիր էր անբա՛ն և՛ փողոցին,
 Եվ քաղաքին ամբողջ,— կարծես շքեղ
 65 Պողոտայով անցնում է մի մուրացիկ,
 Որ հրաշքով՝ կյանքում միակ անգամ
 Իրավունք է հանկարծ ստացել
 Անցնել երթով շքեղ և ընթանալ այս մեծ,
 < >
 70 < >
 < >
 ...Իսկ սայլակից հետո մի քանի քայլ
 Տարածություն թողած՝ խառնիխուռն, անկարգ,
 Ո՛չ կանոն, կամ ուրիշ, կամ դիպցիպլին
 75 Չճանաչող խմբով՝ ընթանում էր <1 անընթ. բառ>
 Արևելյան տխուր զուռնայի
 Եվ դհուլի, և մեղմ մելամաղձոտ նայլի
 Նվագախումբ կոչված տարօրինակ հյուսկեն...
 Տարօրինակ, տխուր մի «դհուլի»
 80 Իր դհուլի ղվարթ, ղվարճագին տեսքին
 Միանգամայն օտար ու անհարիր,—
 Այլ, անհարիր քայլով գնում է նա համբ,
 Իր դհուլի երթին հակառակ՝
 Կարծես դհուլն ընդմիշտ երես է շուռ տվել
 85 Իր տիրոջից, որ այլ փակուղի է փնտրում
 < >
 Յուրաքանչյուրը մի ուղղությամբ,
 Մի թեքությամբ պարզած՝ տխրություն են ծորում
 Անազորույն, անսիրտ մի տխրություն,—
 90 Յուրաքանչյուր գործիքն—իր տխրությամբ ուրույն...
 Մի՞թե քայլերդ է դա—այն էլ մահվա՛ն—
 Բայց տխուր, այդքան անազորույն—
 Եվ—միևնույն պահին—այդքան աներթ...

Թե հենց այդպե՞ս է մահը—անհեթեթ,
 95 Անմիտ մի ղիտոնանս,—արեւելյան
 Այդ նայերի նման տխուր և ինքնուրույն.
 Եվ զհոլի նման՝ այդ նայերին
 Եվ երազին նրանց—անհաբիր...

...Ամենախոր, սակայն, զեղեցկությունը այդ
 100 Տարօրինակ թաղման լաւիորի—
 Այն մի քանի մարդիկ և մի երկու
 Ցնցոտիներ հաղած կտնայք էին,
 Որ ընթանում էին արեւելյան
 Նվազախումբ կազմող մարդկանց անոթիմ,
 105 Խառնիխուռն խմբի հտեկց—
 Եվ զժվար էր ջոկել, կամ հասկանալ,
 Թե արդյոք ո՞ր կնոջ, կամ ո՞ր մարդու
 Հարազատն է տարվում հանգստարան...
 Գորշ հնամաշ շորեր հազած < >

110 < >
 [.] Դեմքով արհեստավորներ
 Ընդամենը մի յոթ կամ ութ հոգի՝
 Իրենց կանանց խմբի հետ միասին...
 < >

115 Տարօրինակ թաղում

Կար անսահման

Մի թովշություն, լռին, անգութ, խաղաղ,
 Տարօրինակ հանդիստ ու ներամփոփ
 120 Մի դառնություն անել այդ թաղման մեջ—
 Ի՞նչն էր այդքան գերող, այդքան ներքուստ
 Ինձ թախիծով անհուն համակող
 Այդ մենակյաց, խղճուկ, տարօրինակ թաղման
 Զարմանալի անեղբ այդ թափորում...
 125 Թերևս ա՞յն, որ այդ թափորն ամբողջ՝
 Անօգնական մարդկանց այդ խղճալի,

Այդ անհարիր թափօրը,— և դագաղի
Կափարիչը տանող մշակը գորշ,

Եւ թիթեղյա ձայնով < >

130 Հին սալակին լծված փոքրամարմին այդ ձին,

Եւ փայտաշեն դագաղը, և նրա մեջ՝
Ողորմելի, շնչին ծաղիկներով ծածկած
Եւ դաշտերի ձրի կանաչով

Այդ անծանոթ մեռելը,— և վերջապես

135 Արեւելյան անդուռն նվազախմբի

Ողորմելի քալերիդը մահու,—

Եւ—այդ ամբողջ բույլին իբրեւ պսակ՝

Արհեստավոր մարդկանց փոքրաքանակ այդ խումբը՝

Ընդամենը մի յոթ, կամ ութ մարդ,—

140 Ահաւասիկ ամբողջ այս թափօրի այդքան

Ողորմելի, անօդ, ինքնամփոփ

Մենակությունը չէ՞ր, այդ չէ՞ր արդյոք,—

Որ ինձ թովե՞ց այնքան և ստիպեց

Որ ես զրեմ տողերն այս դառնաթախիծ...

145 Այն չէ՞ր, այն չէ՞ր արդյոք, ո՞վ հոգնաբեկ սիրտ,

Այդ թափօրի, այդ խեղճ թաղման երթի

Ողջ պատկերում այնքան քեզ հմայիչ—

< >

Նախանձելի թաղում... Այդպես, օ, սիրտ իմ,

150 Իսկուղեի, որ քեզ մի իրիկուն տանեն

Այս հարազատ, ծանոթ այս փողոցով,

Այս տների միջով, ուր կատուներն անգամ

Քեզ ճանաչում են... օ՛, երջանկություն

Արժանանալ ամբո՞ղջ, ամբո՞ղջ կյանքում քո ողջ

155 Աշխարհային երթում անիմաց

< >

Դեպի հանգստարան

.

.

160 Տո՛ւր ինձ, երկինք.

Այդպիսի մահ

Եւ այդպիսի թաղում

.
.

17. Տ. 1936, Երևան

Երբ բարձրանում էր նա վեր,—
Լռություն էր դարձյալ,—
Բայց երբ հասավ նա և՛ վեհ՝
5 Այդ վանքի դեմ քարացավ,—
Անհունացավ, խորացավ
Լռությունն հանկարծ,—
Եվ նա մնաց քարացած
Լռության մեջ անծայր։—
10 Շունչը պահեց՝ շրջական
Անհունացավ,— մինչև՝
Լուռ դիտելով մերձական՝
Ծերունին շնչեց։—
Եվ՝ շնչի պես կենդանի,
15 Բայց խո՛ր առավել,—
Հանկարծ դարձավ ընտանի
Լռությունը վեհ։—
Մոտենում է նա հանդարտ՝
Հեռվից՝ վանքի մուտքին,—
20 Միշտ հայացքով անթարթ,
Ինչ-որ կորած հետքի
Հետապնդող անաչլաչ
Մարդու նման լուռ,—
Եվ քարանում է դարձյալ

- 25 Մուտքի հանդեպ անդուռ:—
 Դուռն է նայում նրան՝ կույր,
 Աչքի նման տնքիք,—
 Հին գաղտնիքի նման խոր,
 Կամ հեռավոր ճամփի,—
- 30 Ուղին այդ հին, ինչպես երդ,
 Կամ մանկութուն պայծառ,—
 Որ մարդ անցել է մի օր,
 Բայց՝ կարոտով հառնած՝
 Ցանկացել է նորից նոր
- 35 Ես վերադառնալ,—
 Ճանապարհն այդ, ինչպես երդ՝
 Մանկության պես պայծառ,—
 Ձի՛ պատահել դեռ երբեք,
 Որ բաց լինի դարձյալ...
- 40 Կանգնած մուտքից դեռ հեռու,—
 Չկամելով կարծես
 Դեռ հարազատ բերեում
 Տեսնել մահվան քերծեր,—
 Չկամելով դեռ բանալ
- 45 Կարծես՝ երկար-երկար
 Տարիներով երազյալ
 Դուռ մի՛ նիզով երկաթ,—
 Կանգնում է նա մուտքից դեռ
 Բավականին հեռու,—
- 50 Եվ սկսում է դիտել՝
 Հին խոհն աչքերում:—

 Կանգնած մուտքից դեռ հեռու՝
 Մոտ տասն քայլաչափ՝
- 55 Նա կարծես միտքն է բերում
 Մի անհաղորդ անցյալ...
 Դիմքով խաղա՛ղ, սակայն միշտ,
 Ճակատին՝ լուռ խոհ,—
 Որ դարձրնում է խիստ

- 60 Դեմքը նրա խոր,—
Դիտում է դեռ ընդհանուր
Տեսքը մուտքի,—
Կարծես տեղ է ընթանում
Հետեւելով հետքի...
- 65 Զննում է նա հայացքով
Յուրաքանչյուր քար,—
Քերում է նա կարծես խոր,
Տարիներով երկար
Դեմքի վրա մի ծանոթ
- 70 Նստած փռչի անհուշ,—
Եվ լուսե ցող է ցանում
Իր հայացքով անհուն։—
Դիտում է նա լուռ, երկա՛ր,
Ընդհանուր դեմքը վանքի,—
- 75 Զննում ամեն մի քար, ինչպես
Հարադատ դեմքի,—
Զի՛ վրիպում ոչինչ
Աչքից նրա լուրջ,—
Դեմքը խաղաղ է ու ջինջ,
- 80 Ինչպես լիճ—թեկուզ...
Երկա՛ր, երկա՛ր է նայում՝
Կարծես՝ վերացած՝
Դեմք է հիշում հմայուն,
Վաղո՛ւց մոռացած։—
- 85 Վերականգնում է կարծես
Ինչ-որ ձեռքով եղծած՝
Մի ձեռագիր՝ գրված դեռ
Գրերով երկաթ...
Մի ձեռագիր, որ մանկուց
- 90 Սերտել է անգիր,—
Բայց մոռացել է անգութ
Փորձանքներում կյանքի։—
Հառելով միտքը մի պահ
Մուտքի խավարին,—

- 95 Դիտում է լուռ նա ապա
 Դռան կամարին
 Մի ժամանակ քանդակած
 Գրերն երկաթագիր,
 Որ չեն, կարծես, ենթակա,
 100 Ո՛չ մի ավերմունքի:—
 Երկաթագիր գրերի
 Իմաստն անեղերք,—
 Որ աշխարհում չի՞ քերի
 Եվ ո՛չ մի շար ձեռք:—
 105 Եվ գրերից հնամյա՝
 Քանդակված վաղուց,—
 Կարծես ձեռքով անմահ,
 Առաքված վերուստ,—
 Շունչ է իջնում կարծես գո՛ւ՝
 110 Հարազատ ու անհուն,—
 Հոգնավաստակ, հոգնախոհ
 Դեմքին ծերունու:—
 Հառում է նա ապա խոր
 Հայացքը՝ վեր,
 115 Դեպի գմբեթը, որ
 Խոյանում է դեռ:—
 Խաչակնքում է անեղր
 Խաղաղությամբ՝ վանքը հին,—
 Եվ՝ լուռ մտնում է ներս՝
 120 Խոր երկյուղանք դեմքին:—*
 < >
 < >
 Գետնատարած, ծնկաշոք,
 Դեռ ամալի վանքի
 125 Հին քարերի վրա շոր,
 Խոր խավարում, հանդիստ՝
 Զհավաքած, շմաքրած,

* Ձեռագրի այս մասում պակասում է մեկ թերթիկ:

- Մութ խորանի դեմ՝
 Վտիտ լույսով առկայծ
 130 Խեղճ կանթեղի հանդեպ,—
 Անեղրակա՜ն, անսպառ
 Իր հավատի ճենճով
 Խնկելով դո՛հ հանցապարտ՝
 Արարչական շնչով՝
 135 Ե՛վ աշխարհին մեղսական,
 Եվ՝ զարհուրյալ, նոխազ
 Ժողովրդին իր սակալ--
 Կյանք պարգեռող, անհաս,—
 Իր անսկիզբ Աստըծուն,
 140 Իր Արարչին անվերջ,—
 Ե՛վ ողորմած, և՛ լեցուն
 Գորովանքով անեղր,—
 Իր անսահման, անհատնում,
 Մշտընջենական,
 145 Անհոգնաբեկ, անդուլ,
 Սկզբնական, վերջնական,—
 Ժամանակի՛ց, սահմանից,
 Տիեզերքից՝ անհուն,—
 Ոչնչության, մահի
 150 Զգետնողին անանուն,—
 Նայիրական Արարչին՝
 Նարեկացու երգած,—
 Խնկելով հուրն իր ճղճիմ
 Ոգու աներկբա,—
 155 Բարձրանում է հաղորդյալ,
 Լուսավորյալ արդեն,—
 Իբրև վկա՝ արդար—
 Ծերունին պարթև—
 Եվ հավատքով խո՞ր, զեղուն,
 160 Իր հավատքով անմահ,—
 Հանում է նա մաղեղեն
 Մաղախն ուսից իր նաւ—

- Հանում է նա մաղախից,—
 Վաղուց հատյալ
 165 Եղեգնածայր մի գրիչ,—
 Մագաղաթյա մի մատյան։—
 Արձակելով ապա իր
 Մեջքից ճամփորդի՝
 Մի մաղապուրծ, փոքրիկ
 170 Այծի մորթի,—
 Փռում է սուրբ ծերունին
 Մութ անկյունում վանքի,—
 Եւ նստելով իր այդ հին
 Մորթու վրա հանգիստ,—
 175 Ճրագուե մի վտիտ
 Լույսի ներքո շնչին,—
 Ճակատին խոհ մահատիպ,
 Դեմքն՝ անայլալ ու ջինջ,—
 Դնում է իր հնամյա
 180 Մատյանը ծնկին,—
 Եւ գրիչով եղեգյա,
 Անըշտապ, հանգիստ,—
 Սկսում է նա դարձյալ
 Անցած օրերի
 185 Փորձություններն անծայր՝
 Անհույզ առնել գրի։—
 Ննջեցյալից—ննջեցյալ
 Ինչպես բուրվառ շրջի,—
 Նա սկսում է անցյալ
 190 Փորձությունից վերջին։—
 Ինչպես սաղմոս՝ ասացվող
 Ննջեցյալից-ննջեցյալ,—
 Կարդում է նա մտախոհ
 Վերջին աղետն անցյալ,—
 195 Եւ այնտեղից՝ երկաթյա
 Վերջին հենց գրից,—

- Վերջին տողից ընդհատյալ՝
 Տասնամյակներ անց՝ նորից,—
 Շարունակում է գրել
 200 Վկան անայլայլ,—
 Նո՛ւյն պատմությունն հորինել,
 Նո՛ւյն գրերով դարձյալ:—
 Վկայությունք անհամար
 Փորձությանց մեր հին
 205 Ժողովրդի՝ վտարված
 Ձեռամբ սրովն նեոխ...
 Սրածություն ամբարիշտ,
 Կոտորած մանկանց,
 Սով և երաշտ ավերիչ,
 210 Խավարումներ հանկարծ...
 Խավարումներ արևի,
 Խավարումներ լուսնի,—
 Ժանտաշունչ հողմ հարավից,
 Որ շյուղ չբուսնի...
 215 Գիսավոր աստղ, և կարկուտ
 Հրեղեն ու քարե,—
 Միաչք մանկունք տասերկու՝
 Ծնյալ ի մի մորե...
 Եվ եղիցի ընդհանուր
 220 Սրածություն ահեղ,—
 Եվ գերություն պատանու,
 Եվ կուսանաց անեղծ...
 Մառ անասլատ դարձած
 Ե՛վ լեռ, և՛ հովիտ,—
 225 Մահու պատան հագյալ,—
 Ի միասին արածած—
 Ե՛վ հոտ, և՛ հովիվ...
 Եվ գյուղ, և հանդ՝ ամայի,
 Եվ տեսի ժանտ մի մահիկ՝
 230 Յերեկով ծագյալ...

< >
 < >*

- 235 Եւ կրեցինք նեղություն,
 Եւ փորձություն բազում,—
 Եւ դիւային զեխություն,
 Եւ, իբր անասուն,—
 Սրածության, ավարի
 Ահից ցիրուցան—
 Ընկած լեռներ ամեհի,
 240 Քարանձաւ ու կածան,—
 Իբրեւ դադան ամեհի,—
 Կերանք իրար միս,—
 Կորցրինք դեմք մարդկային,
 Հողի ու մարմին...
 245 Տեսի մանկտիւնք անբան
 Ոչխարների հոտ,—
 Եւ շարժւեցին շորեքթաթ
 Արածելով խոտ:—
 Արածեցին իբրեւ ստոր
 250 Կենդանական դարմ—
 Եւ մանուկները նոր
 Մայրերի հետ հաւասար:—
 Եւ ծնողներից բանական
 Հողի արարչային
 255 Թերի՜ սերունդ անադան
 Եւ եղև վերջ անհույս...

.

- Տարիներով բաղմաթիւ
 260 Ամայացած վանքում
 Լուսաւորւած մի վտիտ
 Մոմե լույսով,— անքուն,—

* Պակասում են տողեր

- Ծալապատիկ նստած սե
 Մորթու վրա շոր,—
 265 Ծնկին դրած մատչանում,
 Եղեգնյա գրչով,—
 Մագաղաթի վրա ջինջ
 Դրոշմելով անվերջ
 Մագաղաթյա, անջինջ
 270 Երկաթագրեր,—
 Ոճով խաղա՞ղ, անկիրք, վեհ,
 Խոսքով նայիրական,—
 Պատմությունն է գրում մեր
 Այդ ծերունի վկան...
 275 Երկա՛ր-Երկա՛ր, զիշերվա
 Լռության մեջ խոր,—
 Դեմքին՝ վճիռ աներկբա,
 Անեղծելի խոհ,—
 Եվ անարատ, անաղարտ
 280 Ոգով վկայի,—
 Օվկիանի պես խաղաղ,
 Եվ վե՛ր մարդկային
 Վրդովմունքից ամենայն,—
 Անըշտապ, հանդիստ—
 285 Գիրքն է թերթում նա ունայն
 Մարդկային կյանքի—
 Խորասուզված իր անեղբ
 Մտքի օվկիանում,—
 Օրերի վեպն է անէ
 290 Նա բառ-առ-բառ հանում,—
 Եվ անվրդով, հանդարտ,
 Նո՛ւյն անըշտապ երթով,—
 Մագաղաթի վրա նա
 Դրոշմում է հերթով—
 295 Օվկիանի նման խոր
 Մտքի անհունից,—
 Հանում է հար, նորից-նոր,—

- Կոտորածի, արյունի,—
 Հալածանքի, գերության,
 300 Սրածության անվերջ
 Պատմություններ հավիտյան,—
 Եվ՝ տողից-տող,— էջից-էջ,—
 Նո՛ւյն անալալը, անվրդով
 Դեմքով վկայի,—
 305 Պատմում է նա հերթով
 Սերունդներին դալիք...
 Դրոշմում է ապագա
 Սերունդների համար նա,
 Նրանց, որ դեռ պիտի գան
 310 Եվ՝ դարերից հառնած՝
 Իր մատյանի այս ամէ
 Մագաղաթյա էջերից,
 Իր երկաթյա, անեղծ
 Ֆուրաքանչյուր գրից,—
 315 Զարհուրանքով իմանան,
 Իբրեւ սերունդ նորոգ,—
 Պատմությունը հնամյա
 «Նախնյաց մերոց»:
 * * * * *
 320 * * * * *
 Հատնում է լուսը մոմի,
 Սկսում է թարթել:—
 Զովը լուսադեմի
 Շատ հեռու չէ արդեն:—
 325 Եվ մզլահամ խավարում
 Ամայի վանքի
 Աչքն հաղիվ է նշմարում
 Երբ խավարի արանքից—
 Ինչ-որ՝ թանձր՝ ալելիի,
 330 Ալելի՛ քան սև—
 Սյունահաման ձևերի
 Խտացումներ անձև,—

- Ընդհատում է ծերունին
 Իր աշխատանքն արդար,—
 335 Եւ՛ հառելով խորանին
 Հայացքն անթարթ,—
 Ունկընդրում է՝ անեղծ
 Իր լսելիքն հառած,—
 Կարծես հսկում է այնտեղ
 340 Ինչ-որ արարած։—
 Խաչակընքում է խաղաղ
 Նա դեմքն անայլայլ,—
 Իբր առաքյալ անաղարտ,
 Որ՝ արգահատյալ
 345 Իր հանճարի, իր նսեմ
 Կարողությանց շափով,—
 Կատարել է վսեմ
 Կամքն Արարչագործ...
 Հետո գոցում է գրած
 350 Մատչանն իր <1 անընթ. բառ>
 Եւ ճակատին նրա
 Իջնում է զո՛ւ մի հանգիստ...
 Երբ բարձրանում է պարթև
 Ծերունին ոտքի,—
 355 Խոնջացյալ մարդ է արդեն՝
 Հոգնած աղոթքից։—
 Կորանում է հանկարծ վեհ
 Նրա հասակն այնպե՛ս,—
 Եւ ճակատին անդամ—սև
 360 Նստում են ամպեր։—
 Մա՛րդ է արդեն ծերունին
 Հոգնած, վաստակած,—
 Որ մաղախից ահա հին
 Հանում է քիչ հաց...
 365 Որբա՛ն է այս ծերունին
 Կյանքում տառապել,—
 Տառապանքն ի՛նքը լինի

- կարծես հարատև։—
 Եվ կարող է արդյոք մարդ
 370 լինել այսքան ծեր,—
 Արդյոք ինչու համար
 Այսքան կռաքել—
 Այսքան կորովել է խոնջած
 Մեջքն անօգնական
 375 Տեսած լոկ մահու տանջանք
 Այս դեմքն անազան...
 Ճակատին—խոր խորշոմներ,
 Դեմքը—մի բուռ կնճիռ,—
 Մահվան շունչն է դրոշմել
 380 Անգամ քթի, ականջի,—
 Եվ մատների արանքում,
 Եվ աչքերի եզրերին,—
 Մաշառուտներ դեղնագույն,
 Զարհուրելի մաղերի...
 385 Հաղարամյա զառամյալ՝
 Արարչական գթով—
 Կարծես Մեռյալ է անմահ—
 Նայիրական քթով...
 Ճակատը նեղ, փորփրած,
 390 Մաշկը՝ հողագույն,—
 Աչքերը՝ խոր փորած՝
 Մահվան նաշեր են երկու,—
 Եվ ձեռքերը դողդոջուն,
 Որոնցով ահա
 395 Մաղախից հաց է հանում՝
 Ով գիտե՞—ե՞րբ պահած,—
 Այդ ուորուն, երկար
 Հաղարամյա մորմի
 Ճանկերի պես ներկած
 400 Մաղով հողակարմիր,—
 Զարհուրելի դողդոջ
 Զեռքերն ահադին,—

- Եւ ըերանի խոտոշն
 Այդ աղերսագին,
 405 Որ դառամյալ, բայց եղի
 Ազահությամբ առես
 Ահա ծամում է խեղճ
 Հացի կտորը սե,—
 Վերջապես,— ողջ իր խեղճ
 410 Կերպարանքով,— վանքի
 Մով անկյունում՝ ահեղ
 Հոգնություն դեմքին,—
 Չոր քարերին փռած
 Այծի մորթու վրա,
 415 Իր մողախի առաջ
 Կարծես ծնրադրած,—
 Այդ դառամյալ, դողդոջ
 Ճգնալորը կուլիկ,
 Մամի լույսով աղոտ
 420 Լուսավորւած հաղիւթ,—
 Հողանման, անմարս
 Հացն իր շաապ ծամող,—
 Կարծես մահն է անմահ՝
 Ամենայն կյանք ծնող,—
 425 Միթե վկա՞ն է այն՝
 Եւ փառահեղ, և վեհ,—
 Որ՝ քիչ առաջ դեռ՝ լայն
 Ճակատին խոհ անէ,—
 Այնքա՞ն խաղաղ, հանգիստ
 430 Օվկիանի՞ պես խոր,—
 Գիրքն էր թերթում կյանքի՝
 Դեմքին անհուն խոհ...

* * * * *
 * * * * *

- 435 Արդեն հատնող մամի
 Դողդոջ լույսով ողող,
 Հոգնած մի ծերունի,

- Զառամ, ինչպէս հող,—
 Հաղարամյա զառամ
 440 Կյանքի նման կորւած,—
 Հողի բերանն առած
 Մի կտոր հաց,—
 Անասնատիտ, ահեղ,
 Որպէս զառամ մի գայլ,—
 445 Եւ մոլուցքով մի խեղճ,
 Եւ մոլուցքով ազահ,—
 Մամում է հացն իր սև,
 Հացն հանապաղօրյա,
 Եւ շմարած նսեմ
 450 Կույսը մոմի դեռ ողջ,—
 Կուլ է տալիս շտապով
 Վերջին պատառը շոր,—
 Եւ սրբում է ափով
 Բերանն իր տոչոր։—
 455 Խաչակնքում է նորից
 Դեմքը՝ խաղաղած,—
 Եւ հանելով ջրի
 Գամբ մաղախից,—
 Խմում է՝ շուրթը դալի
 460 Հսկած իր շրթերին՝
 Զորն իբրև ցոլ հիրավի,
 Իջած եթերից։—
 Խմում է շունչ առնելով՝
 Նա կում-առ-կում, երկար,—
 465 Աչքերը՝ փակ՝ հառելով
 Ինչ-որ ուժի ներկա։—
 Եւ, հագեցած, տնքալով,
 Բարձրանում է նա վեր,—
 Կորաքամակ ու հլու
 470 Հառաչելով՝ ծեր,
 Զարհուրելի՝ զառամյալ,
 Մեջքը պահած հաղիւ,

Կարծես աշխարհն համայն
 Մանրացել է կուզին:—
 475 Հավաքում է դողդոջ, թույլ
 Ձեռքերով մի կողմ—
 Մաղե մաղախն ու յուր
 Մնացած ինչքը ողջ:
 Թափ է տալիս ապա խեղճ
 480 Այծի մորթին տակի,—
 Եվ հանելով մաղեղեն
 Քղամիդն հագի,—

ՊՈՆՄ ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Երազների մասին

1

Զարմանալի շփոթ ու անհեթեթ, ու մութ
Ես մի երազ տեսա այս երեկո հանկարծ:—
Ո՛չ թե երազ էր այդ, այլ էապես մի մութ
Զառանցական տեսիլ, կամ հոգևոր արկած,
5 Որ ապրեցի կարծես կախարդական քնում,
Աչքերըս բաց, անխոհ, կիսարթըմնի պառկած
Իմ սենյակում, ինչպես սովորաբար, հանգիստ,—
Հնտեկացած արդեն այս արթըմնի կյանքին:—

2

Արդեն վաղուց է, որ ես մատնված եմ այս
10 Զառանցանքի նման անիրական կյանքին:—
Եվ, իողի նման ծալապատիկ նստած՝
Վարժեցնում եմ ոգիս հայեցումի անկիրք...
Պարզ՝ ստիպում եմ ինձ՝ կամքիս ուժին վստահ՝
Ճաշակելու համար անեղրական հանգիստ,—
15 Ինչպես որ այդ հնդիկ իողին է վայել—
Իմ սեփական պորտին՝ լուռ՝ ժամերով նայել...

3

Եվ ի՞նչ:— Հասնո՞ւմ եմ ես երանության արդյոք,—
Թե՞— ղղվելով պորտիս չքնաղազեղ սեսքից—
Նզովելով ոգու ստրկության արդյունք

20 Հանդիսացող ամեն վերացական հանգիստ,—
Հոնդալով, խնդուն նետելով դեն անթուլ
Երանությունն հոգու,— հղում եմ հիմն անդին
Բարիքներին կյանքի, որ մարմնական, շարժուն—
Վառվում, կիզվում են վառ ու վառվելով կորչում...

4

25 Ավա՛ղ—որքան էլ ինձ և՛ հարազատ, և՛ մոտ,
Եվ ըղձալի է լոկ այս բռնկումն անդին,
Որ ապրելու միակ ձևն ու իմաստն է հար,
Միակ ընթացքը թեժ դեռ կենդանի կյանքի,—
Բայց, մատնված բախտի քմհաճությամբ հիմար՝
30 Այս մենությանն անծայր, այս վիճակին անկիրք,—
Խողխողելով ոգուս հանդգնությունն հախուռն—
Ընտելացա ուրիշ մոլեգնություն մի խուլ...

5

Օ՛, անհեթեթ իմ բախտ, Բեհեշբուդի նյութած—
Իմ հորոսկոպ մթին, իմ դիցուհի անքիթ...
35 Միաչքանի իմ կուռք՝ Կալկաթայում դտած,—
Իմ մա՛հ, իմ մա՛ռ, իմ Մուրա՛—Մուա՛—Ճակատագիր...
Ավա՛ղ, ապողոնյան ոչ թե վճիտ իմաստ,—
Տախտակներիդ վրա, այլև շնչին մի դիր
Հելլենական—չկար... Այլ նշաններ կոպիտ—
40 Ծուռն՝ հետքերի նման կույր դիցուհու բոպիկ...

6

Բայց ոչ... Ների՛ր ինձ, ո՛վ իմ անժաման ընկեր,
Իմ սիրուհի, իմ քույր, իմ հրադանք անեղծ...
Ողջունեցիր դու ինձ, ինչպես լուսաստղը ջեռ,
Քույր Դիանի պայծառ՝ արծաթաղօծ աղեղ
45 Եվ ոսկե նետ ձեռիդ՝ որս շտեպած ու դեռ
Նոր դաշտավայր ելած, ձույլ կոնքերով ու նեղ,
Տղայական մարմնով մի մանկամարդ նրբին,
Հուսաթաթախ, ինչպես աստեղահե արփին...

- Այո՛... Որքան էլ ես քեզ նշուեմ՝ հիմար
 50 Կամ անճարակ մարդկանց հերյուրանքից ղղլած,—
 Սակայն հո չե՞մ կարող ես մի ելի նման
 Անգիտաբար լիզել իմ կողերին քսած
 Ամեն կալի՞ճ ու ցեխ,—կամ <1 անընթ. բառ> համար
 Անմտորեն փնշալ, հին թելերից հյուսված
 55 Երեսն ի վայր կախված չոր ծոպերի փնջին,
 Որ պաշտպանում են դեմքն երամենների ճանճի...

- Ո՛չ, անհատակ իմ բախտ,— դու գեղեցիկ էիր,
 Դու բարձրացար, ինչպես արծաթացուլ, զուլալ,—
 Այգաբացի աստղիկ,— և ըզմանքների բերիլ,
 60 Եվ կարոտի վարդեր, և ադամանդ ու լալ
 Ծրջանկության, փառքի, երազանքի վերին,
 Եվ սկզբում չկար անգամ չնչին քուլա
 Հորիզոնում քո ջինջ, անեղրական, կապույտ,—
 Երգըդ երբ նո՛ր էր դեռ փառքի կամար կապում...

- Խնչ անելի սակայն, անօգնական իմ սեր,
 Նայիրական իմ երգ, եղերական իմ բախտ,—
 Որ նախատինք թվաց սյունհոդոսին այն սե,
 Եվ սինկլիտին նսեմ— իմ ծառացումն այդ վաղ,—
 Եվ աճեցիր որքան ու խոյացար դու վեր—
 70 Այնքան դժնի դարձար շնորհներից անկախ,
 Ծագման տեղից բխող իրավունքով վերին
 Քանքարազուրկ մարդկանց այդ եղի ոհմակներին...

- Բայց դու ինչքան անդետ, ու միամիտ, ու խեղճ,
 Ու բանաստեղծ էիր, բա՛խտ, երկնայի՛ն իմ քույր...
 75 Դու հավատում էիր երգիդ ուժին անեղծ,

Եվ երգերով միայն, հրապույրով մաքուր
Ընդդիմանում նոցա հերյուրանքին ու եղկ
Քամբասանքին,— անգամ, թե բացարձակ, թե խուլ
Խլուրդային, անկանգ արշաւանքը նոցա
80 Համարում քար՝ դեպի արեգակը զցած...

<1937, մարտ>

ԻՄ ԼԵՐԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

Քառասնամյա կյանքի քարն ուսերիս վրա,
Արարչական գործիս անագորուն կեսին
Հղում եմ Քեզ կրկին ահալասիկ ես իմ
Խոհն անտրտունջ երթիս՝ աղսթքը իմ լերան:

Քե՛զ, ո՛վ Բաշխող խոհի և շնորհող եռանդ,
Քեզ՝ Տվողիդ հանճար, և՛ ինքնություն, և՛ ձիրք.—
Դու՛ տարփուհուն պարող, շնորհք՝ բանաստեղծին,
Որ բարբառեն բանիվ և գեղգեղեն ձեռամբ...

Շնորհապարտ եմ, Տե՛ր, ինձ լիաբուռ ձոնած
Շնորհների համար և ձիրքերի անեղծ,—
Որ կոչեցիր երգիչ ու բանաստեղծ
Նվիրեցիր տավրիղ և էվոլյան քնար...

Շնորհապարտ եմ, Տե՛ր, ես առավել սակայն,
Որ կոչեցիր դու ինձ ոչ սոսկական քերթող,—
Այլև ասպետ, և պիտ, և զինակիր
Նվ սերմնացան աննինջ՝ դժնի ժամանակի:

* * *

Իբր աղամանդ մաքուր տառապանքով թրծած,
Պայծառացավ նա հար՝ և կարծրացավ անվերջ,
Հայրենական հողում որքան ապաքինվեց՝
Ստրկության դժնի կոշկոճներով քերծած:—

Ո՛վ Տեր, գիտե՛ս, որ այս հողն հողեր ցողող
Իբր հայրենի հողի վաղվաղակի մշակ—
Դեմքիս հաղարամյա հալածանքի նշան՝
Հերկէ՛ եմ հերկել խոսքի ադամանդյա խոփով...

Գիտես, որ հար՝ ելած նախքան լուսաստղը վաղ՝
Ինքըս՝ ողով անխոնջ լծված իբր համր եղ՝
Խոփն եմ քաշել խոհիս—և ինձ հենց ինքըս ես
Խարաղանել խստիւլ, որ չընթանամ դանդաղ,—

Եվ վաստակել եմ մինչ ուշ գիշեր խրթին,
Մինչև վերջին կաթիլն առօրյական ուժիս,—
Ապա քնել եմ ես դաշտում քնով ուշիմ,
Որ լուսաստղից առաջ—կրկին ելնեմ երթի։—

Սակայն գիտես դու, Տեր, որ ոչ ինձ լուծիդ
Ծանրությունն է [.] ընկճել .
Ոչ զեփյուռը շնչով շոյել է դեմքիս վճիռ
Զովացուցիչ քրտինքը—իբրև բալլամ—

Օ, ո՛չ.— դու չե՛ս լսել երբեք արտունջը իմ,
Ոչ հողնության, ոչ չար հերյուրանքի հանդեպ.
Քեկուղ իջել են ծանր, օրհասական ամպեր
Իմ ռսերին խոնջած և անտերունջ շնչին...

Ինձ չի՛ ընկճել երբեք և ո՛չ մի ծանր քար,
Եվ ոչ մի սև կոշկոճ՝ ընկած խոփիս առջև.—
Ես չեմ շեղվել երբեք,— երբեք հտ չեմ դարձել
Ակոսներից երկար, և՛ քարքարոտ, և՛ դար։—

Ես չեմ շեղել երբեք հերկն հայրենի Խոհի,—
Եվ հանդուրժել, որ բյուր սերունդների հերկած
Հին զրքերում մնա անգամ չնչին մի քար
Նետված օտար ձեռքով, որ խարանեկ Ուղին...

Եվ մառախուղ, և մեղ, և կողմերից օտար
Հոնդալով թռչող ոչ ընչաշունչ քամի,—
Եվ վալրենի վրեժ դժնի բարեկամի,
Եվ ոսոխի ժանիք արյունոտած—

Հեղեղատներ՝ հանկարծ հայրենական հողի
Անդաստաններն համայն հեղեղատող,—
Ջեն ընդհատել երբեք այս Տրնուլյունն անդու
Հաղարամյա արյամբ սրբազործված խոհի...

Եվ դու, ով իմ Տեր, որ չնայած անվերջ,
Անհատների, նորանոր, որումային ձիրքով՝
Զարհուրելի կենսունակ, ինչպես անհուն ձեռքով
Աղետալի բեղմնավայամբ ցանված որոմ անկեղ,

Յուրաքանչյուր անարատ բողբոջի կողքին,
Ահ, որսլիսի ամենի, անմարելի խանդով
Հորնդում են, բաղմանում ու բաղմանում անթիվ
Իրարամերժ սաղմերն այս սե—դժնի դժոխքի...

Եվ այն գիտես, ով Տեր, դու, որ որոմն անցան՝
Սաղմն անմշակ այդ սերմի՝ հրի պես լափող,—
Ինչպես մորեխ ինքնակեր՝ զարհուրելի թափով
Բաղմանալով, լափելով սերունդների անծայր,

Անխղելի տրնուլյամբ՝ հերկում միկնույն՝
Ամենօրյա, սոլնջյան աշխատանքով ցանած
Բերբն անաղարտ,— խժռելով դեռ նորընծա կանաչ,
Անդամ արմատ ձգած պիրկ շյուղեր ինքնահուն,—

Հրկիլելով, խանձելով, իբր անխորհուրդ հրդեհ—
Հաղարամյա մեր ցանի բերքն այսօրվա կանաչ,—
Հրկիլելով անդամ մեր երգն այսօրվա անհաս,
Ողջ կենսաբաղձ մի սերունդ՝ սեղ նորածիլ իբրե հեռ,—

Միենո՛ւյնն է, ո՛վ Տեր, հանճարաւոր անմահ,—
Ո՛վ ինձ խորհուրդ պարգևող և անխորտակ ոգի,—
Զրահաւոր քո տւած իմաստութեամբ՝ գիտեմ,
Որ՝ ինչպես բոց ինքնաշափ՝ ընդերքներին անմաս,—

Ինչպես երեկ, ինչպես միշտ՝ չգտնելով շուրջն իրենց
Հեշտ, դուրակեղ ոչ մի շուղ ալեւս կենդանի,—
Լափիլիղելու են իրենց զարհուրելի խանդով
Եւ մոխրացած՝ < > հողն հայրենի

Թեկուղ անինչ իմ ոգին երբեմնակի բեկւած՝
Թողած ակոս, թողած հերկ, թողած հաղարամյա,
Անձկալի տքնությունն—իր հին, դառամյալ
Ողբն է հյուսել՝ սգալով կարոտն աներկբա,—

Շնորհակալ եմ, Տեր, ինձ շնորհած անմահ
Իմաստութեան համար այն՝ զրահաւոր, որով՝
Կարողացել եմ տեսնել, թե ծիլ, թե որոմ,—
Եւ սնել ծիլ բաղմաթիւ՝ ուժերին անմարս...

ԻՄ ԼԵՐԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

Իմ հանճարի անցած շարշարանաց լերան
Եվ դժվարին, և դառն ճանապարհի կեսին—
Ահա հղում եմ քեզ խեղճ աղոթքը ես իմ,—
Ո՛վ Առաջնորդ ու Տեր հողիներին մեր այն,
Որք—կկերտեն ոգով և որք «կերգեն ձեռամբ...»

Ո՛վ Առաջնորդ ու Տեր ու մեծագույն վարպետ
Տիեզերքում սփռած բազմաբազում—
Եվ աշխարհում, կյանքում, և երազում
Մարմնավորված ողի և կերպարանք տարբեր—

Յուրաքանչյուր շնչին սաղմնավորման անգամ
Զև ինքնություն տվող և ինքնության պատկեր,—
Արարչագործ կամքի ո՛վ անհատնում < >

Ո՛չ քաղցրություն եմ հալցում ես քեզնից, Տեր՝
Իմ դառնության բաժակին խառնելու հաշիշ,—
Ոչ զորավիգ՝ տեղերի հանդեպ ամբարիշտ,
Որ ինձ խոցել են անվերջ և խոցոտում են դեռ,—

Ոչ բալասան եմ ուզում՝ վերքերին իմ սև,
Բազմաշարշար իմ մարմնին՝ զարկված ամենքից,—

Ո՛չ ստութեան, պղծութեան և քսութեան պիղծ
Նիդակներով ծակոտած իմ կողերին դեզ.—

Ո՛չ չեմ սարսում արտաքին և ոչ մի ուժից,—
Եվ ոչ դրսից ինձ դաժեր նյութազներից նոր,—
Բարձր է անպարտ իմ ոգին և զրահավոր
Ամենայն ուժ արտաքին դարձնելու փոշի:

Ո՛չ ես հիմա, ոչ առաջ իմ վերքերի վրա
Ուժ չեմ հայցում, չեմ հայցել և չեմ հայցի երբեք,—
Իմ մարմնական տոգորման, ողջակիզման դեմ,
Ես—ի՛նքս եմ իմ դեմ—ո՛վ Տեր,— հայցում զրահ...

* * *

Ալեկոծվող իմ ոգու այս խորքն անարև՝
Անքննելի ինքնություն այս ակունքներն անտես,
Այս պղպջումն՝ ինքնաբուխ ջերմուկների հրկիզ
Տո՛ւր զսրություն կաշկանդել կամքով հանճարեղ:

Տո՛ւր զսրություն ազատվել աննինջ աղետից,
Անժամանակ, անկապան ոգևորության
Բանտել՝ անդու տրտության անկիրք զսրությամբ՝
Կոփել կայուն գիտության գրանիտյա գետին:—

Տո՛ւր զսրություն՝ ազատվել աննինջ աղետից՝
Հեղեղումից ձյունների դարնանային անտես,
Կածաններից, ուղիներից, առուններից այն նեղ
Շանդագին հորդացող պղտոր հեղեղի

Բարիքներից աննախորդ ու աննախընթաց,—
Բարձունքներից այն անհաս, անհունձ, անկոխ—
Պատահաբար տեղահան արված հորձանքով
Հարյուրամյա, ահռելի, սակայն անկենդան

Կաղնիներից, բներից,— բարիքներից թեկուզ
Եվ վեհափառ, և մեծ, և՛ կոթողներ դարձող,

Սակայն սնիր ինձ, Տե՛ր,— ամենօրյա՛ հացով,—
Գորովագութ, շարքաշ, որ վարարած ոգուս

Տո՛ւր զորություն երկաթյա կամքով աներկբա
Կանգնած հախտուն այդ հողմի գալարմունքի հանդեպ՝
Պատկերների, խոհերի հեղեղումն անդեմ
Թեքել հունի մեջ ոչ ոս՝ հեղեղի պես այն,

Որ անպատվար ու պղտոր լեռներից անթիվ
Սուտներից, ուղիներից, կածաններից ծածուկ,
Գազաթներից բարձրաբերձ, իբրև հալած ձյուն,
Տեղահանված, ողողված դարնան անհուն խանդից—

Զարհուրելի հեղեղով ողողելով ամբողջ
Լեռնաշխարհի հովիտներն ելերքից-եղերք,
Գետերի հունն են մահում և հետզհետե—
Լայն, ծանրանիստ, վհատափառ, դանդաղ հորձանքով—

Ընթանում են համրաքայլ, արքայաբար, հանդիստ—
Հնամենի հունից զուրս ողողելով թևակետ
Սնծայրածիր մերձակա մացառուտներ, թփեր,
Որ դարնան ալիմն են ծծում, որ բարձրանան կյանքի,—

Եվ ինչպիսի՜ հեղեղներ երազների, խոհի,
Եվ մտքերի որպիսի հեղեղատներ եմ հիշում,—
Որ բարձրացել են անցած տարիների մոլժում,—
Եվ ինձ տվել են միայն խեղճ մի քանի կրդ:

Եվ մինչև օրըս, ո՛վ Տեր, մի վայրենի, անխոհ,
Մութ հորդալի եմ եղել իմ արվեստում նման,—
Հեղեղումի ենթակա հովիտներում ամա
Դարերիդար բնակվող գեղջուկների անխոհ,—

Որ փոխանակ լեռներից յուրաքանչյուր դարուն
Վար գլորվող ահուելի հեղեղների համար

Հուն փորելու և ընթացք բեղմնավորող, անմահ
Որ ոսկե տիղմը մնա անբեր դաշտերում,—

Այս բյուրպատիկ ավելի, թե՛ հեշտ, թե՛ անահ,
Թե աղետից ազատող, թե վերահաս մահից,—
Այս պրոզայի փոխարեն ամեն ձյունհալի—

Տուն ու այգի թողնելով հեղեղատի կամքին՝
Քարանձավներն հանելով անասուն ու մանուկ,—
Ձող ու կեռել են շինում, ընտրում դիրքեր բանուկ
Կոճղ ու ծառեր բռնելու հեղեղատի միջից...

Եվ չգիտե, որ թեկուղ հաղարամյա կաղնիներ
Կարողանա նա պղտոր հեղեղատից այդ որսալ
Նախ՝ հարազատ, հենց իրենց անտառներից է
կորզաձ,—
Եվ ապա ջուրն այդ—որքան նոր կաղնիներ կծնե՞ր,—

Թե բովանդակ ուժերով իրենց և՛ պիրկ և՛ առույգ
Բազուկների, ջղերի, և կամքերի զորավոր,—
Հուն փորելին զարնանային հեղեղատի համար, որ
Տիղմ է բերում բեղմնավոր ամեն [. . .] ու գարուն

Ախ, դու նրանց ես եղել հաճախակի նման,—
Սպասել ես տարերքին ոգևորության

Կարողացե՞լ ես արդյոք, ով խոհերի վարպետ,—
Որ ամենայն դարունքի հախուռն խնդությամբ
Հեղեղատներ ես ապրել ոգևորության,—
Եվ քանի շունչ կա քո մեջ պիտի դեռ ապրես,—

Կարողացե՞լ ես արդյոք քո ուժերի ներքին
Հեղեղատով ողողված հովիտներում հողե,—
Ոչ միայն շյուղ որսալ խեղճ ու ինքնաբուխ տողեր,
Ոչ լոկ անխոհ վետվետում ինչ-որ հնչուն երգի—

[Դու որսացել ես միայն ինքնահորգուն տողեր,
Եվ միայն շյուղ մի չնչին լիահնչուն երգի...]

ԼԵՐԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

Տո՛ւր ինձ կորով, տո՛ւր ինձ ուժ, տո՛ւր զորություն անկոր,
Տո՛ւր գիտություն սեփական սահմանների, խորքի,—
Տո՛ւր տեսություն անմշուշ աչքի, շնորհքի—
Անհղրական տքնությամբ, համբերությամբ, կամքով

Ալեկոծվող իմ ոգու, իմ հոգևոր խորքի
Կենսահարույց ուժերի ակունքներից անտես
Պղպջացող, եռացող ջերմուկների պես
Դեպի արև խոյացող այս խաժաղուժ զորքին—

Դեպի արև, դեպի կյանք, դեպ զաշնություն ու ձև,
Կերպավորման, զաշնության, բյուրեղացման ձգտող
Այս քառսի խաժաղուժ արշավանքի հանդեպ
Լինելու բարձր ու զգաստ՝ ոչ ենթակա ստրուկ,—

Այլ զորապետ ու արքա, սուլերեն ու տեր,—
Մոգ ինքնախոհ ու իոգ, ճարտարապետ կարող,—
Պատկերների Արքիմեդ՝ ընդդեմ բարբարոս
Հորդանների ներխուժման՝ թերեմն իր լուծող դեռ։—

Ո՛վ դու, որ պետ ես կարգել ինձ՝ տարերքին անդեմ,
Կույր տարերքի ու նյութի տենդը կաշկանդող,—
Տո՛ւր զորություն լինելու,— ինքըս իմ դեմ անդող,
Մութ ինքնությունը նյութի ձևով կաշկանդող—

Ուլ դու, որ վարպետ ես կարգել ինձ սկզբից ի վեր՝
Ճարտարապետ խոհերի, երազների, երգի,—
Գեղեցկութեան, դաշնութեան շեղյալ եղերքի,—
Եղերական վարդապետ և <2 անընթ. բառ>

Տվե՞լ ես դու արդյոք ինձ՝ ձիրքից առավել,
Անգամ անհուն շնորհից և հանճարից անգամ
Տասնապատիկ առավել կարևորը—կամք՝
Անեղրական երկունքով միայն տառապել...

Տվե՞լ ես ինձ զորություն անագորույն, դաժան՝
Զվարանել սաղմերի բեղմնավորման պահին
Զվարանել արյունից, սրածումից, մահից—
Հանուն ձեր ու խոսքի միակ սրբազան:

Տվե՞լ ես ինձ զորություն ստեղծագործ ոգու
Զարհուրելի երկունքի հրաշագործ ժամին,
Երբ կայծակներ են ճալթում և շաշում է քամին—
Ողևորման սանձարձակ հողմն հզորագույն,—

Երբ ամենհի ու հախուռն ողևորութեան
Անանց քամին է շաշում անտառներում ոգու,—
Եվ խոհերի կապտափայլ կայծակն է զարկում՝
Հրկիզելով անդունդներ բեղմնավորութեան,—

* * *

Ես չգիտեմ արդյոք կա՞ աշխարհում մի այլ
Ստեղծագործ էակ, թեկուզ շնչին բացիլ,—
Իմաստագույն էակ կոչվող՝ մարդուց բացի,—
Որ անխորհուրդ այսքան, այսքան շռայլ

Թե՛ առանձին, թե հետն իր նմանների բազում՝
Յուրաքանչյուրն ուրույն ճարտարութեան վարպետ,—
Այսքան անհուն, այսքան մրջյուններից տարբեր
Տնօրինի հանճարն ստեղծագործ,—

Ոչ միայն, Տեր, նրանց՝ մրջյուններին անդետ,—
Բեղմնավորել, տեել, անընդմեջ աւել,—
Այլև հանճարաւիայլ լարիրինթներ ձեւել,—
Եւ կերտելու պահին՝ շխնայել կյանքեր—

Արդ՝ անձանձիր, անտրտունջ, անանձնական
պատվիրան,—
Քառասնամյա տքնությամբ, ճարտարությամբ անբիծ,
Մոլեգնությամբ ուժերի, սր տրված էր ինձ
Կատարելով հոգևոր գործն ինձ պատվիրած,—

<1937, մարտ>

ՀԵՐՈՍԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

(Դ ր ա մ ա)

ՊԵՐՍՈՆԱԼ

1. Հեղինակը
2. Հանդիսականներ
3. Կապույտ լեռան արհայադուստրը
4. Համլետ
5. Դոն-Քիշոտ
6. Սասունցի Դավիթը
7. Ֆաուստ
8. Գլուխ պանդոկ Կիկոսը
9. Քաջ Նազար
10. Հուրիներ և փերիներ

Գործողությունը տեղի է ունենում
հեղինակի ուղեղում

Տեսարանը՝ սենյակ, գրասեղան, սեղանի լամպ՝ կարմիր թավշյա լուսամբիով։ Վառված է միայն այդ լամպը և նրա լույսով կիսադուր կերպով լուսավորված սենյակում, բացի սեղանից, ուրվագծվում են գրադարակներ, Ջիոտտոյի հատնի ֆրեսկայի մի մասի արտատպությունը, որը ներկայացնում է Դանտեին և Պետրարկային՝ դրախտում։ Դիմացի պատին, այսինքն գրասեղանի ետևը՝ չինական պաննո, դեղին թավշի վրա նկարած չինական մի հեքիաթ։ Բացի պաննոյից սենյակում պարզ երևում է գրասեղանի ձախ անկյունի մոտ, բարձր պատվանդանի վրա դրված հսկայական բրոնզյա Բուդդայի գլուխը՝ դեղին, պսպղուն ալյուրով, ծուռ նշաձև աչքերով և հեղնական շրթունքներով։— Լուռ է, լավում է միայն ժամացույցի լիսխկոցը։

< > բազմած է հեղինակը
 < . . . > ճակատին կեղծ-կլասիկ < . . . >
 Սկսում է մենախոսել:—

Հեղինակը.—

Գիշերը ամբողջ, հիվանդ, խելագար
 Ես երազեցի արևի մասին...
 Շուրջս ոչ մի ձայն ու շշուկ չկար,—
 Գունատ էր շուրջս գիշեր ու լուսին:
 Ես երազեցի արևի ոսկին,
 Տենչացի նրա հրաշքը խնդուն,
 Ուզեցի սիրել շշուկն իմաստուն՝
 Արևանման, արնավառ խոսքի—
 Բայց շուրջս այնպես գունատ էր, տկար—
 Խոսքեր չկային և արև չկար...

< >
 Այո՛... իմ շուրջը գունատ էր, տկար—
 Խոսքեր չկային և արև չկար...
 Բայց ասել էր այդ... Տարիներ առաջ,
 Երբ այնտեղ, Ղարսում, պատանի մի դեռ—
 Երազում էիր դու մութ մի երազ—
 Երբ քո միտքը դեռ ինքն էլ չգիտեր,
 Թե ի՞նչ է ուզում... «արև» ասելով
 Հասկանում էր նա երևի մի հուր—
 Հրեղեն աղջիկ, որ իր բոբր սիրով
 Հրդեհեր պիտի քո սիրտը տկար...
 Եվ այդ «բառերի շշուկն իմաստուն»
 Ձե՛ր արդյոք մի խեղճ, մի տխուր մարմաջ—
 Դառնալ բանաստեղծ մի հռչակավոր,
 Շահել դափնիներ, պսակներ ոսկյա,
 Ունենալ կյանքում այն ամենը, որ
 Կարող է ձգտել ունենալ մի խեղճ,
 Գավառի ոգով սնված բանաստեղծ...

Եւ զո՛ւ ունեցար... Տրւեց քեզ կյանքում
 Լինել բանաստեղծ ճանաչված ու մեծ,
 Տքնության պահեր ունեցար անքուն
 Եւ քո բորբոքված միտքը ստեղծեց
 Պոեմներ, երգեր, տողեր ու տաղեր,
 Որ գիտեն հիմա շատերը կյանքում.
 Եւ ընթերցողը քեզ վարդեր շաղից՝
 Բայց դու մոլորված լուսերի շաղից՝
 Անվերջ գնացիր անկումից--անկում...
 Քո զլխի վերև ծագեց մի արև,
 Որ մարդկանց վսեմ կամքը ստեղծեց,
 Եւ տեսար կյանքում դու այգն այն հրե,
 Որ պատմության մեջ
 Բացեց օր անմար և անմարելի...
 Եւ կյանքը շուրջդ պայքարով էր լի՝
 Վսեմ պայքարով խնդություն բերող,
 Գոյության ամբողջ ընթացքը փոխող,
 Պայքարով մի մեծ, որին դու տվիր
 Ինչ կարող էիր քո քնարով տալ—
 Էլ ի՞նչ ես ընկել ցնորքի ետեից,
 Եւ ի՞նչ ես, անկամ ու սենտիմենտալ
 Երազում բառեր, որ չկան կյանքում...
 Բայց չէ՞ որ բոլոր քո անհեռատես
 Քննադատներից առավել խորունկ
 Հասկանում ես դու, որ այն ինչ ունես
 Որ այն ինչ չկա այդ < >
 Զի՛ կարող ճարվել մենակ < >
 Եւ մեկի միայն < >

Ձգտում եմ անկիրք մի իմաստության
 Մի ամբողջության մտքի ու հույզի—
 Որ կարող է, օ, հասկանում ես այս,
 Հասկանում ես այս ամենքից դու պարզ,
 Որ կարող է այն, ինչ ուզում ես դու
 Ստեղծվել միայն բոլոր մարդկային

Ուժերի կամքով, պայքարով անդու...
 Դու գիտես, որ երբ դաշտերում մեր լույս,
 Այս համայնական դաշտերում մեր լայն
 Հերկում է խոփը եռանդով անդու,
 Այն ոչ թե հողն է մշակում միայն,
 Այլև մեր ոգու ճանապարհը լայն,
 Եվ այն, որ վիհ է թվում և անդունդ
 Եվ այն էլ ոգո՛ւ և երազանքի—
 Այդ ուղի է լուկ պայքարի, մի հանդ,
 Որ համայնական մարդկային կյանքի
 Խոփն է մշակում այսօր օրնիրուն...
 Գիտես դու և ա՛յն, որ միայն ոգով
 Եվ մտքով լինել գործին մասնակից—
 Նշանակում է գնալ ցերեկով
 Հաղար մոմանի լապտերը ձեռքին—
 Եվ իզուր վատնել ժամ ու ժամանակ...
 Եվ լապտերը քո—լուկ թուղթ և թանաք,
 Որ կարող է լուկ քեզ լուսավորել,
 Եվ այն էլ լույսով մի կասկածելի.—
 Օ, ո՛չ < >
 < > ելի՛ր, և ղե՛ն—
 Ելե՛ք < >

Ժամանակներից < >
 Ինչպես < >
 Կանգնում եմ ես < >
 < >

Դեմքերը միակ մարդկային ուղու—
 Սակայն պոետին ցույց տալու համար
 Ուղի ճշմարիտ,—ենթարկվենք մի պահ
 Քմահաճույթին նրա միամիտ.—
 Ելե՛ք, բարձրացե՛ք գիշերվա ժամին,
 Հայտնվեցե՛ք ամբողջ ձեր կերպարանքով,
 Բարձրացե՛ք հեռու մութից, խավարից,—
 Ապրեցե՛ք մի պահ ձեր ամբողջ կյանքով...

(Այս խոսքերի վրա սենյակի ղանազան անկյուններից դուրս են գալիս և շրջապատում են բանաստեղծին, կանգնում են նրա շոբս կողմը, վերոհիշյալ հերոսները՝ իրենց տրադիցիոն կերպարանքով):

Աֆիլլեսը.—

իբրև հունական մարմարոնյա արձան, մերկ ու գեղեցիկ՝
Թեթսիդեսը.—

ինչպես նա նկարագրված է «Իլիական»-ում:

Դոնֆիշոսը.—

ըստ Սերվանտեսի, Դատրեի նկարի համաձայն՝ բարակ, բարձրահասակ, ասպետական զրահներով, ավելի եղբրական, քան ծիծաղելի, իսկական «տխուր կերպարանքի ասպետ»:

Համլետը.—

տխուր ու գեղեցիկ, տրադիցիոն զգեստներով ըստ Ադամյանի (որովհետև պոետը, իմ հեղինակը, այդպես է պատկերացնում նրան):

Ֆաուստը.—

ըստ Գյոթեի, երկար մորուքով, մազերով, բարձրաճակատ և արի:

Սասունցի Դավիթը.—

ըստ նկարիչ Հ. Կոչոյանի նկարի—նրա կերպարանքի ուճում զգացվում է գերմանական դասական նկարչության (Դատրե) ազդեցությունը:

< >

< > վսեմ զգայուն գեղեցկությունը. խրթվիլակ, որ արևելյան զգեստներ հագած < >

Քաջ Նազարը.—

Ամենաչքավորը Գլուխ-պանող Կիկոսի կերպարանքն է:— Միջահասակ, ծուռ, մեծ քթանի, մազերը ցից, աչքի մեկը ծուռ, գլխին մոթալ փափախ, զգեստները բազմաթիվ խունացած կարկատաններից, երբ փափախը հանում է, առաջինը, որ աչքի է ընկնում, նրա գլխի վրայի հսկայական ուռուցքն է, կոշտը, որ թեև փափախի տակ չի երևում, սակայն փափախը հանելիս համարյա նույնքան տեղ է զրավում, որքան

փափախի ներսը: Այս իսկ պատճառով և միշտ փափախը
գլխին է մնում, եթե միայն որևէ արտաքին հանգամանք չի
ստիպում նրան փափախը հանել: Ամբողջ գործողության ըն-
թացքում նա աշխատում է աչքի շրջակներ, միշտ լիաքնվում է
սրա նրա ետևը:

Պոետը.—

Ահ, չէի տեսել ես երբեք այսքան
Զքնաղ ու անհուն տեսարան վեհ...
(Բարեկամ եմ—ուրեմն ես ապրում եմ,—
Ասել է ծերուկ Դեկարտը դեռ...)
Բայց խորհում եմ ես, թե գրում հիմա
< >

< > Ժպիտը երկնագույն լույսով < >
համարյա լիրիկական, երանության հասնող ժպիտ, որից
սակայն չի կորցնում իր մեղմ, լիրիկական, միևնույն ժամա-
նակ և՛ տխուր և՛ երանություն արտահայտող իրոնիական
բնույթը:

Բոցը.—

Վառեցի ահա ես խավար մուժում
Իմ կապույտ բոցի երկնային լեզուն,
Բայց դեմքս երբեք ես չեմ բաց անում
Այդքան հեշտությամբ... խնդությամբ անհուն
Թող լցվի հիմա սիրտը պոետի...
Թե ուզում է նա կյանքին ավետի
Իմաստությունը իմ < >
Թող ցույց տա մի պահ, իր հերոսական
Ցանկությունների ընթացքը և ես
Ցույց կտամ անգամ իմ դեմքը նրան
Թե գտնի ուղին՝ նա ինձ < >

Հեղինակը.—

Վառվել են, գիտեմ, դեմքդ տեսնելու
Ցանկությամբ կյանքում հերոսներ բազում.

Նրանցից էի ես հուշս սպասում,
 Ուղի սպասում, և խորհուրդ, և ձև,—
 Եվ այժմ ահա թող գան, թող բանան

< >
 < >
 < >

Բոցը.—

Զուր մի շարշարիր մտքերով դու քեզ
 Ուզում ես ասել՝ երա՞զ է արդյոք
 Այս ամենը, որ տեսնում ես ահա,—
 Կարող եմ իսկույն քեզ սկստասխանել,
 Որ երազ է սա... Եվ ոչ մի կասկած.—
 Մի ձմեռային գիշերվա երազ,
 Գիշերվա, որ քեզ թվում է անծայր...
 Օ՛, հիմար պոետ... օրերդ անցած
 Քեզ չեն խրատել... եղել ես թեև
 Դու ոչ թե միայն բանաստեղծ մի խենթ,
 Այլև պաշարող ու քաղաքացի,
 Բայց... չես հասկացել մինչև հիմա դու,
 Որ բոլոր չքնաղ իղձերը մարդու
 Նրազում են, տե՛ս, կատարվում անշեղ.—
 Այդպես են բոլոր հանտաստիկ, հնչեղ,
 Թե «գիշերային», թե «ներմարդկային»
 Ցնորքները, որ հեքիաթի ձևով
 Այցի են գալիս պոետներին մերթ.
 Եվ չե՞ս հիշում դու, չե՞ս հիշում միթե
 Ընդամենը լուկ մի գիշեր տևող
 Այլ պոետների ցնորքներն անուշ...
 Հիշիր < > թեթև, փաղաքուշ
 < > հեքիաթ < >
 < >

Նրգեր հմայիչ, կատակներ ուրախ
 Իմաստուն խաղեր, որ ունեն անհուն,

Երբ ոգին ինքն է իրմով հիանում,
 Երբ ոգին ինքն է սանձարձակ թևում
 Թաքնված չքնաղ մարմնի ետևում...
 «Ամառվա երազ», «Վալպուրդյան գիշեր»,
 Զվարթ «Աթթա Թյուլ» և որը հիշես...
 Թողնենք սակայն այս ղեղումն հիմա,—
 Եկել են ահա երազի նման
 Շարվել են քո դեմ «հերոսները» քո,
 Բուդդան է նայում վերևից իր հին
 Հավիտենական ժպտացող դեմքով,—
 Եվ ես վերջապես... Հավիտենական
 Կանացիության ուրվականն անմահ...
 Կանչել ենք այս քաջ այրերին ահա,
 Որ լուծեն մթին հանդույցը կյանքի.
 Դե, ասա՛, ես քո ստրուկն եմ հլու,
 Ո՛ւլ, դու բանաստեղծ, ոգի անհանգիստ,—
 Ի՞նչ հարց ենք արդյոք մենք սոցա տալու...
 Պատասխան.—

Դու ինքդ էլ գիտես ինձանից էլ լավ...
 Քո դեմքն եմ ուզում, որ իմ դեմ բանաս,
 Զես բացել < > այս հերոսական
 Այրերի հանդեպ < >
 < >

Գաղտնիք է եղել... Եվ նոքա եթե
 Բացել են երբեմն հպումով թեթև,
 Իմ դեմքը մի պահ-հաղորդել են այն
 Գրքերում իրենց, երգերում ունայն,
 Եվ արկածներում, որ եթե իրենք
 Զեն պատմել—ապա ուրիշներն են միշտ
 Պատմել շարունակ։—Թե որքան է ճիշտ,
 Նրանց հաղորդածն—այդ ինքդ գիտես.
 Հայտնի է ինձ լուկ, որ գերել եմ ես
 Մարդկանց հավիտյան, բայց չեն հասել ինձ:
 Մթին է եղել հանելուկն իմ հար,

Ինչպես այդ պատին խփած պատկերի
 Իմաստը թաքուն... Եվ այժմ ահա,
 Բե ուզում ես այս այրերի ամբողջ
 Իմաստությունը հասկանալ—սոցա
 Տանք մի հանելուկ լուծելու չնչին.
 Թող մեկ-մեկ սորա պատմեն մեզ պայծառ
 Որմնապատկերի այդ իմաստը հին,—
 Եվ ով սրանցից ավելի հստակ,
 Ավելի խորունկ հասկանա ամբողջ
 Իմաստը այդ հին չինական գորգի
 Նա էլ < >
 Եվ հաջող < >
 Համաձայն < >

Դիմացի նկարը

Դեղին մետաքսյա ֆոնի վրա < > չինական նկարչության պրիմիտիվ ոճով պատկերված է անհեռանկար մի պեյզաժ, ավելի շուտ իրար մեջ պայմանական ոճով հաղցրած մի քանի փոքրիկ պեյզաժներ, որոնք կապված են իրար ոչ թե օրգանական ձևով, այլ զուտ պայմանական, ֆրագմենտալ ոճով: Պաննոյի աջ անկյունը մի գորշ դաշտանկար է. մի ցածրիկ չինական < >, բռաշափ բրնձի արու: Մի տարիքոտ կորաքամակ չինացի: Այս ֆրագմենտը լոտոսների և եղեգների ֆանտաստիկ օրնամենտով միանում է երկրորդ ֆրագմենտին, որի վրա նկարված է հախճապակյա մի չքնաղ պալատ, պատշգամբով, դեմը լազուր լիճ, պատշգամբում մի չքնաղ աղջիկ, իսկ ներքևում նրբիրան մի պատանի նվագարանը ձեռքին երգում է՝ երազային աչքերը հառած պատշգամբի գեղեցկուհուն: Այս երկրորդ ֆրագմենտը նույնպիսի օրնամենտով միացած է երրորդ ֆրագմենտին, որի վրա նկարված է մի ծեր ալեհեր < մորուքի >
 < դիրք է կարգում. դիրքը դրված է. >
 < > դրված է կրակի վրա < >

է եղեգնյա աթոռի վրա < >
 դռան առաջ < >
 վրա, կարծես ճահիճում լողացող տախտակամած է, որ օրոր-
 վում է կանաչավուն, նեխած ջրերում, որոնց միջից գլուխ-
 ները հանած, ահագին աչքերով երկինք են նայում կանաչա-
 վուն գորտեր, մողեսներ և կարմիր ձկներ... Այս է պաննոյի
 ամբողջ բովանդակությունը:

< >
 < >

Որպեսզի տեսնեմ, ինչպես ես <հարթել>
 Այդ հերոսական այրերի համար
 Ճանապարհ դեպի քո հմայքը հին...
 Ո՛վ գերերկրային թագուհիդ անել,—
 Թույլ տուր նոքա գան, և իբրև գերի
 Հավիտենական կանացի հրիդ—
 Իրենց սուրասայր սրերը հանեն,
 Ելնեն քո առաջ մահվան պայքարի,
 Որ տեսնեն՝ արդյո՞ք ինչով են թերի,
 Ինչո՞ւ չեն արդյոք հասել նոքա քեզ,
 Ինչպե՞ս են արդյոք մոտեցել լույսիդ,
 Ո՞ւմ սերն է եղել ավելի հրկեզ
 Եվ ո՞ւմ վարանումն՝ անիմաստ ու սին...

Բոցը.—

Իսկ ո՞ւմ ես ուզում դու կանչել արդյո՞ք,
 Տարբե՞ր է եղել այնքան դարերում...
 Թե վարանումը, թե ուղին մարդու...

Հեղինակը.—

Երբ նայում եմ ես լույսիդ անհուն
 Եվ փորձում տեսնել ընթացքը ոգու,—
 Տեսնում եմ, որ բարդ ուղիներում քո
 Դեգերել են բյուր բազմաթիվ այրեր—
 Բայց շարքում դոցա քչերն են միայն
 Իրենց ինքնության տիպարով փայլել...

<.>
 <.>
 <.>

Բայց պարզ <.> հանճարեղ
 Այրերի ձայնով մարդն է խոսում <.>
 Իր պարզ, մի քանի դժով հիմնական...
 Դեմքեր են դռքա, տիպարներ պայծառ—
 Եվ մարդն ինչքան էլ փոխվի աշխարհում
 Կլինեն նման կերպարանքներ հար՝
 Իհարկե, տարբեր, օ՛, իհարկե <.>

Բանաստ.—

Եվ ո՞վ է արդյոք առաջինը—այդ
 Կերպարանքների շարքում...

Պ.—

—Օ՛, արի
 Աքիլլեսն անշուշտ, հերոսն այդ վսեմ.
 Հեկտորը անշուշտ, Հեկտորը, կասեք...
 Օ՛, ոչ—կյանք <.> տարբեր
 Անունների մեջ ելած իրար դեմ...
 Եվ մարդիկ դարեր հավասար սիրով,
 Նույն հիացմունքով, փայլով ու հրով
 Դրեւ են նոցա ճակատներին վես
 Դափնիներ կանաչ, և հուրհուր վարդեր...

Բ.—

Ուլքե՞ր են մյուս հերոսներն—ասե՛ք,
 Թվեցեք հերթով, որ կանչեմ նոցա

<.>
 <.>

Որի մաղերին <.> է թափած
 Իսկ սրտի վրա կասկածանք ու մահ...
 Գալիս է ասլա բոլոր դարերի

Եվ բոլոր անմահ ժողովուրդների
 Մեծագույն հերոսն, այրն այն իմաստուն,
 Որին < > կամ թե պարզապես
 «Ֆաուստ» են ասում:—Սրանք են ահա
 Համայն աշխարհի և կյանքի համայն
 Ստեղծած տխուր հերոսները մեր—
 Բայց ուղում եմ ես,
 Որպեսզի լրիվ լինի իմ կյանքի
 Վարանումների պատկերը < >
 Կանչենք մենք նաև հայ < >
 < >

Ստեղծած երեք հերոսներին մեծ...
 Այդ հերոսներից առաջինը հենց
 Դավիթն է, որին ևս հայ Աքիլես
 Անունն եմ տալիս մտքում իմ հաճախ,
 Նմանությունը թեև արտաքին,
 Ձևական է լուկ:— Իսկ երկրորդը—ախ,
 Քեզ տարօրինակ թվա քիչ գուցե,
 Բայց նա՝ կարտոնն ղրահներն հագին—
 Քաջ նաղարն է մեծ... Սակայն մեծագույն,

< >
 Դա—Գլուխ—պահող Կիկոսն է անմահ...
 Որ չի ստեղծել ոչ մի ժողովուրդ
 Աշխարհում այդ մեր Կիկոսի նման
 Մի ցայտուն տիպար, այսքան մի հմուտ
 Կերպարանք, որ ողջ մի ժողովրդի
 Անցյալի տիպար—պատկերը լիներ...

Բուդդա.—(իր պատվանդանից)

Անհնարին է, իրոք, չընդունել
 Այդպիսի անհերք մի ճշմարտություն...
 Նս, որ պահվելով իմ նիրվանայի
 Կապույտ հթերում գտել եմ հանգիստ,

Դժմառ ապրեի ու դիմանայի՝
կրելով ալդբան տառապանք ու վիշտ...
Բայց ուղին նրա անմիտ է ու սին,
Հասել է արդյո՞ք նա խաղաղության
Ոգու ու սրտի... օ, իհարկե, ոչ,—
Հարգում եմ թեկուզ ես այդ Կիկոսին,
Բայց չեմ նախանձում, այդ անվերջ, անխոնջ
Զգտումին նրա՝ անպայման տեւել...
Իր այդ ձգտումով նման է նա քիչ
Իշու... որ ունի... թռչելու թևեր...

Բոցը.—

Ա՛խ դուր ես հեզնում, Բուդդա, դու նրան,
Եվ դուր է կարծում բանաստեղծը, որ
Կիկոսն է միակ հերոսն հուրհրան:

Հեղինակը.—

Կանչիր դու նրանց, թող գան խնդությամբ,
Թող լցնեն մի սլահ սենյակն այս տխուր
Եվ ուղի բանան իմ ոգուն, որ միշտ
Ուղում է թռչել չգիտեմ թե ուր...

ժամանակակից ֆննդատի

գիրքը՝ գրեականից.—

Ո՛հնց թե չգիտե, չգիտե թե ո՞ւր...
Կտրվել էք դուք, բարեկամ, կյանքից.
Գնացեք դեպի կյանքը ընդհանուր,
Դեպի դաշտերը մեր աշխատանքի...

Բոցը.—

Օ, այդ նա գիտե, ձեզանից էլ լավ...
Այդ չէ հարկավոր այս սլահիս նրան...
Ուրեմն կանչեք հերոսներին այդ—
Թող գան հուրհրան...
Օ, դուք տիտաններ մարդկային կյանքի,
Մարդկային մտքի և հիմարության,
Տիտաններ խոհի և աշխատանքի:

Մի վայրկյան տիրում է խոր լռություն: Իրոնիական ժպիտով վերելից նայում է Բուդդան Պոետին, որ նստած է՝ երանելի ժպիտը գեմքին՝ նայելով Կապույտ Բոցին, զրքակալներին, համահավանդ, զրքերի այն շարքին, որտեղից լսվեց Փամանակալից Բննադատի ձայնը: Լռությունը տևում է մի քանի վայրկյան, հետո:

Ձայնը.—

(գիմեկով ինչ-որ արարածի)
 Օ, դու, Թագուհի, կյանքի ու մահի,
 Բոլոր դարերի, բոլոր դաշնությանց,
 Բոլոր ձևերի և իմաստությանց,
 Դու, որ աշխարհի խորքը ամայի
 Դարձնում ես հար պայծառ ու լեցուն—
 Դու աստվածային քաղցրություն
 Բազուկի մտքի, բանականության,
 Զգացմունքների և երանության—
 Դու ամբողջություն, լիություն անհուն,
 Դու բազմաձևունդ և հազարանուն,
 Մարդկային կյանքի առաջին օրից
 Մինչև վախճանը մարդկային կյանքի—
 Օ, դու որ հավետ, նորից ու նորից
 Սնունդ ես տալիս մեր անրջանքին,—
 Դու—Կապույտ լերան Թագուհի լուսե,
 Դու անվերջ մաքուր և անդարձ վսեմ,—
 Բոլոր դարերի, բոլոր ազգությանց,
 Դասակարգերի և փոփոխությունց,
 Ալեկոծ ծովով անվերջ ընթացող
 Օ, ցնորք լուսե < >
 Դու, որ < >
 < >

Սկզբից մինչև
 Մարդկային կյանքի
 Այսօրը վսեմ—

Զգտել է մարդը
 Լիության, սակայն
 Զգտումն այդ վսեմ
 Եվ հերոսական
 Մեկ-մեկ է միայն
 Դարձել իրական...
 Միայն առանձին
 Հանճարներ են դեռ
 Հասել քարձուներին
 Այդ վսեմ ու վեհ...
 Եվ այն էլ միայն
 Պահերին այն լոկ,
 Երբ հանճարն այդ մեծ
 Իր շրջապատի
 Շեփորն է հղել
 Հաղարապատիկ.—
 Զես գտնի՞ դու, մա՛րդ,
 Շրջապատից դուրս—
 Ո՛չ փառքի գագաթ,
 Ո՛չ հանճարի լույս...
 Ճակատագրի՛ր է
 Կոչվել այդ հնում,—
 Այժմ—դու ինքդ ես
 Ետևից գնում—

< >
 Երբ այն իմ դեմ < . . . >
 Եվ անհուն < . . . >
 Նշված է ուղին < . . . >
 Ուղին դառնության
 Եվ անազատ է
 Այդ ուղին այնքան,
 Որ զգում եմ ես,
 Ներքուստ, որ ոչինչ
 Էլ չկա վսեմ,

Եվ չկա էլ ջինջ...
 Տրված է արդեն
 Իմ ուղին վերուստ —
 էլ ո՞նց ավարտեմ
 Ես երգը իմ լույս —
 էլ ոնց իմ ոգու
 Ինքնությունն հայտնեմ,
 Երբ տրված է ինձ
 Այդ ուղին արդեն,
 Իբրև ճանապարհ,
 Որ միակն է, ախ,—
 Եվ չկա՞ <հնար>,
 Որ ելնեմ խիղախ
 Իմ ոգով հիմա
 Եվ բաղի բանամ...
 Մնում է, որ ես
 Միայն իմանամ
 Այն, որ ինձ վերուստ
 Նշված է արդեն—
 Չեմ ուզում երբեք,
 Որ ինձ կաշկանդեն
 Ուժեր թշնամի

< >
 < >

Եվ հավիտյան
 Ես այլ հմ միշտ, միշտ չքնաղ,
 Միշտ ջահել հմ և ուրախ...
 Հասկանալ ինձ, դնել նեղ
 Երջանակի մեջ անշունչ
 Նշանակում է լինել
 Իմ թշնամին արյունոտ—
 Քանի եղել է, կա
 Կյանքը հավետ թարմ ու նոր—
 Ես խորհուրդ հմ—ու չկա
 Ինձ համար բանտ ու աքսոր...

1937

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՅ

(Միխայիլ Կուզմինից)

(Հ ա տ վ ա ծ)

Երեք անգամ եմ ես հանդիպել նրան երես-երեսի:—
Առաջին անգամը՝ զնում էի ես պարտեզի միջով,
Ընկերներիս համար ճաշի ուղարկված,
Եվ՝ որդեսզի կրճատեմ ճանապարհը՝
Պալատի պատուհանների մոտով ուղևորվեցի ես:
Հանկարծ ես լսեցի լարերի ձայն,
Եվ քանի որ բարձրահասակ էի,
Հեշտովյամբ տեսա լայն պատուհանի միջով
Նրան. —

Նա նստած էր տրոտու, միայնակ,
Քաշելով բարակ մատներով լարերը քնարի,
Իսկ սպիտակ շունը
Պառկած էր ոտքերի մոտ անտրոտունջ,
Եվ միայն ջրացատքի քչքչոցն էր
Զուլվում նվագին:

1936

ՇԱՊԻԼԻ ԵՐԳԸ

Մատեները թմրած ու մաշված էին,
Աչքի կոպերը ուռած ու կարմիր—
Հին շորեր հագած՝ հալումաշ մի կին
Նստած՝ կարում էր եռանդուն ու ժիր:
Կարիր ու կարիր...

Հեղ ու չբաւոր, խեղճ ու վշտակիր...
Ողբագին ձայնով, տխուր ու տրտամ՝
Մի շապկի մասին նա երգ էր երգում:

Վաղ հաւախոսին զարթնում է քնից
10 Եւ շապիկ կարում մինչև կես գիշեր.
Կիսափուկ իր տան հարկի ճեղքերից

Ներսէն թափանցում աստղերի շողերի
Աշխատիր անդուլ, գործիր անտրտունջ,
Քանի չի հաղթել քեզ քունը համառ,
15 Աշխատիր անխռնջ մինչև վերջին շունչ.
Քանի աչքերդ չեն մարել իսպառ.
Աշխատիր, աշխատիր, աշխատիր,
Շուլալիր, ու կարիր, ու կարիր,—
Մինչ շապկիդ վրա բնկնես քնահար

20 Եւ քնիդ մեջ էլ կարես անդադար:

Դուք, որ ապրում եք ուրախ շրջանում,
Ունեք մայր ու քույր, կին ու աղգապահան,—

Այն, որ հագնում եք և անփութ մաշում—
Ոչ թե կտալ է, այլ շարքաշ մի կյանք:

25 Կարիր ու կարիր:

Հեգ ու չքավոր, խեղճ ու վշտակիր...
Կարում ես ահա շապիկ ու սլատան
Եվ ամեն բոպե սպասում մահվան:

Բայց ինչո՞ւ եմ ես մահից վախենում.

30 Ուղում է՝ թող գա թեկուզ հենց այսօր,
 Զե՞ որ, ինչպես այդ մահվան ժանգ ուրուն՝
 Մի շոր կմախք եմ—լոկ մորթ ու ոսկոր,
 Հյուծված մի մարմին, չարատանջ մի կյանք,
 Կտոր հացից զուրկ, քաղցած օրնիբուն,
 35 Ախ, ինչո՞ւ, մարդիկ, հացը այդպես թանկ,
 Իսկ այսպես էժան՝ իմ միսն ու արյունն:

Աշխատիր անվերջ, թափիր ճիգ ու ջանք,
Այս ծանր ժամերն, ավաղ, վերջ չունին.
Իսկ ի՞նչ է վարձս—չոր հացի փշրանք,

40 Հնամաշ շորեր, հարդե անկողին,
Սեղան ու աթոռ՝ հասարակ փայտյա,
Հատակ, առաստաղ՝ խարխուլ ու ավեր,
Լավ է, որ գոնե մերկ պատի վրա
Դեռ թրթռում է ստվերս երեք:

45 Տանջվիր անխնա, ժամե-ժամ տընիր
Եվ միշտ նստակյաց գործիր օրավարձ,
Որպես հանցավոր մի տաժանակիր,
Աքսոր ուղարկված անհույս ու անդարձ:

50 Աշխատիր, աշխատիր, աշխատիր,
Շուլալիր ու կարիր, ու կարիր:
Բեկուղ գլուխդ թեքվի ուժասպառ
Նմ սիրտդ ու ձեռքդ թուլանան իսպառ:

Կարիւր ու կարիւր ձմռան օրերում,
Նույնպէս գարնանը—օրեր զովարար,

55 Երբ ծիծեռնակը իր բույնն է հյուսում՝
 Գարնան դալուստը տոնելու համար,
 Իսկ ձագուկները կուշտ ու ապահով՝
 Միշտ ճուղողում են գոհ՝ իրենց մոր հետ,
 Կարծես ուզում են ուրախ երգերով
 60 Ինձ ծաղրի առնել ու հեգնել հավետ:

Ախ, մեկ դուրս գալի դաշտեր բացօդյա,
 Ինչպես բուրում են վարդերն անուշակ...
 Միայն երկինքը լիներ իմ վրա,
 Միայն դալար խոտ՝ իմ ոտների տակ.
 65 Օհ, թե ինձ հիմա վիճակվեր մի ժամ
 Մանկական կյանքիս անհոգ օրերից,
 Երբ վախ չունեի, թե ես մի անգամ
 Աղատ ման դալով՝ կզրկվեմ ճաշից:

Ուր էր՝ գեթ մի ժամ, սրտահույզ իմ ցավ,
 70 Ինձ՝ թշվառ զոհիդ՝ թողնեիր հանգիստ.
 Ախ, միշտ հուսահատ ու սիրո ծարավ՝
 Դառն է իմ կյանքը, տխրություն ու վիշտ.
 Լացը գեթ մի քիչ վիշտս կմեղմեր—
 Բալց, ախ, ոչ մի ելք չկա ինձ համար.
 75 Կանգ առեք հիմա, հոսող արցունքների,
 Թե չէ, չի լինի կարճս միաշար....

* * *

Մատները թմրած ու մաշված էին,
 Աչքի կոպերը՝ ուռած ու կարմիր,
 Հին շորեր հագած՝ հալումաշ մի կին
 80 Նստած՝ կարում էր եռանդուն ու ժիր:
 Կարիք ու կարիք...
 Աղքատ ու տնանկ, խեղճ ու վշտակիր...
 Հեծում էր: Երգում հեգ ու լալագին—
 Չէր հասնում, սակայն, կուշտ հարուստներին
 85 Այս կնոջ երգը՝ մի շապկի մասին...

1929

ԻՈՂՍԱՆՆԵՍ ԲԵՆԵՐ

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԱԶԱՐ

1

Նրանք վռնդեցին մեզ
չուզունի ու սլողպատի ձուլարաններից,
երկաթի դավողից.—

Կրուպպը վռնդեց մեզ, Կլյուկներն ու Տիսսենը¹

- 5 և բոլոր նմանները՝ ինչ անուն էլ կրեն:
Եվ մոռյլ ճիշն է գլորվում քաղաքով.—
երկու հարյուր հազար ենք մենք:
երկու հարյուր հազար
կանգնել ենք Ռուրում:

2

- 10 Տեսե՞լ եք դուք գործարանատները.—
լայն.

կլոր աշտարակների նման,
լիքը բերաններով նստած են նրանք
սեղանների մոտ

- 15 և լափում են մեր վառաակը,
և բաժակներն իրար խփելով,
խմում են մեր մահվան կինացը:
Տեսե՞լ եք, թե ինչպես են նրանք
ծուլորեն ոտները ձգած,

- 20 խորը քաղկաթոռներում

¹ Կրուպպը, Կլյուկներն ու Տիսսեն գերմանացի միլիոնատեր գործարանատներ են (ծան. Ե. Չ.-ի):

- ծիծաղելով և անհոգ դրույց անելով,—
մարսում է մեզ:
Հասա սիգարները ծխվում են նրանց
Ոսկե առամների արանքից.
25 նրանց ծոծրակները ճարպոտ
ունեն ծանր ծալքեր:
Իսկ մենք,—
երկու հարյուր հազար,—
չսիրտված ենք դարպասներից դուրս:

3

- 30 Խնամքով վարագուրած պատուհաններից անգին
քայլում են նրանք առաջ ու հետ...
«Միրելիս,— ասում է մեկը կնոջը,—
մենք որտեղ ենք տոնում այս տարի ծնունդը»:
Մյուսը կկոցում է ջրակալած աչքերը,
35 նայում է դիմացի կոկսածածկ լանդշաֆտին.
և հեռախոսով սպառնալով է իրեն
Յեպելինի
հազար մարկ արժեցող մի տոմս:
Իսկ մենք.—
40 երկու հարյուր հազար,—
դարպասներից անգին,
ցեխի մեջ,
քաղցած,
ատելությամբ լեցուն...
45 Մռայլված է աշունը
Հաշմանդամ ծառերը
ցնցում է Նոյեմբերյան շտուրմը:
Պատրաստեցեք փամփուշտները
կդիմանանք անխախտ:
50 Քաղաքում ոստիկանությունը
բռնել է բոլոր անկյունները:
Ո՞վ գիտե, ինչի՞ է դեռևս ընդունակ

այդ ամբողջ տականքը
քանի դեռ չի փախել դիրքերից...

55 Առաջ դեպի փողոցները,—

շեփորում ենք՝ գրոհ...

Նույնժամերյան դրոհ:

Մի այնպիսի գրոհ,

որ ողորդի ձեզ սառը քրտինքով՝

60 ինչպես 18 թվին:

Փողոցներում ձեզ սպասում է ատելությունը,—

մենք սովորում ենք ստել,

մենք,—

Երկու հարյուր հազար:

4

65 Պարոն դիրեկտորն ավտոյով շրջում է քաղաքում,

80 հազար մարդ արժե այդ մեքենան,

80 հազարին նստած՝ զբոսնում է նա:

Սքանչելի է շրջել 80 հազարով.

ժպտում է այնպես քնքույշ այդ պարոնը,

70 այնքան քաղաքավարի, այնքան կրթված.

բայց ամբողջովին ուռել է խեղճը կարիքից—

կարիքից դրդված՝ գնում է առողջանալու,

հարկադրված է լինել թանկ ռեստորաններում,

հարկադրված է դնել թանկ ավտոներ

75 և հաբկադրված է շինել վիլլաներ,

ուր կարող էին մնալ տասնյակ բանվորական

ընտանիքներ...

Օ, արդեն ժամանակն է,

որպեսդի մենք նրան

80 այդ դաժան կարիքից ազատենք:

5

Հոնտորն ասում է.—

սլալթում են նրանք, որ չաղացան

պատերազմի բերած օգուտներից
ոսկու հանք են դարձել պողպատաձուլարանները,
85 եղբայրական շիրիմները
պարարտացրել են նրանց ընթացիկ հաշիվները:
Ընկնում է փողի արժեքը—
էլի շաղանում են նրանք.—
և հիմա...

90 Բանվորներ, ընկերներ—
մեր գործարանները—
գերեզմաններ են:
Մեռելաչիւն լռություն է Ռուրի վրա...
Իսկ մե՞ներ.

95 մենք.—
երկու հարյուր հազար ենք...

6

Պատերազմի ուրվականն է Ռուրի վրա
ածուխն սկսում է ապստամբել,
ատելություն է մեզ պետք ածխի փոխարեն.
100 ատելությունը հավաքում ենք հսկա կույտերով.
ատելության հողմերն են երկաթի-պողպատի
ձուլարաններում,

ատելության շշուկն է բոլոր զավոդներում,
ատելությունն է թեժանում մեր հնոցներում,
105 Կուտակվել է ատելությունը—ստեղծվել է
հնոցներում,—
մենք գալիս ենք, գալիս ենք,— երկու հարյուր
հազար...

1932

Ն. ԱՍԵՆՎ

ԳԻՇԵՐՎԱ ԱՀԸ

(Փոխադրություն)

1

Գաղանանոցում բռնորից բարձրը
ու հաստն է փիղը,
հաղիվ է խցկվել
տանիքի տակին:
5 Հնդկական փիղը,
սքանչելի փիղը,
կնճիթն ահագին:

2

Այդ հսկա բոյով իր,
այդ չքնաղ մաշկով
10 կարող էր գրավել
նա մի մեծ պաշտոն:
Բայց բանի որ հիմար է,
անհոգ ու անվիրտ,
կնճիթով խաղում է
15 իր պոչի հետ միշտ:

3

Նրբ իջնում է գիշերը
հանդարտ, անաղմուկ—
կամացուկ շարժվում է
խավարում մի մուկ:
20 Նա արդեն սպասում է,

որ օրը մթնի,
որ ելնի բնից իր,
մի փշրանք գտնի:

4

Եվ ահա արթնանում է
25 փիղը սարսափած,
աչքերից փախչում է
թմրությունն հանկարծ:
Իր հսկա ոտները
դոփելով հողում—
30 սարսափից մոնչում է
ու ահից դողում:

5

Կրծում է իր սիրտը
մի վախ ահոելի.
խավար է իր շուրջը,
35 մթին ահով լի
Կովել կարելի՞ է
այդ խավար ժամին...
Երևի ահեղ է
անտես թշնամին:

6

40 Մոնչից արթնանում է
առյուծը դեղին.
քնաթաթախ զայրանում է
ու թռչում տեղից:
Ահոելի մի ոռնոց է
45 թնդում երախից—
ու դողում է մեր փիղը
անսահման վախից...

7

- Աղմուկը անցնում է
 վանդակից վանդակ:
 50 Եւլ ահա արթնանում է
 արջը սպիտակ:
 Եւլ ահա ոռնում է
 խաւարում նա էլ,
 կարծես թեժ կրակ է
 55 բերանում պահել:

8

- Լցվում է օդը
 աղմուկով, կոծով.
 աղմկում է արնգլինը
 փոքրիկ կտուցով:
 60 Ողողել է ջուրը
 կոկորդիլոսին.
 նա ոչինչ չգիտե դեռ
 աղմուկի մասին:

9

- Այնինչ ջրաշունը,
 65 որ դադան է ծուլ,
 մոռացած ծուլությունը
 հառաչում է թուլ:
 Եւլ դորշ կապիկները
 նստած իրար մոտ
 70 վժժում են, վժժում են
 մինչև առավոտ:

10

- Իսկ փոքրիկ մկնիկը
 Իր բունը մտած
 լվանում է բեխերը
 75 թաթերով իր թաց:

Մկներին պատմում է
մինչև առաւիտո,
թե այդ դադանները
որքան են վախկոտ:

11

- 80 Թեկուղ մի հսկա է
փիղը մեզ համար—
բայց տեսե՛ք՝ ինչքան է
վախկոտ ու հիմար:
Ամենից նա հաստ է,
85 ուժեղ ամենքից,
բայց նայե՛ք՝ վախենում է
մի փոքրիկ մկից...

12

- Ծիծաղելի է
թե մկին, թե մեզ,
90 փիղը, որ դողում է
գիշերներն այդպես:
Դուք հիմար վախկոտին այդ
ծաղրե՛ք, երեխե՛ք,—
և հանդիստ ու ջաղցր,
95 ամուր կքնեք:

1931

Գ Ի Ղ Ե Ր

Գոթական նեղ, բարձրակամար սենյակում Ֆաուստը
տազնապահար նստած է իր փափկաթոռում՝ գրակալի առջև

Ֆաուստ

- Ախ, ուսեցի ես փիլիսոփայություն,
 Եվ բժշկություն, և իրավունք,—
 Իբրև աշակերտ՝ սերտեցի նաև
 Աստվածաբանության խոսք և սկզբունք,—
 5 Եվ կանգնած եմ արդ անօդ, շվարած,
 Եվ ո՞չ խելացի, քան էի առաջ:
 Դարձա ես մազիստր, և դոկտոր դարձա—
 Տասերորդ տարի՞ն է ահա
 Աշակերտներիս այս կողմ ու այն կողմ
 10 Քշում եմ, ինչպես մի անխմատ հողմ—
 Եվ տեսնում եմ՝ ճիշտ գիտություն չկա...
 Լոկ սիրտըս է դառնում մոխիր անզգա:—
 Թող լինեմ գիտուն, քան բոլոր անխիղճ
 Մազիստրոսներն ու տերտերները դինջ,
 15 Թող լինեմ ազատ նախապաշարքից,
 Թող չվախենամ ահից ու շարքից—
 Բայց և ես չունեմ խինդ հնարավոր,
 Չեմ տեսնում նաև ճշմարտություն խոր,
 Չեմ տեսնում, որ ես կարող եմ ուսել
 20 Ուրիշներին միտք, ու ընթացք, ու սեր:—
 Այլև ընչազուրկ եմ կյանքով իմ ողջ—

- Ո՛չ փառք եմ շահել, ո՛չ պատիւ, ո՛չ փող:
Այդպէս ե՛ր շունը չէր կամի ապրել,—
Ահա՛ թե ինչո՞ւ մոգության տրլիւ
25 Եւ ձգտում եմ, որ ոգիներն անխոնջ
Բաց անեն իմ դեմ նշուծի, բնության
Գաղտնիքները ողջ...
- Որ ես, քրտնաթոր, աշակերտներիս
Չստեմ հենց այն, ինչ անհայտ է ինձ...
30 Որ ինքս ըմբռնեմ, բնության ներքին
Կապը ընդհանուր, գաղտնիքը բոլոր,—
Որ ճշմարտություն քարոզեմ ես խոր,
Եւ ոչ թե բառեր՝ անիմաստ ու սին...

- Օ, լուսին, եթե քո լույսը պայծառ
35 Դու վերջին անգամ թափելիք վերից
Իմ վշտի վրա, որ տանջում է ինձ
Այս մութ սենյակում, այս խցում խավար:
Իմ հին թղթերի, գրքերի վրա,
Կրկին դու, տխուր, փայլում ես ահա:
40 Ախ, եթե չքնաղ ցոլքերիդ ներքո
Ես թափառեի լեռների գրկում,
Ոգիների հետ ճախրեի վերում,
Թռչի թեթեւ լո՛ւյս հովիտներում,
Եւ, խուսափելով գիտության թույնից—
45 Քո պայծառ ցողով սրբեի ես ինձ...

- Ավա՛ղ, բանտում եմ ես հին դարձյալ,
Իմ հին որջում եմ այս անիծյալ:
Աստ լույսն արեի հաղիւ է հասնում
Ապակիների միջով գույնը գույն:
50 Հին դարակներում՝ գրքեր ամենուր,
Մինչև սենյակիս առաստաղը մութ
Պառկած են ահա—փռշու և անգութ
Ճիճուների կուր:
Տաշտիկների և շշերի մի շարք

55 Կորցրված փռչում՝ մնում են անկարգ.
Օ, ա՛յս է արդյոք քո աշխարհը հար—
եւ յայս է, որ դու կռչում ես աշխարհ։—

եւ զարմանում ես դու դեռ, թե այդ
ինչո՞ւ է սիրաւոր այդքան տխուր—
60 Այդ ի՞նչ կարոտ է, անհուն ու խոր,
Որ հալածում է քեզ անընդհատ
Ախ, փոխարեն ողջ լույս բնության,
Որ խինդի համար տրված է մեզ—
Շրջապատել ես, նայի՛ր, դու քեզ
65 Կմախքով, մռայլ շնչով մահվան...

Փախի՛ր։ Դո՛ւրս։ Դեպի ազատ աշխարհ
եւ մի՞թե դիրքն այս խորախորհուրդ,
Որ նոստրդամն է գրել մի օր—
Քեզ չի՞ ավետի ուղի մի այլ։
70 Աստղերի վաղքը կհասկանաս,
Երբ բնությունը քեզ հետ խոսի,
Անհուն զորություն քո մեջ կզգաս,
Երբ ոգիները քեզ հետ խոսեն...
եւ ոգիները քեզ կլսեն.
75 Չոր մտքով երբեք դու չես գտնի
Այս սուրբ գրերի միտքը գաղտնի։
Զե՛ղ, ձե՛ղ եմ դիմում, ոգինե՛ր ջինջ,—
Զա՛յն տվեք, եթե լսում եք ինձ։—

<1936>

ԳՐԵՏԽԵՆ (մեհալ)

Հանգիստըս կորեւ է
Եւ սիրտս է—հեք,—
Չեմ գտնի նրա՛ն ես
Երբե՛ք, երբե՛ք։—

5 Եւ ուր չկա՛ նա—
Դադադ է ինձ,—
Ամբողջ աշխարհն է
Բույն ու թախիծ։—

Իմ խեղճ գլուխը
10 Մթնեւ է հար,—
Իմ խեղճ ոգի՛ն էլ
Ծանր ու խաւար։—

Հանգիստըս կորեւ է,
Եւ սիրտըս է—հեք,—
15 Չե՛մ գտնի նրա՛ն ես
Երբե՛ք, երբե՛ք։—

Նրան եմ հսկո՛ւմ ես
Լոկ պատուհանից—
Նրա համա՛ր եմ
20 Ելնում լոկ տանից։

Հասակը բարձր է,
Քայլվածքն—հաստա՛տ,—

Ժպիտը տիրող է,
Հայացքը—սա՛ստ,—

25 Եւ իր խոսքերը,
Եւ ձայնը՝ հաղթ...
Չեռքի հպումը,
Համբույրը, ախ...

Հանգիստ շունե՛մ ես,
30 Տանջւում եմ, հեք,—
Չե՛մ տեսնի նրա՛ն էլ
Երբեք, երբեք...

Նրա՛ն է կուրծքըս
Ձգտում ընդմիշտ,—
35 Գրկել նրան—ու
Հանգչել անվիշտ...

Համբուրել նրան,
Կուզեի լոկ—
Նրա համբույրում
40 Մեռնել անհոգ...

<1936>

- Հոգու ծարավից, սովից տոչոր՝
Անապատում էի դեգերում ես
Եվ մի վեցթեյա քերովբե հուր
Ուղեհանգույցում ինձ հայտնվեց:
5 Մատեներով թեթե, նման նիրհին՝
Նա հուշիկ հպվեց իմ աչքերին:
Բացվեցին աչքերս ամենատես,
Ահաբեկ արծվի աչքերի պես:
Եվ աղանջներիս ղիպով ապա—
10 Եվ աղմուկ ու կանչ <2 անընթ. բառ>

- Եվ ես անսացի երկնի շառաչին,
Եվ հրեշտակների թռիչքը վերին,
Եվ երթն ընդծովյա ղեռունների,
Եվ հովիտներում՝ որդերի աճն:
15 Եվ իմ շրթներին մերձեցավ նա
Եվ պոկեց նա իմ մեղսոտ լեզուն՝
Ե՛վ ունայնախոս, և՛ խաբեբա.
Եվ խայթն իմաստուն օձի
Իմ սառած շրթերի մեջ
20 Իր արնոտ աջով դրեց ապա:—
Եվ նա իմ կուրծքը հերձեց սրով
Եվ թպրտացող սիրտս հանեց,
Եվ <սիրտս> ալրված հրկեզ հրով

Դեպի հերձ ու բոց կուրծքս հրեց։
25 Ինչպես դի՜ աշնտեղ ընկած էի ես
Նվ ձայնն աստծու կոչեց առ ինձ,—
«Նլի՛ր, մարգարե՛, և լո՛ւր, և տե՛ս,
Ամոքվիր կամոքն իմ հար,—
Նվ, դեգերելով ծովեր ու բաց,
30 Հրկիզիր խոսքով սրտեր մարդկանց»։

<1935>

Ա. Ս. ՊՈՒՇԿԻՆ

Հ Ո Ւ Շ Ա Ր Ձ Ա Ն

(Հատված)

Կտարածվի համբավն իմ՝ ոռւս աշխարհում ծայրեծայր
Եվ կանվանեն ինձ բոլոր այն լեզուները, որ կան.

Եվ սըլավոներ հպարտ, և ֆիններ, և դեռ խավար
Տունգուսը, և ղոլմուղն իսկ՝ ստեպաների բարեկամ:

17. XII. 1935

Նստած եմ բանտո՞ւմ թեն, մթին ու անել՝
 Սնված գերությա՛ն մեջ արծիւ մի ջահել,
 Իմ տխուր ընկերը՝ պատուհանի մոտ՝
 Թևաբախ՝ իր կերն է կտցում արյունոտ:

5 Կտցում, ու նետո՞ւմ է, ու նայում հեռուն.
 Կարծես միկնո՞ւյնն է ինձ հետ նա խորհում.
 Հայացքով, ճիշտ՝ իր կանչում է նա ինձ,
 Ուղում է ասել՝ «Մկ, թռչե՛նք, սիրելի՛ս...»

«Մենք աղառ թռչուններ ենք,— օ՛, ժամ է, օ՛, ժամ,—
 10 Թռչենք դեպի լեռը՝ ամպից անբաժան,
 Այնտեղ, ուր հզերքն է այն լուրթ, ծովային,—
 Այնտեղ, ուր խաղում ենք լոկ ևս... ու քամին...»:

11. XII. 1936

Պուշկինից

- Անխոնջ սերմանող աղատության՝
կուսաստղից առաջ ես ելա հանդ,
Եվ ձեռքով անեղծ ու կուսական
Հերկերի վրա անարդավանդ
- 5 Շաղկեցի սերմեր կենսանորոգ,—
Բայց ես ժամանակ վատնեցի լուկ,
Բաղձանք միամիտ և անդուլ ջանք...
Արածե՞ք, օ, խեղճ ժողովուրդներ.—
Ի՞նչ ազատություն—հոտերին ձեր.—
- 10 Ձեզ մորթել են, կամ—խուզել դաժան.—
Ժառանգությունն է ձեր ցեղից ցեղ—
Հուժ զանգակաղարդ—և խարաղան!...

29. XII. 1936

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՐՈՒՍԵԼ

Չար ճիչերի ներքո շարմանկայի զառամ,
Քաշքըշելով իր հետ մի տախտակե տանիք՝
Հոլովվում է աշխարհն այս փոքրիկ ու երջանիկ...
Օ, ինչքա՛ն ծուլ է նա պտտվելուց առաջ...

- 5 Հետևում են իրար ստվերների շերտեր,—
Փախչում է սեգ գաղելն առյուծի ճանկից,—
Չորս սևաթույր նժույգ սևաթույր ու թեթև,—
Ընթանում է ասլա—սպիտակ փիղն հանգիստ:

- Փարվել է առյուծի գիսախռիվ բաշին
10 Խիղախությամբ լցված մի կարմրաթուշ մանկիկ:
Առյուծն հանած լեզուն ատամներն է ցցում,—
Եվ—անցնում է կրկին սպիտակ փիղն հանգիստ:

- Չար աղջիկներ դեռ կարճ զգեստներ հագած,—
Նրանց հայացքը—անհայտ անբջանքին,—
15 Նոր են նրանք, դեռ նոր երազանքի <1 անընթ.
բառ>,—
Եվ տես՝ կրկին անցնում է սպիտակ փիղն հանգիստ...

- Արագ, միշտ ավելի սրընթաց են վազում
Պտտվում են երկար ժապավենով անփոխ
20 Սահում է շողք նսեմ, մի ուրվագիծ նրբին,
Հյուսերի ցուքն է ծանր հանկարծ փալում անգին,—
Եվ բաղմերանգ հողմով ողողվում են կրկին,—
Եվ անցնում է կրկին—սպիտակ փիղն հանգիստ...

<1936>

ՍԵՎ ԾՈՎԻ ԵԶԵՐՔԻՆ

(Կ. Բալմոնտից)

Սև ծովի եղերքին կանգնած կան սյուներ:
Սյուները քարից են: Նրանց թիվը—ութն է:—
Դալիս են այնտեղ հաճախ գերիներ:
Դադադներ են բերում սլարմանիներ:
5 Ձմեռները—գունատ են:—Նվ աշունը—մութն է:—

Այնտեղ գաղաններ են ընկնում մերթ բիշ:
Թռչում—հասնում են մերթ—թռչուններ անդամ:
Նվ—ձանձրանո՞ւմ են:— Ի՞նչ անեն,—ի՞նչ:
Թռչկոտում են, գայթում, ընկնում ուժից՝
10 Դադարելով ձգտել:—Դարձած անկամ:—

Սև ծովի եղերքին կանգնած կան սյուներ:
Օրերից նախնական:—Դեռ նախքան մուծը:—
Նրանց թիվն ահաստատ է՝ բախախ՝ սկս սև:—
Նվ նրանց իմաստն է—կթե ասեն:—
15 Ընդմիջաւ Անձայնությո՞ւն: Դժկամություն: Ո՞ւշ է:—

25. II. 1937, Երևան

Ի. ԲՈՒՆԻՆ

Հ Ր Թ Ի Ռ

Գիշերվա ժամ էր ուշ, երբ լռության ծոցում,
Քնած երկրի վրա, խոր խալարում անկալծ,—
Ճեղքելով մութ գիշերը նարընջագույն գծով—
Օձանման ճալթեց, բարձր, հրթիռն հանկարծ:

5 Շառաչագի՜ն թափով նա բարձրացավ վերև,
Մի ակնթարթ սակայն... և մոռացման անկյանք
Ծովն են հոսում արդեն ադամանդները
Նվ դանդաղ է ալնքան նրանց անկումն անձայն...

27. 11. 1937

Ա.Լ.ԵՔՍՍԱՆԴՐ ԲԼՈԿԻՑ

Ինչքա՛ն հաճախ ենք հիմա լալիս
Մեր վիճակը սե և անխնդում։—
Օ, եթե, մարդի՛կ, իմանայի՛ք
Ցուրտն ու խավարը գալիքի դո՛ւք։—

5 Հիմա սիրուհուդ ձեռքն ես սեղմում,
Խաղում նրա հետ—հանգիստ։—
Եվ լալիս ես դու—տեսնելով թույն՝
Կամ սիրած ձեռքում սեղմած—
դաշույն,—
Մանկի՛կ, մանկի՛կ...

10 Ստին, կեղծիքին—վերջ չե՛ս գտնի։
Իսկ մահն—հեռո՛ւ է դեռ։—
Աշխարհն—ալեկի՛ պիտի մթնի,
Երկիրն—ալեկի՛ սե հուն մտնի,
Օ, դեռ դարե՛ր, դարե՛ր...

15 Եվ դարը վերջին—ամենահղկ,
Կտեսնենք—մե՛նք անգամ։—
Կազատե երկիրն—ահեղի մեղք,
Շըրթերին բռնոր—կհանգչի եղկ
Ժպիտ—անի՛ղձ այնքան։—

20 Մանկի՛կ իմ, գարուն դու կերազես—
Գարունը չի՛ ծաղկի։—

Երկընդամենը — արեւ՝ կը շարժուի լուսեմ —

Արեւը չի՛ ծագիլ:

Եւ ճի՛շդդ, երբ դու ճշալ ուղեւ —

25

Քարի պէս չի լսվի...

Եղեք գո՛հ, ուրեմն, ձեր բախտից հին՝

Ջրի՛ց էլ խոնարհ, խոտի՛ց — անշուք, —

Օ, եթե, մարդիկ, իմանայի՛ք

Յո՛ւրտն ու խաւարը գալիքի դուք...

1937. 5—6—VI, Երեւան

ԵՐԿՈՒ ՔԱՌՅԱԿ «ԵՍ ԻՄ ԱՆՈՒՇ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ...»
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՅ

(Ռուսերեն տողացի բաղձանաբան)

Люблю я «солнцевкусное» слово сладкой Армении моей,
Старинных гуслей заунывание, рыдающие струны
люблю,

Кровоподобных роз и цветов жгучее благоухание
И наирских девушек смиреннотрагическую пляску
люблю.

Для моего истосковавшего сердца нет других сказок.
Нет более ясных умов, чем Нарекский или Кучак.
Пройди весь мир: нет более белой верхушки,
чем у Арарата.

Как путь недостижимой славы, я люблю свой Масис.

ԿՈՐԶԻ ՊԱՏՆԵՐԱԶՄՐ

Ընկ. բանվորներ, ընկ. գյուղացիներ.

Սրանից ուղիղ տաս տարի առաջ էր, որ սկսվեց համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը:

Ամբողջ աշխարհի բոլոր երկրներն էին մասնակցում այդ կռիւն: Մի կողմից Ռուսաստանն էր՝ Անգլիայի, Իտալիայի, Հնդկաստանի, Ամերիկայի, Ռումինիայի հետ միասին, մյուս կողմից՝ Գերմանիան, Ավստրիան, Տաճկաստանը և Բուլղարիան:

Մի կողմից էստեղ, Ռուսաստանում, ցարական կառավարութունը ասում էր իր «հպատակ» ժողովրդին, թե ինքը և իր դաշնակիցները կռւում են «ազատութեան», մանր ազգերին փրկելու համար. մյուս կողմից՝ Գերմանիայում, Տաճկաստանում պետութունները հայտարարում էին, որ իրենք են ազատութեան համար կռւողները:

Էստեղ պատերազմի պատճառ համարում էին Գերմանիային ու նրա թագավոր Վիլհելմին, էստեղ կռիւ սկսելու ամբողջ մեղքը գցում էին Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցներին վրայ:

Էսպես խաբելով, ժողովրդի աչքին թող փչելով, խարդախ ճանապարհով էր, որ ավազակային պետութունները սկսեցին 14 թվականի համաշխարհային մեծ պատերազմը:

Բանվորներ և գյուղացիներ.

Անցել է տաս տարի, յոթ տարի է ինչ բանվորներն ու գյուղացիները Ռուսաստանում ծածանում են Հոկտեմբերի

ալ-կարմիր դրոշը, հիմա ամեն մի բանվոր, ամեն մի գյուղացի լավ պետք է հասկանա, թե ով է մեղավոր, ինչն է այդ պատերազմի իսկական պատճառը:

Աշխարհի տերերը, հաստավիզ, հաստափոր կապիտալիստները, որոնց շահերը պաշտպանող կառավարութիւնները ուզում են էլ ավելի հարստանալ: Ամեն մեկը դրանցից ցանկանում է ունենալ ամբողջ աշխարհի հողերը, ամբողջ աշխարհի շուկաները՝ բոլոր ազգերին շահագործելու համար: Անգլիան ուզում է ինքը տեր դառնալ շատ երկրների, Գերմանիան ցանկանում է իր ապրանքները ծախել առևտրական շուկաներում: Ռուսական միահեծանութիւնը ձգտում էր վերցնել Պոլիսը, Տաճկաստանը, վերցնել Անդրկովկասը: Բայց խաղաղ ճանապարհով երկիր չես վերցնի, շուկա ձեռք չես բերի: Պետք է կռիւ: Բոլոր երկրների կապիտալիստները, իմպերիալիստներն են մեղավորը պատերազմի, դրանց մեջ եղած մրցումն է պատճառը կռիւի: Ու սկսեցին պատերազմը:

Ինչ դիրք բռնեց Զ-րդ ինտերնացիոնալը, համայն աշխատավորութեան շահերի պաշտպան համարվող սոցիալիստական շտաբը:

Պատերազմի առաջին օրերին Զ-րդ ինտերնացիոնալը քայքայվեց: Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատները, մենշեւիկները միացան իրենց հարուստներին և շովինիզմով տարված կոչ արին իրենց աշխատավորներին ղենք վերցնել կռիւում «թշնամու» դեմ: Զ-րդ ինտերնացիոնալը ղինեց աշխատավորներին իրար դեմ կռուվելու բուրժուազիայի շահերի համար:

Մեղանում նույն դերը կատարեց իրեն Զ-րդ ինտերնացիոնալի հայկական հատվածը համարող հակահեղափոխական դաշնակցութիւնը...

Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո հայտնաբերված գաղտնի դաշնագրերը ցույց տվին ամբողջ աշխարհին, թե որքան դաշնակցականների սիրած Անգլիան, Ֆրանսիան, ցարական կառավարութիւնը մտածում էին մանր ազգերի փրկութեան մասին: Դաշնագրերից երևաց, որ Անգլիան,

Ֆրանսիան և ցարը Տաճկաստանը իրար մեջ բաժանել, փայ-
փայ են արել:

Էսպես, թե 2-րդ ինտերնացիոնալի սոցիալ-դեմոկրատ-
ները, թե նրա հայկական հատվածը՝ դաշնակցությունը օժան-
դակեցին, օգնեցին բուրժուաներին խաբելու աշխատավորու-
թյանը՝ կռվեցնելու նրանց միմյանց դեմ: Հիմա բոլոր երկըր-
ների բանվորները, բոլոր երկրների գյուղացիները լավ են
ճանաչում 2-րդ ինտերնացիոնալի խաբեբաներին:

Ոճկերեհ՝ր.

Միմիայն բուլշեիկներն էին, միմիայն կոմունիստական
կուսակցությունն էր, որ վճռական կերպով դուրս եկավ պա-
տերազմի դեմ, նրանք էին, որ Լենինի, Լիբկեխտի և ուրիշ-
ների ղեկավարությամբ մերկացրին իմպերիալիստական պա-
տերազմի ճիշտ պատճառները ու իսկական նպատակները:
Բուլշեիկներն էին, որ դավաճան հայտարարելով 2-րդ ին-
տերնացիոնալի սոցիալիստներին, կոչ արին բանվորներին ու
գյուղացիներին կռվել պատերազմի դեմ, խլել զենքի ուժով
իշխանությունը կապիտալիստներից՝ վերջ տալու պատերազ-
մի ամեն մի հնարավորության:

Միմիայն կոմունիստական կուսակցությունն էր բան-
վորների ու գյուղացիների շահերի պաշտպանության դրոշը
բարձրացրել, միմիայն նա էր ցույց տալիս աշխատավորու-
թյան ճիշտ ուղին:

Սակայն դեռ գիտակից չէին բանվորները, գիտակից չէին
գյուղացիները, դեռ մեծ էր սոցիալ դավաճանների հմայքը:
Այդ պատճառով էլ պատերազմը շարունակվեց 4 տարուց
ավելի: Կոտորվեցին միլիոնավոր մարդիկ, տասնյակ միլիոն
երիտասարդներ հաշմանդամ դարձան, հազարավոր գյուղեր
ու քաղաքներ հողին հավասարվեցին: Ժողովրդական խոշոր
հարստություններ՝ մի քանի հարյուր միլիարդների՝ հօդս
ցնդեցին:

Ի՞նչ տվեց մեզ պատերազմը... Կոտորվեցին Հայաստա-

նի գյուղացու երիտասարդ վաժակները, քանդվեցին գյուղեր, քանդվեցին տներ, քայքայվեց գյուղացու տնտեսությունը, քարուքանդ եղավ աշխատավորների բարեկեցությունը:

Այսպես շարունակել չի կարելի,— ասացին բանվորներն ու գյուղացիները,— պատերազմ պատերազմի դեմ— հայրաբարում էին բռնկվելները, իշխանությունը պետք է վերցնել բուրժուաների ձեռքից,— կոչ էին անում նրանք:

Եվ 1917 թ. փետրվարին բանվորների ու գյուղացիների մի գործով տապալվեց ցարական կառավարությունը: Ռուսաստանի բուրժուազիան սոցիալ-դեմոկրատների և էսէռների ձեռքով ուղում էր իր գործը շարունակել, իր սև գործը մինչև վերջ տանել: Բայց կոմկուսակցությունը քնած չէր. Հոկտեմբերին Ռուսաստանի պրոլետարիատը վերջնականապես ջախջախեց բուրժուազիային ու հաստատեց բանվորագյուղացիական խորհրդային իշխանությունը:

Բանվորագյուղացիական իշխանությունը վերջ տվեց պատերազմին:

Բայց վերջ տվեց Ռուսաստանը: Մյուս երկրներում ղեկ խմբերիադիստներն են տերն ու տնօրենը, նրանք են իշխանության ուժի կանգնածները: Բե՞ Անգլիայում, թե՞ Ֆրանսիայում, թե՞ Ամերիկայում և թե՞ մյուս երկրներում բոլոր պետությունները արագ կերպով նոր պատերազմի պատրաստություններ են տեսնում: Հնարում են ավելի լավ թնդանոթներ, հնարում են ավելի լավ ինքնաթիռներ, հնարում են նոր տեսակի հագեր՝ ավելի շատ կոտորելու, ավելի շատ քանդելու: Նոր պատերազմի վտանգն է կախված ամբողջ մարդկության գլխին: Նոր պատերազմը ավելի աղետաբեր, ավելի սոսկալի պետք է լինի, քան տնցյալ պատերազմները:

Ընկեր բանվորներ և գյուղացիներ.

Մեղանից ամեն մեկը համաշխարհային պատերազմի ահեղ փորձից հետո իրեն պարզ հաշիվ պետք է տա, թե ինչ դիրք է ունենալու ինքը դեպի գալիք նոր պատերազմը, ամեն

մեկը մեզանից լավ պետք է գիտակցի, որ պատերազմներին վերջ կտրվի ամբողջ երկրագնդում իմպերիալիստներին խորտակելուց հետո: Միայն համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակը վերջ կտա ամեն տեսակի պատերազմներին:

Կորլեն իմպերիալիստական պատերազմները և նրա հեղինակները:

Կորլեն պատերազմի պաշտպան 2-րդ ինտերնացիոնալի շովեն սոցիալ-դեմոկրատները:

Կորլի՝ համաշխարհային իմպերիալիզմը:

Կեցցե՝ միջազգային պրոլետարիատի կռիվը պատերազմի դեմ:

Կեցցե՝ այդ կռիվի ղեկավար 3-րդ Կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

. Կեցցե՝ համաշխարհային հեղափոխությունը:

1924, հուլիս 27

«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԻ», ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԻԵՍՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱՑԻՈՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻԴԵՈԼՈԳԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Ամսի 18-ին Բաքվի հայ պետդրաման տռաջին անգամ բեմադրեց ոմն Գևորգ Ալթունյանի «Սասունցի Դավիթ» կուլեցյալ «պիեսը», որը մի կատարյալ նմուշ էր նացիոնալիստական իդեոլոգիայով շաղախված խալտուրայի: Արշինմալալանյան պրիոմներով զրված ու բեմադրված այդ պիեսը մեզ այստեղ հետաքրքրում է ոչ թե իր գեղարվեստական սնանկությամբ, այլ իբր հասարակական փաստ, որն այդ երեկո գալիս էր բարձրաբարբառ ասելու, որ դեռ կենդանի են այդ «ազգային» պարոնները, այդ նախկին իդեոլոգները, և եթե առիթը ժպտա՝ կարող են այսօր ևս մեկզան գալ իդեոլոգիական իրենց ողջ հասակով: Այս պարոնների հոգեբանությունը և հասարակական էությունը լայն մասսաների տռաջ մերկացնելու նպատակով, արժե կանգ առնել այդ «պիեսի» վրա, ցույց տալ նրա հասարակական իմաստը, հիմնական տենդենցը:

«Պիեսսին» անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել, այսպես կոչված, «սպառնալից» պիեսների մասին, որոնց շարքին են դասում «Սասունցի Դավիթը»: Մենք սա անհրաժեշտ ենք համարում, քանի որ կան մարդիկ (ղրանց թվում առաջինն է հեղինակը), որոնք «սպառնալից» անունով փորձում են ծածկել, անտես առնել և «ներել» հեղինակի իդեոլոգիան: «Պատմական նյութն է այդպիսին, մեր էպոսն է այդպիսին», — ասում են նրանք և սրանով «ադ-դարացնում» հեղինակին: Ավելորդ է ասել, որ այս տեսակի-տը ի հայտ է բերում իր կողմնակիցների կամ «խորաֆանկու-թյունը» կամ ծով տգիտությունը:

Ոչ միայն մարքսիզմի այբուբենին ծանոթ, այլև յուրաքանչյուր գրագետի համար գաղտնիք չէ, որ, այսպես կոչված, «սպառնալից» պիեսները արտահայտում են ոչ թե տվյալ էպոխայի հասարակական տրամադրությունները և տենդենցները, այլ այն ժամանակաշրջանի, երբ գրված է այդ իրիկը և այն խմբակցության, որին պատկանում է հեղինակը: Ինչպես ընդհանրապես չկա ապագասակարգային իդեոլոգիա, այն-պես էլ չկա և չի կարող լինել ապագասակարգային մոտեցում անցյալին: Գեղարվեստի դասակարգային բնույթը ոչ մի տեղ այնքան աչքի չի ընկնում, որքան հենց «պատմական» պիես-ներում, քանի որ սպառնալից նյութերի ակեսսուարին դիմե-լը միշտ էլ ամենաընդունելի պրիոմն է եղել հասարակական որոշ գաղափարախոսության, գեղարվեստական ագիտա-ցիայի*: Պատմական ռեակցիոն շրջաններում այս պրիոմին են դիմել ճնշված խմբակցությունները՝ քողարկելու համար իրենց պայքարը տիրողների դեմ, իրենց հերթին ճնշող կող-մերը ևս դիմել են այս պրիոմին՝ անցյալի «փաշտուն» լաթե-րով սրբացնելու և հավերժացնելու համար իրենց անփառու-նակ ներկան, իսկ հասարակական վերելքի շրջաններում ել-

* Այս այբուբենական ճշմարտությունները մենք ստիպված ենք կրկնել այն պատճառով, որ նույնիսկ մեր ընկերներից ոմանք որոշ հակում են ցույց տալիս դեպի վերոհիշյալ «սպառնալից» տեսակետը:

նող խմբակցութիւնները այդ միւնիստըն պրիմը գործադրել են իրենց պայքարին «շուք» տալու, իրենց պայքարը «հերոսացնելու» դիտավորութեամբ: Անցյալի դեպքերն ու դեմքերը մեյդան են քաշվել ոչ թէ «օբյեկտիվորեն լուսանկարելու» դիտավորութեամբ, այլ դրանց միջոցով ներկայի հասարակական իդեալները պարզաբանելու, հրահրելու և քարոզելու դիտումով: Հասարակական այս իմաստն են ունեցել ոչ միայն «Արշակ Երկրորդի» և «Քաջն Վարդանի» նման խալտուրային պիեսները, այլև Կորնելի, Ռասինի, Շեքսպիրի, Շիլլերի, Պուշկինի և մեր Մուրացանի ռւ լեոյի պատմական պիեսները:

Յուրաքանչյուր զրագետ, որ հետաքրքրվել է այս հարցով, գիտե, որ Շեքսպիրի բոլոր պատմական պիեսները, ինչպէս և «Համլետը», «Մակբեթը» և այլն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ քաղաքական պամֆլետներ՝ գրված Եղիսաբեթյան շրջանի Անգլիայի քաղաքական որոշ խմբակցութիւնների շատ կոնկրետ նպատակներին ծառայելու ձգտումով: Իր հասարակական և քաղաքական ձգտումներին դրոշակ դարձնելու նպատակով պատմական նյութից իր առատ հունձքն է քաղել մանավանդ ֆրանսիական բուրժուազիան՝ Մեծ Հեղափոխութեան շրջանում և Գերմանական բուրժուազիան իր վերելքի սկզբին, որ գերմանական դրականութեան մեջ արտահայտվել է sturm und drang-ի շրջանում: Գյոթի, Շիլլերի և այլոց շրջանն է դա, երբ գրվել են «Վիլհելմ Տելը», «Վալլենշտայնը», «Հերմանն ու Դորոթեան» և այլն: Յուրաքանչյուր հեղինակ, մոտենալով տվյալ պատմական նյութին, փորձել է նրա մեջ գտնել և նրա միջոցով արտահայտել իր ժամանակաշրջանի և խմբակցութեան ձգտումները: Այս տեսակետից ամենաբնորոշը հենց նյութի կամ պատմական «հերոսի» ընտրութիւնն է և ապա այդ նյութի տրակտովկան: Ասել, որ պատմական նյութը բոլորի համար նույն իմաստն ունեցող օբյեկտն է և այն կարելի է պարզապէս դեղարվեստորեն արտանկարել, «լուսանկարել», նշանակում է առնվազն լինել ծայրահեղորեն տգետ, եթե ի նկատի չունենանք դիտակցված միտում:

Իր հասարակական իդեալները քարոզելու, իր դասակար-

գալին պայքարը հերոսացնելու նպատակով, անցյալի «փաշ-
լուն» պատկերներին և «հերոսներին» օգնութեանը դիմելու
առանձնապէս կարիք ունէր բուրժուազիան անգամ իր վերել-
քի շրջանում, ինչպէս այդ շատ փաշլուն կերպով ցույց է
տւել Դլեխանովը XVIII դարի ֆրանսիական նկարչութեանը և
դրամալին նվիրւած իր կլասիկ աշխատութեան մէջ: Ինչ վե-
րաբերում է պրոլետարիատին, նա կարիք չունի իր հասարա-
կական ձգտումներին անցյալի սնամեջ լաթեր հագնելու և
այդ տեսակետից մոտենալով խնդրին՝ ամեն մի նման փորձ
պետք է համարել ռեակցիա և վնասակար: Սակայն չի նշա-
նակում, թե պրոլետարական գրողը չպետք է մոտենա և
նշութ վերցնի անցյալից: Նա կարող է և մոտենալ և՛ նշութ
վերցնել անցյալից, բայց ոչ թե իր ներկա իդէալներին անց-
յալի սնամեջ լաթերով փաշլ տալու դիտումով, այլ այդ անց-
յալը դասակարգալին իդէոլոգիայի լուսի ներքո վեր հանելու
նպատակով, այն անցյալը, որ մարդկութեան ճնշւած մասի
համար երբեք էլ չի եղել «փաշլուն» ու «աղատ», ինչպէս այդ
միշտ էլ ասել են ունեոր դասակարգի իդէոլոգները: Այս տե-
սակետից անցյալին մոտենալը ոչ միայն կհամապատասխա-
նի պրոլետարիատի ներկա դասակարգալին նպատակներին,
այլև կլինի ամենաօբյեկտիվ մոտեցումը անցյալին, պրոլե-
տարիատի ներկա ձգտումները քարոզելու հետ մեկտեղ, կտա
և անցյալի «օբյեկտիվ» պատկերը: Միմիայն այս մոտեցու-
մով է, որ գեղարվեստական երկը, որի նշութը վերցւած է
պատմութիւնից, կլինի իսկապէս պատմական, այսինքն
կարտահայտի ոչ միայն հեղինակի ժամանակաշրջանի և դա-
սակարգի իդէոլոգիան ու ձգտումները, այլև գեղարվեստորին
կպատկերացնի վերցրած էպոխայի պատմական ճշմարտու-
թիւնը: Բայց սա արդէն սկզբունքորեն տարբեր մոտեցում է
խնդրին և ոչ մի կապ չունի այն մոտեցման հետ, որ մինչև
օրս իրենց «պատմական» երկերը գրելիս կիրառել են բոլոր
ոչ պրոլետարական հեղինակները:

II

...Այդ միեւնոյն էպոսին դիմել են և՛ Իսահակյանը, և՛ Թո-
թովենցը, սակայն նրանց գործերում դուր չեք գտնի այս պա-

րոնի ազգայնականության 1/1000-երորդ տոկոսը: Այդ երկու հեղինակներն էլ իրենց կարողության սահմաններում փորձել են վեր հանել այդ էպոսում թաքնված սոցիալական ներհակությունները, մանավանդ Թոթովենցը, որ փորձում է Դավթին դարձնել ռամիկ բնակչության հերոս և դրանով պատճառաբանել նրա անհաղթ ուժի լեզենդը: Այստեղ մեզ չի հետաքրքրում այն հարցը, թե որքան է այդ նրան հաջողվել և որքան հետևողական է նա դասակարգային զիծն անցկացնելիս, այլ այն, որ այդ միևնույն էպոսը մեզանում արդեն իսկ ենթակա է եղել բոլորովին տարբեր մշակման ու մոտեցման, որն ըստ տեղեկացի ոչ մի կապ չունի պ. Ալթունյանի «մշակման» հետ: Իսկ Հովհ. Թումանյանի մոտեցման հետ համեմատած, այս պարոնի մոտեցումը հաղար քայլ ետ է ու ռեակցիոն. մեր խոսքը իդեոլոգիական մոտեցմանն է վերաբերում: Իսկ ինչ վերաբերում է գեղարվեստականին, բերված մեջբերումներից արդեն ընթերցողը կտեսնի, որ այդ «սլիեսը» մի կատարյալ նմուշ է դրական անտաղանդ խալտուրայի և ոչ միայն իդեոլոգիապես, այլև գեղարվեստական տեսակետից «Սասունն այրվում է» «հռչակավոր սլիեսի» հարապատեղությամբ: Եվ մենք ավելորդ կհամարենք կանդ առնել նրա վրա, եթե թյուրիմացաբար այդ խմբապետական սլիեսը շարժանանար մասսաների ուշադրությանը: Եվ այդ թյուրիմացության համար կարելի է միայն ցավել:

Վերջում ավելորդ չի լինի մատնանշել հետևյալը.— Պարոնը իր սլիեսների վրա դրել է. «Առաջին անգամ ներկայացված է Կրասնադարում, ապա Արմավիրում, Ռոստովում, Լենինականում»: Կարելի է հարցնել — ո՞վ է թույլատրել...

1927, դեկտեմբեր

«ՕՐՅՆԿՏԻՎ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

(Նամակ խմբագրության)

Կես տարուց ավելի է, որ Նրևանում լույս է տեսնում Հայաստանի Պրոլետ գրողների միության օրգան «Գրական դիրքերում» ժուռնալը: Որքան այդ ժուռնալը դրական տպավոր-

րություն է թողնում իր գրական ստեղծագործական բաժնով,
 այնքան բացասական է ժուռնալի քննադատական բաժնի ար-
 ժեքը: Մարքսիստական օբյեկտիվ քննադատության դիմակի
 ներքո այստեղ սանձարձակ կերպով թագավորում է կասաու-
 յական քմահաճույքը: Մարքսիստական «ուլտրա-ձախ» բըն-
 նադատության տոգա հագած նաչիրյան «մեր տղերքը» մեջք-
 մեջքի տված պարզապես պաշտպանում են իրենց «ներքին
 շահը» և «գրոհ» տալիս «արտաքին» թշնամու վրա: Չակերտ-
 ների մեջ առած «ներքին» և «արտաքին» բառերը պետք է
 հասկանալ պարզապես գրուպայական, թաշփայական իմաս-
 տով: Հավաքվել են երեք-չորս «լավ տղերք», վերցրել ժուռ-
 նալն իրենց ձեռքը և հարայ են տալիս սրա, նրա վրա: «Ժա-
 ոանգական պրոլետարական գրողներ են հռչակում «իրենց
 տղերանցը» և գրչի մի հարվածով ջնջում, «թշնամի տղե-
 րանց» ամբողջ հեղափոխական գործն ու գրական վաստակը:
 Օրինակ, «իրենց տղերանցից» մեկի, Նաիրի Զարյանի «Կա-
 ուցյուլները» պոեմի քրիստոնեական տխմար մորալիզմով
 շաղախված «հերոս» Ֆահլա Սամսոնը հռչակվում է «սոցիա-
 լիստական աշխարհի կառուցման գործին լծված մեր պրոլե-
 տարիատի սիմվոլը»: Բայց սա մի անմեղ լյապսուս է՝ համե-
 մատած Ն. Դաբաղյանի և Գ. Վանանդեցու, այս թաշփաբաշի-
 ների «քննադատական» սխրագործությունների հետ: Մարք-
 սիստական օբյեկտիվ քննադատության դիմակ հագած այս
 նաչիրյան «տղերքը» առանձնապես թունավոր ու ռիսերիմ լե-
 ղու են բանեցնում, երբ մոտենում են իմ գրական վաստակին:
 Նրանք այդ գրական վաստակը քրքրում են իմ մանկական
 խանձարուրից սկսած և ջանք չեն խնայում իղեղլղիապես
 հավասարության նշան դնել Տերյանի և իմ ամբողջ գրական
 գործի միջև: Համառությամբ անտես առնելով իմ այնպիսի
 գործերը, որոնք անգամ ուսական մարքսիստական քննա-
 դատության կողմից ճանաչվել են որպես միջադպարին-պրո-
 լետարական գործեր, և բացարձակապես դիմելով միմիայն
 իմ գրական սայթաքումներին, որոնցից ես քանիցս հրաժար-
 վել եմ և չեմ տեղավորել իմ հետագա ժողովածուներում,—
 նրանք քննադատությունը փոխում են թաշփայական ամենա-

գոեհիկ ու ամենասե հալածանքի, հասցնելով այն փողոցային հայհոյանքների աստիճանի: Բայց, երբ հարցը գալիս է իրենց թալփալի մարդկանց՝ այստեղ արդեն նրանք ընկնում են կատարյալ անդիտության մեջ և իրենց սանձարձակ եռանդում հասնում կատարյալ տղայամտության: Օրինակ, Նորայր Դաբաղյանը նույնիսկ ոգևորության այն աստիճանին է հասնում, որ Վշտունուն հայտարարում է «մարքսիստական-լենինյան աշխարհգիտությունից լույսի տակ» արեելյան հեղափոխական շարժումները վերլուծող երգիչ: Դեռ մի կողմ խողած մարքսիզմ-լենինիզմի այս տխմար էժանացումը, հետարրքիրն այն է, որ ոչ մի խոսք չի ասվում այս «լենինիստ տղերանց» անցյալի մասին. դուրս է գալիս, որ սրանք հենց իրենց մանկական խանձարուրից «մարքսիստ-լենինիստներ» են եղել: Ինչու՞ կարելի է օրական հաղար անգամ մատի փաթաթան դարձնել իմ «Կապուտաչա հայրենիք» պոեմը՝ գրված 1915 թվին, և ոչ մի անգամ չհիշել Ազատ Վշտունու նույն թվականին գրած «Կամավորի հուշատետրից» պատմվածքների ժողովածուն (Բաքու, 1915 թ. արտատպված դաշնակցական «Արևից»): Պետք է ասեմ, որ մենք վերջերս միայն բախտ ունեցանք ծանոթանալու «Արևիքի սոցիալական շարժումները մարքսիստական-լենինյան աշխարհգիտության լույսի ներքո» վերլուծող Ազատ Վշտունու ստեղծագործական այս գոհարի հետ...

Մի՞թե սոցիալ-քաղաքական անցյալը նշանակություն ունի միմիայն որոշ մարդկանց նկատմամբ, իսկ մյուսների համար՝ ոչ: Ինչու մեկի նկատմամբ թույն, քեն ու լորձոնք, իսկ մյուսների նկատմամբ թալփայական ներողամտություն, չնայած, որ անհամեմատ ավելի մաքուր է այս մեկի գրական անցյալը և անհամեմատ ավելի անաղարտ՝ քաղաքական անցյալը: Եվ վերջապես՝ ինչու հենց ինքը՝ Գ. Վանանդեցին, այս գլխավոր թալփաբաշին, որ իմ տարիքի երիտասարդ է, չի հիշում իր ազգայնական տխմարագույն հողվածները 1919 թվի ժողովրդական կուսակցության օրգանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ ես արդեն գրել էի իմ հեղափոխական պոեմներից շատերը: Թե՞ մարքսյան հռչակավոր ֆորմուլը

ձեցության և դիտակցության մասին կիրառելի է միմիայն որոշ անձնավորությունների նկատմամբ, իսկ մյուսների նկատմամբ նա միայն դատարկ հնչյուն է... Ինչու մանրբութ- ժուական շրջապատից ելած մեկը չնայած իր քաղաքական աշխարհայացքի և իդեոլոգիական անընդհատ ինքնամշակ- ման բոլոր ջանքերին, ճակատադրորեն մնալու է «ազդային», իսկ դաշնակցական-մաուպերիստական սոցիալ-քաղաքական բովից ելած մյուսները հրաշքով կերպարանափոխվում և դառնում են անաղարտ, հարյուր տոկոսային «լենինիստ- մարքսիստներ»:

Բավական է: Սրանով մենք ամենաբուռն կերպով բողո- քում ենք նման թաշվաբաշտության դեմ և հայտնում, որ չպետք է թույլ տրվի, որպեսզի պրոլետարական օրդանը աս- պարեկ դառնա նման թաշվաբաշտական պրոլետկացիոն մարզանք- ներին: Շի կարելի հանդուրժել, որ պրոլետգրական օրդանը գրչի մի շարժումով ի չիք հայտարարի մեկի ամբողջ դրա- կան, հասարակական վաստակը, ամբողջ կյանքի գործը՝ հա- նուն «թաշվաբաշտական ընկերներին»:

Այսպես չէ, որ պիտի կիրառվի կուսակցական քաղաքա- կանությունը դրական ասպարեկում և դրական այս խմբա- պետները չեն, որ պիտի կիրառեն այդ քաղաքականությունը և ղեկավարեն պրոլետարական աճող շարժումը Խորհրդային Հայաստանում:

1928, հունվար

«ԿՄԲՄՍ՝ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒՐ» ԺՈՂՈՎԱՄՈՒԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Գեղարվեստական ընթերցանությունն ու արտասանու- թյունը հսկայական դեր են խաղում գեղարվեստական դրա- ձանությունը մասսաներին մոտեցնելու, մասսաների դիտակ- ցությունը, տրամադրություններն ու հույզերը սոցիալիզմի կառուցման ուղղությամբ կազմակերպելու գործում: Հեղա- փոխական դաստիարակության այս աղղու միջոցներից մեկը մինչև հիմա մեզ մոտ հարկ եղած ուշադրության չի արժա- նացել:

Մեր քաղաքի և գյուղի ակումբային, դպրոցական և այլ տեսակի բեմերում դրված են լինում հաճախ բոլորովին պատահական և զեղարվեստորեն ու իդեոլոգիապես անընդունելի արտասանություններ: Կան բանաստեղծություններ, որոնք անընդհատ ու անվերջ, տեղի-անտեղի, բոլոր տիպի բեմերում անխտիր արտասանում են՝ ձանձրույթ պատճառելով ունկնդիրներին: Մեր ակումբային աշխատողները գանգատվում են, թե արտասանության համար նյութեր չկան:

Այս բացը լրացնելու համար է, որ Պետհրատը լույս է ընծայում ներկա ժողովածուն, որի նպատակն է ընթերցանության և արտասանության նյութեր մատակարարել մեր ակումբներին, խրճիթ-ընթերցարաններին, կարմիր անկյուններին, աշակերտական բեմերին և, վերջապես, զեղարվեստական ընթերցանության պահանջ զգացող մասսաներին:

Այդ ժողովածուն կազմված է հետևյալ բաժիններից.

1. Հոկտեմբերյան հեղափոխություն և քաղաքացիական կռիվներ, Լենին (էջ 27—79):

2. Սոցիալիստական շինարարություն և նոր կենցաղ (էջ 83—171):

3. Իմպերիալիզմ, համաշխարհային պատերազմ, միջազգային հեղափոխական շարժում և մարտնչող Արևելք (էջ 175—290):

4. Բանվոր դասակարգի պայքարը մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը (էջ 253—280):

1930

Ե Ր Կ ՈՒ Խ ՈՍ Ք

Այս դասագիրքը կազմված է ֆաբրիկագործարանային յոթնամյակների նոր ծրագրի նախագծով:

Ծրագիրն, ըստ թեմատիկայի, ունի հետևյալ բաժինները.

1. Դեպի հոկտեմբերյան հեղափոխություն.— Այս բաժնի նյութերն ընդգրկում են հեղափոխական շարժումների ընթացքը՝ բանվորական շարժման առաջին քայլերից մինչև

Հոկտեմբերյան հեղափոխություն (ժամանակավոր կառավարության անկումը)։

2. Դեպի համաշխարհային հոկտեմբեր.— Այս բաժնում ղետեղված են ղեղարվեստական նյութեր, որ պատկերացնում են հեղափոխական շարժումներն իմպերիալիստական երկրներում և գաղութներում։

3. Քաղաքացիական կռիվներ և վերականգնման շրջան.— Այս բաժնում, բացի քաղաքացիական կռիվներին և վերականգնման շրջանին վերաբերող գրվածքներից, ղետեղված են նաև ընկ. Հենրիի մահվանը նվիրված նյութեր։

4. ԽՍՀՄ մտնում է սոցիալիզմի շրջանը.— Նյութերի այս ցիկլը ղետեղված է դրքի վերջում նաև այն նկատառումով, որ սովորողները ծանոթանան գրական ակտուալ ֆաներերին, որպիսիք են՝ քաղաքական ճառը, օչերկը և այլն։ Այս բաժնի թեմատիկային անցնելիս, ուսուցիչներին հանձնարարվում է հետևել ընթացիկ գրականության և համապատասխան լրացումներ անել՝ լրիվ գաղափար տալու համար ընթացիկ մոմենտի մասին։

Դասընթացը կազմել և խմբագրել է տողերիս գրողը, իսկ մեթոդական հարցերը գրել է ընկ. Հակոբ Հարությունյանը։

Դասագիրքն, անշուշտ, ունի իր թերությունները, ուստի խնդրում ենք դասատուներին՝ իրենց դիտողություններն ուղարկել Պետհրատ, դասագրքի բաժնին։

1932

О РОДИНЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Наследница тысячелетней культуры—Армения была обречена царизмом на медленную гибель, на превращение в колониальный народ без собственного национального лица.

Только пролетарская революция создала нашей стране возможность заново строить свою национальную по форме и социалистическую по содержанию культуру

на основе небывалого в истории народов развития производительных сил страны.

Сейчас Советская Армения (...) наравне с освобожденными народами всего великого Советского Союза создает новую национальную культуру советской родины. Это культура неоценимая гамма в хоре великой культуры всех братских народов Союза. Пропагандировать идеи новой социалистической культуры в художественных образах—священная обязанность каждого советского писателя, ибо эта пропаганда великих идей, воплощаемых на наших глазах действительность.

Каждый советский писатель в своей литературной работе должен организовать массы на защиту социалистического отечества. Больше того, писатель должен быть готов не только своим искусством помогать обороне, но и с оружием в руках, рядовым бойцом Красной Армии, верным стражем нашей родины дать отпор каждому, кто посмеет нарушить ее неприкосновенность.

<1934, 17 апреля>

КРУПНЕЙШАЯ ПОТЕРЯ

Кончина Горького—крупнейшая потеря не только для всей советской культуры и литературы, самой идейной во всем мире, [но и] культуры гуманизма человека будущего, строящего сегодня в Советском Союзе фундамент этой культуры. Горький аккумулировал в себе все лучи советской культуры, передавал их всему миру. В этом особенное значение Горького. Лучшая часть культурного человечества вне нашего Союза видела в Горьком вождя культуры нового мира, призывающего бла-

городную потенцию трудящихся к коммунистическому будущему.

Я уверен, что советская литературная общественность совместно с мировой общественностью, идущей с нами и скорбящей сегодня вместе с нами, безусловно осуществит то великое дело, которое... в лице Горького находило своего лучшего представителя, певца, руководителя.

Армянский поэт *Егнше Чалени*

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

1. ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻՆ

Հարգելի ընկ. Դավիթ

Կաղզուրվելու նպատակով ես մի շաբաթ կլինի, որ տեղափոխվել եմ Քանաքեռ: Այստեղ անհամեմատ լավ է Երեւանից, ես արդեն բավականին կաղզուրվել եմ: Հուլյս ունեմ, որ մի 10—15 օրից կվերադառնամ Երևան:

Թերթում կարդացի, որ լույս է տեսել Հ. Ս. Դ. կուսակցության ծրագիրը, խնդրում եմ, եթե Ձեզ մոտ կա, մի համար ուղարկեք գրաքերիս հետ, արժեքը դուրս կգաք ապագա հոկտեմբերից: Նույնպես «Հայաստանի կոոպերացիան»՝ եթե լույս է տեսել (15-ը), խնդրում եմ ուղարկեք:

Ընդունե՛ք բարևներս և ամենախոորին հարգանքներս:

Եղիշե Չարենց

Քանաքեռ

ՅԶԹ. 17. 3

2. ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻՆ

Հարգելի ընկ. Դավիթ

Շատ ցավում եմ, որ իմ «Սկյութացոց երգը» Ձեզ դուր չի եկել: Ինչ արած, на нет и суда нет, ասում են ռուսները:

Կգամ և հաճույքով կլսեմ, թե ինչո՞ւ է այդ շարաքախտ երգը պակասաւոր: Իսկ այժմ ուղարկում եմ մի այլ նյութ, որը կարծում եմ պակասաւոր չէ: Խնդրում եմ կոոպերացիայի իմ համարը ուղարկեք գրաբերիս հետ:

Ամենախորին հարգանքներով՝ Նղիշե Զարենց:

Քանաքեռ

920. 19. 3.

3. < Բ Ժ Ի Շ Կ Ի Ն >

Սիրելի բժիշկ

Բաւականին տարօրինակ մի լուր պիտի հայտնեմ Ձեզ, մի լուր, որ ինձ ավելի զարմացրեց, քան կարող է զարմացնել Ձեզ: Հարցը հետեւյալն է.

Այսօր ես նստած իմ սենյակում կարգում էի, երբ հանկարծ ինձ մոտ եկան 13-րդ նախկին որբանոցից երկու որբ, նրանցից, որոնք զբաղւում են զրականությամբ և այդ իսկ առթիւ՝ հարգում են ինձ—եկան և պատմեցին հետեւյալը, որ 13-րդ որբանոցից 4 մեծ որբի այսօր ձերբակալել են որպես հակապետական տարրերի և մի լավ ծեծելուց հետո, բանտարկել են նրանց: Պատճառն այն է եղել, որ նրանք, այդ որբերը, կողմնակից չեն եղել նոր գրաւած վայրերը աշխատանքի գնալու: Ձերբակալողներն են եղել՝ միլիցապետը և Սաղեանը: Եվ ահա այդ որբերի հետ այդպես վարվելուց հետո, ծեծի տակ նրանցից ուղեցել են իմանալ, թե ով է նրանց ղեկավարը—և ահա այստեղից է, որ սկսւում է իմ պատմությունը: Նրանք, այդ որբերը ոչ-որի անուն չեն տվել: Բայց չգիտեմ ինչու Սաղեանը ասել է, իբր ես եմ (Զարենցը) նրանց ղեկավարը և միլիցապետը Սաղեանի խոսքերի ազդեցութեան տակ՝ սկսել է ծեծել որբերին և պահանջել նրանցից, որպես-

զի նրանք իմ տեղը ասեն: Որքերը չեն ասել—և ահա միլիցա-
պետը, Սաղեանը և Ատոմեանը (տեղի Դաշնակցութեան
Կենտ. Կոմիտեի անդամ) փնտրում են ինձ, որ ձերբակալեն
և Աստված գիտի, թե ինչ պատահությունների ենթարկեն: Եւ
ահա ես պիտի ասեմ Ձեզ, սիրելի բժիշկ, որ ես այդ գործին
մեջ բնավ խառնված չեմ և ինչպես դուք գիտեք՝ վերջին ժա-
մանակներս հիվանդ եմ և բնավ դուրս չեմ գալիս տանից:
Սաղեանը ասել է, որ ալդ որքերի ղեկավարը (իբր թե ես)
այցելելիս է եղել 13-րդ որբանոցը և զրդել է մեծ որբերին
աշխատանքի չգնալ: Ես, ինչպես հայտնի է բոլորին, 13-րդ
որբանոցից դուրս գալուս օրից երբեք չեմ հաճախել 13-րդ
որբանոցը, տանից էլ դուրս չեմ եկել համարյա, որովհետեւ
հիվանդ պառկած եմ եղել: Ահա այս է դրությունը, պրովոկա-
ցիա է, չգիտեմ ում կողմից: Եւ ահա ես խնդրում եմ Ձեզ, որ
դուք միջամտեք և հասկացնեք այդ մարդոցը, որ ես չէի կա-
րող միևնույն ժամանակ և 39,9° տաքութեան մեջ պառկած լի-
նել, և պրովոկացիայով դրադվել... 13-րդ որբանոցում:

Թույլ եմ, գլուխս իրիկունները պտտվում է և սիրտս
խառնում—ահա թե ինչու եմ դիմում Ձեզ, բժիշկ, ես փոքրո-
ւոր չեմ և չեմ վախենում զրպարտութեանից, բայց ֆիզիկա-
կան առողջութեանս հարկադրում է միջոցներ գտնել՝ պատե-
հությունների շենթարկվելու համար: Խնդրում եմ, ուրեմն,
խոսեք ուր որ հարկն է և ազատեք ինձ անակնկալ պատեհու-
թյուններից: Խնդրում եմ ինձ պատասխան ուղարկեք:

Ամենախորին հարգանքներով՝
Ձեր՝ Եղիշե Չարենց

Եփեան, 920, 5 օգոստոսի

4. ԱՐՈՒՍ ՈՍԿԱՆՅԱՆԻՆ

Գնո՞ւմ ես, էլի, Արուս ջան. բարով դնաս: Չմոռանաս
սկանդալիստ Չարենցին: Թող ինձ նկարդ. հիշո՞ւմ ես՝ դու ինձ
խոսք էիր տվել:

է, էս էլ էսպես:

Սաղով:

Պայծառ մնաս:

Համբուրում եմ ձեռքերդ:

Քո՝ Չարենց

1923, 10 ապրիլ, Երևան

5. ԱՐՈՒՍ ՈՍԿԱՆՅԱՆԻՆ

Սիրելի Արուս

Դառնացած սրտով խորին ներողությունս եմ խնդրում
ձեզանից այն խայտառակությանց համար, որ հանել եմ ձեր
գլխին գինու ընկերակցությամբ: Կուզեի անձամբ ներողու-
թյուն խնդրել, բայց... դժվարանում եմ նայել ձեր աչքերին.
կարծում եմ կհասկանաք: Ներողություն, ներող կլինե՞ք-նե-
րեցեք:

Ձեզ հարգող՝ Չարենց

Երևան 1923, 30 ապրիլի

6. ԱՍՔԱՆԱԶ ՄՌԱՎՅԱՆԻՆ

Հարգելի ընկ. Մռավյան

Այսօր առավոտյան արթնանալիս ես մշուշոտ կերպով
հիշեցի, որ կարծեմ Էրեկ Էրեկոյան հեռախոսով Ձեզ հետ

խոսելիս թույլ եմ տվել դործածել Ձեր հասցեին մի քանի անպատշաճ խոսքեր: Այս տհաճ հանգամանքը ես հնարավոր եմ գտնում, որովհետեւ երեկ երեկոյան ես եղել եմ միանգամայն ինքնակորույս դրութեան մեջ. առանձնապէս ինձ խորը ցավ է պատճառում այն, որ իմ ինքնակորույս այդ դրութեանը զուգադիպել է մի անձնավորութեան, որի հանդեպ ես չեմ կարող ունենալ ոչինչ, բացի խորագոյն հարգանքից: Այսօր ես հեռանում եմ Հայաստանից, հեռանում եմ անշափ լքված և դառնացած սրտով. միակ բանը, որ ինձ մխիթարում է՝ դա Ձեր համարյա ևզբաշրական վերաբերմունքն էր դեպի ինձ. այդ վերաբերմունքը ես ամենագոհիկ ձևով ոտնահարեցի, կրկնում եմ, ինքնակորույս վիճակում: Եթե ես հուշի նշույլ անգամ ունենայի, որ Դուք կներեք իմ այդ ծայրահեղ нелепый բայը՝ դա արդեն բավական կլիներ, որպեսզի ես հեռանայի աշտեղից միանգամայն սփոփված և մխիթարված:

Простите, тов. Мравян, ради бога, ներեցեք:

Ընկ. խորին հարգանքներով՝
Ե. Չարենց

1927—26—11

Երևան

7. ԴԱՆՈՒՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՆ

Սիրելի Դանիել

Մի անստորագիր նամակ ստացա, որով հայտնվում էր, որ դու հիվանդ ես և պառկած Երևանի հիվանդանոցներից մեկում: Ինձ դժբախտաբար այնպես էլ չհաջողվեց տեսնվել քեզ հետ, չնայած որ մի քանի անգամ ղանգահարել եմ թե 1-ին, թե 2-րդ հիվանդանոցները, սակայն անհետեանք: Սիրով կուղենայի տեսնվել, եթե Երևան գաս՝ անցիր ինձ մոտ, Հյուրանոց, № 21:

Այժմ «Բորիսի» մասին: Մենք վաղուց մտադրություն ունենք հրատարակել Պուշկինի ընտիր երկերը: Ուղարկիր թարգմանությունդ, եթե լավ է՝ կհրատարակենք անպայման: Գլխավորը՝ հարազատ է արդյոք բնագրին և պահպանված է արդյոք ոճը և շարժը: Ուղարկիր անհապաղ:

Հնգուներ ջերմագին ողջույններս և ողջ լեր:

Քո՝ Եղիշև Չարենց

1932. 1. 11.

Տ. ԴԱՆՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՆ

Հ. Ս. Խ. Հ.

Պետական հրատարակչության
վարչություն

Անինական

Հնկ. Գրիգորյանին

«Բորիս Գոգոլնովի» Ձեր կատարած թարգմանությունը Պետհրատը կարող է ընդունել տպագրության հետևյալ պայմաններով՝

1. Թարգմանությունը կարիք ունի խմբագրության՝ գլխավորապես բնագրին անհարազատ տեղերի սրբագրման և ոճային թեթև շտկումների ուղղությամբ: Պետհրատին լիակատար իրավունք է վերապահվում թարգմանությունը տալ խմբագրելու իր հայեցողությամբ:

2. Հոնորարը թարգմանության համար սահմանվում է 30 կ. տողին:

3. Հոնորարը տրվում է 3 նվազ՝ 25 տոկոս պայմանագիրն ստորագրելիս, 25 տոկոս թարգմանությունը խմբագրվելուց հետո և 50 տոկոս դիրքը լույս տեսնելուց հետո, 2 շաբաթվա ընթացքում:

Եթե համաձայն եք այս պայմաններին՝ հայտնեցե՛ք պաշ-

տոնարէս, որպէսզի Ձեզ ուղարկենք պայմանագիրը, որ ստորագրելուց հետո ձեզ ուղարկվի ավանս:

Դյոթնից կատարած Ձեր թարգմանություններն ուղարկեք անհապաղ, կտպագրվին նույն պայմաններով:

Նույնը կարող ենք հայտնել Դեմյան Բեդեուց կատարած թարգմանությունների մասին:

Խնդրում ենք գրել Ձեր ստույգ հասցեն:

Գեղ. Բաժնի վարիչ՝ Չարենց

19 մարտ. 1932 թ. Երևան

9. ԷԴՈՒՍՐԴ ԽՈՃԻԿԻՆ

Ընկ. Խոճիկին

Խնդրում եմ Հ. Պարոնյանին վերաբերող Ձեզ մոտ եղած բոլոր նյութերը տրամադրեք Հ. գիտության և արվեստի ինստիտուտին՝ Հակոբ Պարոնյանի Երկերի լիակատար ժողովածուն պատրաստելու համար:

Խորապէս համոզված եմ, որ Ձեր անխարդախ և անշահավետ հարգանքը դեպի Հ. Պարոնյանը կդրդի Ձեզ բարձր մնալ անձնական փոքրիկ նկատառումներից և Դուք սիրով կանեք ամեն ինչ, որ կնպաստի Հակ. Պարոնյանի Երկերի որքան հնարավոր է լիակատար հրատարակությանը:

Խորին հարգանքներով՝

Ձեր Ե. Չարենց

1932

10. ԷԴՈՒԱՐԴ ԽՈՃԻԿԻՆ

Խ ո ճ Ի կ

Ամառը քեզանից ստացած 50 ռուբլին հենց առաջին ամսվա ոտճիկիցս դուրս են եկել: Այդ բանին տեղյակ է և

Մահաբին: Այնպես որ վճարի իմ ոռճիկը լիովին Գ. Մահա-
րուն՝ ինձ հանձնելու համար:

Չարենց

13. 1932

Գրողների տանը ես ոչ մի կոպեկ պարտք չեմ:

Չարենց

11. ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻՆ

Հարգելի ընկ. Մամիկոնյան

Գեղբաթնի որոշմամբ վերադարձնում ենք Ռաբինդրա-
նաթ Թագորի «Պարտիզանի», Պուշկինի «Հերիաթ ձկնորսի
ու ձկնիկի մասին» և Ֆերդինանդ Դյուշինի «Թամարիլլայի»
ձեր թարգմանությունները:

Առաջին երկի հայերեն թարգմանությունը դոյություն
ունի, երկրորդ երկի Ձեր թարգմանությունը անբավարար է,
իսկ երրորդ երկը գաղափարապես անընդունելի լինելու պատ-
ճառով տաղադրության հանձնել չենք կարող:

Գեղբաթվար՝ Ն. Չարենց
Ընթ. դրակ. սեկտորի վարիչ՝ Ս. Հարությունյան

<1932>

12. ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԻՆ

2. IX. 1932 թ.

Ընկ. Մ. Արեղյանին

Ձեր կողմից մեզ ուղարկած «Հայ ժողովրդական վեպի»
կազմելու, խմբագրելու և ալլեի մասին պայմանագրի բոլոր

կետերը մենք համարում ենք ընդունելի հետևյալ ճշտումով.

1. Աշխատութեանը կցված կլինի մի առաջաբան Պետ-
հրատի կողմից:

2. Ինչպես տպագիր, այնպես էլ անտիպ օգտագործվող
վարիանտների հեղինակների հետ պայմանագրեր կնքելու,
վճարումներ կատարելու և հոնորարային նորմաներ նշանա-
կելու ամբողջ գործը վերառաջվում է Պետհրատին ու հեղի-
նակների հանդեպ միմիայն Պետհրատն է պատասխանատու
հոնորարների համար:

3. Անտիպ վարիանտների հեղինակների հետ բանակցու-
թյուններ վարելու և ձեռագրերը ստանալու համար Ձեզ ժամ-
կետ է նշանակվում մեկ ամիս: Ձեռագրերի հեղինակների հետ
բանակցում եք դուք, ստանում եք նյութերը և Ձեր կողմից
դրանք քննելուց հետո ուղարկում եք մեզ համապատասխան
գրություն, որի հիման վրա մենք կնքում ենք պայմանագիր
ձեռագիր վարիանտի տիրոջ հետ ու բնագիրը հանձնում ենք
Ձեզ օգտագործելու համար:

Եթե վերոհիշյալ ճշտումները Ձեր կողմից առարկություն
չեն վերցնում, խնդրում ենք անցնել Պետհրատ՝ պայմանագի-
րը վերջնականապես ձևակերպելու և ստորագրելու համար:

Գեղբաժվար՝ (Ե. Չարենց)

Գործավար՝ (Շեհրիկյան)

13. ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԻՆ

Ընկ. Արեղյան

Եթե համաձայն եք պայմանագրի այս վերջնական ձե-
վակերպման հետ՝ ստորագրեցեք և մի օրինակը վերադարձ-
րեք մեզ, որից հետո արդեն կանցնենք վարիանտների գնման
աշխատանքին:

Չարենց

1932, սեպտեմբեր

14. ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԻՆ

Ընկ. Աբեղյանին

Ի պատասխան Ձեր ս. թ. դեկտեմբերի 1-ի դրուժյան հայտնում ենք, որ

1. Համաձայն Ձեր պահանջի հոնորար կտրվի յուրաքանչյուր ամսի 10-ին:

2. Արամ Ղանալանյանի հետ մենք կկնքենք համապատասխան պայմանագիր:

3. «Խ. Հ.» և «Գրական թերթում» կտանք աշխատանքին վերաբերող մանրամասն հայտարարություն:

Դեղ. բաժ. վարիչ՝ Չարենց
Քարտուղար՝ Շահրիկյան

15. ԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Սիրելի Անյա

Զակենիզան հրատարակում է բանաստեղծությունների իմ ժողովածուն՝ ուսու պոետների թարգմանությամբ: Այդ կապակցությամբ ես քեզ ուղղում եմ խնդրել հետևյալը: Ձե՞ս կարող կասվել լենինգրադցի ուսու բանաստեղծների, օրինակ՝ Տիխոնովի և Տեսնյակովի հետ, որպեսզի նրանք իրենց վրա վերցնեն թարգմանությունների մի մասը: Եթե նրանք սկզբբունքորեն կհամաձայնվեն, ես կուղարկեմ քեզ մի քանի դործերի տողացիները, նրանց հանձնելու համար: Եթե դու այնքան բարի լինես, որ քեզ վրա վերցնես այդ բանակցությունների ծանրությունը, շատ ուրախ կլինեմ: Եթե հիշյալ բանաստեղծներն ընդառաջեն, ապա խնդրում եմ իմանալ նրանց պայմանները, որպեսզի ես պայմանավորվեմ Զակ-

կնիքայի հետ՝ վճարման հարցով: Ես կուզեի գործ ունենալ միայն նրանց հետ, այլ ոչ թե ինչ-որ ապաշնորհների: Եթե նրանց պետք լինի մի մարդ, որը բացատրի հայ բանաստեղծութեան յուրահատկութիւնները և այլն, ապա կարծում եմ, որ այդ մարդը կարող էս լինել դու: Ուրեմն, խնդրում եմ, գրի՛ր այդ ամենի մասին, որի համար նախօրոք հայտնում եմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը:

Գրի՛ր քո մասին: Ինչո՞ւլ ես ապրում, ինչո՞ւլ ես զբաղւած այս աշխարհում, հը՞:

Սրտադին ողջույններ ինձնից, Իզաբելայից և իմ գեղեցկուհի գտորիկից: Ողջույն ձեր բոլորին:

Ձեր Եղիշե Չարենց

1933. 4. հունվար

Յրեան

16. ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԻՆ

11. մայիս, 1933 թ.

«Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատ. խմբագիր
Ընկ. Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻՆ

Խնդրում ենք բանակցել բանահավաք Ջիվունու հետ, իր մոտ գտնւող վարիանտներն ստանալու համար: Հոնորարը դրամով վճարելու հնարավորութիւն շունենալով՝ մենք կարող ենք նրան ուղարկել Պետհրատի կողմից հրատարակւած գրքերից, իր ուղարկած ցուցակի համաձայն:

Գեղ. բաժ. վարիչ՝ Չարենց
Քարտուղար՝ Շեհրիկյան

17. ՌԻԶԶԻ ԴՈՍՏԱՆԻՆ

Дорогая Риччи!

К сожалению я, при всем моем желании, к великому моему горю, не могу сегодня зайти к вам. Если вы ничего против не имеете, зайду *непременно* завтра вечером. Извините и будьте добры не обидеться на меня.

Привет всем Вам
Искренно преданный
Ваш Чаренц

11.XII. 1933

18. ՌԻԶԶԻ ԴՈՍՏԱՆԻՆ

Риччи дорогая!

Если вы дома, приходите ко мне.
Я завтра выеду—хочу сегодня повидать Бас.

Чаренц.

13.XII. 1933

19. ԴՈՍՏԱՆՆԵՐԻՆ

Дорогие друзья!

Я не повинен во вчерашнем беспокойстве. Эта ваша дочка заставила меня приходить к вам и переписать ей стихи на память.

Извините меня
Искренно уважающий Вас
Чаренц

13.XII. 1933

В Гос. изд. Лит. Худ.:

Тов. Накорякову.

Больше года, как у вас лежит сборник моих стихов в подстрочниках и без оных, в количестве 4500 строк для перевода на русский язык и издания отдельной книжкой. К сожалению, за неимением отв. редактора, до сих пор дело издания моего сборника находится на мертвой точке. Помимо этого, материал, находящийся у вас в качестве подстрочников, крайне небрежен, так как сделан без транскрипции и указаний на метроритмические особенности стихов. Прошу, во-первых, все дело редактирования и распространения работы поручить, как уже мною указано, тов. Поступальскому. Во-вторых, все подстрочники заказать (поручить) тов. Карену Микаэляну, советскому писателю, который не только безусловно владеет армянским и русским языками, но и прекрасно разбирается в ритмике и строфике стихосложения армянского, которое крайне сложно и своеобразно. Как гарантия прекрасной работы Микаэляна в этом отношении может послужить тот факт, что Брюсовский сборник армянской поэзии целиком подготовлен им и своими высокими качествами обязан почти целиком тов. Карену Микаэляну.

Конкретно моя просьба заключается в следующем:

1) ввиду особой сложности разрабатываемых мною поэтических жанров и форм, уходящих своими корнями в сложнейшую культуру армянской средневековой поэтики, равно как и новейшей западной поэтической культуры,—необходимо как дело подстрочного перевода, так и переложение в художественные стихи на русском языке поручить людям, которые имеют должную квалификацию. Тов. Поступальский сможет подобрать таких ра-

ботников, конечно, при условии, что оплата их труда будет соответствовать трудности их задачи. Конкретно мне кажется, что по меньшей мере для этой работы надо будет назначить для подстрочных переводов и транскрипции с указанием на ритмические, метрические и фактурные особенности стихов—одни рубль (1 рубль) за строчку. А за творческий перевод стихов, который, мне кажется, должен быть поручен более или менее квалифицированным поэтам-переводчикам,—не меньше трех рублей за строку. Нахожу не лишним признать, что до сих пор всячески препятствовал изданию моих стихов на русском языке, в силу того, что меня удручили оборонки моих национальных коллег (украинцев, армян и т. д.).—большей частью оставляющие впечатление слишком бледных оттисков от ярких оригиналов, если не оказать сильнее. В сборниках стихов, изданных Гослитиздатом в последнее время, конечно, есть прекрасные образцы творческой работы прекрасных переводчиков и редакторов. И мне было бы весьма желательно в первый раз появиться на русском языке именно в этом виде. У меня нет никаких сомнений, что при вашем должном содействии как тов. Микаэлян, так и т. Поступальский сделают все от них зависящее, чтобы моя первая книга стихов на русском языке была одной из лучших по качеству перевода книг, изданных Гос. Лит. Издательством.

Примите мои самые искренние уверения в уважении и почтении к Вам.

С тов. приветом

Ваш Ч.

<1935>

Уважаемый Игорь!

Я очень благодарен тебе за то, что ты привлек к переводу моих вещей Анну Ахматову. Для меня переводы этой большой, давно мне известной русской поэтессы — большая радость, тем более, что они как будто очень верны? Пожалуйста, при случае передай ей мою благодарность. Я и сам написал бы ей, да пока как-то неудобно. Спасибо!

Егише Ч.

<1935>

22. ԳԱՅՐՈՒՆԷԼ ԵՎ ԱՇԽԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

Սիրելի բժիշկ և սիրելի տիկին!

Ունե՞ք արդյոք հնարավորություն այսօր, այս երեկոյթից հետո, ընդունել հյուր՝ ինձ և 2 ուկրաինացի պոետներ Տիշինային և Բաժանին: Խնդրում եմ, եթե հարմարություն չկա, պարզապես հայտնեք՝ ամենևին չհամարելով այդ անհարմար: Համաձայնության դեպքում բարձրացրեք ձեր ձեռքը՝ այս թղթով: Բացասական պատասխանը թող լինի ժպիտը:

<1935. 3. XII.>

23. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Многоуважаемая тов. Ашхен!

В прошлый раз я обещал вам максимум сегодня, 22-ого занести вам деньги (200 рублей) для отправки в залог в Ленинград. К сожалению, я до сих пор не смог получить денег, лично не смогу, так как чувствую себя плохо, лежу. Денька через два зайду и к этому времени, надеюсь, можно будет уладить вопрос.

Привет доктору, Ляле,
Ваш Чаренц

Извините за «чернила».

<1935—1936>

24. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Дорогая Ашхен!

Тут 515 рублей, 15 руб. на перевод, если будет стоить больше, я переплачу.

Ваш Чаренц

<1935—1936>

25. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

*Ստացանք պիրոզը և ТОЧНО որոշեցինք նրա մեծությունը՝
ըստ կցված ֆորմուլի:*

Խորին շնորհակալություն

Չարենց

Իզաբելլա

Բոծիկ

Ադոկ

<1935—1936>

26. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Աշխեն ջան!

Հիվանդ եմ, չեմ կարող դալ Ձեզ տեսության: Ինքներդ էլ չեք դալիս: Այժմ ինձ համար իդեե-ֆիքս է դառել հետևյալը՝ ձեռագրից մի սուրբ նկար եմ հանել, շրջանակ չեմ ճարում արժանի. քեզ մոտ կա մի հիանալի շրջանակ փոքրիկ՝ մեջը համբուլրի տեսարան. ուղարկի՞ր ինձ, խնդրեմ, նվեր, ես քեզ Փարիզից 10 հատ փոխադարձաբար կբերեմ!! Եթե իսկույն չուղարկես—վշտից կհիվանդանամ: Հենց որ ժամանակ կունենաս — անցիր:

Քո՛ ջարենց

<1936. X.>

27. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Աշխեն ջան!

Ուղարկում եմ շրջանակը, որ ապակու հետ միասին ուղարկես՝ առանց ապակու շի լինի. որքան հիշում եմ՝ հիանալի ապակի կար վրան: Ինչո՞ւ ես այդքան ժլատ, օ՛, պրոֆեսորուհի!!! Մի՞թե հայ մանրանկարչության շեղելը չարժի՞ մի շրջանակ և մի ապակի!!!

Քո՛ ջարենց

<1936. X.>

Մեծապատիւ տիկին Աշխենին

Սիրելի Աշխեն!

Ընդունիր սրտառուչ ողջուններս և նույնը հաղորդիր Լյալյային. ես պատրաստվում եմ տեսության գալ նրան, սակայն մինչ այդ ուղում եմ նրա համար մի ակրոստիխ պատրաստեմ՝ լավ, շատ լավ:

Աշխեն ջան, եթադրում եմ, որ դու նեղացել ես ինձանից: Թերևս իրավունք ունենայիր, եթե չճանաչեիր ինձ. դու հիանալի գիտես թե՛ իմ բնավորությունը, թե՛ իմ ֆիզիկական-հոգեկան ընդհանուր վիճակը, թե՛, մանավանդ, իմ անսահման անկեղծ վերաբերմունքը դեպի քեզ. էլ ի՞նչ ես «խոզություն» անում, կարևորություն տալիս արտաքին ֆորմալ էտիկետին. до этикета ли мне, когда я задыхаюсь от общей слабости и не знаю не лучше ли մեռնել և հանգստանալ!!! Աշխեն ջան, ես քեզ համարում եմ շատ ավելի խոր և սրտառուչ մարդ, քան դու ցույց ես տալիս, — ամոթ քեզ. «խոզությունը» քեզ չի սաղում, — մենք դեռ չենք դադարել լինել բարձր, քան երևանյան «տիկիները» և «պարոնները»: Եղբակացություն. — ներելի չէ՛ քեզ վարվել ինձ հետ այնպես, ինչպես ես եմ իմ ընդհանուր հոգեկան դեպրեսիայի պատճառով. — դոնե մի անգամ դանդաղում, հայտնի Լյալյայի մասին. ես միշտ հարցնում եմ Իզաբելայից, իսկ դու երևի կարծում ես, թե չեմ հետաքրքրվում: Ինչե՛ք: Ինչքան էլ «խոզություն» անես, չես հարկադրի փոխել իմ կարծիքը քո մասին, սիրել քեզ, երազել ապագա ավելի երջանիկ բարեկամության մասին և համարել քեզ իմ ամենամոտ բարեկամը հոգով ու մարմնով, ամեն ինչով:

Քո՛ Զարենց

1936. 21. IV. Երևան

1. <ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ>

Հ. Կ. Կ. Կ. ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Հայտարարություն

Անցյալ տարի ես ուսանում էի Մոսկվայի պետական համալսարանում և հաշվվում էի Նարկոմպրոսի ստիպենդիանտը, բայց քանի որ այդ ստիպենդիան միանգամայն անբավարար էր, ես մի քանի անգամ դիմեցի լուսժողկոմատին և Կ. Կ.-ի քարտուղար ընկեր Նուկաշինին՝ խնդրելով մի անգամ ընդմիջա՝ պարգև, թե ես կարող եմ հույս ունենալ, որ մեր կուսակցությունը և կառավարությունը հնարավորություն կտան ինձ կրթությունս վերջացնելու և որ, ամենաէականն է, այդ «հնարավորությունը» կարող է իսկական հնարավորություն լինել՝ և ոչ թե ֆիկցիա կամ անորոշ դրություն: Այդ հարցը ես դնում էի այդպես, որովհետև տեսնում էի, որ կամ պետք է սովորել կամ մտածել նյութականի մասին: Նույն այդ հարցը որոշելու համար էր, որ ես եկա Հայաստան և ահա խնդրում եմ հիմա, եթե հնարավոր է, վերստին քննարկման ենթարկել իմ խնդիրը, որովհետև ես ոչ մի հնարավորություն չունեմ (և իմաստ էլ չեմ գտնում) 30 ուրբ. վրա հույս դնելով գնալ Մոսկվա, միանգամայն հավատացած լինելով, որ այդ պայմանով Մոսկվա գնալ, նշանակում է այնտեղ ոչինչ չսովորել:

Հայտնելով այս մասին և խնդրելով իմ հարցը վերստին քննման ենթարկել, ես հույս ունեմ, որ Կ. Կ.-ն ինձ չի մերժի, իսկ եթե այս կամ այն պատճառով անհնարին է ինձ բավարար միջոցներ տալը, ես խնդրում եմ հանել իմ անունը Մոսկ-

վա ուղարկվող ուսանողներին շարքից և տալ ինձ այստեղ ոչնչ
սովետական կամ կուսակցական հիմնարկության մեջ համա-
պատասխան կուլտուր-կրթական աշխատանք:

Եղիշե Զարենց

1922. Տ. VIII

Երևան

2. <Մ. ԿՐԱՎՋԻՆՍԿՈՒ «ԿԱՐԼ ԿՐԱՅՈՒ» ՊԵՏԻ ԷՖՈՒԱՐԻ
ԽՈՃԻԿԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԹԱՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Տպագրությունը գտնում եմ աննպատակահարմար: Վե-
րագրվածները թարգմանչին և առաջարկել ներկայացնել իր
ինքնուրույն գրվածքները հրատարակության համար:

Զարենց

Տ. III. 1932

3. <«ԿԱՊԿԱԶ ԹԱՄԱՇԱՅԻ» ՄԱՍԻՆ>

Այս գործը ես համարում եմ իմ լավագույն գործերից
մեկը, մի գործ, որ թե՛ իր դիալազոնով, թե՛ իր զուտ գրա-
կան-տեխնիկական նորություններով մի ամբողջ նոր էտապ է
բացում մեր գրականության մեջ: Բայց ո՞վ հասկացավ: Հա-
մարյա ոչ-ոք: Բայց ես համոզված եմ, որ ապագայում կհաս-
կանան և կգնահատեն:

1934. II. 4. Երևան

4. <ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՀԱՐՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Մեր գրական լեզվի հարցը դնելիս սկզբից ևեթ, առաջին հերթին մենք պետք է ճշտենք հարցի դրվածքը, այսինքն ամենախստով կերպով սահմանագծենք մոտեցման այն կերպերը, որոնք կաղմելու են մեր դիսկուսիայի բովանդակությունը: Միայն այս կերպ մենք կարող ենք հասկանալ, թե ինչի մասին է վեճը և ինչ ուղղությունամբ պետք է ընթանան մեր դիսկուսիությունները:

<1934>

5. <Ի. Ա. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ «ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՄՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ»՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ԲԵՍԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Այս թարգմանություններն իրենց ամբողջության մեջ մոտ են բնագրին և բանաստեղծական. այսուհանդերձ անհրաժեշտ է կատարել որոշ լեզվական խմբագրություն, համեմատելով բնագրի հետ, ճշտելու համար թարգմանության մոտիկությունը բնագրին և շտկելու համար որոշ ոճական անհարթություններ:

Չարենց

1934. 7. 28

Հայտարարություն

Հայտնում եմ, որ այսօրվանից ես դուրս եմ գալիս Գրող-
ների կորպորացիայից՝ ցանկություն ունենալով իմ ընդունա-
կությունները (եթե ալդայիսիք կան) կիրառել խորհրդային
արվեստի ալլ ասպարեղներում՝ կինո, թատրոն, օպերետ,
ռեկլամ և այլն: Եթե այս ասպարեղներում ես ես չկարողա-
ցա սպահովել իմ ապրուստի միջինումը, մնում է մտնել
որևէ գործարան, կամ զբաղվել որևէ կուստար արդյունաբե-
րությամբ:

Խնդրում եմ դիմումս ընդունել առանց հետին մտքերի,
չտալ նրան քաղաքական բովանդակություն: Ես չեմ այն հի-
մարը, որը կարող է բողոքել օրյեկտիվ հնարավորությունների
դեմ: Ինչպես երևում է՝ փոքր ժողովրդի գրողը չի կարող ապ-
րել միմիայն գրական աշխատանքով: Քսան և հինգ տարի
գրականությամբ զբաղվելուց հետո, ահավասիկ տեսնում եմ,
որ չեմ կարող սպահովել միջին կուլտուրական կենցաղ՝ ծա-
ռաչելով գրականությանը: Երեք տարի է սպառվել է իմ եր-
կերի ժողովածուն, ամեն կողմից պահանջում են այն,—
բայց Պետհրատը մերժում է տպագրել նոր ժողովածու՝ պատ-
ճառաբանելով քղթի և հերթի բացակայությամբ: Եվ ես ինքս
գտնում եմ, որ Պետհրատն իրավացի է: Ուրեմն ի՞նչ անել:
Քսան և հինգ տարի ստեղծագործելուց հետո ապրել միայն
քաղցմանական կամ խմբագրական աշխատանքով: Համա-
ձայն եմ: Բայց... ցավն այն է, որ նույնիսկ այս տիպի աշ-
խատանքը մեղանում կարող է դիտվել իբրև բարձր բարիք,
որ պետք է բաշխվի բոլոր գրողների վրա. և ամեն մեկին
կարող է հասնել սահմանափակ քանակությամբ աշխատանք...
Ես ամենից քիչ հավակնություն ունեմ բողոքելու այս ամենի
դեմ,— փոքրիկ իրականության մեջ չի կարելի ունենալ «մեծ»
պրետենզիաներ:— Իսկ որո՞նք են, հետաքրքիր է այդ «մեծ»
պրետենզիաները— ամսական 2000 ռ. հասույթը, որ ես պատ-

րաջս: Իմ վաստակիլ նույնիսկ օրական 15 ժամ աշխատանքով: — Բայց... որտեղից տա Հայսօհտհրատը ամսական 20 մամուլ խմբագրական աշխատանք, կամ գրական այլ աշխատանք:

Նս նրա համար չեմ քսանհինգ տարի ծառայել արվեստին, որպէսզի: վերջում նույնիսկ գրական-տեխնիկական աշխատանքով չկարողանամ ապահովել իմ և իմ ընտանիքի կուտուրական ապրուստի միջնիմումը:

Ապա հարկը... Ես, որ գրական-տեխնիկական աշխատանքով չեմ կարող ապահովել անգամ իմ ապրելու միջնիմումը, հարկադրված եմ վճարել ամսական 300 ռուբլի եկամտահարկ, որովհետեւ դժբախտաբար անցյալ տարի հրատարակվել է իմ գիրքը, որից ես ստացել եմ տաս հազար ռուբլի հոնորար... Կարծես այդ դրամը ես պահանջում եմ պահել, որ այս տարի ամսական վճարեմ 300 ռուբլի եկամտահարկ...

Կրկնում եմ՝ ոչ ոքի չեմ մեղադրում, ամենից քիչ ես հաւակնություն ունեմ մեղադրելու խորհրդային ապարատը: Ինչպես երեւում է՝ պետք է հաշտվել այն բնական դրության հետ, որ փոքր ժողովրդի գրողը չի կարող ապրել գրականությամբ, մնում է, որ նա ձեռք բերի այլ մասնագիտություն և ապրի նրանով:

Բոլոր հայ գրողներից (թե անցյալ, թե ներկա) ամենից քիչ ինձ կարելի է մեղադրել ստեղծագործական ծուլության մեջ. ոչ մի հայ պոետ այնքան չի գրել, որքան ես: — Հետո՞: — Հո՞ ես չեմ կարող օրական մի գիրք բանաստեղծություն գրել, որ ապրեմ գրանով... Եթե գրեմ էլ՝ ով է ապողը և վճարողը... և ինչ կլինի այդ գրվածքների որակը...

Վերջացնելով, խնդրում եմ կրկին՝ չտալ դիմումիս քաղաքական իմաստ և այսօրվանից ջնջել իմ անունը գրողների ցանկից: Թերեւս ես կարողանամ ավելի օգտակար լինել խորհրդային կուլտուրայի այլ ասպարեղներում և, միևնույն ժամանակ, ստիպված չլինեմ ղեաղվել գործի և հասույթի մուրացկանությամբ:

Ե. Չարենց

7. <«ՆՈՅՆՄԱՆՆԵՐ» ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

1. Ծագումը.—

«Նոյնմաներ».— իմ հիմնական մոտեցումը՝ զուտ գրական էսթետիկական մոտեցում։— Գ. Մահարի—Մ. Արմեն (այն ժամանակ հետազոտական պրոլետարող)։— հիմնական կադրը՝ ես, Գ. Մահարի, Մ. Արմեն, հետո—Ա.Կսիլ։— Իմ ծանոթությունը Ա.-ի հետ 1926 թ.-ին՝ արտասահմանից հետո։— իմ անվտանգելի վերաբերմունքը դեպի նա՝ սկզբում,— նրա գրական աշխատանքի երկու կողմը՝ հիանալի նովելիստ և մակերեսային օչերկիստ։—

«Մթնաձորը»,— գյուղական օչերկները։— Նրա տարօրինակ ընթացքը սկզբից եկի միության ներսում։— էպիզոդիկ մասնակցությունը միության գործերին։ «Խխունջ»— փոխադարձ սիմպատիաներ «Ն».-ի կենտրոնական ուժերի միջև՝ Զ-ց, Ա.-ն, Բ-ց, Մ.-ի։— կենցաղային ամենհի անկում։—

Բարեկամություն Ա.-ի հետ կրկին անշուշափելի։

<1935>

8. <ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ>

1. Դասակարգային մոմենտը

մի՞թե միմիայն բովանդակությունը

2. Թումանյանի ձևի գավառային հատկանիշները

3. Բուրժուազիան ավելի առաջավոր է, լիզվի «ազգային ֆորման» ինչ որ «բարեդարյան է» և քարեդարյան մտածողություն է արտահայտում։— Շփոթը այստեղ է առաջ գալիս։—

Զարգացած լիզվուլ թարգմանել Տերյան և չղարգացած լեզվական = հասարակին = «Հին մտածողությանն է վերաբերում» = էտապ = Ես ուզում եմ փորձիմ = Ես ուզում եմ

փորձել:— Տունս—իմ տունը=: — Դ. Դ-ի օրինակները—բացասական:

4. Հայ բուրժուազիայի լեզուն — և նրա ազդեցությունը:

5. «Հյուսիսափայլի» լեզուն=«Սիստեմ»

<1935>

9. <ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ>

* * *

Կոնսրնացիոնալիզմ

Երգելով և ընդունելով ազգային արժեքները՝ գրգռում էին հայ ժողովրդի պատրիոտիզմը, որ որակավորվում էր իբրև նացիոնալիզմ:

* * *

1) Հայ կուլտուրայի ազգային արժեքների դաստիարակում:

Ուժերի կուտակում:

Ժառանգականությունը չի ընդհատվում, տրադիցիա է դառնում:

2) Գրողների առանձնացում:

3) Պերիոդիզացիա, որ կտրում է սով. գրակ. իր կարճատև ուղու նվաճումների փորձից:

Չարենցը օղակն էր անցյալ կուլտուրայի և նոր կուլտուրայի:

<1936>

10. <ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՂՈՒԿԱՍՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ>

«Մաղկածոր. ես այսօր այսպեղ, Ծաղկածորում, իմ կյանքում առաջին անգամ հանդիպեցի առաջին հայ կնոջը, որը ոչ միայն իր գիտական պաշարով բարձր է մեր այսօրվա բոլոր հայ գրականագետներից, այլև ռուսական իրականության մակարդակով գիտական առաջին <անբնթ. բառ> կարող է համարվել: Դա Гукасова անունով < >: Այս կապակցությամբ էլ ես հանդիպեցի նրա հետ և այս հանդիպումն առիթ տվեց ինձ մտածելու մի շարք տխուր հանգամանքների մասին, որ զոյություն ունեն մեզ մոտ՝ խորհրդային Հայաստանում:—Ունենալով նոր, պատրաստի ուժեր՝ մենք ոչ միայն մեր համալսարանի ռուսական գրականության կաֆեդրան հանձնում ենք զանազան համբալինների, այլև մեր Լուսժողովրդում պահում ենք < > այդ գնով անձանց < > < >

<1936, օգոստոս>

11. <ԱՎԵՏԻՔ ԲԱՀԱԹՐՅԱՆԻ «ՀԻՆ ՀԱՅՈՅ ՏԱՂԱԶԱՓԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ» ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ>

1. Սա է գիրք հանճարեղ և զարմանալի՝ գրված լինելով 90-ական թվականներին մի ինչ-որ անհայտ շուշեցի ուսուցչի ձեռքով... Մեր հին և նոր տաղաչափական արվեստի հետ կապված բոլոր պրոբլեմները շոշափված և մասամբ հանճարեղ ինտուիցիայով լուծված են այստեղ, պրոբլեմներ, որ սրանից հետո ոչ միայն չեն դրվել ու արծարծվել մեր տեսական գրականության մեջ, այլև մինչ օրս չեն էլ հասկացվել:

Այս գիրքը էապես մի զարմանալի հանք է՝ գտնված հանճարեղ բնագղի տեր հեղինակի կողմից, որ, դժբախտաբար, միմիայն բնագղով ցույց է տալիս, մատնանշում է հանքի գո-

յությունը, մերթ անդամ շոշափում է հանքի անխափան ջղերը, և որքան դեռ ընդհանուր կուլտուրա և ջանք է հարկաւոր, որ-պէսզի մեր գրականագիտությունը՝ զնալով Բանաբրայանների հետեւեով՝ բաց անի, համակվի և օգտագործի մեր հին տաղա-շափության հրաշալի հատկութիւնները:

II. Ըստ էութեան՝ մեր նոր գրականագիտությունը (Աբով-յանից մինչև օրս) ունի բնդամենը երկու ինքնուրույն, միան-դամայն անօրինակ, համարյա հանճարեղ դեմք, կամ ա-նուն:— Դրանք են՝ Գևորգ Հախվերդյանը և ահալասիկ այս մոռացված գրքի հեղինակ Ավետիք Բանաբրայանը: Երրորդը— Մ. Աբեղյանն է, բայց սա արդեն եւրոպական առումով մի (իհարկէ չափաւանց արժեքաւոր) ուսյալ գիտնական է միայն, համեմատած վերոհիշյալների հետ, մի տքնաջան մշակ է միայն, որ եւրոպական գիտութեան խափով ամենայն սիրով ու համառութեամբ հերկում է հայրենի գիտութեան հերկը՝ կատարելով խիստ օգտակար աշխատանք, իսկ վերոհիշյալ-ները՝ հայրենի հանճարներ են իրենց տքնութեան մարզում-հանճարներ, որ ավելի կոսմոսում ու զտնում են, քան կատա-րում գիտական ամենօրյա տքնաջան աշխատանք, սակայն չենց սրանով էլ հանճարեղ են նրանք և ինչպէս ամեն հան-ճար՝ անկրկնելի...

<1937>

12. <ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ>

«Ջարչարանաց լեռան ազորքը»

1 մարտ, 1937 թ.
Առավոտ

Տուր ինձ շնորհք և կորով և <1 անընթեռնելի բառ>
մերժելու մութ խոսքերի, գաղտնահնչլուն բառերի նույն շնչին՝
խոհն—հաճախ—բյուր կողմերից խուժող պատկերների,

Մանավանդ—բոլորն էլ խոր ու գեղեցիկ թեկուզ—հաճախ
խսկապես այդպես—իրար ետևից ոստայնների պես անվերջ
եկող—ընտրության [.] տուր ինձ կորով, քաջու-
թյուն՝ ետ մղելու, ջոկելու, զոհելու, անցնելու դիրքի վրայով

Վարժիր ինձ անընդհատ, ամենօրյա անկարելի զոհաբե-
րության, — ընտելացրու այն մտքին, օրենքին՝ որ կյանքը
ինքը, գոյությունն ինքը՝ անընդհատ, ամենօրյա ընտրություն
է՝ մահ անվերջանալի:

և այս է «թանձրագույն ձևի» էության լինելիության
իմաստն ու գաղտնիքը և միակ ուղին,— միակ միջոցը,— դիս-
ցիպլինը ոգու, Աստծո, նյութի և ավագի.
և այս է հանճարների մեծագործությունը՝ նրանց շարշարա-
նաց լեռը, որ հասցնում է մինչև աստղերը, մինչև ոգու նոր
տիեզերքներ, կաղմակերպելու՝ ոգու սիզիֆյան տնկարամբ
անընդհատ խուժող նոր խոհերը ետ մղելով—սակայն և ընտ-
րելով լավագույնը—ստեղծել հնարավորը—предельно воз-
можный լավագույն ընտրությամբ:

1. III. 1937

13. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԱՏԼԱՆՏԻԴԱ

Երկիր կորուսյալ—թերևս չեղյալ ու անհասանելի, սկըս-
ված 1937 թ. մարտի 29-ին ն. տ., ցերեկվա ժամը չորսին

Հեղինակի քառասնամյակից—երեսունից իր բնակարա-
նում, Սունդուկյանի № 6—ՌՋԼԷ

Մեկնիչ:—Ի՞նչ է Ատլանտիդան,— առաջին հերթին պի-
տի հարցնի ապագա ընթերցողը (եթե այդպիսին լինի) հենց
որ սույն իմ առանց այն էլ տարօրինակ երկի ավելի քան
տարօրինակ վերնագիրը կարդա—Ի՞նչ «Ատլանտիդա»-ի մա-
սին է խոսքը,— պիտի հարցնի ընթերցողը, եթե նա դասա-
կան կրթության տեր մարդ է՝ գաղափար ունենալով բառի

ուղղակի՝ անմիջական իմաստի մասին: Սակայն եթե մեր ենթադրյալ ընթերցողը երիտասարդ է, հետ-հեղափոխական կրթությամբ, ասյա միանգամայն վստահ կարելի է կարծել, որ նրա համար անժանոթ և անհաղորդ պիտի հնչի ինչ-որ բան հիշեցնող* այս անունը,— և նաև այնպես էլ չպիտի իմանա բառիս անմիջական նշանակությունը, որ նույնքան անհրաժեշտ է երկրիս ընդհանուր իդեան հասկանալու համար, որքան և այդ անվան փոխաբերական իմաստն ղգալն ու պատկերացնելը: Ավելին՝ գրության հիմնական դրույթն ըմբռնելու համար ամենից առաջ հարկավոր է իմանալ վերնագրի ուղղակի նշանակությունը, որ ոչ միայն ուղեցույցն է երկրիս, այլև խորհրդանիշն ու քանալին: Սկսենք ուրեմն «Աստիտիդա» բառի ուղղակի, անմիջական՝ առարկայական նշանակությունից:

Վերնագիր

Անվերնագիր ճանապարհորդություն դեպի Ատլանտիդա՝ սկսված հազար ինը հարյուր երեսուն և յոթ թվականին, մարտ ամսի քսան և իննին, ցերեկվա ժամը ուղիղ շորսին, թվական Հայկազյան ՌՅՁԵ—Anno Domini MCMXXXVII

Ճանապարհորդություն դեպի Ատլանտիդա (Երկիր կորուսյալ)

Motto

«Հասակ մը կա մեր կենաց մեջ, «Երբ ամենայն իղձ թառամի, «Հասակ մը երբ հոգին ի տենչ «Հիշատակաց յուր կարոտի: «Երբ վոր քնարն իմ ցրտանա «Սիրո տալով վերջին բարև,— «Երթամ ննջել զիմ Կիլիկիա «Աշխարհ, որ ինձ յետուր արև...

Նահապետ Ռուսինյան

« »
« Պլատոն

Հեղինակ՝ Նղիշե Չառենց

* Առաջին հերթին երևի Ատլանտյան օվկիանոսը (Ճ. Ե.):

14. <ԾՐԱԴՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ>

Դանթե=Աստվ. կառ. կառուցվածքը...

շարքում՝ ինը տառ=ինը գլուխ=33 տերցին=101—102
տերցին յուրաքանչյուր գլխում

(Նայել ՄԻՄ. ՅԻԱ.)

Համեմատել Դանթեի պոեմի առումով մեր և լատինա-
կան (իհարկե մեր հին) այբուբենները

Հավելում—«Աստվածային կատակերգության» բոլոր գլուխ-
ները վերջանում են ասադերի մասին խոսող տողերով...

Գրել լատինականը
և եթե լինի հնա-
րավոր՝ հունականը

ա	ա	բ	կ	լ	շ	ց
բ	ն	թ	հ	ն	ո	ւ
գ	ց	ժ	ձ	չ	ւ	փ
դ	մ	ի	դ	ւ	վ	ք
հ	ե	լ	ն	չ	տ	և
զ	ի	ի	մ	պ	ր	օ
է	ք	ծ				ֆ

<1937>

15. <ԾՐԱԴՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ>

1937. 11—13—VI. NB.

(իբրև կոնկրետ իրեր) ի նկատի ունենալ 1) բնությունը 2) իրը
3) շարքը 4) հարցը 5) յուրը (свой) 6) էությունը, 7) համարը
(№) 8) «Թևը» (ըղձանք և այլն...) 9) ժանդը (իբրև հինը, ան-
ցածը) 10) «Պատը»=Кант, Фихте և այլն=Շպենգլեր=սահ-
ման գիտակցության ներկա... ?? 11) Ցուրտը (անսիրելին...)

12) Բոնը (Տերյան...) 13) չափը (норма) 14) «Ղովտը» (Չղողական ուժը դեպի հտ և նրա հաղթահարումը հեղափոխությանմբ) 15) ծանրությունը (նույնը՝ ֆիզիկական առումով) 16) ժողովուրդը (իբրև միակ մեկնակետ լենինյան առումով՝ առանց տիրող դասերի) 17) Տունը—հիմնական հասկացողություն—ժողովուրդ (լենինյան)=խորհրդային ժողովուրդ 18) Խաղաղությունը (իբրև անգոյություն) 19) Ժամանակը 20) էությունը=երևույթ (Մարքս) թեզիսները 21) Բնությունը իբրև 22) Ճանապարհ դիպի մարդկային ողջիշխական գոյության անսահմանություն:

1937. 13. VI. Երևան

Մ Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Ավագ վարպետին աշակերտից և հարգողից

Եղիշե Չարենց

920. 14. Երևան

2. Վ Ռ Ա Մ Ի Ն

Եղիշե Ից

Ղարսը հիշի՛, Ղարսը երբեք չըմոռանաս,
Նայի, Վռամ, կյանքում մի՛շտ էլ լոթի մնա.
Քե՛ֆը սիրի, սիրի գինին, կանանց,
Ղարսը երբեք ու Չարենցին
չըմոռանաս:

921. 14. VI. Երևան

3. Լ Ե Յ Լ Ի Ի Ն

Կան մարդիկ, որոնք մի բաժակ լիմոնադն ավելի են գե-
րադասում կոնյակից: Սակայն կոնյակ սիրողներն անգամ հա-

ճախ ամառվա տապին լիմոնադից ավելի մեծ հաճույք են ստանում, քան կոնյակից—տալիս եմ քեզ այս հախճապակյա քաժակը լիմոնադով՝ անել տապին ինձ հիշելու համար, կեյլի:

922. 17. 1. Մոսկվա

4. ՍԻՐԵԼԻ ԳՅՈՒԼՈՒՆ՝

շատ քաղցր բարեներով—Չարենց

25. 3. I Պուխ

5.

Այդր լճի կառուցումը Հայաստանի աշխատավորության մեծագործություններից մեկն է և մեր խորհրդային իշխանության մեծագույն հաղթանակներից մեկը:

Ն. Չարենց

928. 13. V.

Այդր լիճ

6.

Սիրելի Մամիկոնին՝ խորը սիրով, որ ինձ սովորեցրեց սիրել պոետներից ամենապայծառին ու վսեմին՝ Պուշկինին:

1930. 23. 1.

Երևան

7. Վ. Մ.

Սիրտըս խոց է,
Սիրտըս բոց է,
Ես ո՞ւմ ասեմ
Երգերս...

1930. ապրիլ

8.

Մեր պայծառ Արուսին խորը և արատաւել սիրով, որ բարձր
հիշի ինձ:

1932. 26. VI. Երևան

9. ՍԻՐԵԼԻ ԱԿՍԵԼԻՆ

Որպես նշան դրական և անձնական
անխախտ սիրո և բարեկամության:

Ե. Չարենց

1932—VII—7.

Երևան

10.

էս իմ բալիկի՝ փոքրիկ Արփիկի գիրքն է, որ մեծանա ու
կարգա

1932

Հովհաննիսյան ընտանիքին՝ խորը սիրով ու հարգանքով

Ե. Չարենց

1934

12. ՍԻՐԵԼԻ ԽՈՃԻԿԻՆ

Անկեղծ սիրով և հավատքով
դեպի նրա գրական կոշումը՝
լինել մեր ժամանակի և մեր
իրականության լավագույն երգիծական
վարպետը, եթե միայն ձեռք քաշի
«օղով» սնվելուց, այսինքն՝ աննպատակ
սրահոսությունների մեջ վատնվելու
փոխարեն սնվի մարդկության մեծագույն
հանճարների անմահական կաթով:
Թող լինի այսպես:

Ե. Չարենց

1934. 14. III.

Երևան

13. ԽՈՃԻԿԻՆ

Եղիր պայծառ, բարեկամ, եղիր ընկեր,—
Սիրի՛ր խոհեր խորախոր, գրքեր ու կանանց—
Սիրով մաքուր եղի՛ր դու, նենգության անգետ
Եվ աշխարհը կդառնա անհուն ու անանց:—

<1934>

14. ԱՇԽԵՆԻՆ

Բարի հիշատակի համար
Օ, պրոֆեսորուհի, հավատա
երազներին պոետի

Ե. Չարենց

1936. 4. 11

15.

Իմ անգին բալիկ՝ իմ լուսե դուստր Արփենիկին, որ մե-
թանա կարդա և ճանաչի այն մեծ ճշմարտությունը, որ կա
այս գրքում գրված...

1934. 26. 7. Երևան

16. ԻՄ ԳՈՒՍՏՐ ԱՐՓԵՆԻԿ

Սիրի՛ր հանճարը հայ,
Որ դարեր շարունակ մաքառել է.
Եվ իբրև իր փառքը վերջին
Քո հորն է լույս աշխարհ բերել...

1934. 4. 24.

17.

Дорогой моей жене,
прекрасной Изабелле
С большой любовью
С любовью как мое сердце,

как мое большое сердце,
как глаза Изабеллы,
И как глаза Божик,
 с грубой и нежной
как наша Адок, как
щеки и «пупушка»
 нашей Адок.

Ваш Чаренц
 муж
 отец
 друг
 хозяин грозный
и последний ваш слуга

Егише Чаренц

1936.9.XI

Эривань

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

նդիշն Չարենցի երկերի այս գրքում աւել են գտել հիմնականում այն գործերը, որ գրվել են «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուից հետո, մինչև մահը և ապա՝ այն գործերը, որոնք գրվել են այդ գրքից առաջ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չեն գետնգլխի հրատարակված հատորներում: Գրքի սկզբում ներկայացվում են այն բանաստեղծությունները, որոնք տպագրվել են մամուլում, բանաստեղծի կենդանության օրոք: Դրանք են՝ «Մուտք», «Վալերի Բրյուսովին», «Տասնհինգ տարի», «Խորհրդային Ադրբեջանին», «Տաղ սրտատուշ հղրայրական Վրաստանին», «Մահվան տեսիլ», «Սիրելի Հասմիկին»: Բանաստեղծն ինքն է հրատարակել նաև «Ռոմանս անսեր» պոեմը, «Գիրքի երազը» և սույն հատորում ներկայացված մի քանի հոդվածներ ու առաջարկներ: Մյուսները տրվում են ըստ ժամանակագրական կարգի՝ ընդհանրված լրանաստեղծի արձանագրած թվականը՝ նույնությամբ: Իսկ եթե ինքնադիրը թվագրված չէ, վերականգնել ենք այն սուր փակագծերի մեջ: Բացի հիշյալ մոտ երկու տասնյակ գործերից, ներկա հատորի մեջ մտնող ստեղծագործությունները հեղինակի կենդանության օրոք չեն տպագրվել և մեզ են հասել ձեռագիր վիճակում:

1954 թ. սկսած՝ անտիպ գործերի մի մասը մտել է նրա ժողովածուներին մեջ կամ հրատարակվել է մամուլում: Սակայն դրանք մեծ մասամբ տպագրվել են անճշտություններով, վրիպակներով, և հետևարար հետազոտական աշխատանքի համար վստահելի բնագրեր չէին կարող հանդիսանալ: Սույն գրքում հավաքված բոլոր երկերի բնագրերը պատրաստվել են բանաստեղծի ձեռագրերի հիման վրա, բացառությամբ վերը նշված գործերի, որոնք մեզ հասել են բանաստեղծի կենդանության ժամանակ տպագրված տեքստերով:

Հակասադրի բերումով Չարենցի ձեռագրերը ցրվեցին, և մենք հաճախ չգիտենք, թե նրանք որտեղ են հանգրվանել: Հետագայում դրանց մի մասը հավաքվեց և այժմ պահվում է Հայաստանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, իսկ մյուս մասը մինչև հիմա էլ մնում է առանձին անձանց մոտ:

Վերջին տարիների անտիպ գործերի ինքնագրերի մի մասը քայքայվել է, խունացել, թղթերը կարծես թրջվել են և ապա բոցի վրա շորացվել: Այնքան փխրուն են այդ թերթիկները, որ փշրվում են, երբ անզգուշորեն ձեռք ես տալիս դրանց:

Իսկ այդ թերթիկների վրա Չարենցի՝ մանուշակագույն թանաքով, մերժ տառ առ տառ հստակ, խոշոր, մերթ ջղային, լսվածված, ջնջումներով ու

Երբագրություններով լեցուն, իսկ երբեմն էլ գրեթե անընթեռնելի դարձած ձեռագիրն է, որ խոնացել է, հազիվ է կարդացվում կամ էլ բոլորովին չի վարդացվում:

Հարկ է նկատի առնել նաև, որ շարենցյան անտիպ գործերի ինքնագիր էջերի մի զգալի մասը այնպես է փտել, որ անհնար է այլևս փրկել ու ամրացնել: Թերթիկների մի մեծ կույտ էլ պարզասկես մոխիր է դարձել. մի քանի ափ մոխիր, և անվերադարձ կորստյան մասնակցությամբ գիտե ինչ ստեղծագործություններ:

Շատ երկար կլինե՞ր այստեղ ծանրանալ հատորի պատրաստման, բնագրերի վերականգնման աշխատանքների մանրամասնությունների վրա, որոնք թեև, ըստ էության, հետաքրքրական են, բայց նեղ մասնագիտական բնույթ ունեն:

Գրականության և արվեստի թանգարանում նշիշե Չարենցի Ֆոնդը հիմնադրվել է 1937 թ. հետո և տարիների ընթացքում համալրվել է: Բանաստեղծի ինքնագրերն այստեղ են բերվել մաս առ մաս, Գերթիկ առ թերթիկ: Հաճախ միևնույն գործի տարբեր թերթիկները թանգարան են հասել տարիների ընդմիջումով և տարբեր ճանապարհներով: Չարենցի ձեռագրերի հիմնական մասը այստեղ է բերվել բանաստեղծի բանաստեղծությունների ժողովածուների մյուս սովոր հատվածը, մոտ քսան տարի պահպանելուց հետո, Գրականության և արվեստի թանգարանին է նվիրել նկարիչ Ռ. Ղազարյանը: Այսպես օրինակ՝ Աղասի Խանջյանին նվիրված սոնետների ինքնագիր թերթիկների մի մասը թանգարան է բերվել 1962 թվին, մյուս մասը՝ 1967-ին, Մի մասը՝ 1969-ին, իսկ մի մասն էլ դեռ մնում է առանձին անձանց մոտ: Գրականության և արվեստի թանգարանի այդ Ֆոնդը կարիք ունի լուրջ դասակարգման ու զիտական մշակման:

Մեր ձեռքի տակ եղել են ոչ թե ամբողջական ձեռագիր գործեր, այլ փառնիխոուն թերթիկներ: Պետք էր այդ հարյուրավոր թերթիկներից առանձնացնել և իրար մոտ բերել յուրաքանչյուր գործի տարբեր տեղերում ցրված էջերը:

Եթե ստեղծագործությունը ցրված է բազմաթիվ թղթերի վրա, հասկանալի է, որ նախքան բուն գործին՝ վերականգնման աշխատանքին անցնելը, հարկավոր էր այդ ցիրուցան, մաշված ու մզված թերթիկների միջից գտնել ու դասավորել էջերը ըստ Չարենցի համարակալման, իսկ եթե թերթիկների վրա այդպիսիք չկան, տասնյակ անգամներ կարդալով որոշել հմ դրանց հաջորդականությունն ըստ բովանդակության կամ թեմայի պարզացման:

Երբ արդեն բոլոր թերթիկներն իրենց տեղումն էին, պետք էր տառ առ տառ, բառ առ բառ կարդալ ու վերծանել, նորից կարդալ ու նորից արտագրել, հաճախ տասնյակ անգամներ, որ շաղավաղվե՞ր ոչ մի տառ, ոչ մի բառ իր նկատմամբ այնքան խստապահանջ բանաստեղծի երկերի մեջ:

Ինչպես երևում է ինքնագրերից, Չարենցը սովորություն է ունեցել առանց նյութից, ապրումից հեռանալու՝ օրը-օրին թղթին հանձնել իր հու-

գումներն ու մտքերը Հանձնել է աշխատ, ինչպիսի թելադրել է նրան, այսպես
փոշված, նախնական ներշնչումը՝ խառնիխուռն, երբեմն առանձին բառերով
ու արտահայտություններով, ապա միայն, անդրադառնալով իր հուզումին,
մտածմանը, շնչավորել է այն: Հետո նորից է անդրադարձել դրանց, հաճախ
տարիների ընդմիջումից հետո, և մշակել կամ էլ ստեղծել է նոր տարբերակ:
Նման ստեղծագործական եղանակից էլ բխում է, որ շատ գործեր ունեն
երկու, երեք, երբեմն էլ ավելի տարբերակներ ու փոփոխակներ, գրված
հաճախ նաև ուրիշ գործերի ազատ էջերին: Իսկ առանձին բանաստեղծու-
թյունների ու պոեմների սրոշ բառատողեր, ուժեղակներ ու հատվածներ
բազմաթիվ փոփոխակներ ունեն դանազան թերթիկների և, անգամ, ուրիշ
ստեղծագործությունների ազատ էջերի վրա: Պետք էր մեկտեղել դրանք,
նկատի ունենալով բանաստեղծի մտքերի ու տրամադրությունների զար-
գացումը:

Մենք ամենայն զգուշությամբ իրարից զատել ենք տարբերակները
և դրանցից ամենամբողջականն ու ամենամշակվածը առանձնացրել իրեն
հիմնական բնագիր կամ դրանց հիման վրա կազմել վերջնական բնագիրը:
Հասկանալի է, որ մեծ աշխատանք ու պատասխանատվություն է պահան-
ջում այս ընտրությունը հատկապես այն դեպքում, երբ հեղինակը չի հաս-
ցրել ամբողջացնել տարբերակներից և ոչ մեկը, ցործը չունի վերջնական
տարբերակ, և կազմողին է մնում ընտրել կամ ստեղծել այն:

Իսկ երբ ավելի ցործն ունի վերջնական տարբերակ, սակայն է, որ այլևս
ընտրելու հարկ չկա, պետք է իբրև բնագիր ընդունել հենց այդ վերջնական
տարբերակը:

Կարող է հարց ծագել, թե կազմողն ինչու է գրադրել մյուս տարբերակ-
ներով, երբ ավելի երկն ունի վերջնական տարբերակ: Հենց խնդիրն էլ այն
է, որ բազմաթիվ թերթիկների փտած, խաբխած, սեղացած լինելու հետևան-
քով թերի, շատ հաճախ անընթեռնելի են նաև վերջնական տարբերակները,
հետևաբար առանց մյուսների «միջամտության» անհնար կդառնար դրանց
վերծանումը: Իրեն բնագիր բնորոշված տարբերակում հաճախ պակասում
են ոչ միայն բառեր, տողեր, այլև բառակներ և ուժեղակներ, երբեմն էլ
ամբողջական էջեր: Թերթիկի կամ լուսանցրի եզրերը կամ էլ ծայրերը մաշ-
ված կամ պատռոտված լինելու պատճառով, առանձին բառամասեր ու
առոտ հաճախ անհատկանալի են դարձել: Նման դեպքերում բնագիրը լրաց-
վել է այն տարբերակի օգնությամբ, որի մեջ պահպանվել են այդ պակաս
էջերը, հատվածները, տողերն ու բառերը:

Սակայն միշտ չէ, որ հնարավոր է հղել օգտվելու մյուս տարբերակնե-
րից: Պատահում է, որ նախորդ տարբերակները, այսպես ասած, սպառում
են իրենց, վերջնական տարբերակը լինում է շատ ավելի ընդարձակ, կամ
էլ բնագիրը միակն է, ուրիշ ոչ մի թերթիկ կամ ինքնավեր նրանից չի պահ-
պանվել:

Այդ դեպքում ստիպված եմ հղել ներկայացրել այդ միակ բնագիրն այն-
պես, ինչպես մեզ է հասել: Նման դեպքերում ամենացավալին այն է, որ

հեղինակի ավարտված ստեղծագործությունը ներկայացվում է խափարված վիճակով, հաճախ էլ միայն կմախքը, երբեմն էլ ավարտուն գործի մի բանի էջը կամ՝ վերնագիրը միայն:

Ի՞նչ խոսք, կարող է պատահել, որ շարենցյան նորահայտ թղթերի լույսի առկա շատ գործերի որոշ բաներ, նույնիսկ առղեր փոփոխության ենթարկվեն, ուղղվեն, կարող են հայտնաբերվել բոլորովին նոր ու վերջնական տարբերակներ, ինչպես և բոլորովին նոր գործեր: Եվ ո՞վ կարող է վերջնական վճիռ արձակել, երբ խոսքը վերաբերում է Չարենցի ցարուցրիվ թղթերին ու ձեռագրերին: Վերծանողից, ուսումնասիրողից պահանջվում է մեծ համբերություն, կամք և, մանավանդ, պատասխանատվություն: Եվ հուսալի արդյունքի կարելի է հասնել միայն աչն ղիտակցությամբ, որ Չարենցի ձեռագրի յուրաքանչյուր էջը, բառյակն ու առղը կորստից փրկելը, վերծանելն ու անուղղակիության հանձնելը խոշոր ներդրում է բանաստեղծի գրական ժառանգության պահպանման գործում:

ԳԱԹ — Գրականության և արվեստի թանգարան

ԶՖ — Զարկնցի ֆոնդ

ԳԹ — «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երևան

ՍԳ — «Սովետական գրականություն», ամսագիր, Երևան

ԽՀ — «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, Երևան

ԳՄՖ — Գրողների Միության ֆոնդ

ՍԱ — «Սովետական արվեստ», ամսագիր, Երևան

Ինքն. — Ինքնագիր, եթե մեկից ավելի է՝ ինքնագիր Ա, Բ, Գ և այլն

ԲՏ — «Բանաստեղծությունների տետրակ»

տ — տող

Հտ — Հետո

փխ -- փոխարեն

Տարրեր բնագրերում հեղինակի ջնշած բառերը վերականգնված են ուղղանկյուն փակագծերի մեջ []

Կազմողի ավելացրած կամ վերծանած բառը կամ բառերը դրված են սուր փակագծերի մեջ < >

Հեղինակի կողմից բաց թողնված բառերը նշված են ուղղանկյուն փակագծերի մեջ առնված բաղմակետերով [. . . .]

Անընթեռնելի բառը կամ բառերը վերցված են սուր փակագծերի մեջ* <1 անընթ. բառ> <2 անընթ. բառ> և այլն:

Սուր փակագծերի մեջ դրված բաղմակետերով նշված են ինքնագրերի քայքայված կամ պատռված ու թափված մասերը < >

Թվագրությունը պահպանված է այն ձևով, ինչ ձևով նշել է հեղինակը:

ԲԱՆԱՍՏԵՎԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մ Ո Ւ Տ Ք Ը

(ԼՁ 11)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1932, նոյեմբերի 7, № 261: Թվադրված է՝ 1932: Թերևս մի մեծ գործի հատված է, ինչպես «Հոկտեմբեր 25—26 1917» ֆրագմենտը (IV, էջ 72): Արտատպվում է նույն թերթից:

Բարձրանում է իմ դեմ հասակը Իլլիչի... զբաղապասի վրա—Նկատի ունի Վ. Ի. Լենինի ճառը 1917 թ. ապրիլի 3-ին Պետրոգրադի Ֆիննական կայարանում, արտասահմանյան տարագրությունից վերադառնալուց հետո:

Երկրորդ ինտերնացիոնալ—Ակնարկում է Երկրորդ ինտերնացիոնալի պարագլուխների ազդանական գիրքսրոշումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբներին:

Եվ Լիբկեխտն է միայն...—Նկատի ունի Կ. Լիբկեխտի և Ռ. Լյուքսեմբուրգի զլխավորած «Ինտերնացիոնալիստների խումբը», որը ստեղծվում է նույն համաշխարհային պատերազմի օրերին: Խումբը հակադրվում էր Երկրորդ ինտերնացիոնալի ազդանականությանը և պաշտպանում ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներ:

Երրորդ ինտերնացիոնալ — Կոմունիստական ինտերնացիոնալ, միջազգային պրոլետարական կազմակերպություն. ստեղծվել է 1919 թ. և գոյություն է ունեցել մինչև 1943-ը:

ՎԱՍԼԵՐԻ ԲԲՅՈՒՍՈՎԻՆ

(ԼՁ 15)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԲ, 1934, հոկտեմբերի 20, № 27, որից և արտատպվում է:

Բանաստեղծությունը գրված է Վ. Բրյուսովի (1873—1924) մահվան տասնամյակի առթիվ:

Մուսագետ—Ապոլլոնի անուններից մեկը, որ բառացի նշանակում է մուսաների տառաջնորդ: Մուսագետ էր կոչվում սիմֆոնիստների խմբակցության կողմից Մոսկվայում հիմնադրված հրատարակչությունը (1910—1917). որի խմբագիրն էր Անդրեյ Բելին, իսկ խմբագիր-հրատարակիչը՝ է. Կ. Մետները: Այդ հրատարակչության կողմից հրատարակվեցին Ա. Բելու հոդվածների ժողովածուն՝ «Սիմֆոնիզմ» (1910) և «Արարեսկներ» (1911), է. Մետների՝ «Մոդերնիզմ և երաժշտություն» (1912), և այլն:

Եվ դու եղաւ մեզ ճեա... — Այս և հետագա տողերով ակնարկում է հայ ժողովրդի ճակատագիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, 1916 թ. Վ. Բրյուսովի այցը Թիֆլիս և Բաքու, նրա ջանքերով իրագործված «Поэзия Армении» ժողովածուն (1916, Մոսկովա)։

ՏԱՍՆՇԻՆԻ ՏԱՐԻ

(էջ 16)

Գրել է 1935 թ. նոյեմբերին. կարդացել է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 15-ամյակին նվիրված հորեղյանական հանդեսին (Երևան, նոյեմբերի 28)։ Տպագրվել է՝ ԽՂ, 1935, նոյեմբերի 29, № 275, որից և արտատպվում է։

Նույն օրերին Կ. Միքայելյանին հասցեագրած նամակում Չարենցը գրում էր. «Կարեն, այնքան եմ գաղաղած քո դեմ և, երևակայիր, մասամբ իմ դեմ, որ անհնարին է ասել... Գիտեմ, որ դու էլ ես գաղաղած, բայց... ո՞վ է մեղավոր. մենք, և—միմիայն մենք, այսինքն՝ ես, դու—և բոլոր Մեզ նմանները,— ու. Ե.— հայ մտավորականության այն մասը, որը պատմականորեն իրրեւ թի միակ կամուրջն է մեր անցյալի և ներկայի միջև, սակայն, ինչպես երևում է — հերոսն է այդ կամուրջը, ինքնությունը կորցրած, խեղճ ու անկամ... Ինչեւէ. այս մասին ես համարձակվել եմ գրել անգամ մեր 15-ամյակին նվիրված բանաստեղծության մեջ, ուր խոսվում է հայ ժողովրդի ողու խեղճության մասին՝ իրրեւ ամենադժվար հաղթահարելի շարիքի մասին։— Հասկացողը՝ հասկացավ (VI, 448)*։

Էլամ — Հին արեւելյան պետություն, — այժմյան Իրանի տարածքում (խուժիստանում), գոյատեւել է մ. թ. ա. IV—III դդ.։ Հայտնի է որպես դուռնուր կերամիկայի օջախներից մեկը։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐՐԵՋԱՆԻՆ

(էջ 22)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՂ, 1935, դեկտեմբերի 30, № 300, որից և արտատպվում է։ Տպագրվել է նաև ԳԹ, 1935, № 31։

Չարենցը Հայաստանի պատվիրակության կազմում տոնակատարության օրերին (հունվար, 1936 թ.) հղել է Բաքվում, Էլույթ ունեցել Աղբյուրեջանի ժողկոմխորհում (տե՛ս VI, էջ 350)։ Ուղեորության մանրամասնությունները տե՛ս Ա. Նդիազարյանի հուշերում («Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին», 1961, էջ 253)։

* Ե. Չարենցի երկերի գիտական հրատարակությունից (վեց հատորով. 1962—1968) կատարվող քաղվածքների տեղերը նշված են տեքստում, փակագծերի մեջ ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը։

ՏԱՀ ՍՐՏԱՌՈՒՉ՝ ԵՂՐԱՅՐԱԿԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ

(էջ 23)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1936 փետրվարի 25, № 46, ապա՝ ԳԹ, 1936, № 5: Արտատպվում է ԽՀ-ից:

ՉՖ պահպանվում է առաջին հինգ տողերի ինքնագիրը՝ «Վրաստանին» վերնագրով: Չարենցը այդ օրերին նաև ողջույնի հեռագիր է հղել վրաց գրողներին:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՖՆԲՆ. 1—3 Երկիր վերձիդ, վսեմ դարձիդ դեպի մի նո՛ր Առավաթ
Երազների, խոյանքների մի այգաբաց փառավոր —
Շքե՛ղ երթիդ՝ դեպի բախտի պողոտաներ վարդակոխ —
Երդվում եմ քեզ՝ երկիր անեղծ խոյանքների ու երգի —

ՉՖ չափազանց քայքայված վիճակում պահպանվում են ուրիշ երեք էջ՝ ևս՝ թվագրված «1928—1936 Մցխեթ—Երևան»: Չկա վերնագիրը, անհնար է պարզել ժանրը՝ պոեմ, թե բանաստեղծություն: Հնարավոր եղավ վերձանել միայն հետևյալ տողերը.

< >
Քան անհատնելի շշունջը դետի,—
Փառք, որ աշխարհում էլ չի վերանա
Ինչպես վերն ահա — վանքը Մցխեթի...
Որ դարեր առաջ կանգնած է այնտեղ,
Նայում է վերից վսեմ ու անդորր...
Բայց չէ՞ որ այն էլ հեռավոր մի օր —
Պիտի Քրոնոսն իր շնչով քանդե...

Հավանաբար, այս երկը Չարենցը հղացել է 1928 թ., երբ գտնվում էր Վրաստանում և գրում էր «Չուգունե մարդը»:

ՄԱՀՎԱՆ ՏԵՍԻՆ

(էջ 25)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1936 փետրվարի 23, № 44, որից և արտատպվում է:

Դրել է ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամունյանի մահվան առթիվ: Ալ. Թամունյանը մահացել է 1936 թ. փետրվարի 20-ին:

ՉՖ պահպանվում է առաջին չորս տողերի ինքնագիր տարբերակը:

[Երևի այս է եղել...

...0, խրախճան անտեղի... Քաղար]

Որքան շուտ է եղել այս խրախճանն անտեղի...

նրա աչքերը երևի, երբ մշուշվել են խաղաղ---

Կապույտ բոցով բռնկված վերջին չեքմում ուղեղի
նա տեսել է երևի արեալին մի բաղար...

ՍԻՐԵԼԻ ԼԱՆՇԻԿԻՆ

(էջ 25)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1936, մայիսի 30, № 13, որից և արտատպվում է։ Նվիրել է ժողովրդական դերասանուհի Համբիկին (1878—1947)։

ՆՈՐԻՅ՝ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 27)

Գրել է 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին։ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1964, սեպտեմբերի 25, № 39, Այս և շարքի հաջորդ բանաստեղծությունների ինքնագրերը Հայաստանի սովետական գրողների միությանն է հանձնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից որպես զրոսաշրջիկ Երևան ժամանած Վարդգես Ահարոնյանը։

Ինքնագրերը մեր ձեռքին չեն եղել, ուստի արտատպվում են «Գրական թերթից»։

Բանաստեղծությունների այս շարքը սերտորեն առնչվում է Չարենցի՝ Արմենուհի Տիգրանյանին նվիրված «էմալե պրոֆիլը Ձեր...» շարքին։

Չարենցը բանաստեղծուհի Ա. Տիգրանյանի (1888—1962) հետ մտերմացել է 1920 թ. սկզբներին, Երևանում։ Ա. Տիգրանյանը կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի քույրն էր, թնադատ, հրապարակախոս, դաշնակցական գործիչ Վ. Ահարոնյանի կինը։

Բնարանը առել է Սայաթ-Նովայի «Դուն էն գլխեն իմաստուն իս...» բանաստեղծությունից։

«Անհայտ հեռուներից եկած...» բանաստեղծության բնարանը առել է Ա. Տիգրանյանի «Հիմա ես էլ չեմ մտածում...» (1919) բանաստեղծությունից։ «Քո դիմքը, թուլությունը դեմքիդ...» բանաստեղծության բնարանը առել է Վ. Տերյանի «Աշուն» բանաստեղծությունից։

ՄԻԱՅՆ ՁԵՁ ՀԱՄԱՐ

(էջ 30)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1964, սեպտեմբերի 25, № 39, որից և արտատպվում է։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1964, սեպտեմբերի 25, № 39, որից
և արտատպվում է:

ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՏՐԻՈՒՆՏՆԵՐ,

«ՀԻՇՈՒՄ ԵՍ ԿՈՆՅԱԿԸ ՍԱՀԱԿԻ...»

Ինքնագրերը պահպանվում են ԳԱԹ ԶԾ, որոնցից և տպագրվում է: Առա-
ջին տրիոլետի տակ բանաստեղծը գրել է. «Какая неудача, я в унынии,
я в смертной тоске, Чаренца»: Երկրորդ տրիոլետի տակ՝ «Հիշատակ
навек и вечные...»:

1921 թ. մայիսին Չարենցն ամուսնանում է Արփենիկ Աստվածատուր-
յանի (1899—1927) հետ: Հուլիսին նրանք մեկնում են Մոսկվա՝ սովորելու
Բանաստեղծը Մոսկվա էր գնում Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի հատուկ
գործուղումով: 1921 թ. հոկտեմբերին Չարենցը Գրիշա Աղամյանին գրում
է. «Մենք Մոսկվայում ենք, պետք է մտնենք Պետական համալսարան, բայց
այդ համալսարանը հանրակացարան չունի, և паёкներ չի տալիս: Իրա հա-
մար էլ ժամանակավորապես մտել ենք Արևելյան համալսարանը, որը հան-
րակացարան ունի և մթերքներ տալիս է բավականաչափ» (VI, էջ 379):

Սակայն, ինչպես երևում է Հ. Կ. Կ. Կենտկոմին ուղղած դիմումից
(տե՛ս սույն հատորում, էջ 469) և այդ նույն օրերին Մոսկվայից գրած նա-
մակներից, նրանց համար ապրելու և սովորելու տանելի սրամասներ չեն
ստեղծվում: Երիտասարդ բանաստեղծին տանջում էր նաև իր հայրենի երկրի
կարոտը. «Ուզում եմ շոգ, շոգ լինի, լեյլի, երկինք լինի կապույտ, ինչ-
պես պողպատի կամ ծովի փայլը, մրգեր լինեն շատ, զուլնզզույն, հասուն...
Այսպես եմ մտածում ես հանրակացարանի մի անկյունում ընկած, որտեղ
սպրում են քսան հոգի, կինս պառկել է մահճակալի վրա, ինչի՞ մասին է
մտածում... Եվ Երևակայիր, լեյլի, լինել ֆանտազյոր, սիրող և հանկարծ
ընկնել հանրակացարան, որտեղ պառկելու տեղ անգամ չկա, կիսաքաղց,
կիսահիվանդ, իսկ ձմեռը Զգիտեմ ինչ անեմ... Իմ դրուժյունը հիմա ավելի
քան անել է: Մի կողմից գրավում է Մոսկվան, ուզում եմ կրթվել, գրել,
մեծ-մեծ մտքեր եմ հղանում, մյուս կողմից հանրակացարան, կինս՝ քաղ-
ցած, ոչ մի ծանոթ դեմք» (VI, էջ 377):

Արևելքի աշխատավորների կոմունիստական համալսարանում նրանք
սովորում են մի քանի ամիս: Չարենցն այդ ժամանակ զբաղված էր իր
գրքերի հրատարակությամբ: 1922 թ. փետրվար-մայիս ամիսների ընթաց-
քում տպագրվում են նրա Երկրորդ առաջին և երկրորդ հատորները: Մոսկվա-
յում Չարենցը մնում է մոտ մեկ տարի: Երևան է վերադառնում 1922 թ.
հունիսին:

Սաճակ — Ս. Տեր-Գաբրիելյանն է։ Սովետական Հայաստանի նշանավոր պետական գործիչ։ Մնվել է 1886 թ. Շուշիում, դերձակի ընտանիքում։ Հեղափոխական մկրտությունը ստացել է Բաքվում։ 1921-ից Համառոտական Կենտգործկոմի և Խորհրդային Միության Կենտգործկոմի անդամ։ Ավելի ուշ՝ Սովետական Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ։ Չարենցը Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի հետ մտերմանում է, երբ նա Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Մոսկվայում։ Մահացել է 1937 թվականին։

Ա-ԻՆ

(էջ 33)

Գրականության և արվեստի Թանգարանի Չարենցի ֆոնդում (ԳԱԹ ԶՖ) պահպանվում է սև կաշվե կազմով մի ընդարձակ տետր՝ «Բանաստեղծությունների տետրակ» (ԲՏ), որտեղ Չարենցը կամ գրել, կամ արտագրել է տարբեր տարիների մեծ մասամբ ավարտուն գործերը։ Տետրի առաջին էջի վրա գրված է. «Եղ. Չարենց, Մոսկվա, 1929», երկրորդ էջի վրա՝ «Բանաստեղծությունների տետրակ, Լենինգրադ, 1929 թիվ»։ Տետրում կա նաև մի առանձին բաժին, խորագրված՝ «Մանր բանաստեղծություններ, ֆրագմենտներ, աուդեր (զանազան տարիների)»։

Բնագիրը պատրաստված է ըստ հիշյալ տետրի ինքնագրի. թվագրված է՝ 1927։ «Բանաստեղծությունների տետրակում» այն արտագրված է ավելի ուշ, հավանաբար 1933-ին։ Նվիրված է Ակսել Բակունցին, որի «Մթնածոր» ժողովածուն լույս է տեսել նույն թվականին։ Վերնագրի տակ նշված է՝ «I I», այսինքն՝ երկրորդ բանաստեղծություն. առաջինը «Ակսելին՝ «Մթնածորը» կարգալուց հետո» վերնագրով, գետնիցված է «Էպիգրամիկ լուսարաց»ի «Մանր բանաստեղծություններ» բաժնում։

ԱՐՓԻԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 34)

Բնագիրը պատրաստված է ըստ ԲՏ ինքնագրի։

Արփիկ — Արփենիկ Ասավաժատրյանն է (մնվ. 1899), բանաստեղծի առաջին կինը, մահացել է 1927 թ. հունվարի 2-ին, Երևանի առաջին հիվանդանոցում։

«ԱՇՈՒՆ Է ՆՍՏԵԼ ՍԵՂԱՆԻՍ՝ ՃԱԿԱՏԻՆ ԹՈՐՇՈՄԱԾ ՎԱՐԴԵՐ...»

(էջ 35)

Բանաստեղծության ինքնագիրը պահվում է ռեժիսոր Ա. Գուլակյանի (1899—1960) թղթերում։ Տպագրության է արամադրել ռեժիսորի դուստր Ա. Գուլակյանը։

Գրված է «նոյեմբեր» միության բլանկի վրա։

Բանաստեղծությունը համարված է կնոջ՝ Արփենիկ Չարենցի մահվան (1927) վերհուշով:

Օ Ր. X-ին

(էջ 36)

Գրված է տոանձին մեծ թերթի վրա. պահպանվում է ԳԱԹ ՉՖ, բանաստեղծի ընծայականով. ձևը ձևազարդված է ընկ. Ուրեկյանին, որպեսզի լույս ընծայի իմ մահից հետո, որպես անտիպ բանաստեղծություն: Մինչև այդ արդիւում եմ տպագրելու ե. Չարենց, 1929, 5. 11. Երևան: Ինքնագիրը Չարենցը նրան է նվիրել 1928 թ. Երևանի Կուլտուրայի տան ղաղիճում կայացած Ալ. Սպենդիարյանի ստեղծագործական երեկոյին: Բանաստեղծությունը ԳԱԹ է հանձնել նույն Ուրեկյանը՝ կից նամակով (թվագրված՝ 22. 1, 1956, Մոսկվա), որտեղ վկայում է, թե զրվածքը բանաստեղծը համարում էր իր «բանաստեղծական կտակը»:

Երաժշտադետ Լ. Ա. Ուրեկյանը 1928-ին եղել է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային զբոսայգանի ղրեկտորի տեղակալ: Ապա երկար տարիներ աշխատել է Մոսկվայում որպես Միսիսնական երաժշտական կոլտուրայի պետական թանգարանի կոլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ:

«ԼՍԻՐ, ԱՆԳԻՆ...»

(էջ 37)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ ՉՖ, ԲՏ. արտագրված է «Իմ սիրելի» տողով սկսվող բանաստեղծության հետ նույն էջի վրա՝ Արփիկի հիշատակին» ընդհանուր խորագրով:

Զ.-ին

(էջ 38)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 2 Օրերից է, որ սկիզբ է առնում.

6 Որ բոցն անցյալի շխանձի նրան:

«ԴՈՒ ՄԻԱՅՆ ՊՈՆՏ ԵՍ.— ՀԱՍԿԱՅԻՐ...»

(էջ 38)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

«ՄԵՌԱՎ ԱՍՔԱՆԱՋՐ:— ԿԱՆՑՆԵՍ...»

(էջ 39)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Սովետական Հայաստանի պետական ակադեմիոր գործիչ Ասքանազ Մռավ-
յանը վախճանվել է 1929 թ. հոկտեմբերի 21-ին:

«Ո՞ՒՐ ԵՍ ԹՈՉՈՒՄ, ԱՅ ՔՆԱՐ...»

(էջ 40)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ ՁՖ, նույն թերթիկի վրա կան «Նավ-
գրիկ»-ի մշակումներ:

«ՄԱՆՈՆ ԼԵՍԿՈ»

(էջ 41)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ ՁՖ, առանձին, չնամարակաված թեր-
թիկի վրա. բնագիրը պատրաստված է ըստ այս ինքնագրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Զարեհ, Ընտիր երկեր», 1954, Երե-
վան:

ՁՖ պահպանվում է Բանաստեղծության երեք այլ ինքնագիր ևս՝ ուղ-
ղումներով ու ջնջումներով. երկուսը՝ ԲՏ-ում, թվագրված՝ 1929, Լենինգրադ
(Բանաստեղծ. ալյստեղ 11 տող է), երկրորդը՝ (միայն երկրորդ հատվածը՝
ջնջումներով) բնագրի թերթի մյուս երեսին:

Զնաչուկից պարզել՝ ով է Լ. Զ.-ն, որին նվիրված է նաև «Նավգրիկ»
պոեմի առաջին տարբերակը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինճն. Ա 2—3 Քանիսներին արվեց ոսկով,

Սակայն երբեք չապականվեց,

Բ 2—4 Ոչ թե սիրով, այլ լուկ ոսկով

Տրվեց մարդկանց հաճախ «այնպես»,—

Սակայն երբեք չապականվեց

Ա 8—10 Սրտով իր բոլոր և ոչ ոսկով

Իր ասպետից չբաժանվեց

Ու մնաց սուրբ, մնաց [անեղծ] անմեղ,—

Բ 8—10 [Սիրով իր սուրբ և ոչ ոսկով—

Իր ասպետից չբաժանվեց

Նվ մնաց սրտով միշտ, Սրտում միայն ասպետն

այն վեհ, Մարտը, ինչպես ասպետն

այն վեհ, ինչպես մանուկ ասպետն

այն վեհ]

Սիրով մարտը, ինչպես այն վեհ

Ասպետն ազնիվ,— և ոչ ոսկով,—

Իր ասպետից չբաժանվեց,—

Գ 9—13 [Իր ասպետից չբաժանվեց

Ուրիշների մահճում այն զեղի

Անգամ [հետևում անգամ] պառկած պահուն
այնտեղ

Օ, պահերին անգամ այն զեղիս—]

Ուրիշներ ժահճում,— անմեղ

Մանոն կեակոն...

Խ Ո Շ

(էջ 42)

Ինքնագիրը պահվում է՝ ՁԶ, առանձին թերթի վրա, դանազան փոփոխություններով: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՄԳ, 1962, № 6:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն. 6 Յուրաքանչյուր օր կանգնում են շներեր

17—12 Լենինյան այս վեհ [շաշուղ] գործերի դարում,—

Ու միտք եմ անում ես հիմա հաճախ՝

Ունկնդիր մեր մեծ օրերի շնչին—

Թե ինչու է դարն այսքան մեծագույն,

Իսկ մարդիկ — այսքան փոքրիկ ու շնչին...

* * * * *

18—20 Ու միտք եմ անում արդ հաճախակի՝

Ունկնդիր այս մեծ [օրերի] գործերի շնչին,—

Թե ինչու է դարն այսքան ահագին:

ԼԵՆԻՆԴՐԱԳՅԱՆ ՖՐԱԳՄԵՆՏՆԵՐԻՅ

(էջ 43)

Տպագրվում է ՐՏ ինքնագրից:

Տպագրվող բնագրին նույն էջի վրա նախորդում է բանաստեղծության առաջին տողերի մի տարբերակ: Չարենցն այս տարբերակը գրել է, հավանաբար, 1929-ին, որի վրա աշխատել է 1936-ին, ապա վերամշակել 1937-ին: Վերջին մշակումը տրվում է իրեն հիմնական բնագիր, ջնջումները ներկայացվում են բնագրային տարբերություններում՝ ինքն. Գ տարբերակումով:

«Իմ մանկիկին» («Դու մեր երկրի նման հղիր») բանաստեղծության թերթի մյուս երեսին պահպանվում են վերջին տողերի մշակումներ: Սա տեքստային տարբերություններում տրվում է իրեն ինքն. Դ, 1929-ի տարբերակը՝ Ա, 1936-ը՝ Բ:

Չարենցը Լենինգրադում է եղել 1929 թ. հոկտեմբերին:

Հիերոնիմ Բոսխ (1450—1516)—նիդեռլանդական նկարիչ: Նրա ստեղծագործությունը ներթափանցված է միջնադարյան կրոնական ֆանտաստիկայի ոգով:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն. Ա 1—4 Բարձրանում է սառն արևն հյուսիսի,

- Ու շաղում վերից արծաթե
 Բափում է դանդաղ
 Բարձրանում է պաղ արևն հյուսիսի,
 Եվ որպես [անհուր կրակի] անկրակ, մոխրալույս քուրա—
 Շենքերի վրա այս բառակուսի,
 Այս անծայրածիր քաղաքի վրա,—
- Բ 5 [Ընթացում] է գորշ նևա՛ն ներքևում,
 7—9 Եվ [գորշ ափերին] քաղաքն է հեռա՛մ՝
 [Իրև զառանցանի անցյալում մեռած],
 [Կամ անհզրական] լեթարգիկ շնով
- Կ 17—18 Եվ [մռայլ] մարդիկ, և օթոն շառաչր,
 [Եվ թռչող օթոն՝ աչքերով կարմիր]
 [Եվ թռչող օթոն և [մոժում] լույսը սառած ցուցավիզիկների]
 [Եվ թռչող օթոն և վիտրինների
 լույսն արնաշառայլ ու թարախահոս—]
 Եվ՝ վիտրիններում՝ մանեկենների
- Դ 18—20 Եվ թանձր միգում-տրամվայն արնահոս,—
 Փռել է կարծես [զառնացանկար] ըր դեմ մի նկար
 [Իր կտավները—մի] Հիերոնիմ Բոսխ...
 Մի խելագարված Հիերոնիմ Բոսխ...
 Իր մի նոր երգն է նկարում
 Կարծես բո առաջ իր զարհուրելի
 Կարծես թե մի նոր երգ է զառանցում
 Բո առաջ մի նոր Հիերոնիմ Բոսխ...
 Ջառանցել է մի Հիերոնիմ Բոսխ...
 Մառախուղն ասես աղեղն է որով

ԱՐԱՔՍՅԱՅԻՆ, «ՌԻՐ ԵՍ, ԱՐԱՔՍ...»

(էջ 44, 46)

Տպագրվում են ՉՖ պահպանվող ինքնագրերից։

Նվիրել է Արաքս Մանուկյանին (ծնվ. 1906), Հայաստանի կոմունիստական պատանեկան կազմակերպությունների հիմնադիր, կինոռեժիսոր Ստեփան Մանուկյանի (1901—1930) կնոջը։

Զարենցը Ա. Մանուկյանի հետ ծանոթացել է 1924 թ. Երևանում, երբ կնոջ՝ Արփենիկ Զարենցի հետ նոր էր վերադարձել Մոսկվայից։ Այդ տարիներին Արաքսը սովորում էր Վահրամ Արիստակեսյանի (1899—1979) պետական խորհրդրաֆիկական ստուդիայի դասական և ժողովրդական պարերի խմբում։ Զարենցի հետ նրանց բարեկամությունը շարունակվում է մինչև 1931 թ.։

ՉՖ առանձին թերթի վրա պահպանվում է Արաքսյային ուղղված Չաբենցի մի այլ ինքնագիր։

«Նամակ»

Դուք մոռացել եք այն հանաքները
 Եվ Երազներն այն և սերն ամեն—
 Իսկ իմ սրտից այդ հիշատակները
 Որքան արցունք դեռ պիտի բամեն:
 Ձեզ համար սերը թագ ու պանիր» է,
 Էսօր ալստեղ եք, էգուց այնտեղ,
 Իսկ ես պահում եմ ձեր սուվները,
 Որպես ծաղիկ մի սուրբ ու աննեխ:

Տերյանի տողերը, որ ալստեղ գրել է Ե. Զարենց:

Տերյանի «Նամակ» բանաստեղծության սկզբի ութ տողերն են (Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1961, էջ 110) բնագրային որոշ տարբերություններով:

«Արարսյային» բանաստեղծության բնագրանը վերցված է Պուշկինի «Зимняя дорога» բանաստեղծությունից, տեքստում՝ «Скучно, грустно, Нина»:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 11—12 Խփի՛ր չքնաղ [ղեմքդ] քարին—
 Սիրո երգեր կհոսեն...
- 21—22 Տրված է մեզ,— և՛ ինձ, և՛ քեզ
 Սիրտ սիրառատ ու վսեմ,—
- 21—24 [Տրված է քեզ ամենայն ինչ
 Որ վայելիս աշխարհում—
 Եվ սիրո հուր հրապուրիչ
 Եվ սիրաբույր մի գարուն:]
- 25—28 Տրված է մեզ,— ի՛նձ էլ քե՛զ էլ—
 Ինչ կարող է բախտը տալ,—
 Սակայն ինչո՞ւ խինդ չի տեսել՝
 Մեր սիրտը սև կյանքում հար...
- 27—28 Կյանքում դու էլ, ես էլ այնինչ—
 Մտորում ենք տարիներ անդադար...
- 29—32 Ինչո՞ւ, Արաքս... Փարվի՛ր կրծքիս,
 Փարվիր անհուշ ու անտենչ,—
 Նո՛ւյնն ենք կյանքում՝ կին ու երգիչ,—
 Եվ — բախտ գտնենք իրար մեջ...
- 31—32 Բախտ չեն գտնի կին ու երգիչ,
 Երկու դժբախտ իրար մեջ...

Ինքնագիրը պահպանվում է Արաքս Մանուկյանի անձնական արխիվում, մի բեկնագրված է՝ ինքնագիր ուղղումներով: Նվիրված է Ա. Մանուկյանի աղջկան՝ Դորա Ստեփանի Մանուկյանին (ծնվ. 1928 թ.): Ա. Մանուկյանը պատմում է, որ այդ բանաստեղծությունը Չարենցն ինքն է մերենագրել «Ունդերվուդ» գրամիքենայի վրա, որ այդ օրերին գնել էր իրենից: Նրա մոտ պահպանվել է նաև 1926 թ. մի լուսանկար (Արաքսը ընկերուհու հետ), որի վրա Չարենցը գրել է. «Արաքսը շատ լավն է, իսկ ընկերուհին չինթի է. Չարենց»:

Ֆ Բ Ա Գ Մ Ե Ն Տ

Տպագրվում է ԳԱԹ պահպանվող ինքնագրից: «Բանաստեղծությունների տետրակում» պահպանվում է մեկ ուրիշ, ըստ երևույթին, 1929-ի տարբերակը, որը ստորև տրվում է ամբողջությամբ (նաև այն ուղղումներով, որոնք, հավանաբար, վերաբերում են 1937-ին):

Իրեր հիմնական բնագիր ներկայացվող տարբերակը գրված է 1936-ին առանձին հրեր թերթի վրա և փակցված «Բանաստեղծությունների տետրակի» մեջ: Այդ թերթերից մեկի մյուս հրերին (բնագրային տարբերություններում՝ թերթ Դ), ինչպես և նման այլ թերթերի վրա մնացել են բանաստեղծության սեագրություններ, որոնք ներկայացվում են բնագրային տարբերություններում՝ թերթ Ա, Բ, Գ, Ե: Պահպանվել են նաև առանձին պատատիկներ, որոնք, թերևս, վերաբերում են 1936-ին, իսկ մեկը՝ 1937-ին՝ Սրանց որոշ մասը ևս բերվում է բնագրային տարբերություններում, որպես պատատիկ Ա, Բ և այլն:

Առաջին տարբերակ

Ֆրագմենտ

...նա ասաց՝ կգնա՛ս դու, կմտնես այդ տունը,
 Կմտնես՝ եթե կա փաթաթանի շոր՝
 Կբերես:— Հեռացա ես Մի խաղաղ իրիկուն էր:
 Տներում լռությունը մրափում էր խոր:
 Ես մտա առաջին հանդիպած տնակը,
 Դուռը բաց էր, ու ներսը շնչում էր մի մարդ...
 Կարծեցի՝ մի ընկեր է, որ հիվանդ ու մենակ է,—
 Եվ հանկարծ... այրեցին ինձ հայացքներն անթաթ...

 Զարհուրած՝ քաշվեցի ես դեպի ետ, դեպի դուռը...
 Եվ թվաց, թե երա՛զ եմ տեսնում երազում,—

Երբ հանկարծ, հասակին հենց, ևս տեսա իմ ուղածը՝
Հասակին շարտած էր — փաթաթան մի զույգ։—

Երկրորդ տարբերակ

Ա «է՛յ, ընկե՛ր, նահանջում ենք» — կանչեցի դեպի մարդը,
Թշնամին — գլուղում է համարյա արդեն,—
Ես սալլով կտանեմ քեզ,— Եթե թույլ, կամ հիվանդ ես,—
Ասացի,— և շուրջըս կարծես հանդարտեց։—

Խրհիթում — կիսամութ էր,— մրափոտ լուսթյուն էր,—
Նայեցի — անկյունում հենց — մի կույտ փաթաթան...
Զարմացած՝ մոտեցա՝ ես, որ չսկեմ զեթ մի զույգ,—

Բ Երեկոն — խտանում էր և կարծես նա ընած էր,—
Եվ ահա — նրա մո՞տ հենց — մի կույտ փաթաթան...
Երբ հանկարծ — ալրեցին ինձ — աչքեր երկու —
Երբ հանկարծ — զգացի, որ — նա նայում է ինձ...

Գ Մոտեցա — և ա՛յն է՝ վերցրրած փաթաթանը
Ուզեցի փաթաթել ան, ցնծությամբ նայիլ,—
Երբ հանկարծ,— ահռելի էր այդ անհուն վայրկյանը,—
Զգացի, որ — նայում է անկյունից նա ինձ...

Դ Զարհուրած՝ բարձրացրի ես մթաղնած աչքերս —
Եվ — տեսա լուռ հայացքը՝ գննող,

Զարհուրած՝ բարձրացրի ես մթաղնած հայացքըս —
Եվ — ինչպես ճաղարը՝ օձի հանդիպած՝
Եվ — զննող հայացքը՝ հայացքիս գամած՝
Եվ տեսա աչքերը — աչքերիս դիմաց

Ե Զարհուրած՝ բարձրացրի ես տաղնաւղած հայացքըս
Եվ տեսա — աչքերը... Անշարժ, ինչպիսի դի՛

Եվ — սողում էր ձեռքը շողշողուն մի բան գողի պես զգույշ
Եվ փնտրում էր ձեռքը — գողի պես — մի բան...

Զ «է՛յ, ընկե՛ր, նահանջում ենք, — Թշնամին արդեն մոտ է,—
Ել, եթե կամենում ես շմնալ դերի...» —
Ասացի — և տնողում եմ հայացքով կիսամութը,
Որ գտնեմ փաթաթան — իմ տկլոր ոտքերին։—

է երեկոն խտանում էր,— և կարծես նա ջնած էր,—
Հատակին— ընկած էր փաթաթան մի զույգ...
Իմ՝ ուրախ՝ մոտեցա ես, գտնելով իմ ուզածը,
Որ՝ կարծես նետած էր — և կորչում էր զուրի
Մոտեցա — և ա՛յն է՝ վերցրնում էր ձեռքը
Արդեն մի փաթաթանը խնդությամբ նայիւմ—

Ը (1937-ի պատահիկ)

«Էյ ընկե՛ր, նահանջում ենք,— ձայնեցի դեպի մարդը,—
Թշնամին գլուղում է համարյա արդեն,—
Ես սայլով կտանեմ քեզ, եթե թույլ կամ հիվանդ ես...
[Անհանգիստ բարձրացա՞վ նա,— տազնապոտ զարթնեց...]
Ասացի, բայց քնածը կարծես չզարթնեց՝

[Փողոցում ողողեց ինձ մահացու քրտինք...]
Մահացու քրտինքն էր ինձ ողողում...
Ես դիտեմ՝ դա իմ մահն էր [«Թշնամի»] Վիրավոր
այդ զինվորը—
[Նա—հիվանդ մի զինվոր էր՝ մնացած գլուղում։—]
«Թշնամի» այդ զինվորը՝ մնացած գլուղում։—

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲԵ. Ա [...նա ասաց.—կգնաս դու, կմտնես այն տունը,
Առաջին խրճիթը հենց պատահած,—
Էլ դու ի՞նչ տղամարդ ես, եթե քեզ բնությունը]
[Ամայի այդ խրճիթը թշնամու թողած,—]
Ես այնտեղ—դեռ երեկ էր, թե անցյալ իրիկունը՝
Ես այնտեղ—հիշում եմ դեռ անցյալ իրիկունը՝
Հատակին տեսել եմ փաթաթ մի լավ։—
Ես այնտեղ—հիշում եմ հատակին թողած
Մի զույգ փաթաթան կա։ Դիմացի անկյունը։—
Բավական է ոտքերըդ կիսամերկ դողան։

Բ ...նա ասաց. տեսնո՞ւմ ես ամայի այն տունը.
Այնտեղ — ես տեսել եմ — հատակին թողած
Մի զույգ փաթաթան կա։ Դե, շուտ—Ուշանում ենք։
Կհագնես — և կգաս։—Շո՛ւտ—Չուշանաս, տղաս։—

...նա ասաց, վաշտապետը.— տեսնո՞ւմ ես այն տունը,—
Ամայի խրճիթում այդ, հատակին թողած,

Մի դույզ փաթաթան կաւ — Իսկ դու — սրբարթում ես —
Կհագնես — և կգաս — Շո՛ւտ — Չուշանսու, տղաս...

Դ նա դիտեր, վաշտապետը, որ այնտեղ, ուր գնում ենք —
Սառցալուծն է դեռ ձյունը, — դեռ ձմեռն է խոր —
Եվ ասաց: — Հեռացաւ ես — Մի խաղաղ իրիկուն էր:
Լուս, տխուր նահանջ էր, — ո՛չ կանչ, ո՛չ ժխոր: —
Եվ բանակն հեռանում էր՝ լուսթյամբ ողորդ: —
Չնայած, որ նահանջ էր՝ լուսթյամբ ողորդ: —
Նա կարծես չլսեց ինձ, — խոր, խաղաղ նա քնած էր:
Խաղաղ էր գեմքը, որպէս երազում: —
Անվրդով էր գեմքը, — խաղաղ քնած էր:

Դ «Է՛լ, քնկե՛ր, — նահանջում ենք, — թշնամին
արդեն մոտ է.

Ե՛լ, եթէ կամենում ես շմնալ գերի», —
Կանչեցի, — բայց նա լուռ էր, — և խաղաղ, ինչպէս տոթը,
խաղաղ շնչում էր օդը՝ բունն աչքերին...
Մտախոհ էր օդը՝ իջած աչքերին: —
Երեկոն խառնում էր, — և խաղաղ նա քնած էր, —
Եվ, կարծես — դա երազ էր՝ տեւած երազում, —
Երբ, հանկարծ, հատակին հենց, ես տեսա իմ ուղածը, —
Հատակին շարժւած էր — փաթաթան մի դույզ: —
Անվրդով՝ կուցաւ ես, պարզեցի ձեռքս,
Վերցրի փաթաթանը՝ ցնծությամբ նայիլ, —
Երբ, հանկարծ, զգացի ես, դողացին ոտքերըս. —
Երբ — հանկարծ — ծալվեցին իմ դողդուշուն սրունքները,
Ահարեկ՝ զգացի, որ — նայում է նա ինձ...]

Ե «Է՛լ, քնկե՛ր, — նահանջում ենք, — թշնամին արդեն մոտ է.
Ե՛լ, եթէ կամենում ես շմնալ գերի», —
Կանչեցի, — բայց նա լուռ էր, — կարծես հանգչում էր օդը
Խոր, խաղաղ, ինչպէս տոթը՝ խոնջած աչքերին: —
Երեկոն բուրում էր, — և խաղաղ նա քնած էր, —

«ԶԳԻՏԵՄ, ԹԵ ՔԵՉ ՏԵՍՆԵԼՈՒ ՕՐԻՅ...»

(Էջ 53)

Տպագրւում է ՉՅ պահպանվող ինքնագրից. դրել է «Որպէս լուսազարդ
աշխարհի թաղուն» բանաստեղծության հետ նույն թերթի վրա: Անթվակիր
է, դրած պատր է լինի 30-ականի կեսերին:

(էջ 54)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից. գրված է «Զդիտեմ, թե քեզ տեսնելու օրից» բանաստեղծության հետ նույն թերթի վրա: Անթվակիր է. գրած պետք է լինի 30-ականի կեսերին:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1962, № 6: Հրատարակել են բանաստեղծի ժառանգները:

ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ԱՇՈՒՆ

(էջ 56)

Տպագրվում է «Բանաստեղծությունների տետրակում» պահպանվող ինքնագրից: Առաջին քառատողը բնագրում ներկայացվել է կից պահպանվող թերթիկից, որ հավանորեն վերաբերում է 1936 թ.: Այս թերթիկի մյուս էրեսին գրածը ներկայացվում է իրրե թերթ Ա: Ըստ երևույթին բանաստեղծությանն անդրադարձել է նաև 1937-ին և վերաիդիտել վերջին քառատողը (բնագրային տարբերություններում ներկայացվում է իրրե ինքն. Բ):

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Չարեհեց, Ընտիր երկեր, 1954, Երևան:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն. Ա 1—4 Այս աշունը եկավ, բացվեց, ինչպես հրեր, —

եկավ — ինչպես զինվոր և ղեկավար. —

Այս աշունը բերեց իմաստություն երգեր,

եվ պայքարի կանչեց — ապագայի համար: —

Ինքն. Բ 3 [ծնծղաներով] եկավ — և ցնծություն բերեց,

Թերթ Ա 1—4 Այս աշունը եկավ շաշեց, ինչպես հրեր,

ինչպես զինվոր եկավ և ղեկավար, —

Իր էտեից զցած գրահավառ զորքեր,

եվ զորքերով եկավ՝ շառաչելով երգեր,

Ջրահավոր եկավ և տեղավառ:

Ինքն. Բ 13—16 Շրշուն աշունն այսօր քեզ հաղթանակ վսեմ,

եվ ո՛չ թե ցուրտ մի սեր, հնչեց

Օ, հիրավի՜ հրերք սիրտը դեռ չէր տեսել

Մի այսպիսի՜ աշուն...

«ԱՍՏՎԱԾԱՄԱՅՐ, ՀԵՌԱՅԱՄ ԿՆՈՋ ՊԱՏԿԵՐ ԼՈՒՍԵ...»

(էջ 57)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից, որն ունի ջնջումներ: Այս և հաջորդ «Բարձրանում է բերքն անցան...», «Դեռ չի եղել հացն աշխարհում...» քառատողերն ունեն «Թուրալիներ» ընդհանուր խորագիրը:

«...ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄ Է ԲՆՐԲՆ ԱՆՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԻ...»

(էջ 57)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից. տնթվակիր է, հաւանաբար, վերադրու-
մ է 1936-ին:

«Բանաստեղծութիւնների տետրակի» նույն էջում պահպանվում են
երկու ինքնագրեր՝ ջնջումներով, թվագրված՝ 1933—1936, և հետևյալ մար-
դագիր տարբերակը.

Չկա՝ սկիզբ ու վախճան հայրենական երգին,—

Դու ինքդ ես բո սերմնացանն հայրենի երկիր...

Այս տարբերակը նույնպէս, հավանորեն, գրել է 1936-ին:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆեֆե. Ա 1 ...Բարձրանում է բերքն (անեղծ) անա հայրենական հերկի՝

Բ 1 Բարձրանում է բերքն անծայր հայրենական հերկի...

ԱՌ 2 Ո՛չ սկիզբ կա, ո՛չ վախճան հայրենական քեռքին,—

Ա 3 Թե ինքդ ես բո սերմնացանն, հայրենական երկիր...

Բ 3 Թե ինքդ ես բո սերմնացանն, իմ հայրենի՝ երկիր...

Ա-ԻՆ

(էջ 58)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող սեագիր ինքնագրից:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆեֆե. 7—8 [Բայց ոչ զիրք եք դուք և ոչ քանդակ

Որ նույնը մնաք օրերի դիմաց...]

8 Որ շկուրցներ ձեր գանձն հավիտյան

8 Որ շկուրցներ իմ առաջ դրո՞ւթանք:

«ՀԻՇՈՒՄ ԵՍ՝ ԻՆՉԲԱՆ ԱՆՓՈՒՅԹ ԼԻՐ ԴՈՒ...»

(էջ 59)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից: 5—12 տողերը հետագա-
յում վերամշակել է «Ա-ին» բանաստեղծության հակառակ երեսին: Բնա-
գրում վերամշակել է նաև վերջին տողերը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆՖԵ. Ա. 5—6 Կարծում էիր դու՝ կգնա այդպես

Կյանքըդ մինչև մահ՝ երգով ու հանդով,—

Կարող էիր դու գուշակել [կյանքով] այն քո
Օրերով անփուլթ, քայլերով անտես
Բարձրանում ես [դու] մի դադաթ հասնում,—

[Որ այդ հատուցման ահալոր ժամին
Այն է բանալու լոկ փրկության դուռ,
Այն միայն, որ այդ հատուցմանը դու,
Իներդ ես լինելու քո մեծ թշնամին...]

«Ո՞վ ԿՏԱ ԻՆՁ ԳԻՏԵԼԻՔ...»

(էջ 60)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

«ՔՍԱՆ ՏԱՐԱՆ ԳՈՐԾ Է ԱՅՍ...»

(էջ 61)

ԳԱԹ ՉՖ պահվում է Չարենցի 1932 թ. հրատարակած «Երկերի» սեփական օրինակը, որի առաջին էջերի վրա հեղինակը հետագա տարիներին գրել է բանաստեղծություններ:

Տպագրվում է այս էջերի վրա գրած ինքնագրից: Հետգրության տողերն ավելացված են հետագայում և թվագրված՝ 1934. IV. 12:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՖՆԲՆ. 5 Բայց վաստակում [իմ] այս [ջինջ]

7 Գոհ եմի բառ կամ [հեշտուն]

Ա Ր Փ Ի Կ Ի Ն

(էջ 62)

Բանաստեղծությունը գրված է «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջին, որը պահվում է ԳԱԹ ՉՖ:

Նվիրել է դստերը՝ Արփենիկ Չարենցին (ծնվ. 1932 թ.):

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՖՆԲՆ. 6 Մնացածը — միայն լեզենդ է [նսեմ...]

ՍԻՐԵԼԻ ՆԱԶԻԿԻՆ

(էջ 63)

Գրված է ճարտարապետ Մ. Մաղմանյանի ընտանեկան ավրամում, որից և տպագրվում է:

նվիրել է Մաղմանյանի դստերը՝ Նազիկ Մաղմանյանին (1928—1982)՝ գիտաշխատող է եղել Հայաստանի պետական պատկերասրահում:

Մ. Մաղմանյանի հետ Չարենցը ծանոթացել է 1917 թ. աշնանը: Չարենցը Մաղմանյանին է նվիրել «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի միջգետնիված «Ուղերձ մեր հանճարեղ վարդապետներին» բանաստեղծությունը: Մանրամասնությունները տե՛ս «Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին» գրքում, էջ 56:

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

(էջ 64)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից:

Առաջին անգամ հրատարակել է Անահիտ Չարենցը՝ «Բաների Երևանի համալսարանի», 1975, № 2:

«ՈՐՔԱՆ Է՛Լ ՍԻՐՈ ՀՈՒՐՆՐԸ ՉԱՐ...»

(էջ 65)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից: Առաջին տարբերակը (Ա) թվագրել է 1933. XІІ. 1: Այնուհետև, հավանաբար, վերամշակել է 1936 թ. դեկտեմբերին, թողնելով երկու ինքնադիր, սրունցից մեկը սույն հատորում ներկայացվում է իրրև բնագիր, մյուսի (Բ) բնագրային տարբերությունները տրվում են ստորև:

Հիմն — Ամուսնության պատանի աստվածը, Աֆրոդիտի օգնականներից մեկը: Ըստ առասպելի ամուսնացած զույգերին շնորհում է երջանկություն:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԴՆ. Ա 2—3 Լինեն արևախոց ու արևավառ

Նվ մեռ արտերում վերքեր հիմեն,—

Բ 2—3 Լինեն չարչարող ու դավաճան,

Նվ խոցեն, և խոր (.) հինեն,

«ԵՐԵՆԱՆԵՐՆ ԵՆ ԲԱԿՈՒՄ ԱՂՄԸԿՈՒՄ...»

(էջ 66)

Ինքնագիրը պահպանվում է «Բանաստեղծությունների տետրակից» պոկված մի թերթիկի վրա:

Առաջին տարբերակը թվագրված է՝ 1933—1934: Ամենայն հավանականությամբ, անդրադարձել է 1936-ին և վերափոխել վերջին տողերը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա 8—հետո [Բայց տեսար հետո, որ կրքերով կեղ—]

Մանուկներն են լուկ բարձունք նվաճում...

Ռիչչիին նվիրված բանաստեղծությունների ինքնագրերը պահվում են Չարենցի տուն-թանգարանում:

Ռիչչի Դոստյան — Սովետական գրող, ծնվել է 1915 թ. Վարշավայում, ապրել է Թիֆլիսում: Հայրը զրադիկ է առևտրական գործերով, որի հետ ժանաստեղծը ծանոթացել է Թիֆլիսում: Ռիչչի Դոստյանն այժմ ապրում է Մոսկվայում, գրում է ռուսերեն, մի րանի վիպերի և նովելների ժողովածուների հեղինակ է. «Два человека» (1956), «Кто идет?» (1958), «Неожиданный друг» (1959) և այլն:

Իր անտիպ հուշերում, որ պահպանվում են Չարենցի տուն-թանգարանում, Ռիչչի Դոստյանը գրում է. «Հայրս և եղիշե Չարենցը, ինչպես պնդում է մայրս, ծանոթացել են 1930 կամ 1931 թ. Երևանում, նրանց ծանոթացրել են երեկ լիզվարան Սեակին ու հնէարան Սեղրակ Բարխուդարյանը... 1933 թ. դեկտեմբեր ամսվա առաջին օրերին տանը կիրակնօրյա իրարանցում սկսվեց... Պարզ էր՝ հյուր էր գալու... Թիֆլիսի մեր տան շեմից ներս մտավ նիհարակազմ, ոչ բարձրահասակ մարդ՝ եվրոպական կոստյումով, կտրուկ շարժումներով և սևեռուն հայացքով... Ոչ երկար Թիֆլիսում մնալով, Չարենցը երկու անգամ ևս Երևան էր տանք և դեկտեմբերի 10—13-ի ընթացքում ինձ հրավիրեց իր մոտ՝ մի հայ բժշկի տանը: Նա ապրում էր խեթագուրովի (այժմ՝ Կալինինի) փողոցում, Վորոնցովյան կամուրջից ոչ հեռու: Հրավիրելիս ասաց, որ կկարդա բանաստեղծություններ, որոնք ինձ հասկանալի կլինեն: Մեր սնից մինչև խեթագուրովի փողոցը շատ մոտիկ էր, չեմ կարող հասկանալ, թե ինչու Չարենցն ինձ տուրավ կառքով: Ծանապարհին զրուցում էինք, Չարենցը ռուսերեն խոսում էր գերազանց:

Հիշում եմ շատ փոքր և ամալի մի սենյակ, առանց պարտադիր գրասպասարանի, ինչպես ընդունված էր ամենուրեք: Առհասարակ առանց գրքի... Դա ինձ ոչ միայն զարմացրեց, այլև սաստկացրեց կաշկանդվածությունս:

Բացի գրասեղանից, որ նույնպես ամալի էր, ճերմակ կտավե վարագույրից, որ կախված էր խորքում (գուցե դա բժշկի առանձնասենյակն էր), ոչինչ չեմ մտապահել:

Չարենցն ինձ նստեցրեց աթոռին, որ դրված էր այնպես, ինչպես դրվում են գրասենյակներում՝ կողքով դեպի գրասեղանը և դեպի նա, որ նստած է դիմացը: Ես նստեցի և պատրաստվեցի ունկնդրել: Ես հիշում եմ, ինչպիսի էր նստած Չարենցը, ինչպես էին ձեռքերը ինչ-որ բան տեղափոխում ամալի գրասեղանի վրա, ինչպես անհանգիստ ու ծափող հայացքներ էր նետում: Ես սպասում էի, իսկ նա չէր կարգում: Հիշում եմ սեղանի վրայի մաքուր թուղթը: Զգիտեմ, որտեղից հայտնվեց Թերթիկներ՝ դեղատոմսից քիչ ավելի մեծ: Երեկ թուղթը վատն էր, որովհետև հաշորդ օրը նա ինձանից լավորակ թուղթ խնդրեց:

Չեմ կարող ասել, թե ինչպես նա հանկարծ սկսեց գրել, ինչից և ինչպես հայտնվեցին առաջին տողերը։ Առանց դրանք ջնջելու, առանց թուղթը ճմրթելու Չարենցը գցեց դամբուղի մեջ։ Մեկ անգամ էլ դա կրկնվեց։ Համեմատական է մեկ և երկու անգամ էլ... Նա այլևս իմ կողմը չնայեց։ Ոչ մի խոսք չարտասանեց։ Լավ հիշում եմ, որ ինչ-որ պահից սկսած նա չէր ջրնջում, չէր նետում թերթիկները։ Ըստ երևույթին, մեկը մյուսի հետևից օրվեցին բոլոր էքսպրոմտները։

Ես քաշվում էի նայել գրող մարդու դեմքին։ Նստած էի անշարժ։ Նկատեցի, թե ինչպես փոխվեց թուխ, ամուր տեսքի արտահայտությունը, որ կարծես հանգստացալու։ Առավել ևս անըմբռնելի էր արագությունը, որով հայտնվում էին հստակ, կարծես ամեն մեկն առանձնացած ինձ անհայտ գրվածքի տառերը։ Հիշում եմ, ինչպես հանկարծակի սկսվեց ընթերցումը։ Չարենցը երկու անգամ կարդաց իր գրածը։ Սկզբում կարծես վերժանելով, իսկ երկրորդ անգամ՝ աշխույժով, որպիսին նրան հասուկ չէր, երբ մեղ մոտ հյուր էր և ոչ էլ այստեղ, երբ մոռացված ու կոշտ մարդու տպավորություն էր թողնում։ Դա այնքան ակնհայտ էր, որ թվում էր, թե քիչ ջանք չի պահանջվում իր ծայրագույն, մշտական նյարդայնությունը ծածկելու։ Բանաստեղծությունների վերջին տողերի հետ նա սեկոտն, սուր հայացքով, ավելի շուտ ցատկոտի նայեց ինձ։ Ես լուրջ էի։ Նա դարձեց թերթիկներն, ինչպես խաղաթղթերը։

— Հիմար... Ես քեզ բանաստեղծություն եմ նվիրում, իսկ դու չես գնահատում... Նա թերթիկների ծայրերը հավասարեցրեց, թակթակացրեց կողքով սեղանին, արագորեն թաքցրեց պիջակի կրծքի դրպանում։ Երեկ ես ինչ-որ բան եմ ասել իրրե ինքնարդարացում։

Կարդացածը, իհարկե, լրիվ չհասկացա, դա երեկ արտացոլվում էր իմ դեմքին և Չարենցին վիրավորեց։

Նա ուղեկցեց ինձ։ Աղոտ եմ հիշում այդ հանապարհը դեպի տուն։ Բայց անրացատրելի համառությամբ ասքում է մի քանի անգամ կրկնած «Վեց երգ» բառերի տպավորությունը։ Նա ինձ նախատում էր «Վեց երգի» համար, որոնք չէին հասկացվել ու չէին գնահատվել (Անկասկած ես խընդրել եմ դրանք արտագրել ինձ համար։ Դա են հաստատում այս գրառումները։ Կարծում եմ, մնացած չորսը կարող են հայտնաբերվել, եթե այն իրերը, որ պատկանում էին հորս, չեն անհետացել Բաքվում (հայրս այնտեղ վախճանվեց 1943 թ.)։

12 դեկտեմբեր թվականի նամակը օդնեց վերհիշելու Չարենցի՝ այդ օրերից մեկին, երկույան դեմ մեր տուն դալու մանրամասները։

Վերջալույսի ժամերն էին։ Տանը նա դտավ միայն ինձ և մորս։ Հայրս աշխատանքից չէր վերադարձել։ Գուցե Չարենցի ճիշտ այդ այցելությունը իմ մեջ թողեց նրա մասին մոռյլ ու ջղադրդիւ մարդու հիշողություն։ Չեմ հիշում, ինչպես եկալու։ Հիշում եմ՝ լավորակ թուղթ խնդրեց։ Նույնիսկ հի-

շում եմ, որ կիսախաւարում նստած թույլ շաւից լույսը վառելւ իր կողմից կտրտւած թերթիկների վրա արագորեն գրում էր ու փնթփնթում: Ում վրա՝ հայտնի չէ:

Անսպասելիորեն բարկացաւ, պատռեց գրածը, նետեց զամբյուղի մեջ և կարծեմ առանց հրաժեշտ տալու հեռացաւ...

Կա նաև մի գրութիւն, որով Չարենցը խնդրում է ինձ իր մոտ անցնել և հրաժեշտ տալ, որովհետև մտադիր է 13-ին մեկնել 1933 թ. դեկտեմբերի 13-ին...»:

ԳՈՒԻԳԵՆ ՄԱՀԱՐՈՒՆ

(էջ 68)

Գրւած է Գուրգեն Մահարու «Մրգահաս» (Պետհրատ, Երևան, 1933 թ.), ժողովածուի վերջին մարտւր էջի վրա՝ «Այս գիրքը կարգալուց հետո» նշումով: Գրքի այս օրինակը Չարենցի տուն-թանգարան է բերվել Երևանի համալսարանի գրադարանից:

Բանաստեղծութիւնը՝ «Մակագրութիւն մի գրքի վրա» խորագրով, առաջին անգամ լույս է տեսել «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի քանադաստեղծութիւնների այն շարքի մեջ, որ հեղինակը ավելացրել է գրքի՝ արդեն պատրաստ մամուլներից հանւած «Արիւլէ»-ս թե՛ Պյետոն» գործի փոխարեն:

Գ. Մահարու «Մրգահաս» ժողովածուն ունի «Զոն» եղիշե Չարենցին.

Առ ամառնային այս ոսկե սինին,

Ու թող աշունը փառահեղ լինի: 1932. 26. IV. Երևան»:

Գ. Մահարին իր հուշերում գրում է, որ «Մրգահասը» խմբագրել է Չարենցը:

Ներկայացվող բնագիրը «Գիրք ճանապարհիում» տպագրւած օրինակի հետ ունի տարբերութիւններ.

«Գիրք ման.»

Մեր երկրի սրտից բխած:

7 Ո, ուրմն է սիրտը վեհանում:

ՎԻԿՏՈՐՅԱՅԻՆ ԵՎ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ

(էջ 69)

Գրւած է «Գիրք ճանապարհի»՝ Կ. Հալաբյանին և նրա կնոջը նվիրած օրինակի վրա: Կից ավելացւած է. «Экспромт без единой пометки, акростих, посвящённый Виктории Регия, от всего сердца, вообще чепуха!!!». Ինքնագրից արտագրել և տպագրութիւն և տրամագրել ճարտարապետ Մ. Մազմանյանը:

Կարապետ — Կարո Հալաբյանն է (1879—1959), նշանավոր ճարտարապետ, Չարենցի ընկերն ու բարեկամը: Նա է ձևավորել «Կապկազը».

«Կոմալմանախը»։ 1924 թ. Չարենցը Կ. Հալաբյանի և Մ. Մաղմանյանի հետ Մոսկվայում հրատարակեց «Ստանդարտը»։

«...ԵՍ ԱՄԵՆԷԻ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ...»

(էջ 70)

Ինքնագիրը՝ մի փոքրիկ թերթիկի վրա, մոտ թսան փոքրիկ շափաղանց ճաշքայլած թերթիկների կույտի մեջ պահպանված միակ պատահիկն է, որ հնարավոր եղավ ամբողջացնել և վերծանել։ Մնացած բոլոր թերթիկները փշրվել են, նրանց վրա անվթար պահպանվել են առանձին բառամասեր, բառեր, տողեր։ Պահպանվում է ԴԱՌ ԶԳ։

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԽՆԲ. 7—8 Սիրաը հրով ուրիշ
Եվ սիրով թե շողս

«ԱՅՆՔԱՆ ՄԱՂՁ ԿՈՒՄ ՍՐՏՈՒՄ, ԱՅՆՔԱՆ ԴԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆ...»

(էջ 71)

Գրված է 1932 թ. «Երկերի» սևիական օրինակի առաջին էջին, որ պահպանվում է ԴԱՌ ԶԳ։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Չարենց, Քնարական» (1967, Երևան)։ Բանաստեղծությունը այդ գրքի մյուս անտիպ գործերի հետ հրատարակություն էր տրամադրել Անահիտ Չարենցը։

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԽՆԲՆ. 4 Կյանքն է եղել անողոր ու մռայլ ու ճեղ...

11 Թույն շահեցի միայն ես վաստակիս համար—

«ՊԻՏԻ ՀՆՁՆՐ ՈԳԻԴ...»

(էջ 72)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից։

«ԵՐՋԱՆԻԿ ԵՆ ՄԻՇՏ ԵՎ ՈՒՐԱՆ ՆՐԱՆՔ...»

(էջ 73)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԲՏ։ Բանաստեղծությունը մշակել է, հավանաբար, 1937-ին։ Իրրե բնագիր ներկայացվում է վերջին մշակումը. վերջին երեք տողը ունի 1937-ին գրած մի այլ տարբերակ (ԽՆԲՆ. Բ). «Բանաստեղծությունների տետրակի»՝ 1937-ից տարբերվող տողերը բնագրային տարբերություններում տրվում են իրրե ԽՆԲՆ. Ա։

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲԵ. Ա 3 Որ դտեւ եւ [մի կաղին կամ] ընկույզ,
5—6 [Իսկ դու անդադար երգում ես նրանց]
[եւ] Անանձնական [հույզ],—

ԻՆԲԵ. Բ 5—7 Իսկ դու երգում ես դեռ
Քո հիմար երգերը.—
— Խեղճ երեխա...

«ՔԱՆԻ՜ ԱՆԳԱՄ ԵՍ ԹԵՐԹԵՆԼ...»

(էջ 74)

Գրված է ԶՅ պահպանող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջերին:

«ԱՅՍ «ԵՐԿԵՐԻՍ» ՄԱՍԻՆ. Ա՜ն. ԱՍԵՆ Է ՄԻ «ՊՈՅՏ»...»

(էջ 75)

Գրված է ԶՅ պահպանող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջերին: Անթվակիր է, գրած պատճ է լինի 1934 թ. մարտի սկզբներին, այն օրերին, երբ գրել է «Բալիկիս» և «Ինչքան խոհեր ենք ունեցել» բանաստեղծությունները:

«ԻՄ ՕՐՆԵՐՈՒՄ ԵՍ ՅԱՆԿԱՅԱ ԼԻՆԵՆ ՎՍԵՄ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ...»

(էջ 76)

Գրված է ԶՅ պահպանող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջերին:

Առաջին անգամ որոշ բացթողումներով ապագրվել է՝ Չարենց, Հնարի երկեր, 1954, էջ 495:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲԵ. 6 Որ բորբոքեր [և ուժ տար նոր] դեռ չտեսած չեկած կյանքին:
Եվ մեծ եմ ես, բանդի ինձ մեծ երթ էր [տրված]
Պատմությունից

Բ Ա Լ Ի Կ Ի Ս

(էջ 78)

Գրված է ԶՅ պահպանող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջերին: Նվիրել է դստերը՝ Արփենիկին:

«ԻնքժբԱն ԽՈՀԵՐ ԵՆՔ ՈՒՆԵՅԵԼ...»

(էջ 79)

Գրված է ՉՖ պահպանվող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջի-
բին:

ԻՄ ՄԱՆԿԻԿԻՆ՝ ԱՐՓԵՆԻԿԻՆ

(էջ 80)

Բնագիրը պատրաստվել է ՉՖ պահպանվող ինքնագրերից. մեծագիր էջի վրա գրված է Ա տարբերակը, որի I և II մասերը մշակել է նույն էջի վրա: Իբրև հիմնական բնագիր ներկայացվում է մշակված տարբերակը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. Ա 4 Խորը հայտը, նաև ներող.

Եվ արևուն, և համբոյոգ:—

10 Սիրալը մղիր դեպի գայիր

12 Դրժիր ամպրոպ ու արհավիրք...

ՆԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԼԵՂՈՒՆ

(էջ 81)

Տպագրվում է ԲՏ իււր շրից: Բանաստեղծությունը մշակել է, հավա-
նարար, 1937-ին, որը ներկայացվում է իբրև բնագիր:

Առաջին անգամ հրապարակվել է՝ Չառենց, Հնտիր երկեր, 1954, Երե-
վան:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 1—2 [Դորդը,— գաղել է ասում,

Բարձը,— արծաթ բառեր:—]

14 Հուրը լեզու [կիզող] կարմիր:—

RESIGNATION

(էջ 82)

ՉՖ պահպանվում է երկու ինքնագիր: Մեկը «Բանաստեղծությունների տեղադրում», մյուսը՝ առանձին թերթի վրա: Անվերնագիր այս տարբերակը ներկայացվում է ստորև՝ ամբողջությամբ:

RESIGNATION —(լատ.) նշանակում է համակերպություն:

Այս նույն վերնագրով բանաստեղծություն ունի նաև Վ. Տերյանը:

Ֆրանսիացի բանաստեղծ Վերլենը Երաժշտականությունը համարում էր բանաստեղծության առաջին հատկանիշը:

* * *

Ինչպես երգը վաղեմի,
Տխուր ու հուզող,
Ահա ձգվում է հնից
Քնքշություն մի զով:

5 Երկարվում է դեպի իմ
Սիրտը հոգնարեկ,—
Օրե՛ր անցած ու անցին,
Երազանք ու երգ...

Մի՞թե այս հին տրամուլթյան
10 Այս տենդի անդուռ
Կարոտանքով քեզ գտա,
Օ, փառք իմ անտուն:

Եվ թո՛ւյն էին միթե սև
Իմ բոլոր երգերը,
15 Որ խոցեցին ինձ այսպես
Տե՛ր իմ:—
Եվ միթե ա՛յս է հնուց
Քո օրենքը, Տեր իմ,
Որ, ինչպես ճանճը զինուց—
20 Հրե երգեր երգելուց
Սատկեն պոետները...

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ինքն. 1—2 [Ինչպես երգը վերլենի,
Տխուր ու հուզող]
7—8 [Կարծես հինն է նվագում
նվագուն մի երգ
10—12 [Մահու շափ անդուռ
Փառքի համա՛ր քեզ գտա
Այս կարոտո՞վ քեզ գտա,
Օ, երգ իմ անտուն:]
11—12 [Կարոտանքով քեզ գտա
Օ, փառք իմ անտուն:]

ԻՍՊԱՆԻԱ, ԻՍՊԱՆԻԱ, «Օ՛, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, Օ՛, ԿՅԱՆՔ ԻՍՊԱՆԱԿԱՆ...»,
«ԿՐԿԻՆ, ԿՐԿԻՆ, ԻՍՊԱՆԻԱ, ՔՈՒ ԴԱՇՏՏԵՐԻ ՎՐԱ...», «ԱՐՇԱՎՈՒՄ Է
Ն՛Վ ՔՈՒ, Ն՛Վ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ...»

(էջ 83—88)

Եղիշե Չարենցի տուն-թանգարանում և բանաստեղծի ժառանգների մոտ, պահպանվում են այս բանաստեղծության բազմաթիվ խառն, բայթայված, հիմնականում սևագիր թերթիկները: Իրրե բնագիր ներկայացվում են այդ էջերից առանձնացված համեմատաբար ամբողջական տարբերակները, որպես հինգ առանձին բանաստեղծություններ: Հնարավոր է, որ նախապես դրանք միևնույն գործի տարբերակներն են եղել և ինչպես հստակ է բանաստեղծի ստեղծագործական եղանակին, մշակման ընթացքում այնքան են հեռացել իրարից, որ դարձել են առանձին բանաստեղծություններ: Հնարավոր է նաև, որ սրանք նույն ստեղծագործության մասեր են և պետք է միանային մի ընդարձակ բանաստեղծության մեջ: Մի բան հստակ է, որ այս հինգ կտորները զբաղում են նույն օրերին, նույն մտազդեհման գրեթե նույն ժամանակահատվածում:

Գրված են 1936 թ.: Բանաստեղծություններից մեկը առաջին անգամ հրապարակել է Արիսինիկ Չարենցը՝ ՍԳ, 1965, № 6, էջ 7:

Տարբերությունները հատվածաբար տրվում են .բնագրային տարբերություններում:

Բանաստեղծությունը գրված է 1936 թ., Խաչանյաում տեղի ունեցող զեպրերի կապակցությամբ: Խաչանյաում ժողովրդի հերոսական պայքարը մեծ հիացմունք առաջացրեց ամբողջ աշխարհի առաջավոր հասարակայնության մեջ: Ֆաշիզմի դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին նաև աշխարհի առաջադեմ գրողները:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱՄՆՆԵՐ

Ես չեմ տեսել ոչ բաղաբները քո, ոչ քո
Բնությունը շրեղ.— սակայն
Երբ ցանկացել եմ իմ պոետական մտքով
Պատկերացնել քո դեմքն իսպանական
Իմ աչքերի առաջ բարձրանում են խոժու
Ժայռաբլուր լեռներն ու հովիտներն մոռյալ,
Եվ քաղաքներ ծածկած լեզինդների փողով
Եվ ասպետներ փողոտ ուղիների վրա:

Իգնատիոս Լայոլա
Ինկվիզիցիա

Դոն-Կիխոտ
Սիդ

Պիղարոս	Կոլոմբա
Վուսկուզե Դոմա	Կոնդույերներ
<1 անընթ. բառ>	Ցլամարտիկներ
Աուտո-դաֆներ	Վանականներ
	Դոն-ժուան

Մեկամաղձստ կիթառ, սերենադ,
 Օ, Դոննա Աննա, օ, ժուան
 Օ, Պուշկինյան հրգի Գլադալկովի

Ես չեմ հղիլ թիկ ոչ հին
 Քաղաքներում չքնադ ու գյուղերում
 Բայց ես տեսնում եմ բո երկիրը ջինջ,
 Իսպանական երկիր, հետո երկիր:

Օ, պատմություն, օ, կյանք իսպանական...
 Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ,
 Որ ունենա այդքան հերոսական
 Մի պատմություն,— և կյանք՝ այդքան մռայլ...

Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ,
 Որ դարերի հեռվից մինչև այսօր
 Ամբողջովին դառնա արնափայլ,
 Արշունավառ լեզենդ, ուր բոսոր
 Հրդեհների լույսով շառաղունված

Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ,
 [Որ սկզբի օրից մինչև]
 Որի կյանքը՝ հետց մինչև այսօր՝
 Շառաղունված լինի այդքան արշունափայլ
 Հրդեհների լույսով...

Քո պատմությունը մութ է, որպես խեղագարված
 [Դանթեական պոեմ]
 Մի հանճարի գրած դանթեական պոեմ,
 [Որ ամեն մի էջը ալիլի]
 Որի բառերը բոլոր արշունով են գրված

Քո պատմությունը մութ է, որպես մի խեղագար,
 Արշունարբու, դաժան Դանթեի խոսք,
 Կամ դժոխքին ձոնած մի նկար
 Որի ներքև գրած է, «Հիերոնիմոս Բոսխ»

[Օ, պատմութիւն, օ, կյանք իսպանական,—]
Դու դաժան ես, դժնի, դարանակալ ու մութ,—
Եւ զիզեցիկ ես դու, որպէս [հերոսական]
կարմիր հագած
Տորեադոր՝ առնական ու հմուտ:

[Եթե ուզում է դրանք հասկանալ—]
Եւ կմնա կյանքի ու պատմութեան հանդեպ
Լին ամենի, որ նա հասկանալ է ուզում,—
[Ինչպէս թռչիլ ուզող սողունն անթև]
Ինչպէս մարդը խոսող՝ հանճարի դեմ,—
Տարբերությամբ սակայն, որ չնայած
Իր քառասուն լեզւին

Բայց անհարազատ է ուլ այս հանճարեղ լեզւին՝
Որքան էլ լաւ է սերտել նա այդ լեզուն
Ում անծանոթ է այս քարքառն
Թեկուզ սերտած լինի որպէս հմուտ ճիւղիւտ
Հարյուր և մեկ լեզու,— միւսնունն է, նա կա
Եւ կմնա իր այդ հարյուր և մեկ
Լեզւով խոսող մարդկանց կյանքի հանդեպ
Որպէս անլեզու դիտող և՛ կույր, և՛ մերկ.

Եւ կմնա բոլոր այդ քառասուն
Լեզուներով խոսող մարդկանց կյանքին անգետ
Որպէս կապիկ, որ Բեթհովեն է լսում,
Եւ փորձում է նրան արձագանքել...

Եւ կմնա բոլոր այդ ազգերից
Եւ ոչ մեկի մասին
Դադափարի նշույլ անգամ
Չունեցող քեռի...

Այս չէ պատճառը, իսպանական երկիր,
Ջարհուրելի անցյալը և հերոսական ներկայ
Պատկերել են հաճախ — կամ խրախճանք
անլերջ տարօրինակ այն

Քեզ պատկերել են մերթ մռայլ ու մութ
Միջնադարյան վանքի կամ ամրոցի զնդանների նման

Հնամենի իր խաչը սվառտիկայի փոխած
Իրրև շարշարանի ահեղ նշան առած կացին

[Կա՞ արդյոք ժողովուրդ մի այլ
Որի ուղին ամբողջ մինչև այսօր
Ամբողջովին դառնա արնափայլ
Արշունավառ լեզենդ, ուր բոսոր
Հրդեհների լույսով շառագունված դաժան
Ջառանցանքի նման]

Միջնադարյան մուսլլ [ուղիներից] ելած
Սակալն երկաթ և ցինկ և ալյումին հագին՝
Կրկին, կրկին, Իսպանիա, քաղաքներից վրա
Սավառնում է Իգնատիոս Լալոլայի ողին...

Երազում են նրանք փողոցներում, ուր կան
Հանքատներ, շրեզ կաֆեներ
Վառել իբրև լապտերներ
Հաղարավոր առևտու-դաֆեններ

* * *

[Նրանք գալիս են այդ մարդկային
Ստեղծագործ մտքի վերջին ճիգով
Երկնած գործիքներով և զենքերով]

[Քո հանձարեղ, բո մեծ որդիներից մեկի՝
Քո Գոյայի երբեմնի նկարած
Բոլոր զարհուրելի քիմերների հողին
Ջարհուրելի դեմքերը]

* * *

Ուր ասֆալտն սևսաթ պողոտաներն անանց՝
Անձրեից վերջ՝ լիզած ալտոների վաղբու՝
Պսպղում են անթիվ լապտերների ոսկով
Յուզոտ մաշկի նման խափշիկ կանանց,—

Եվ մայրերի վրա որպես հրապույրի
Եվ արբեցնող, մեղսոտ և արնահամ բույրի
Մի ժապավեն՝ ծաղիկներով ծածկած
Երբն է ելնում շրնաղ աղջիկների, կանանց:

[Եվ կոներերի օրոր և կանաչի բույրի
Եվ արբեցնող մեղսոտ և արնահամ բույրի]

Եվ կոներերի օրոր և շշուկներ բույրի
Եվ կոներածայն կանանց և մարմնահամ բույրի...

Ուր մանկամարդ կանայք տղայական դեմքով
 Եվ կոներրով հնչուն, որպես ծնծղա
 Եվ մաղերով ոսկե ու աշքերով մեղսոտ,
 Որպես կապույտ կրքի անհուն լճեր
 Եվ աշքերում կապույտ կիրքն է վառվում անտես
 Որպես բաժակներում վառված լիկյոր...

* * *

Հիշում ես մի օր կաֆեում նստած,
 Իրիկնային ժամին միայնակ այսպես
 Քո առջևը դրած այն միայնակ բաժակը՝
 Միջին վաղուց նիրհող մի ումպ արսննտ:

ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ՀԱՄԱՐ

(էջ 89)

Գրված է ՉՅ պահպանվող «Երկերի» սեփական օրինակի առաջին էջի-
 քին:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓՆԳՆ. 6 Ոչ մի ձգտում, ոչ մի կամք... ոչ ձգտում, ոչ ման...

ՀԱՆՃԱՊԱԿՅԱՆ ՆԱՅԻՐՈՒՀՈՒՆ

(էջ 90)

Գրված է բժիշկ Գ. Հարությունյանի ընտանեկան արձմուռ: Ծանաչ-
 ված մանկաբարձ Դարբիել Հարությունյանի (1894—1953) հետ Չարենցը
 ծանոթացել էր 1926—1927 թթ., հրք բանաստեղծի կինը՝ Արփենիկ Աստվա-
 ծատրյանը գտնվում էր Երևանի տառօրն հիվանդանոցում: Ավելի ուշ 1932—
 33 թ. ծանոթությունը վերականգնվել է և վերածվել մտերմության:

Բանաստեղծությունը նվիրված է Գ. Հարությունյանի աղջկան՝ Մար-
 գարիտային (ծնվ. 1927), երաժշտագետ, աշխատում է Երևանի Կոմիտասի
 անվան պետական կոնսերվատորիայում:

Վաստոտ Անտուան (1684—1721) — ֆրանսիական նկարիչ:

Բուշե Ֆրանսուա (1703—1770) — ֆրանսիական նկարիչ:

Ֆրազոնաւ Օնորե (1732—1806) — ֆրանսիական գեղանկարիչ, գրաֆիկ:

«Օ՛, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ,—Ո՛՞՞ ՀՌՉԱԿ, Ո՛՞՞ ԳԱՆՁ...»

(էջ 91)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից. վերջնական այս տարբերակը թվագրված
 է՝ 9. IV. 1935 — 22. XII. 1936: Կից պահպանվում է առաջին տարբերակը՝
 թվագրված՝ 9. IV. 1935, որ ինագրի հետ ունի շնչին տարբերություն:

Ալեքսանդր—Ա. Ա. Պուշկինը (1797—1837),

1830 թ. Բուդլինոյում անցկացրած աշունը Պուշկինի համար բեղմնավոր է եղել. այդ աշնանը նա ավարտել է «Եվգենի Օնեգինի» վերջին գլուխները, գրել է մի շարք բանաստեղծություններ, «Բորիս Դոդոնովը», դրամատիկական սյուժեներ (սերիա «Հյուրը», «Ժլատ ասպետը», «Մոցարտ և Սալյե-րի»), հեթիմներ:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԽԵՖՆ. 1—4 [0, Ալեքսանդր,— ոչ փառք, ոչ ձոներ
նա չեմ երազում օրերիս մոռնում:—
Ախ, կյանքում եթե տրվեր ինձ գոնե
Մի «Բուդլինյան աշուն...»]

ՆԵՐԿՅԱՑՎՈՂ ԽՐԳՈՂՆԵՐԻՆ

(էջ 92)

Ներկայացվող բնագիրը պահպանվում է «Բանաստեղծությունների տետրակում»։ Վերնագրին կից ընկած է 1935. 4. 14., վերջում՝ 1935. 14. VI: ՉՖ պահպանվում է բնագրի 53—64 տողերի մի այլ ինքնագիր (ԽԵՖՆ. Բ), որն, ըստ երևույթի, հատված է բանաստեղծության այլ տարբերակից:

Բանաստեղծությունը գրել է Գրոդնեի միությունից հեռացվելու առիթով, որի համար սպառված է եղել Չարենցի «Հայտարարությունը»՝ ուղղված Հայաստանի գրողների միության վարչությանը: «Հայտարարությունը» ղեկավարված է սույն հատորում (էջ 472):

Գրողների Միության ֆոնդում (ԳՄՖ) պահպանվում է «Հայտարարու-թյան» ինքնագիրը, նաև մի գրություն՝ «Ընկ. Չարենց.— Այսօր երեկոյան, ժամը 7-ին Գրողների վարչության նիստում քննվում է Ձեր Հայտարարու-թյունը, անհրաժեշտ է Ձեր ներկայությունը: 13. III. 35: Գրողների միության պատասխանատու քարտուղար Ալազան»: Գրության վրա կա Չարենցի ինք-նագիր մակագրությունը՝ «Չեմ կարող գալ և առհասարակ խնդրում եմ հե-տագայում շնորհակալ լինել ձեր գրական գործերին»:

Հայաստանի գրողների միության վարչության 1935 թ. մարտի 13-ի նիստում քննության է առնվում Չարենցի «Հայտարարությունը»: ՀԳՄՖ պահպանված արձանագրության մեջ ասված է. «Ընկ. Դր. Սիմոնյանը կար-դաց Չարենցի «Հայտարարությունը», ապա իր ներածական խոսքում մեկ-նաբանից այդ դիմումը, ըստ էության, որպես քաղաքական փաստաթուղթ՝ Ապա արտահայտվեցին վարչության անդամները»:

Բոլորը «միաբերան» խիստ դատապարտում են Չարենցի «Հայտարարու-թյունը», գնահատում իրրե և քաղաքական փաստաթուղթ»:

Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը, Ջանանը, համաձայն լինելով Չարեն-ցի դիմումի քաղաքական որակումներին, առաջարկում են հաշվի առնել

այն հանգամանքը, որ Չարենցը «մեր ամենատաղանդավոր գրողն է և հըս-
կայական վաստակ ունի խորհրդային գրականության ստեղծման գործում»
և որ «Չարենցի հեռացումը Գրողների միությանից կնշանակի տալ նրան
դասակարգային թշնամու ձեռքը», ուստի պետք է խուսափել նրա նկատ-
մամբ դիմելու ծայրահեղ միջոցների: Ստ. Զորյանն իր ելույթում ասում է.
«Արդյո՞ր բոլոր ճանապարհները սպառված են, որ Չարենցը կտ վերցնի
իր՝ խորհրդային գրողին անվայել, հայտարարությունը, թերևս վարչության
մի քանի անդամներ գնան, խոսեն նրա հետ, հասկացնեն, որ նա գիտակցի
իր սխալները, ետ վերցնի իր «Հայտարարությունը», որը և գուցե գրել է
մոմենտի ազդեցության տակ... Իսկ եթե այս բոլորն անկարելի է և նրան
համոզելու բոլոր փորձերը դատապարտված են անհաջողության, ինչպես
ընկերներն են ասում,— այն ժամանակ համաձայնվելով որոշման հետ, ես
կառաջարկեի մի կետ ևս մտցնել բանաձևի մեջ, հինգ ղուտ դաստիարակչա-
կան տեսակետից՝ այն իմաստով, որ եթե նա կգիտակցի իր սխալը և որպես
քաղաքացի կհայտարարի իր տեղը և իր լավ վարքը կհայտարարի, ապա
նրա վերադարձը Գրողների միություն արգելված չի լինի» (ԳԱԹ ԳՄՖ):

Համաձայնելով Ստ. Զորյանի առաջարկին, Գ. Դեմիրճյանը ասում է.
«Աչքի առաջ ունենալով, որ Չարենցը, անշուշտ, չղազրգիռ և հիվանդագին
վիճակում է գրել այս «Հայտարարությունը», մեկ անգամ ևս վճռականապես
առաջարկենք Չարենցին հետ վերցնի իր «Հայտարարությունը»... Գտնելով,
որ Չարենցը այնպիսի մի դեմք է մեր գրականության մեջ, որի դուրս գալը
Գրողների միությանից ցանկալի չէ, ուստի մեր խիստ բանաձևն այնպե՞ս
դաստիարակչական ձևով կազմենք, որ հնարավորություն թողնենք Չարեն-
ցին հրաժարվել իր դատապարտելի քայլից և վերադառնալ Գրողների միու-
թյուն» (ԳԱԹ ԳՄՖ):

1935 թ. մարտի 13-ի Գրողների միության վարչության նիստում որոշում
է ընդունվում Չարենցին հեռացնել ՀԽՍՄ վարչությունից և Գրողների միու-
թյունից:

Չարենցի դժգոհությունը հետևանք էր այդ տարիներին մեր իրակա-
նության մեջ տեղ գտած քաղաքական և հասարակական մի շարք երևույթ-
ների, որոնց հետ չէր կարող հաշտվել քաղաքացիական մեծ ներքնատեսու-
թյամբ օժտված բանաստեղծը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 12—13 Պատում է ինձ մեծ տրտմություն մի հոծ,
Որ փրփրաբերան նշել եք ուզում
16 Սև գերությունից ելած խնդաղեմ
26 Չեք անում դուք այս, ով տխրահանճար
41—43 Ձեզ <1 անընթ. բառ> թեկուզ պիտի վտարեն
Նույն ձեռքերը պիղծ, հաճոյակատար,
Բայց դա կլինի միակ գործն արդար,

53—55 Անգամ հասկանար նաև այն գուցե,

Բի ինչու է մէր Հելիկոնն հնուց

Նաղարյանն է դեռ, ինչպես մտածել իմացել

Ինքն. Բ 53—56 Հասկանար անգամ դուր և այն գուցե,

Բի ինչու անհաս մեր Հելիկոնում

[Մուսաններն ինչու մեր Հելիկոնում]

Նաղարյանն է այդ [վաղուց], ինչպես իմացել)

Մեզ փշեր են միայն [լոկ բարձրանում] ընծայում հնուց

Պոեան իսկական նայիրյան երկրի

Լինել չի կարող հայրենի երկրի

Ինքն. Ա

86—87 Ձեր անդառնալի գանձը կափսոսար,—

երբ տերերը ձեր կհղեն երբ թուր

[Բոլորը երբ ձեզ] և ամեն կողմից կտեսներ երբ թուր...

ԶԱՌԱՆՅԱՆՔ

(էջ 95)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՉՖ, «Բանաստեղծությունների տետրակից» պոկված մի թերթի վրա, որից և սույնագրվում է:

Մտահղացումով խորապես առնչվում է և ամբողջացված է «էկլեզիաստես» ստեղծագործությունից:

ԷԿԼԵԶԻԱՍՏԵՍ

(էջ 96)

Դրել է բաղմամբով փորթիկ թերթիկների վրա, որոնցից առանձնացվել է առավել ամբողջական տարրերակր Պահպանվում է՝ ՉՖ և Ջարենցի ժառանգների մոտ: Նույնատիպ էջերի վրա կան առանձին հատվածների այլ տարրերակներ, սեպիր մշակումներ, որոնք ստորև կներկայացվեն հատվածաբար:

Հնարավոր է, որ վերջնական տարրերակը պահպանվում է առանձին մարդկանց մոտ:

Անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1935-ին, քանի որ մտահղացումով սերտորեն առնչվում է «Զառանցանք» բանաստեղծությանը, որը թվագրված է 1935:

Էկլեզիաստես կամ «Բանք ժողովողի»—Հին կտակարանի գրքերից մեկը, որ վերագրվում է Սողոմոն Իմաստունին և սկսվում է «Ունայնութիւն ունայնութեանց՝ ամենայն ինչ ընդունայն է» սողով:

Բնաբանը առել է նույն գրքից. «Բանք ժողովողի». պլ. Գ. 21:

ՄԱՔՐԱԳԻՐ ԻՆՔՆԱԳԻՐ

ԶԱՌԱՆՑԱՆՔ

1. Ատամնաթափ մի մարդ, դանգը՝ ինչպես կապկի,
նստել էր մերկ կրծքիս— և ինձ խեղդում էր:
2. Եվ բերանից նրա— կրծքիս, դեմքիս, շապկիս
Թուքը՝ լորձունք դարձած՝ կաթկըլում էր:
3. Եվ— իբր հիվանդ եմ ես,— և նա՝ հմուտ սափրիչ
Հնդկաստանից եկած՝ ինչպես փրկությանը:
4. Եվ կար ժպիտ նրա իմաստազուրկ դեմքին,—
Եվ թորում էր ժպիտը, ինչպես թույնը:
3. Իբրև հիվանդ էի,— և նա՝ միակ փրկիչ՝
Իող, զիտուն, բժիշկ— իմաստուն էր:
4. Իբր վարակ էր դա՝ բռնած աշխարհն ամբողջ,—
Եվ ահա նա էր— մեր փրկությանը:
5. Շուրջս անտես մարդիկ, բազմություններ,—
Համայնական, անհուն— ցնծություն էր:
6. Եվ վրնջում էին ցնծությունից անդարձ,—
[Եվ հրաշք էր], որ նա— ալյուրիկ էր իմ տունը:
7. [Օվկիանի անդուլ շառաշյունի նման,—
Շուրջըս, իմ մեջ զժժում էր— ալյուր խնդությունը]
Եվ մերթ հեռու, մերթ իմ ահանջներում— անվերջ,
Ղժժում էր խուլ, անհզոր— ցնծությունը:
8. Թե ահանջներս էին՝ արյունախողող զժժում,—
Եվ ցնծությունն— արյան հոնդյուն էր:
9. Ես պարզ տեսնում էի հալարամյա կապկի
Այդ դառամյալ

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՅ

4. Եվ ամբողջիկ էին շուրջս— անդամ մարդիկ,—
Եվ բոլորի դեմքին— քսություն էր:
5. Եվ՝ ժպտալով նրան՝ աղաղակում էին,
Որ անունը նրա— «Բնքշություն» է:

6. Եվ—միևնույն ժպիտը իր բազմաբայուր գեմքին՝
Հոնդում էր

Եվ թվում էր, թե դա՝ բույժ ժպիտը գեմքին—
Արտացոլված մարդկանց բազմություն է,
[Եվ խանձում էր լորձուները,— և անցնելով շապկից,
Թեժ թողնում էր վերքեր, ինչպես թվումտը, թույնը.—]

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՑ

2. Եվ բերանից նրա—գեմքիս, կրծքիս, շապկիս—
Բուրբ դարձած լորձուներ, կաթկաթում էր—
3. Եվ խանձում էր լորձուները՝ թողնելով թեժ հետքեր՝
Ինչպես ծծմբային թթվումտը կամ թույնը:

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՑ

Եվ թվում էր, թե այդ,—հայելու պես երկու—
Մեր՝ իրարու հասած՝ րիբերի մեջ անվերջ՝
Անթվելի անգամ անդրադարձված—բայց նույն՝
Իդիոտային ժպիտն հիմարական գեմքին՝ արտացոլված
Մարդու բազմություն է...

ՊՈՆՏԻ ՎԻՇՏԸ

(էջ 99)

Ինքնադիրը խիստ քայքայված վիճակում պահպանվում է ՉՖ. Հնա-
րավոր հզով վերականգնել ավարտված դործի միայն որոշ ամբողջական
հատվածներ:

Թվագրել է 5. X. 1935, Երևան, գիշերը Այս բանաստեղծությանը կից
պահպանվող «Նայիրյան օլոդներին» էպիգրամի էջերից մեկի ետևում գրել
է՝ «Պոնտի վիշտը» (ուժ էջ 5 թերթի վրա), 1936. 5. X. (Երևի թիվը վրի-
պել է—կազմ.) Երևան, գիշեր, Չարենց:

ՉՖ պահպանվում են որոշ հատվածներ բանաստեղծության երկրորդ
մասից՝ մեքենագրված, ինքնադիր մշակումներով, թվագրված՝ 5—6, IX, 1935:
Դրանք հատվածներ են բանաստեղծության առավել նախնական մի տար-
բերակից. ավելի ամբողջական հատվածները ներկայացվում են բնագրա-
յին տարրերով թյուններում:

Վեսիլից անադարտ — Նկատի ունի «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպը՝
իր արյունահեղությունը միջնադարյան հայ բանաստեղծությանը, հայրենե-
րին, սաղերգությանը Չարենցն առանձնապես շեշտում էր «Դիրք ճանապարհ-
հի» շրջանում և հետո:

Լատինյան շոգին — Ակնարկում է իր հարազատությանը Դանտեին, որ սկիզբ է առնում դեռևս «Դանթեական առասպելից»:

Յարսի Ֆիրդուսույ — Ֆիրդուսուն բանաստեղծը ձոնել է բեյթեր, որոնք ղետեղվել են «Գիրք ճանապարհի» էջերում: Չարենցի խմբագրությամբ է լույս տեսել նաև «Ռոստոմ և Ջոհրաբը» (Թարգմ. Գ. Ասատուր, 1934, Երևան):

Յես (1820—1892) — Ռուս բանաստեղծից Չարենցը բնաբան է առել դեռևս 1916—1917 թթ. գրած «Հարդազողի ճամփորդները» լիրիկական բալլադի համար՝ «И так мы живём, что нелёзя нам не жить».

Սիդի Երգերից — Եկատրի ունի իսպանական աղագային հերոս Սիդի շուրջը հյուսված ժողովրդական երգերը, որոնց նյութով դրամատուրգ Գիլլեն դե Կաստրոն (1569—1631) գրել է իր «Սիդի սխրագործությունները» և «Սիդի պատանեկությունը» դրամաները: Նույն սյուժեով ֆրանսիացի դրամատուրգ Պ. Կոռնելը (1606—1684) ստեղծել է «Սիդ» հայտնի ողբերգակատակերգությունը:

Պաստեռնակ Բ. (1890—1960) — Սովետական բանաստեղծ Պաստեռնակի հանդեպ Չարենցի վերաբերմունքի մանրամասնությունները տե՛ս ԵԶ, ԵԾ VI հատորում ղետեղված նրա՝ սովետական գրողների առաջին համագումարում (1934) արտասանած հոսում (էջ 267—283) և հատորի ծանոթագրություններում (էջ 677—678):

Սիմվոլիստներից — Անժիտեիլի են Չարենցի վաղ շրջանի բանաստեղծական առնչությունները հատկապես ռուսական սիմվոլիստների հետ:

Պուշկինյան ափերը — «Էպիրական լուսաբացից» սկսած մինչև կյանքի վերջը բանաստեղծը Պուշկինի հանդեպ ուներ սլաշտամունք (տե՛ս Չարենցի գրառումները օրագրում, VI, 483):

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կանգնել եմ ահա—
Ե՛վ մենակ, և՛ վեհ,—
Ողորվ իմ վահան,
Կամբով սողալատե,—
Կանգնած եմ վերջին
Պոետ դասական,
Հայացքով իմ ջինջ,
Ողորվ կուսական...

Քանի որ ինքնագրում սկզբի տողերը քայքայված են, դրա համար էլ լրացվել է մեքենագիր ինքնագրից:

Անցնելով հոսիկու
 Եւ իտր երգով իմ
 Մինչև պուշկինյան
 Անաղարտ ծովի
 Ափունքները լուրթ,
 Եւ վիհ, և թովիչ,—
 Հասել եմ ահա,
 Երգերով բուրյան՝
 Իր անեղծ մի հուն
 Երգի նայիրյան,—
 Հասել եմ, որ արդ
 Երգին մեր բերեմ—
 Ծաղկներ վարթ,
 Եւ պայքար, և վարդ՝
 Բազմազան, նորեկ,—
 Ախ, ամենը, որ
 Գիշեր ու ցերեկ —
 Հնչում է մեկ մոտ
 Եւ ամենուրեք...
 Եւ պոետական
 Այդ բույլից բացի
 Կոփված մերօրյա
 Վառքում առնացի՝
 Լենինյան խոհով
 Ողևին հաստոված,—
 Բորր դարու սրբով
 Եւ հրով կոփված,—
 Կանգնել եմ ձեր դիմ
 Եւ պոետ, և մարդ
 Եւ ասում եմ արդ,
 Որ վեր եմ արդեն որ բարձր
 Եւ վաղուց

[Զարին ու բարուն
 Անհարիր դարձած...]

[Կանգնած եմ տխուր,
 Եւ մենակ, և վիհ
 Եւ շո՛ւրջս—թափուր]

< >

Նայիրյան

Լույսերի < . . . >
 Որ ոգիս՝ կոփված
 Վաղվա ճաճանչում—
 [Հայրենիք ու ազգ]
 [Վաղուց է, որ «ազգ»]
 Ոչ սահման, ոչ ազգ
 Էլ չի ճանաչում...

[...Իմ վիշտը միայն
 Ես ինքս գիտեմ—
 Կանգնած նայիրյան
 Այս լճակի վրեժ...
 Սկանի նման
 Փոքրիկ այս լճի,—
 Զրեքով սակայն...
 Ոչ այդքան վճիռ...

Օ՛, լիճ նայիրյան
 Ե՛վ ջրնջ, և՛ ճղճիմ,—
 Լազուր օրորան
 Հույզերի շնչին...]

ՏՆՈՒՐ ԿԱՐՈՒՍՆԼ

(էջ 102)

Բանաստեղծությունը գրված է Չարենցի ձեռքով պատրաստված ու ձեռագրված մի փոքրիկ տետրակի մեջ, որ պահպանվում է ՉԾԻ Տպագրվում է այդ բայքայված ինքնադրից:

Բնաբանը վերցված է Վ. Տերյանի «Կարուսել» բանաստեղծությունից: Գրված է 1935 թ. Սովետական Հայաստանի 15-ամյա հոբելյանի օրը: Մանրամասնությունները տե՛ս այս հատորում ղեկավարված «Ճասնհինգ տարի» և «Ներքուղ երգողներին» բանաստեղծությունների մեջ ու ծանոթագրություններում:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԽՆԲԸ. 16 [Դու պիտի] սիրտըդ գոցես, որ [նա] չնայի:
 22 [Կրկյ անխոս, անտրտունջ] անգամ մատնություն
 26 Ստեղծողի, կեբտողի—[մի նոր գաղնություն]
 28 Եթե տանել ես ուզում—և [կարող ես դու]
 33—36 Այս պատմությունը մարդիկ՝ սերնդից-սերունդ
 Կարգացել են շարունակ՝ զրբերում ոսկե,—
 Պատկերազարդ, փառակազմ, շքեղ զրբերում,
 Ուր կան չքնա՞ղ նկարներ և չքնա՞ղ խոսքեր...

37—40 Եւ որ սիրել են նրանք կյանքի՛ց առաւել
Այդ տառապանքը՝ կյանքից անգամ գեղեցիկ—
Եւ գնացել են հպարտ, արքայաբար, վեհ,
Եւ դափնիներ են դարձել

Եւ դու էլ հս կարդացել, կարդացել ես այդ
Պատմություններն հիասթափ—հերիաթի պէս լույս,—
Եւ տառապանքն անգամ չար և տանջանքը լուռ
Այդ ոսկեկազմ գրքերում հմայել են մեզ...

[Եւ քեզ գերել է նրանց այնքան լուսացայտ—
Դափնեպսակ հաղթանակն ու պսակն անշուշտ...]

39 [Դառնություններն անգամ, որ կրել են հլու]
41—44 Եւ հետո ենք մենք միայն հասկանում, ավա՞ղ,
Արդեն բեկված, երկվա իմաստության պէս,—
Որ գրքերում այն բեկված տառապանքը քաղցր—
Նոյ դրույց է եղել «վառ» գրված հենց այնպէս:

Առանձին, քայքայված թերթիկի վրա պահպանվում է մի այլ բանաս-
տեղծութիւն՝ ձեռն «ընկերներին»՝ Ակսելին, Արմենին, Մահարուն».

«Նուժանությունը» ոգու մեզ այնպէս ցրեց,
Որ զծվար թե հավաքւի մեր թափունքս հին.—
Բայց միայն ինձ է հայտնի, մեկ էլ Ակսելին,
Թե սրանից ո՞վ շահեց—և ո՞վ կորցրեց...

< >
Դրա համար է միայն երևի ասել,
Դեռ նահապետը գրքի և երգի վայվայ,—
Որ չեն սիրում վարդաթերթ պսակներ հյուսել
Պոռնոգրֆին իրենց այդ մուսանհրը հայ...

< >
Սխալվում է երևի պատմիչն Անանուն
Թե աղնիւլ «խոյն» է եղել տոտեմն առաջ՝

< >
Աղճատվել է երևի այդ տառը միայն,—
Եւ բառն այն «խոյն» չի եղել, այլ պարզապէս
«խոզ»...

Այդ չեն ասում բաղմաթիւ Տրդատներն արդյոք,
Առաջնորդներն աշխարհի ու ցեղի,

< >

«ԵՂԵԼ ԵՄ, ԱՅՈՐ, ԵՍ ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏ...»

(էջ 104)

Տպագրվում է ՍԳ, 1971, № 7-ից. հրապարակել է Արփինիկ Չարենցը, որի մոտ և պահպանվում է ինքնագիրը: Բանաստեղծությունը մտահղացմամբ սերտորեն առնչվում է հաջորդ երկու էպիգրամների հետ և, հավանաբար, գրվել է նույն օրերին: Ինչպես այստեղ, այնպես էլ այս շրջանում գրած շատ բանաստեղծություններում («Ներբող երգողներին», «Տխուր կարուսել» և այլն), նաև դիմումներում, Չարենցը ի հակակշիռ իրեն ներկայացված քաղաքական մեղադրանքների, պարզաբանում է սեփական դերը 30-ական թվականների դրական պայքարում:

Ի Ն Չ

(էջ 105)

Ինքնագիրը պահպանվում է «Բանաստեղծությունների տնտրակից» պոկված թերթի վրա, որից և տպագրվում է:

ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄ ՊՈՐՏՐԵՏԻ ՎՐԱ

(էջ 106)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից. կից կա հետևյալ ծանոթությունը. «Մակագրված է Բաժրեուկ-Մելիքյանի նկարած¹ իմ պորտրեի վրա»:

Նկարիչ Ա. Բաժրեուկ-Մելիքյանի (1891—1966) հետ Չարենցը ծանոթացել է 1935 թ. դարնանը, Երևանում:

Ակնարկվող դիմանկարը պահպանվում է բանաստեղծի տուն-թանգարանում:

Մանարմա Գանյի—Մոխանդաս (1869—1948)—Հնդկաստանի ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներից. գանդիականության ուսմունքի հիմնադիր: Ժողովրդի մեջ ստացել է Մահաթմա (Մեծ հոգի) անունը:

ՄԻ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳԻ

(էջ 107)

Տպագրվում է ՉՅ պահպանվող բայրայված ինքնագրից: Հնարավորին չափ վերականգնվել է երկտողերի հաջորդականությունը:

Արագած Ավետիսյան (1910—1965)—Գրել է բանաստեղծություններ. Չարենցը հովանավորել և խրախուսել է նրան: Այս հիվանդ երիտասարդը բանաստեղծին պաշտում էր մինչև կյանքի վերջը, սրբությամբ պահում նրանից ստացած նվերները, առանձնապես Չարենցից ստացած մետաքսահյուս սպիտակ գոտին, որը նրա խնդրանքով թաղվել է իր հետ:

«ԵՐՐ ԿՅԱՆՔՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՍՄ ՊԱՏԱՆՈՒ...»

(էջ 109)

Սեպտեմբեր, բայրապտած, անթվակիր պատառիկը պահպանվում է Անահիտ Զարենցի մոտ: Դրած պետք է լինի 1936-ին:

«Օ՛, ՄԵՋ ԿՅԱՆՔՆ Է ԴԱՌՆՈՒՄ ԴԱՍԱՏՈՒ...»

(էջ 110)

Տպագրվում է ՍԳ, 1971, № 7-ից. հրապարակել է Արփենիկ Զարենցը, որի մոտ պահպանվում է ինքնագիրը:

«Օ՛, ՄԱՐՄԱՐՅԱ ՔՈՒՅՐԵՐ ԹԱՆԳԱՐԱՆԵՐՈՒՄ ՄՐՍՈՂ...»

(էջ 111)

Տպագրվում է ՍԳ, 1971, № 7-ից. հրապարակել է Արփենիկ Զարենցը, որի մոտ պահպանվում է ինքնագիրը:

«ԿՐԿԻՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԻՑԻՑ՝ ՈՍԿԻ ՈՒ ՅՈՒՔ ՀԱԳԱՄ...»

(էջ 112)

Տպագրվում է ԶՖ պահպանվող թերթի ինքնագրից: Դրված է «Այլևս ի՞նչ մնաց քեզ խնդրելու կյանքից» բանաստեղծության հետ նույն էջի վրա: Վերջինը թվագրված է՝ 1936: Կարելի է ենթադրել, որ սա ևս գրել է 1936 թ.:

Ճիշտ համանման թերթի վրա (երևի նույն տետրից պոկված թղթեր են), պահպանվում է մի այլ ինքնագիր:

«ԴԵՌ՝ ՎԱՌՎՈՒՄ ԵՆ ՍԱԿԱՅՆ ԱՐՆԱԿՐԱԿ՝ ԲԱՋՈՒՄ...»

(էջ 112)

Կարելի է ենթադրել, որ սա նախորդի կամ շարունակությունն է կամ մշակված տարբերակը: Այս ինքնագիրը սեպտեմբեր է, կրկնված է երկրորդ քառատողը.

Հուր նժույզներ վարող կարծես վարձու մի կին

Հաղթանակի կառքում՝ հրկիզուն

Կրակների ներքո, խառաղանք ձևորին

Քառատողի թռչում է կրկնում...

«ՔՈ ԱՃՅՈՒՆԻՆ, ԿՈՄԻՏԱՄ...»

(էջ 113)

Դրել է «Reguem aeternam» պոեմի Ա տարբերակի առաջին էջի հետևում, որից և տպագրվում է: Դրված է, ըստ երևույթին, պոեմի այդ տարբերակը ավարտելուց հետո, նրա բնագրանը (որ մոտ է այս ութնյակներին) գրելու և վերամշակելու ընթացքում:

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Ր

(էջ 114)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից:

Է Պ Ի Տ Ա Ֆ Ի Ա

(էջ 115)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից: ՉՖ պահպանվում են նաև «էպիտաֆիայի» երեք տարբերակ: Ա տարբերակը «Խելահեղ աչքերով, բուրբուռ, մորուրդ հողմով ցիրուցան» տողով սկսվող քառյակի հետ նույն թերթի վրա, Բ-ն և Գ-ն իբրև բնագիր ներկայացվող թերթի վրա: Բնագրի կողքին Չարենցը գրել է՝ «Վերջնական վարիանտ»:

Ա ՏԱՐԲԵՐԱԿ

Տապանագիր

Աստ Կոմիտասն է հանգչում—մոխրացած աճյուն արդ հավետ:
Սիրտ մոխրացած, դարձած հող—երբեմնի անոթ ձայնակիր:
Այր մահացու—նա կյանքում հղել է դպիր, վարդապետ,—
Այր հանճարեղ—ձայների ղեկավար, գուսան, ձայնադիր:

Ինքնագրին կից գրել է հանեյալ տողերը. «զղեցած վիղար սևասև՝ վարդապետ, մարտիրոս, վկա: Չայնապետ, ձայների սերմնացան՝ հայրենի հերկերում հնչյուններ ցանող»:

Բ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

Աստ Կոմիտասն է հանգչում՝ դարձած հող ու աճյուն արդ հավետ:
Հար մոխրացած, դարձած հող՝ մի հողն անոթ ձայնածին:
Այր մահացու՝ նա կյանքում հղել է դպիր, վարդապետ:
Այր մշտտուն՝ ձայնապետ, ձայների վարպետ, ձայնադիր:

Երրորդ տարբերակը կրում է «Տապանագիր» վերնագիրը և «վարիանտ, սևագիր» մակագրությամբ:

«էպիտաֆիան» առաջին անգամ տպագրվել է՝ Չարենց, Ընտիր երկեր, 1954, էջ 499:

«ԽԵՆԱՀԵՂ ԱԶՔԵՐՈՎ, ԲՈՊԻԿ, ՄՈՐՈՒՔԻ ՀՈՂՄՈՎ ՅԻՐՈՒՅԱՆ...»

(էջ 115)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից. գրած պետք է լինի 1936 թ. հունիսին: Նույն էջի վրա Չարենցը գրել է առել քառյակի առանձին տողերի տարբերակներ. «Ով վկայի մորուրով, մոմեղեն սրնգն մատներով երգա-

գիր,—»։ «Կարծես բոլոր, մաքուր լույսի տեղ՝ Որ կարող է լույս անվանել լույս մի սեւ, անմիտ զրպարտիչ»։ «Որ լույս են արձակում զրպարտիչ» և ապա՝ «Ոռքերը—հերկերում հայրենի—իսկ զլուխը ամպերին հասած...»։

ՌԵՔՎԻԶԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

(էջ 116)

Ինքնագրի սեւագիր, խառն, քայքայված անթվակիր պատառիկները պահպանվում են Չարենցի տուն-թանգարանում։ Դրել է 1936 թ., «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմին ղուգահեռ, թերեւ նրա տարբերակներից մեկն է, որ հեղինակը, ըստ իր ստեղծագործական եղանակի, ամբողջացրել է իրրեւ առանձին ստեղծագործություն, երբ նախնական մտահղացումը հիմնովին փոխվել է։ Վնասված էջերը հարմար համարվեց ներկայացնել հատվածաբար։ Քանի որ թերթերը համարակալված չեն և որոշ թերթեր էլ պակաս են. հնարավոր է, որ խախտված լինի ութնյակների հաջորդականությունը։

«ԻՆՊՊԵՍ ԸՆՈՒՄ ՎԿԱՆ ԱՅՆ՝ ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ...»

(էջ 123)

Տպագրվում է ՉԾ պահպանվող անթվակիր ինքնագրից։ Անահիտ Չարենցի մոտ պահպանվում է այս բանաստեղծություն մեկ ուրիշ քայքայված ինքնագիր, որ վերնագրված է՝ «Տրտունջ» (ի խորոց սրտի խոսք ընդ Աստծո), Սոնետ»։

<Ա Ր Ո Ւ Ս Ի Ն>

(էջ 124)

Տպագրվում է ՉԾ պահպանվող սեւագիր պատառիկներից, գրած պետք է լինի 1935—1936 թթ.։ Նվիրել է Արուս Ոսկանյանին։

ՉԾ քայքայված մի թերթիկի վրա պահպանվում են նաև «Արուսին» վերնագրով հետևյալ սեւագիր տողերը.

Կյանքի դժնի ուղիներով բաղմարար
Շավիղներ նեղ, փոշեպատ և անանք,—
Միշտ՝ քաղաքից-քաղաք, տեղից-տեղ,
Նրկրից-երկիր < >

Որպես < > զնշունների մի թարուն,
Տարօրինակ, հրապուրիչ, բաղմազույն
Տարօրինակ, խայտաբղետ < >
Նրբ նայիրյան քաղաքներից գորշագույն
Թափառական մեր թարունն է թափառել։

Ապա՝ Աղամյանի փառքն է փայլիլ շողշողուն
նվ փառքի տակ ընկիլ է նա կիսաբաղցի

Ձ Ո Ն

(էջ 125)

Պահպանվում է «Գովք Արուսին» բանաստեղծության հետ նույն տիտ-
րում, որից և տպագրվում է:

«Ձոնին» նախորդող բնարանը առել է Վ. Տերյանի նույն տողով սկզբ-
վող բանաստեղծությունից: Ինքնագրի վերջում գրված է. «Մակագրություն
«էպիրական լուսարաց» գրքի վրա. 1930. 26. I. Երևան»:

ԳՈՎՔ ԱՐՈՒՍԻՆ

(էջ 126)

Տպագրվում է ԳԱԹ պահպանվող ինքնագրի տետրից: Տետրի շապիկ-
ծառայող էջի վրա գրված է.

«Ձկա քեզնից գերիշ երազ,
Քո անունից անուշ անուն...
Վահան Տերյան

Գովք Արուսին
Հայկական Մեկսոմենի
Չքնաղագույն
Դիցունհուն
գրից
Նայիրյան պոետ
Չարհնց Եղիշե
Մեղսապարտ դպիր
Քերթողական արվեստի

Ի ՄԱՅՐ ՔԱՂԱՔՆ ՀԱՅՈՑ

Երևան Anno Domini MCMXXXVI

և ի լվական հայոց ՌՅԼԶ»:

Տետրի հաջորդ էջի վրա Չարհնցի ընծայականն է գերասանուհի Արուս
Ոսկանյանին (1889—1943). «Նվիրում եմ իրեն՝ Արուսին՝ նրա հանճարով
ու հրով ներշնչված այս պոեմը՝ հայկական Մեկսոմենայի տաճարի չքնա-
ղագույն և արեահամ դիցունհուն—նույն Արուսի մասին: Սիրելի Արուս
ինդրում եմ այս պոեմս քանի դեռ չի հրատարակված, ոչ-որի թույլ չտալ
արտագրելու իսկ տպագրության իրավունքը պատկանում է միայն անձամբ
ՔԵԶ՝ եթե հս ներկա չլինեմ—և ինձ: 1936. VI. 22. Երևան»:

Հաջորդ էջում Արուս Ոսկանյանին նվիրված «Զոն» բանաստեղծությունն է, որ զետեղված է այս հատորում: «Դովր Արուսին» բանաստեղծությունն առաջին անգամ հրապարակիլ է Ռ. Զարյանը (ՍԱ, 1955, № 1, էջ 33):

Զարենցը Արուս Ոսկանյանին էր նվիրել նաև «էպիրական լուսարացը»՝ ինքնագիր մակադրությունը:

Բնագրեր վերցրել է Վ. Տերյանի «Թողի երկիրն իմ հայրենի» տողով սկսվող բանաստեղծությունից:

Շեշտեւ պոլսական—Այս տողից հետո թվարկում է հայ գերասանների՝ Կ. Պոլսում ծնված ու ձևավորված ներկայացուցիչներին՝ Աղնիվ Հրաչյա (1852—1920), Պ. Աղամյան (1849—1891), Սիրանուշ (1857—1932): Կ. Պոլսում էր ծնվել նաև Ա. Ոսկանյանը: Պ. Աղամյանին է նվիրված Զարենցի առաջին բանաստեղծություններից մեկը (I, 293):

Մեխյուսեմ — Հին հունական դիցաբանության մեջ ինն մուսաներից մեկը. ողբերգության հովանավոր, բեմական արվեստի խորհրդանիշ:

Իբսենի կամ Շեքսպիրի — Ակնարկում է Ա. Ոսկանյանի Շանաշման արժանացած դերակատարումները. Նորա («Տիկնիկային տուն»), Դեղդեմոնա («Օթելլո»):

9. VII. 1936

(էջ 131)

Դրված է «նվ ի՞նչ պատահեց կյանքում արդարև...» բանաստեղծությունն երկու տարբերակների հետ նույն թիվով վրա: Թվագրել է 9. VII. 1936. պահպանվում է Անահիտ Զարենցի մոտ:

Իրրե վերնագիր օգտագործված տարեթվերն ու ամսաթվերը Զարենցի վերջին տարիների ստեղծագործության մեջ նկատի ունեն որոշակի իրադարձության թվական: 1936 թ. հուլիսի 9-ը Հայաստանի Կ(ր)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի մահվան օրն է:

Բանաստեղծի թղթերի մեջ պահպանվել է այդ օրերին կատարած մի գրառումը. «Խանջյանը մեր վերջին հերոսն էր, որին սպանեց Բերիան»:

Զափաղանց քայքայված վիճակում պահպանվել է նաև մի ուրիշ բանաստեղծության ինքնագիր, որից հնարավոր եղավ վերծանել միայն ներկայացվող հատվածները՝

Զառանցանք

Թվում է վայրկյանից այն սև՝

Հուլիսի 9-ից՝ մինչև

Ահա այս վայրկյանը երազ,

Զառանցանք, որ դեռ չի անցել:

Զառանցանք ցնցող, անհնար,

Որ հրկար է շափազանց տևում,

< >
< >

Որ կարծես դար տևող էրագից

< >

Վերջապես, վերջապես, վերջապես

Մի վերջին ճիգով հանձարեղ

Ինչ-որ հրաշք ես նարեի—

Եվ ...իրոր, իսկապես—արթնացել...

.

Եվ հիմա անհնար է արդյո՞ք,

Եվ չի էլ կարող պատահել

Որ հանկարծ շուրջքս նայեմ

Եվ տեսնեմ, որ հրազ էր իրոր...

< >

Ինչպես միշտ հնչի հանկարծ բարձր

Հետախոսը—մոտենամ ահալից

Եվ տեսնեմ, հասկանամ հանկարծ,

Որ խոսում է նա—Աղասին...

Հետո դուռը բացվի և ներսիկը

Լուրջ, մռայլ մտնի ներս, ինչպես միշտ

Ասելով «Ի՞նչ կա ուրիշ»—

Եվ ասեմ, որ խոսողն Աղասին էր...

Ապա < > կրծրին նայելով

Արտավազդը դուռը բանա

Եվ սկսի գրուլցը դառնալ

< >

< > ձայնով առնական

Ալերսանը խարդախ ու խելոք,

Իսկ Գուրգենը, Գուրգեն Մահարին,

Իսկ Գուրգեն հրկրորդը,— Ղարսեցի,

Իսկ Նորենցը, Ալազանն,— անսիրտ

< > արդյոք ո՞ր մնացին

< >

.

Դուցե ես դեռ չե՞մ արթնացել

Դեռ տևում է դուցե զառանցանքը.

Ավելի է դաժան արդյոք կյանքը,

Որ սարսում հմ աշքերըս բացել—
 Եվ ի՞նչ հմ սեղմում կոկորդում
 Հեկեկանք է, բրբիջ է, լաց է—
 Արդյո՞ք, երբ է գալու առավոտը
 Եվ հեռու է արդյո՞ք < . . . >
 < >

17. Հուլիս. 1936. Երևան, Գիշեր

Ներսիկ—Ներսիկ Սանդիանյանն է (1898—1936)—1917-ից ՍՄԿԿ
 անդամ, Սովետական Հայաստանի պետական գործիչ, 1933—1935 թ. Լուս-
 սավորության ժողկոմ: Զոհվել է անհատի պաշտամունքի շրջանում:

Առավազդը—Արտո Նդիազարյանն է, Հայաստանի Լուսժողկոմ:

Գուրգեն Կրկրորդը — Գուրգեն Վանանդեցին է (1898—1937), գրական
 քննադատ, ծնված Ղարսում:

Աղասի Խանջյանի հետ Չարենցի մտերմությունը և բարեկամությունը
 սկսվում է 1930-ից, երբ Խանջյանը նշանակվում է Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտ-
 կոմի առաջին քարտուղար:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆՔՆ. 6 [Նախապատմական նշանադրեր սկսեց կրել]
 [Իբրև խաչ՝ առաջ մահ նշանակող]

Թերթի կողքերին քայքայված մասերում զրված են տողեր, որոնցից
 հնարավոր եղավ կարդալ. «Եվ <1 Բալ. Բալ> հիմա ոչ թե կարճատև
 լինելիություն,— այլ հավերժատև, անվերջ պատմություն, որ կոչվում է
 մահ՛հ...»:

ԳՈՅԻՆ, ՆԱՅԻՐԱԿԱՆ

(էջ 132—136)

Տպագրվում են ԶՖ պահպանվող մաքրագիր և սևագիր ինքնադրերից:
 Անվանաթերթը Չարենցը ձևավորել է և վերնադրել:

«Դոֆին ճալիբական
 Յոքը սոնես
 Աղասի Խանջյանին

Հանգավ ի Տեր
 9. VII. 1936
 Տփիսում

Դազադը դրված է երևանում
Նայիրյան Հեղինակներում
11. VII. 1936

Հեղինակություն
եղիշե Չարենցի՝
վերջին դոֆինի ճայիրյան խոսքի

Մաղկածուր
ի բովական հայկազյան
ՌՅՁԵՆ:

Սոնետները գրված են Հայաստանի Կ(ր)կ կենտրոնական կոմիտեի
առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի մահվան առթիվ (1901—1936):

Ինչպես երևում է երկրորդ սոնետից, Չարենցը Աղասի Խանջյանին
ճայիրյան դոֆին է անվանել զեռես նրա կենդանության օրերին:

Դոֆին — Մինչև XVIII դարի վերջի ֆրանսիական բուրժուական հեղա-
փոխությունը Ֆրանսիայում աչդպես են կոչվել թագաժառանգները:

Ռեվիլեբե — (Խալեբեն՝ զեղեցիկ տեսարան): Աշտարակ, զրուցարան,
սրահից զեղեցիկ տեսարան է բացվում: Աչդպես են կոչվում նաև որոշ
ապարանքներ (օրինակ՝ Հոմի պապի նստավայրը՝ Վատիկանում): Վերջին
խմաստով էլ օգտագործել է Չարենցը:

Սոնետ առաջին «Դոֆինը նայիրական» — Տպագրվում է մաքրագիր ինք-
նագրից. վերնագրին կից թվագրել է 11. VII. 1936. «Բ-եր» այսինքն՝ «Բիլ-
վեգեր»։ վերջում՝ 1936. <ամսաթիվը անընթեռնելի>, Մաղկածուր:

ՉԽ պահպանվում է սոնետի սեպեր քայքայված մի տարբերակը՝ հե-
ղինակի ջնջումներով:

Նա պատկած էր նախկին սեղանատան միջում,
Ինչ որ տեղից բերված մի սեղանի վրա,
Անփութորեն հանգչող մի դապաղում
Սեղանատան փայտի հին սեղանի վրա]
Հին սեղանի վրա անփութորեն դրած
Հին դապաղում անշուր, — և ճակատին նրա
Քստմենի հանգչել.

Մի՞թե դոֆինն էր այդ, — վերջին նայիրական
Արքայազնը՝ ննջած իր սևփական ձեռքով,
Իր արյունով ցողած դափնիների ներքո...

Հաջորդում են տողեր, որոնք անհնար է կարդալ, թուղվը քայքայված է:
Առաջին քառատողի մշակումներն կան նաև Ի. Ստալինին ուղղած Չա-
րենցի ռուսերեն ինքնագրի գիմումի էջերից մեկի ետևում:

Հնարավոր է, որ առանձին մաքրկանց մոտ պահպանվում են ինչպես
այս, այնպես էլ մյուս սոնետների այլ տարբերակներ:

Սոցնետ Երկրորդ «Դոֆինը»—Իրական—Տպագրվում է մաքրագիր ինքնագրից. վերնագրին կից թվագրել է 11. VII. 1936. «Բ-եր»։ Էջի Լտեում կան վերջին տողերի մշակումներ. սրանք, ինչպես և առանձին թերթի վրա պահպանվող «Դոֆին» տարբերակի (Բ) մշակումները տե՛ս աւելատային տարբերություններում։

Ա. Խանջյանի դիակը դրված է եղել Միծեռնակաբերդի դիմաց, Զանգվի պիին դտնվող նրա տանը. Բաղվել է հնում Կողեռն կոչվող գերեզմանատանը՝ Հետադաշում նրա աճյունը փոխադրվել է Երեանի պանթեոն։

ԲՆԱԴՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻճԲՆ. Ա 10 Ընկավ դեռ չհասած իր կեսօրին

12—14 Ես հիշում եմ հիմա կես-լուրջ, կես-իրոնիկ
Մեր այն զրույցը՝ հին մտերմությամբ թանկ,
Երբ կոչեցի Լս րեզ նայիրական Դոֆին...

12—14 Հիմա հիշում եմ ես մի իրեկուն.

Երբ զրույցում մեր այն իբնեխական < . . . >
Քեզ կոչեցի հանկարծ «նայիրական Դոֆին»—

Բ 9—11 Որպես ջրհորն փկած հազարամյա մի ջահ—
Այգյակն սուգվեց հանկարծ բաժանելի միգում
Ին դոֆինյան րո ղեմրը, Բե անունը—Խանջյան

Այնուհետև էջը բալրալված է։

ԶՅ պահպանվում է երրորդ տոնետի՝ «Մայրք», մի ինքնագիր, թվա-
դրված 1936. VII. 11. «Բ-եր», որը չափազանց բալրալված է. հաղիվ ընթեռ-
նելի տողերն ու բառերը տրվում են ստորև.

Մ ա յ ր ք

Նա մաղերն էր փետում և շանգոնլով երևար
Իր դավակի մեռած ձեռքին կառչած,
Զչում սիրով անհուն և
«Ով րեզ այսպես արեց, օ, Աղասի...»

Դու համբերող էիր և լավասիրտ,
Ո՞ր սև < . . . > հողին և ձեռքը շար
Քո ահավոր մահվան դարձալ պատճառ
Զե՞ որ սիրում էիր դու < . . . >

Ա.— Սոցնետ Բատմենլի — Տպագրվում է մաքրագիր ինքնագրից. վեր-
ջում թվագրել է 1936. 18—19—VI. դիշեր. այստեղ և հաջորդ տոնետում
հիշատ ւի նշված ամիսը. պետք է լինի VII, քանի որ Ա. Խանջյանը վախ-
ճանվել է հուլիսի 9-ին։

ՉՅ և Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են սոնետի տարբերակներից ինքնագրերը, որոնց բնագրային տարբերությունները ներկայացվում են ստորև. ՉՅ պահպանվող ինքնագիրը նշվում է իբրև ինքնագիր Ա, ժառանգների մոտ պահպանվողները՝ Բ, Գ, Դ ինքնագիրը չափազանց քայքայված է. բնթեղնելի է միայն վերնագիրը՝ «Երկու սոնետ» (Քեզ եմ ձոնում հոգիս) «Քստմենլի սոնետ»:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԽԵՃԸ. Ա 1—4 Ընկած ես դու որպես զբոսանքի համար
Բարեկամի ձեռքով անտառ տարված
Եվ—լիվիլուց հետո դաշունահար արված
Մանկահասակ՝ խաբված մի աղջկա նման
Մի ժպիտով խաբված՝ մեռած մանկան նման...
- Բ 4 Մի տասնամյա մանկան մեռած մարմնի նման...
- 6 Եվ ի՞նչ բեղ արդյոք հրապուրեց, իրավ...
- 8 Եվ ինչ անմիտ հավատ դեպի անտառն հիմար...
- 9—13 Եվ չդիտեմ՝ հիմա ի՞նչն է այրում այսպես՝
Քո վերքերի նման հրով < . . . >
Քո զարհուրիչ մահվան կոշմա՞րն այս սև...
Թե՞ չարչարանքիդ անհույս մենակությունն արդյոք—
Թե [բո անկման] պուրակն անդտնելի,

Բանաստեղծի ժառանգների մոտ պահպանվող այս Բ ինքնագրին կից Չարենցը գրել է. «11. Սոնետ Անխառնակ» և տղա՝ «Մենակ պիտի բարձրանաս դու Գողգոթան րո նոր...» Վահան Տերյանը:

- Գ 1—2 Ամեհի ես, որպես զբոսանքի համար
Մանոթի «քիտու» ձեռքով անտառ տարած
- 6 Եվ ի՞նչ ծանոթ բերի բազմատարազ...
- 9—14 Որպես դաշույն՝ խրված աչն աղջկա կրծքին,
Քո անկումն է անվերջ իմ ուղեղում վառվում
Եվ բո մենակ ու խուլ
Ախ, չդիտեմ, հոգիս, թե արդյոք ով,
Ո՞վ է այսօր խաչվում ու Գողգոթա տարվում.
Եվ չդիտեմ, հոգիս, ով է Հիսուսն այսօր—
Եվ Պիղատոսն և < . . . >

Բ.— Սոնետ անկշռելի—Տպագրվում է մաքրագիր ինքնագրից. վերջում թվագրված է 18—19. VI. 1936, գիշեր-առավոտ-ցերեկ: Ինքնագրի հակառակ երեսին գրված է. «Սոնետ հավիլյալ (Անենթագրելի)»:

Անահիտ Չարենցի մոտ, երեք փոքրիկ խունացած թերթիկների վրա, պահպանվում են սոնետի հինգ ինքնագիր (տարբերակ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե): Ինք-

Նազրեբրից մեկը թվագրված է 1936—13—19. VII: Ստորև տրվում են բոլոր հինգ տարբերակներն ամբողջությամբ.

Ա ՎԱՐԻԱՆՏ

Ո՞վ է արդյոք, Հոգիս, քեզ Գողգոթա հանում
Ինչ է այս խաչն ուղում, որ դու կրում ես արդ.
Ճակատիդ նիշ ունես, թե լուսեղեն մի վարդ,—
Եվ ո՞վ է քեզ «հարյավ» խոստանում...

Իբրև Հիսուս ես դու բոլորն բարձրանում
Բե ավազակ ես դու խաչված խանդով զվարթ,
Պիղատոս է արդյոք այսօր ամեն մի մարդ,
Որ քո հանդեպ ձեռքերն է լվանում...

Ո՞ր ես արդյոք կրկին մահվան խաչդ տանում
Ով տառապյալ Հոգիս— Կա՞ Գողգոթա նոր արդ,
Որ բարձրանաս կամիվ և լուսազարդ
Քո պսակին նայեն սիրով անհուն:

Բ ՎԱՐԻԱՆՏ

[Ո՞ր ես արդյոք կրկին մահու խաչը տանում
Կա Գողգոթա մի նոր, որ բարձրանաս դու արդ]

Ո՞ր ես արդյոք կրկին մահվան խաչդ տանում,
Ով Տառապյալ Հոգիս— Կա՞ Գողգոթա նոր արդ,
Որ բարձրանաս կամիվ և լուսազարդ
Քո պսակին նայեն <1 անընթ. բառ> ով անհուն:

[Մի՞թե նրանք են քեզ արդ Գողգոթա հանում,
Որ բարձրադույն լերան տերերն են հզարտ
Ովքեր երեկ քեզ հետ]

Գ ՎԱՐԻԱՆՏ

Ախ, չըզիտեմ, Հոգիս, թե արդյոք ո՞վ,
Ով է այսօր խաչվում ու Գողգոթա տարվում
Ախ անլուսին է մեր սև Գողգոթան
Եվ չզիտեմ, Հոգիս, ո՞վ է Հիսուսն այս նոր
Եվ Պիղատոսն

Դ ՎԱՐԻԱՆՏ

Ո՞վ է արդյոք, Հոգիս, քեզ Գողգոթա հանում
Կա՞ արդյոք մի լյառ, որ բարձրանաս դու արդ.
[Ո՞վ է տեսնում փշյա պսակդ լուսազարդ]

[Փշյա պսակդ ինչու չունի շող լուսաղարդ]
[Ո՛ւր է գլխիդ փշյա պսակը
Ուր է գլխիդ պսակը լուսաղարդ,—
Բէ՛ւ է անսնում գլխիդ շուրջ]

Միթե՛ս րա՛ւ րն են դող, որ լուսաղարդ
Պսակը չեն տեսնում քո հակաաին
<2 անընթ. բառ> «Յվսաննա» անուն

Հուլիսի լե՛ռ ես արդյոք դու բարձրանում
Բե՛ւ՝ անձկությամբ մղված դարձել ես <1 անընթ. բառ>
Բե՛ւ ավաղակ ես մի հանցապարտ
Պիղատո՞ս է արդյոք ամեն մի մարդ

Ե ՎԱՐԻԱՆՏ

Ո՛ւր ես արդյոք, Հոգիս, քո խաչն այսօր տանում
Կա՞ Գողգոթա մի նոր, որ բարձրանաս դու արդ
Երբ բշտւրաւոր անգամ լույս
Բարեկամներդ են արդ քեզ մահվան լեր հանում...

Իրբե՛ Հիսուս ես դու քո լյառն բարձրանում,
Բե՛ւ ավաղակն ես այն, որ խաչեցին զվարթ...
Պիղատոս է արդյոք այսօր ամեն մի մարդ,
Որ քո հանդեպ ձեռքերն է լվանում...

Բիարան է, Հոգիս, այն
Կարելի է արդյոք ելնել մի Գողգոթա
Եվ մահվան թույն ըմպել և անարդանք հոժար,—
Երբ շփտես ի՛նչդ էլ Հիսուս ես, թե Հուդա...

Եվ [ուվ կտա քեզ արդ] մի այնպիսի նժար
Եվ դու ունես արդյո՞ք մի այնպիսի նժար
Որ նժարես խորհուրդն անկշռելի
Չարչարանքիդ այս սև կեսդիշերին

1936—13—19—VII

Բնաբանը վերցված է Վ. Տերյանի «Կանչում են ինձ դիշերն ի բուն...»
բանաստեղծությունից. Տերյանի բնագրում այսպես է՝ «Մենակ պիտի ըն-
դունես դու Գողգոթան մեր նոր...»:

Սոսկետում օգտագործել է Քրիստոսին Գողգոթայում խաչելու ավետա-
բանական դրույթը:

Պիղատոս Պոնտացի—Պատմական անձնավորություն, որ ըստ հռոմեա-
կան պատմագրության և նոր կտակարանի, ապրել է մեր թվականության 1
դարի առաջին հիսնամյակում: Եղել է Հրեաստանի հռոմեական կառավարի-

չք: Երբ Հիսուս Քրիստոսը հրեից քահանայապետից և ժողովրդից դատապարտվեց, ներկայացվեց Պիղատոսին՝ դատալին աբձակելու: Թեպետ համոզված էր, որ Քրիստոսն անմեղ է, Պիղատոսը իր զեմ գանգատ չհարուցելու և հռոմեական կայսեր ատաջ նշավակ չդառնալու համար, գերադասեց կատարել հրեաների պահանջը. ձեռքերը լվաց և մահվան մատնեց Հիսուսին:

Հաջորդ սոնետներից ՉԾ մաքրագրերը շեն պահպանվում. հնարավոր է, որ պահպանվում են առանձին մաքրականց մատ:

ՉԾ պահպանվում է սոնետներից մեկի մի մաքրագիր, բայց քայքայված ինքնագիր, թվադրված՝ 1936. VІІ. 11. «Բ-եր», որի գծվարությունը ընթերցված հատվածները ներկայացվում են ստորև.

Եվ նայելով ողորկ շրթունքներին նրա,
Մտածեցի՞ր արդյոք թե
Քանիևորդ անգամ մահվան մոտից հառնած՝
Գերեզման է իջնում արբան Արա...

Անդամահան հավետ իր նվարդին՝ ու նա
Արյունն, արյունն իր սուրբ և հուրհուրան
Քանիևորդ անգամ, օ Շամիրամ,
Հառնե աշբան մանուկ՝ որ շտպառնաս,
< > որ դու... դառնաս ջնորք
Անգամ ձեռքով մեր մեներ, եթե այսօր ահա,
Խեղճ, գողունի՞ թաղենք աշբային.
Նա կհառնի կրկին՝
Եվ հնամյա

Յոթ սոնետին Չարենցը ավելացրել է ութերորդը՝ «Խմաստություն», որից ՉԾ պահպանվում են բաղամթիվ ինքնագրեր, սեպգիր վերամշակումներ, դրանցից ընտրությամբ ներկայացվում է բնագիրը:
Առանձին տարբերակներ արվում են Ե ոտք:

11. XI. 1936

«Բ-եր»

«Խմաստություն»

Որպես վսեմ մարդու, բարեկամի
Մահվան մորմոր կամ սե, զարհուրելի անկում՝
Չեմ մոռանա երբեք իմ երկրային կյանքում
Քո կերպարանքը սուրբ ու կենդանի...

Դու լեզենդի նման անիրական, կամ մի
Առասպելի նման ժողովրդի հոգում
Դեռ տարիներ կապրեա, իբրև մորմոր թաքուն
Կամ մի անցած, հեռու նայիրական միջ...

Քերթիւնը խունացած է և այստեղ մի քառյակ շի կարդացվում.

Իմաստուն է կյանքով լոկ հաղթանակ կերտող
Այն կենսաբաղձ հաջորդը թո երջանիկ,
Որ պիտի դա, զիտե՞մ, իր փառապանծ երթով—
Եվ թո աճյունը սեղ թո սև նաշից հանի...

Լավ է նաշից էլ թո շրարձրանաս,
Բայց Բարձրանան թո տեղ առաջնորդներ տարրեր,
Որ պարտովելով մահին և տարելով՝ հաղթեն...

Մի ալ տարրերակի սևադրերից.

Թեկուղ ոչ թե միայն սև բառերով,— ալ սև,
Սուր քարերով անդամ զանակոծեն իր դին՝

Ավելի վաղ գրված սևագիր տարրերակներից.

Իրրե վսեմ մարդու, պայծառ բարեկամի՝
Երբևիցե տեսած իմ երկրային կյանքում,—
Չեմ մոռանա երբեք էս վեհագույն
Քո կերպարանքը՝ զեռ կենդանի եմ քանի:

Իրրե հերոսական, վսեմ բարեկամի,
Ցուրի նման պայծառ շողշողացած կյանքում՝

Իրրե հերոսական, շրեղ բարեկամի,
Որ շողշողաց պայծառ իմ երկրային կյանքում,—
Չեմ մոռանա երբեք լուսազանգուր
Քո կերպարանքը ես՝ կենդանի եմ քանի:

Հերոսական մարդու, պայծառ բարեկամի,
Որ շողշողաց շրեղ իմ երկրային կյանքում,—
Դո՛հինյան թո զիմքը լուսազանգուր—
Չեմ մոռանա երբեք՝ կենդանի եմ քանի—

Որպես վսեմ մարդու, պայծառ բարեկամի
Մահվան մորմոք կամ [.]
Չեմ մոռանա երբեք իմ երկրային կյանքում
Քո կերպարանքը՝ ես կենդանի եմ քանի:

Եվ լեզենդի նման հայրենական, կամ մի
Ալանդության նման՝ վերադարձած Բաքուն

Դեռ տարիներ կապրի ժողովրդի հոգում
Անկարելի բո մահը՝

Եվ լեզենդի նման հայրենական, կամ մի
Ավանդության նման՝ ժողովրդի հոգում
Քո կերպարանքն ինչպես վերադարձած թարուն՝
Սակայն վաղուց ծանոթ—նայիրական միֆ...

Եվ լեզենդի նման հայրենական, կամ մի
Ավանդության նման՝ վերադարձած թարուն,—
Դեռ տարիներ կապրի ժողովրդի հոգում,
Իբրև դեռ նոր հյուսված նայիրական միֆ...

Հերոսական մաքուր և սլաշմառ բարեկամի
Դոֆինյան բո դեմքը լուսազանդուր,—
Ձեռ մուսանա երրեք իմ երկրային կյանքում,—
Օ, Աղասի—ես դեռ կենդանի եմ քանիս

Եվ լեզենդի նման հայրենական. կամ մի
Պիտեղության նման՝ վերադարձած թարուն,—
Դու տարիներ կապրես ժողովրդի հոգում,
Իբրև ահով հյուսված նայիրական միֆ...

Մի՞թե այս էր բո տենչը և ցնորքը նայիվ...
Օ, ցանկության անթե և երազանք նայիվ,
Օ, ընդունայն ցնորք՝ արքայության անտուն՝
Անանձնական, անես ու աներկրային...

Այս էր սակայն բո տենչը, բարեկամ իմ նայիվ
Այս ընդունայն ցնորքը՝ արքայությունն հոգու՝
Անանձնական, անես ու աներկրային...
Մի՞թե ցնորքն այս քեզ, օ, Աղասի, դերեց...
Օ, ընդունայն երազ, խմաստություն մեր հին,—
Արքայություն ճորտի՝ մահվամբ գտյալ...

Քեզ այս ցնորքն հանձնեց, օ, Աղասի, մահի...
Օ, ընդունայն երազ, արքայություն ճորտի՝
Անեղրական, անմահ ու աներկրային...

Օ, երազանք անթե և ցանկություն նայիվ,—

Մի՞թե լեզենդն այս քեզ, օ, Աղասի, դերեց...

Սոնետի վերջին՝ ԲՏ պահպանվող տարբերակից.

Ի՞նչ կա սակայն այստեղ, օ, Ազատի, դյուքիչ,
Ժողովրդի հոգում չի՞ հուրհուրում արդյոք
Դեռ «դրախտի» լեզենդը հրապուրիչ...

Իմաստուն է միայն Բառուղիներ հաբոդ
Բոլշևիկյան կոգսրտը այն երջանիկ,
Որ բեզ թաղեց իրրե զավանանի:

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻ

(էջ 137)

Տպագրվում է Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվող քայքայված
խեթնագրից:

Ժառանգների մոտ պահպանվում է նաև սոնետի մի այլ լինքնագիր (Բ),
որ առաջին անգամ տպագրվել է Վ. Նորենցի (1905—1973) «Հուշեր և ար-
ձագանքներ» գրքում: Իր հուշերում Նորենցը գրում է. «1936 թվականի հու-
լիսին Չարենցն ու ես մեր ընտանիքներով գտնվում էինք Մադկաձորում,
գրողների հանգստյան տանը: ...Մի օր վաղ առավոտյան, սենյակից ձայն
սովեց.— Ա՛յ տղա, հըլա էստեղ արի: Ես խոլոյն անցա նրա սենյակը:
Ինձ մեկնելով մի թուղթ նա ասաց.— Ա՞ն կարդա: Հավ է՝ ես կարդամ,
լսի՞ր... Կարդաց «Անառակ որդին»... Մի սոնետ էր դա, որի բովանդակու-
թյունը նախորդ օրվա դրույցի այն միտքն էր, թե այդտեղ չպետք է դավաճանի
իր կոշմանը.— Քո մասին եմ գրել և բեզ եմ նվիրում, ա՞ն... Ես վերցրի
բանաստեղծի ձեռագիրը, ինքս էլ կարդացի, խիստ հուզված, դողդոջուն
ձայնով շնորհակալություն հայտնեցի և ողջագուրվեցինք:

...Ես այլևս Չարենցին չտեսա և չլսեցի նրա ձայնը... Ո՛չ, դա ճշմարիտ
է. դրանից տասնվեց ամիս հետո, բանտային արտակարգ պայմաններում,
մի գիշեր ես լսեցի նրա ձայնը, առանց կարենալու նրան տեսնել: Ես լսեցի
նրա ձայնը և ինձ թվաց, թե ես խելագարվում եմ...» (Երևան, 1968, էջ
158),

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԽՆԸՆ. Բ 3—11 Մի՞թե քո հոգին, Նորենց, չհարբեց
Բացառիկ բախտով այս դրախտաճեմ:—
Դու մեր անառակ դավալը հո չե՞ս,
Որ սուրը կոշումին մնաց անտարբեր.
Բե կյանքը՝ դաժան քո տենչի հանդեպ
Իր զարհուրելի բռունցքը ճոճեց...

Դժվար է ուղին այսօրվա երգի
Երթը դարավոր մեր ժողովրդի.
Երթը մինչ հասավ հայրենի երկիր...

14 Որ հայրենական կոչվի... Պառնաս:

«ԻՄ ԼՈՒՍՍՍՏՂՐ»

(էջ 133)

Տպագրվում է ՉՖ առանձին էջի վրա պահպանվող ինքնագրից. թվագրված է 1936. VII—VIII, Մաղկաձոր-երևան: Առաջին անգամ տպագրվել է Ս. Տարոնցու խմբագրությամբ լույս տեսած՝ Չարենց, Հետիւր երկիր, 1955, էջ 293:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն. 3—4 կտեսնես [լուսաստղը հուրհուր]

Որ կապույտ ցուրտի բարձրանում է:—

Տ Բո [անունը պալծառ] ոսկեոր...

15 Բայց ցնծում էր [ամբոխն] [խավաբն]—առանց բեղ...

«ԿԱՐՄԻՐ ՆՈՒՇԻԿ...», «ԲՈԺԻԿՆ ՈՒՆԻ ՍԵՎ-ՍԵՎ ԱԶՔԵՐ...»

(էջ 139)

Ինքնագրերը պահպանվում են Արիւնիկ Չարենցի մոտ, որին և նվիրել է բանաստեղծությունները:

1936 թ. օգոստոսին Չարենցը հանգստանում էր Մաղկաձորի Գրողների միության հանգստյան տանը: Այստեղ նա գրել է շատ բանաստեղծություններ՝ նվիրված հանգստացող հրեխաններին: Այս օրերին է գրել «Սուվենիր Կիմիկին», «Մաղդալին», «Արևային Նոնային», «Կապույտաչյա Քոթոն», որ ներկայացվում են սույն հատորում:

ԱՐԵՎԱՅԻՆ ՆՈՆԱՅԻՆ

(էջ 140)

Ինքնագիրը պահպանվում է բանդակագործ Սուրեն Ստեփանյանի անձնական արխիվում: Նվիրել է նրա դստերը (ծնվ. 1932): Նա ավագ գիտական աշխատակից է Մոսկվայի ՍՍՀՄ արվեստների ակադեմիայի արվեստի տեսության և պատմության ինստիտուտում:

Ինքնագրի վրա Չարենցը գրել է. «Արևային Նոնային, հիշատակ Չարենցից, 1936. VIII. Մաղկաձոր, Խ. Գրողների Հանգստի Տուն»:

Դու ֆանդակել ես Ղուկասին — Խոսքը վերաբերում է Ս. Ստեփանյանի քանդակած Ղուկաս Ղուկասյանի արձանին, որ գրված է նրա անունը կրող զբոսայգում:

Բանաստեղծությունը գրել է իր ձեռքով կարած և ձեռագրած մի փոքրիկ տետրում, որ պահպանվում է Ջ. Տպապարտում է այս տարբերակից, որի առաջին էջում գրել է. «Սուվենիր Կիմիկին՝ Նիշն Զարենցից» 1936. VIII. 12—14, Մաղկաձոր, Հ. Խ. Գ. Հանգստյան Տուն: Վերջում թվագրված է 1936. VIII. 12—14, Մաղկաձոր:

Ջ. Տպապարտում են «Սուվենիր» այլ ինքնագրեր. մեկը՝ քայքայված, թվագրված՝ 12. VIII. 1936, որն, ըստ երևույթին, հետագայում վերամշակել է: Զարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են նաև իրար մոտիկ երկու ինքնագիր, վերնագրված՝ «Կիմիկին», թվագրված՝ 12. VIII. 1936, Մաղկաձոր, որոնցից առավել ամբողջականը ներկայացված է ստորև:

Այս և հաջորդ բանաստեղծությունը հեղինակը նվիրել է Կիմ Պողոսյանին (ծնվ. 1922), այժմ՝ Հայաստանի կուլտուրայի մինիստրի տեղակալ:

Առաջինը մայրիկ է եղել — հոսքը վերաբերում է բանաստեղծուհի Հ. Պողոսյանին (1899—1972). հաջորդ տողում ակնարկվում է նրա «Մայրական» ժողովածուն (1936): Բանաստեղծության ստեղծման հանգամանքների և Զարենցի ամսական ծաղկաձորյան կյանքի վերաբերյալ տե՛ս Հ. Պողոսյանի հուշերը, որ պահպանվում են ԳԱԹ Ջ. Տ.

ԿԻՄԻԿԻՆ

Դու արդեն հասակ ես առել,
Քո աչքերում արդեն
Միտքն ու հոգին մարդու՝
Խոր՝ խոհուն՝ հուրեր են վառել:—
Դու էսուց կամերիտ կղաղնաս,
Հետո՝ մարտիկ կարմիր,—
Եվ միտքդ հեռու կտարվի,—
Ով գիտե՝ զադա՞թը գիտության, թե՞
ոսկեձայն Պսառնաս:

Բայց ի՛նչ էլ, ի՛նչ էլ որ լինի—
Որպիսի էլ ընտրես դու ուղի—
Միևնույնն է՝ զնալու ես ուղիդ՝
Անսալթաք՝ քառուղով լինինի:
Որպիսի էլ ընտրես ասպարեզ՝
Միևնույնն է՝ իրրե մարտիկ
Լինելու է ուղի՝ անպարտի
Քո ուղին՝ եթե նավըդ վարես

Լենինյան ընթացքով աչն լիսեմ,
Որ ալսօր ձեռքով անդռդ,
Պողպատե անդուլ հոտնդով
Կոխվում է լուսավարդ ու լուսե...

Եվ հասած գագաթին կյանքիդ՝
Նայելով մի պահ ղեպի հտ—
Դեպի բո հին, անգետ
Մանկության օրերն աչն անգին,—

Ախ, որքա՛ն խնդրվյալս պիտի բո
Վաստակած հոգին բերկրի,—
Հիշելով, որ երկու երգիչ
Ողջունել են բեղ անեղձ երգով...

Առաջինը մա՛լրդ է եղել,
Որ Լրդել է բեղ հմայիչ
Երգերով—երբ դու չկայիր
Դեռ կյանքում մեր աչս հոգեղեն...

Կհիշես, որ մալրդ, Կիմի՛կ,
Եղել է պոետուհի—
Եվ կհանես զո՛ւ հրե
Երա գիրքը, որ կարդում եմ հիմի—

Իսկ երկրորդը—Եղել է բուրյան
Վարդերի անխոնջ սիրահար—
Աչս տողերը գրողն ահա,—
Մի անհայտ պոետ նախիրյան...

ԶՔՆԱԳ. ՄԱԳԳԱՅԻՆ

(Լջ 144)

«Փորրիկ Մագգային» և «Զրնաղ Մագգային» վերնագրերով ՉՖ և Զարեն-
ցի ժառանգների մոտ պահպանվում են շարս տարրերակ: Իրրե բնագիր
ներկայացվում է աչն տարրերակը, որ պահպանվում է Մագգա Բուրջալյա-
նի մոտ: Ծաղկածոր Ինքնագրի վրա գրված է. «Մատուցված Բոմիկի ձեռ-
քով. 1936. 6. XII, Երևանում. Привет Магде Бурджалове, Анаиде
прекрасной. Чаренц»:

Տարրերակներից մյուսը՝ թվագրված՝ 12—14, VIII. Ծաղկածոր, ներ-
կայացվում է ստորև: Մի ալ տարրերակ վերնագրված է «Մագգա Բուր-
ջալյանին—մանկահասակ չքնաղ աղջկան»: Աչս տարրերակները բնագրի հետ

ունեն ասարերություններ, որոնք նպատակահարմար չհամարվեց ներկայացնել: Ըստ Լրեույթին այս սոնետը առաջինն է այն շարքից, որոնք «Սոնետներ Մազդային» վերնագրով պահպանվում են ՉՖ, չափազանց քայքայված վիճակում:

Բոժիկը բանաստեղծի ավագ դուստրն է, որի հետ, ինչպես Բուրջալյաններն են պատմում, Չարենցն այցելել է իրենց և մատուցել ինքնագիրը:

ՉՔՆԱՂ ՄԱԳԴԱՅԻՆ

Քեզ մի օր նկարել է նրբին
Վրձինով՝ վարպետ Ֆրագոնարը...
Իսկ այսօր ներքողում է կրկին
Նայիրյան ոսկեզօծ իմ բնարը...

Օ, Մազդա, քո դեմքը երգի,
Վրձինի, կամ բեմի համար է,
Դափնիները՝ կարոտ քո բերբին
Երազում են հանձարեղ քո պարը ..

Կհնչի մի օր աշխարհում
Օ, Մազդա, հանձարեղ քո անունը—
Քո անունը և հար, և անհուն է...

Արվեստի վերին կամարում
Կշողա քո աստղը լուսակեզ,
Որ Չարենցը մի օր գուշակեց...

Նվիրել է ռեժիսոր Արշակ Բուրջալյանի (1879—1946) դստերը՝ Մազդա Բուրջալյանին (ծնվ. 1927). աշխ.՝ Նրեանի Կ. Ստանիսլավսկու անվան պետական ուսական թատրոնի ղեկասանուհի:

Մ. Բուրջալյանի պատմածով՝ Չարենցը Ծաղկաձորում հանգստացող Լրեխաներին ձոնած բանաստեղծությունները նվիրել է մեքենագրված, իրեն ձոնված այս Լրսպրոմտը՝ ինքնագրով: Չհասկանալով դրա արժեքը, ինքը վիրավորվել է ու վշտացել, և հիշում է, թե ինչպես Չարենցը խնդրում էր ծնողներին հասկացնել իրեն, թե ինչ է նշանակում բանաստեղծից նվեր ստանալ նրա ինքնագիրը:

Մ Ա Գ Դ Ա Յ Ի Ն

(էջ 145)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից: Մի այլ ինքնագիր նույն թվագրությամբ պահպանվում է Մ. Բուրջալյանի մոտ, որ հիմնական բնագրի համեմատությամբ ունի շնչին տարբերություններ (վերջին տողերում):

Անանիայր Բուրջալյանի կրինն է (ծնվ. 1901). իրրև դերասանուհի աշխատել է ներկայիս Սաւեղուկյանի անվան Պետական թատրոնում, Երևանի Բանվորական և Թրիլիսիի Հաշկական թատրոններում:

ՀԿԻՆԵՆ ԿԱՆԵՆԱՄ ԵՄ ԵՍ ԻՆՐԸՄ ԻՄ ԳԵՄ ՇԸՎԱՐ...»

(Լջ 146)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից:

Գրել է սեփական ձեռքով պատրաստած մի տետրակում, որի վրա կարդում ենք՝ «Զեռագիր N. W. N. Նաղկաձոր, 20. VIII. Anno Domini MCMXXVI. 1936»:

Տետրը չափազանց քայքայված է, ներքևի կեսը ամբողջովին փտել, թափվել է. այդ պատճառով վնասվել է այս բանաստեղծության վերջին երկու տունը. ընթեռնելի են միայն որոշ տողերի առաջին բառերը.

Դէ՛, շառաշի՛ր հիմա, արհաւիրալի բամի < >
Ո՛չ մի կաղնի < >

Այս տետրում պահպանվել են և գրառումներ:

Նույն տետրում Չարենցը գրել և վերամշակել է «Կապուտաշյա Քոթոն» և «Փոքրիկ Քոթոն և մեծ Քոթոթները» բանաստեղծությունները, որոնցից քիչ թև շատ ամբողջական մնացած հատվածները հեռակայներն են.

ԿԱՊՈՒՏԱԶՅԱ ՔՈՒՌՈՆ

Կապուտաշյա Քոթոն
Ամենալավ մանկիկն է աշտակ,—
Աչքերը փիբուղե ասաղեր,
Նայվածքը—խիզախություն:

Սպիտակ ճակատի վրա նա ունի
Ոսկեգույն մաղերի պսակ,—
Օ, Քոթո,— դու հուրհրան
Մանկիկ ես՝ ասաղ ես գունեղ,
Ասաղիկ ես դու հուրհրան,
Գարունն ես մանկահասակ...

Գուցե նրա գլխին արդեն
Իջած լինի անշող գիշեր,
Երբ պատանի դարձած անդուլ
Կարգաս տողերն այս պո
Եվ — ժպտալով.

Ինչ-որ ապրած մի դեպք հիշես,—
Եվ հասկանաս մտքով հրկեզ*
Ո՛վ է գրել տողերն այս քեզ...

ՓՈՔՐԻԿ ՔՈԹՈՆ ԵՎ ՄԵԾ ՔՈԹՈԹՆԵՐԸ

Օ, կասյուտաշյա, չընաղ Քոթո,
Անդին մանկիկ՝ եկած այստեղ...
Զինջ կարկաչի ձայնը թո թող,—
Աչքեր ունես փրբուղ աստղեր...
Ոսկե մազեր ունես, Քոթո,—
Ճակատ ճերմակ, ինչպես մարմար,—
Կյանքի ոսկե պարաշյուտով
Վեր էս ճախրում, աճում վառված:—

< * * * * *

Վեր է տանում դեպի վսեմ
Կյանքի հեռուն վաղվա լուսե,
Որպես նորեկ բարեկամի—
Մեր օրերի անհուն բամբին...

Քո ալդ ոսկե պարաշյուտով
Վաղը պիտի, անդին Քոթո,
Հասնես բարձրերն անհատնելի
Հերոսություն, գործի, մտքի,—
Եվ վարդերի նման—հետքիդ
Պիտի հաշար բարիք բուսնի...

< * * * * *

Փափիկի մանկիկ իմ լուսե,
Քեզ ծնողները թո թող
Այսօր կուեն, թե կուզեն,
Փաշարշարար՝ Քոթո.—

26. VIII. 1936. 26. VIII. 1936

(էջ 147)

Տպագրվում են ԳԱԹ ԶՅ նույն թերթի վրա պահպանվող ինքնագրից:
Առաջին տարբերակը թվագրված է՝ 26. IX. 1936. հետո կողքին փակագծում
ուղղել է՝ գրելով (չգոստոս), Մաղկաձոր: Ուրեմն վերնագրի IX-ը սխալ է,
պետք է լինի VIII: Նույնը հաջորդ բանաստեղծության դեպքում: Թերթի հա-
կառակ էրեսին, թվագրված 1936, այլ թանարով գրել է՝ «Տառապանքդ»:

ասլա, ըստ երևույթին, բացատրել մի քառատողով, որ, դժբախտաբար, հնարավոր չեղավ վերականգնել:

Անահիտ Զարենցի մոտ պահպանվել են սույն հատորում ներկայացվող («Այն ո՞վ է ստոր այն պոետը որ...») ստեղծագործության սևագիր էջերից մեկին, մեծ, բայրաշված, վերևից և կողքերից թափված թերթի վրա գրված այս բանաստեղծության երեք ինքնագրերը: Առաջին տարբերակից հնարավոր եղավ վերծանել միայն երեք տող, մյուսները տրվում են ամբողջությամբ.

< >
Որ ձևոս հանկարծ անխոս, ինքնիրեն
Իմ գրած բոլոր տողերի վերև
Զոր թվականներ սկսեց գրել:
< >

26. VIII. 1936

Եղե՛լ է երբեք անցյալում, հնում,
Որ պոետները՝ երգերի վերև
Ա՛խ, միայն մի շոր թվական գրեն—
Եվ վերնագրերն ալդ անբառ, անանուն
Լինեն մահվան պես ահեղ ու անհուն...

26. VIII. 1936

...Եվ ինչ պատահեց աշխարհում հանկարծ,
Որ արդեն ամեն գրվածքի վերև
Իմ ձևոսն ինքնիրեն խմաստից ընկած
Զոր թվականներ սկսեց գրել:
Եվ վերնագրերն խմաստ գուշակող
Դարձան <1 անընթ. բառ> նշանագրեր,
Ինչպես խաչն առաջ մահ նշանակող...

1936 թ. օգոստոսի 21-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում լույս տեսավ «Փողիացնիլ, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» հոդվածը, որի մեջ քաղաքական ծանր մեղադրանքներ էին հարուցվում մեր կուսակցության և մտավորականության շատ ներկայացուցիչների դեմ: Թերթի նույն համարում տպագրվեց «Ջախջախիլ նացիոնալիստական-տրոցկիստական թափթփուկներին» առաջնորդողը, որի մեջ իրրև «տրոցկիստական-նացիոնալիստական խմբակի անդամներ» դատապարտվում էին Ն. Ստեփանյանը, Դր. Սիմոնյանը, Բակունյը, Ալազանը:

1936 թ. օգոստոսի 26-ին «Գրական թերթում» տպագրվեցին հոդվածներ, որոնց մեջ հանիրավի քննադատվում էին Ակ. Բակունցի, Գ. Մահարու,

Մ. Արմենի, Բոթովենցի գործերը, իբրև «ձևով ազդային, բովանդակությամբ նախնականության» ստեղծագործություններ, որոնք արտահայտում են դաշնակցական կուսակցության պաշտօնարարությունը: Այս նկատի ունի Չաբենցը հետևյալ տողերում, որ պահպանվել է ՇՇ. VIII. 1936» բանաստեղծության ինքնագրի հակառակ երեսին. թուղթը խումացած է, ուստի վեց թառամողերից հնարավոր եղավ վերականգնել միայն երկուսը՝

Հնարավոր է արդյոք մի ամբողջ
ժողովրդի երգ դատարան տանել,
Նեղիկ, հալածել և ամբաստանել
Խոսքերով անգամ կամ իբրև ամբուխ,

Ինչու՞ն՝ անիմաստ երգերով տարված
Չնշին իզձերի զարշահոտ խուժան,—
Օտար հռչակել և զոդի նշան
Դրոշմել նրանց ճակասներին բարձր...

«...եղեկ եմ, ԱՅՈ՛, ե՛վ ՀՈՆ, ե՛վ ԳԱՋԱՆ...»

(էջ 148)

Տպագրվում է ՉՅ պահպանվող մեքենագիր օրինակից, որի վրա կա ինքնագրի նշում՝ «սեպագրություն»:

«7» ԿԱԽԱՎԱՄՆԵՐ

(էջ 149)

Տպագրվում է բանաստեղծի ժառանգների մոտ պահպանվող այն ինքնագրից, որի վրա վերնագրին կից գրված է «վերջին վարիանտ և ասլա՝ (Մ. Բ.) և թվագրված՝ 27. IX. 1936»:

Ժառանգների մոտ պահպանվում են նույն բանաստեղծության երեք այլ բայքաված տարբերակներ. զրանցից մեկի վերնագրին կից գրված է՝ (Վ. Վ.-ի հիշատակին), 1936. 27. IX, Մաղկաձոր: Հիշատակված երեք տարբերակն էլ ներկայացվում են ստորև:

Բանաստեղծությունը առաջին անգամ հրատարակել է Արփինիկ Չաբենցը, ՍԴ, 1971, № 7:

«Յոթ լավսլածներ» — նկատի ունի Լեոնիդ Անդրեևի (1871—1919) «Рассказ о семи повешенных» պատմվածքը (1908), որտեղ հեղինակը մեկրկանում է ցարիզմի հաշվեհարդարը հեղափոխականների նկատմամբ:

Քայքայված են վերնագիրը և 4 տող

Այնպես է հանկարծ մի պահ թվացել
Թե ինքը—կրկին պատանի անդետ
Կծալի հիմա մի կողմ կզնի
Գիրքը,— և, ընկած շոր մահճակալին—
Կերազի պայքար... սխրություն... գալիք...
Եվ խոր կքնի... Բայց բունն հիմա
Կլինի-խափար անծայրածիր... Մահ...

Կծալի հիմա, մի կողմ կզնի
Գիրքը— և՛ ընկած անկողնի վրա
Կերազի պայքար, տրեմություն, գալիք—
Եվ խոր կքնի... և... [և կլինի մահ]
Գիշեր— զառանցանք սոս, ոչ, կլինի— [անծայրածիր]... Մահ

«7 ԿԱՆՎԱԾՆԵՐ»

...եվ... կեսգիշերին, երբ վեր է կացել,
Շտապ հագնելով— կես-քուն, կես-արթուն,—
Արդյոք չի՞ նրան մի պահ թվացել,
Թե ինքը—անգետ պատանի է դեռ
Եվ, գիշերային տրեմությամբ անդուլ,
«Յոթ կախվածներն» գրքույկն է կարդում...

...Կծալի հիմա, մի կողմ կզնի —
Եվ— երազելով ապագա ու կյանք՝
Կընկնի անկողնին... Ապա— զառանցանք,—
Եվ քար ծանրություն հոգնատանջ քնի...
Տարբերությունը լուկ ա՞յս է ահա...

Քայքայված է վերնագիրը և դրան կից փակագծերում եղած հիշա-
ռակությունը.

...Վաղ աղջամուղչին, երբ վեր է կացել,
Շտապ հագնելով հոգնած, կիսաքուն,
Արդյոք չի՞ նրան մի պահ թվացել,
Թե ինքը կրկին պատանի անքուն
< >
«Յոթ կախվածներն» գրքույկն է կարդում...

Գիրքը կծալի, մի կողմ կզնի,
Եվ— երազելով ապագա ու կյանք
Կրնկնի անկողնին— Ապա զատանցանք...
Ի վ— քա՛ր ծանրությու՛ն հոգնատանջ քնի...

ՎԵՐԱԴԱՐՁԱՆ ԱՇՈՒՆ

(Էջ 150)

Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում է երեք ինքնագիրը Տպա-
գրվում է քայքայված, սևագիր տարբերակից։ Մնացած բնագրային հաս-
վածները արվում են ստորեւ։ Պահպանվել է նաև մի քայքայված թերթիկ,
որի վրա հեռագրով բառատողը՝

Բայց էլի ինչ էլ, որ ասեն՝ մենք պիտենք հո քեզ հետ, օ, սիրտ իմ,
Որ մանկության նման լույս, և անբիծ, որպես մանկությունը
Այն աշուն—առաջին մեր սիրտ, առաջին երգերին իր զիրկը
Անաղարտ քրոջ պես բացող՝ և ցնորքը և սուրբ սիրուհին էր...

Հնարավոր է, որ սա հատված է մեկ ուրիշ ավարտուն տարբերակից։
Գրել է այս շարքի բանաստեղծությունների հետ նույն օրերին։ Առաջին
անգամ հրապարակել է Արփենիկ Չարենցը՝ ՍԳ, 1971, № 7։

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Եվ նույնն է շրշում քեզ աշունը,—
Բայց արդեն իբրև հուշ միայն ծեր...

Նույնն է աշունը—նույնն է,— նույն տխրությունը և թույնը,—
Նույն շրշյունով են շրշում անգամ...

Նույնն է, իհարկե, դա նույն, միևնույն այն կինն, այն աղջիկն է—
Անգամ ձայնը... քիչ է փոխվել.— դե, իհարկե, ճանաչեց իսկույն...

Բայց ինչու՞ նա չի հասկանում, որ քսան տարեկան այն աղջիկը
Ճիշտ այնքան է առնչվում այժմ իրեն, որքան ոսկեջուրը՝ ոսկուն...

Նույնն է աշունը, ինչպես նույնն է աղջիկն այն, այն կինը,

Որ երազանքն է եղել — ձեր սիրած ցնորքն առաջին,—

Բայց, որպես ցնորք, հեռացել է—և մի օր, երբ արդեն մի տիկին է՝
Մոտենում է ձեզ ժպտալով

Կա՞ր արդյոք վիշտ ավելի խոր, քան նման տխուր հանդիպումը—

Երբ ցնորքը, ձեր սերն առաջին,— տարիներ ձեր սրտում գուրդուրած—

Իբրև շատ հասարակ մի տիկին՝ տարիներ հետո հանդիպում է

Եվ խղճով ժպիտով փորձում է հրահրել հմայքը իր անցած...

ԱՇՆԱՆ ԵՐԿ

(Էջ 152)

Զարենցի ժառանգների մօտ պահպանվում է Լրիու ինքնագիրը Տպապը-
սիում է մարքագիր տաբերակից:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խնհ. 6—9 ԹԷ—ԲԷՐԲԷՐ Թափում տիրություն

Շաղկիով շողեր անցածի

Այս նաղերի վրա...

ԱՇՆԱՆ ԵՐԿ

(Էջ 153)

Տպագրվում է Զարենցի ժառանգների մօտ պահպանվող ինքնագրից:

29. IX. 1936

(Էջ 154)

Զարենցի ժառանգների մօտ պահպանվում է Լրիու ինքնագիրը. տպա-
գրվում է սեփական տաբերակից: Մյուսի տարբերակային հատվածները տըր-
սիում են ստորև:

ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Այնտեղ տերեւներն են թափում

Շրշում են անվերջ, անիմաստ

Կարծես աչքերին դիմաց

Ինչ-որ ձեռք օրերն է թերթում

Օրերն են իրենց դիրքը թերթում

Հիմա զրնգում են նրանք

Արեւի, հովի տնչերից,—

Ինչպես հեռավոր, անգին

Այն օրերը՝ երբեմն հուրհուրան...

Իսկ վաղը՝ ժամին ցրտացուրտ

Հարազատ ճշուղերին սովոր—

Ընկնելու են տերեւներն այս լուրթ

Աստղերն են ընկնում, ինչպես վառ...

Իսկ վաղը՝ ժամին ցրտաշունչ

Երբ իրենց ճշուղերից պոկված

Ընկնելու են տերեւներն այս լուրթ

Աստղերն են ընկնում, ինչպես վառ

«...ԵՂԵՊ Է ԱՐԴՅՈՔ, ԵՐՐԵՎԷ...»

(էջ 156)

Զարեհի ժառանգների մոտ պահպանվում է երկու քայքայված ինքնագիր: Տպագրվում է մաքրագիր տարբերակից: Բնաբանը առել է Տերյանի «Աշնան երգ»-ից, բնագրում՝ «Տերենները դեղին, պատեցին իմ ուղին...»:

«ԱՅՍ ԱՇՈՒՆԸ ԱՅՆՊԵՍ ԱՆՑԱՎ...»

(էջ 158)

Ինքնագիրը պահպանվել է քայքայված մեծ թերթիկի վրա, որի վերևի մասում գրված են «Նայիրյան բռնակին» վերնագրով էպիգրամի էրկու տարբերակները.

Օ, նայիրյան «բռնակ»

Այնքան խոնացած,

Որ «Տուրխատում» անգամ

Հարգանք չունեցաք... 1. IX. 1936

Պահպանվում է Անահիտ Զարեհի մոտ. թվագրել է 1. IX. հոկտեմբեր...
ցուրտ առավոտ, Մաղկաձոր:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԼՆ. 3 Երազում կատարած հանցանք

4 Այս աշունը շքեղ էր ու վեհ

6 Փոթորիկը ցնծազին աշնակես...

12 Իմ հոգին է մնում մերձիմահ

Թերթիկի հակառակ երեսին գրված են մի բանի էպիգրամներ: Թերթիկը վերևի մասում քայքայված է և առաջին էպիգրամի վերնագիրը հնարավոր չեղավ վերականգնել.

«Օ, դու Սևանի մեծ ծովով

Նվ «Տուրխատի» բովով

Մինչև Զեկա հասած

Ողորմելի «Ծովուր»...

Տե՛ս Վալենիչ, Օլոդ—վեպ, կա հայերեն թարգմանությունը՝ «Բոռ»,
թարգմանել է Լևոն Շանթը: Մանոր. Բեղիմակի:

Վ Ա Ր Ի Ա Ն Տ

Եղել է պետ հոգևոր ձեռ

Զարեհյն, ախ, Եթե կյանքում

Ի պատկեր յուր և ի հանդուլն՝
Մի դեմք եր լոկ դուր ունեցել...

Բայց, ո՞վ «Բոռեր» ու գետուններ,
Դուր տասներկու երես ունեւր,—
Ձեր որ դեմքին, որ երեսին
Լինեիր նա պետ... ու ամուսին:

30. IX. 1936. Մաղկաձոր, գիշեր

«ԱՇՈՒՆՐ, Ա՜ն, ԱՅՆՊԵՍ ԱՆՅԱՎ...»

(էջ 159)

Ինքնադիրը պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ, փոքրիկ, քայքայված թերթի վրա. անվավեր է, դրած պետք է լինի նախորդ րանաստեղծության հետ նույն օրերին՝ 1936 թ. սեպտեմբերին:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏՍՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 3 Ջարհուրելի հանցանք

4 Այս աշունը շքեղ էր ու հեղ

6 Եվ ի՞նչ էն նրանք շոշափում

9 Շափշափում խնդաղին ծափում

12 Ինչ իմ սերն է խարում [.]

«ՆՈՒՅՆ ԵՐԳՆ Է ԿՐԿՆՈՒՄ ԱՇՈՒՆՐ...»

(էջ 160)

Տպագրվում է ՉՅ պահպանվող սևագիր պատռոտիկից. անվավեր է, դրած պետք է լինի 1936 թ. Նից թերթիկի վրա պահպանվում է մի ուրիշ ինքնադիր, որ բերվում է ամբողջությամբ.

Օ՜, ճիշտ է ասել Լենինը հանճարեղ,
Որ «Հրաշալի վիրն» այս, իսկապես
Կարող է իրեն խոհարար համեստ
Չափազանց կծու ճաշեր հնարել...

Ապագա և անցյալ և ներկա

Խառնվել են իրար,—

Խավարել են օրերն արեկա

և խելառ...

Յուրտ անձրևն է միզում հեկեկում,—

Տխրություն է երգում իմ հոգում:

26 օգոստոս, 1936, Մաղկաձոր

Իսկ այսօր,— ոչ՝ Լորենկի գիշեր—
 Եղել են մարդիկ և բալլել զգաստ,—
 Հասել են, տեսել գերեզման պատրաստ,
 Եվ մահն է հանկարծ ողջը մշուշել...

«ՅՈՒՐՏ Է. ԱՇՈՒՆ Է...»

(էջ 151)

Ինքնագիրը պահպանվում է Անահիտ Զարենցի մոտ: Քայքայված, մեծ մի թերթ է, որի ալս և հակառակ երեսին կատարել է բազմաթիվ գործեր, երևի բանաստեղծության շատ շորտշերտ համար.

Յո՛ւրտ է, ա՛շուն է և յո՛ւրտ գիշեր յն՛երն ևն ղեռ
 ———/———/———/———/———/———
 Յուրտ է, արեն ու հին սերն արթնանում են
 ———/———/———/———
 Յուրտ է աշուն է, մշուշ է

Յո՛ւրտ է ա՛շուն է ու յո՛ւրտ մշուշն և՛ որ
 ———/———/——— մեջ է

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գուցե այդ դո՛ւ ևս մբսում, և լսում ևն դրսում բեղ ծառերը,
 Գուցե տրտո՞ւնքն է այլ բո՛ցուրտ օրերում մորմսում

Յուրտ է արեն ու հին սերն արթնանում է,
 Ո՞ւր է կարոտը նույն և ուր իմ հուշերն այն ջեռ
 Դու ես մարել, դադարել, թե ես ինքս եմ ձեր
 Դո՛ւ ևս մբսողը
 ———/———/———/

Յո՛ւրտ է, աշո՛ւն է, ասողերն հուրհուրում ևն հիր,
 Ջինջ է երկինքը, և սիրտն արթնանում է իմ,
 Սիրտ, ծերանում ես դու, բայց քո հուշերն ևն ջեռ,
 Այն քո փշերն են, որ ջերմ

«ՇԱԶՈՒՄ Է ԱՅՍ ԱՇՆԱՆ ՔԱՄԻՆ...»

(էջ 162)

Ինքնագիրը՝ տառնձին թերթի վրա, «Աշնան երգերի» շարքում, պահպանվում է Անահիտ Զարենցի մոտ: Անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1936-ի վերջերին, Մաղկաձորում. ինչպես շարքի մյուս բանաստեղծությունները:

(էջ 163)

Քաղաքոված սեւագիր ինքնագիրը պահպանւում է Անահիտ Չարենցի մոտ, «Աշնան երգերի» մէջ, «Յուրա է, աշունը շրշում է...» բանաստեղծութեան հակառակ երևին։ Այս շարքի բանաստեղծութիւնները թվագրւած են՝ IX—X—1936, Թերթիկի վերևում կարդում ենք. «Ծ, ճիշտ է ասել վարպետը Դանճարեղ, որ բնդունակ է խոհարարը սույն մի օր պատրաստել հաշեր... չափազանց կծու... և դառը... և սուր...»։

Ա. Բ.—ԻՆ

(էջ 164)

Տպագրւում է ՉԽ պահպանվող ինքնագրից. դրել է առանձին փորթիկ Թերթիկի վրա, առանց ուղղումների, հստակ, մաքուր ձևագրով։

Նվիրել է Ակսել Բակունցին (1899—1937)։

Բանաստեղծութեան մէջ, շահերաներում, հիշատակւում են Բակունցի պատմվածքները. «Ալտիական մանուշակը» առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ 1927 թ. հունվարի 2-ի համարում, որտեղ հայտնվում էր նաև Չարենցի կնոջ՝ Արփենիկ Չարենցի մահը։ Հետագայում Բակունցն այս պատմվածքը նվիրեց Արփենիկ Չարենցի հիշատակին։

«ՍԵՐՄԱՊԱՆԵՐ»—նկատի ունի «Սև ցլերի սերմնացանը», «Միրանի»՝ «Ծիրանի փողը» պատմվածքները։ Բանաստեղծութեան առաջին անգամ տպագրվել է Ս. Աղաբաբյանի «Ակսել Բակունց» գրքում (Երևան, 1958)։

30-ական թվականներին ստեղծված դժվարին իրադրության մէջ ամենածանր հարվածները դարձյալ կրում էին Չարենցն ու Բակունցը։ Այժմ արդեն ոչ թէ միանգամից անվերապահ ժխտվում էր դասական կուլտուրան, այլ ժրխաւրվում էր «ազգայինը» անցյալի, նաև ներկայի գրականության մէջ։ «Ազգայնականությունը» շփոթվում էր դոգի ազգային նկարագրի հետ, հայրենասիրությունը ներկայացվում էր իբրև նացիոնալիզմի արտահայտություն։

Այս շափանիշներով գնահատվեց նաև Չարենցի «Գիրք ճանապարհին» և հատկապես «Պատմության քառուղիներով» շարքը։ Արդյո՞ք այս չէր պատճառը, որ Չարենցն իր Երկիր ժողովածուի մէջ (1932) չդրեց «Ես իմ անուշ Հայաստանի...» բանաստեղծությունը։

30-ական թվականների գոհարիկ-սոցիոլոգիական սխեմաների մէջ շտեղծվող նաև Բակունցի գեղադիրտական իդեալը։ Աշխարհի հանդեպ նրա ազնիվ ու անխառն հիացումը բացատրվեց իբրև «նախնադարյան վայրենություն» ջատագովում», «Մթնածորի» մտալ անձամբների երկրում Բակունցի հայտնաբերած վեհությունն ու բանաստեղծականությունը ներկայացվեց իբրև «անցյալի իդեալականացում», իսկ հեղինակը համարվեց մի արվեստ-

տապետ, որը հեղափոխութեան հաղթանակից հետո էլ, իբր թի, մնացել է սեահապետական կապերի ողորասաց:

30-ական թվականները վերջին այս որակումներին տվեալացան նորերը: Բանաստեղծութեան մէջ Չարենցի հիշատակած «Միրանի փողը», «Ան ցիւնրի սերմնացանը», «Մթնաձոր» պատմվածքներում գրաքննադատութիւնը այժմ էլ տեսնում էր «դաշնակցական-հակահեղափոխական գաղափարախոսութեան» արտահայտութիւն, «ֆորմալիստական ռճավորման նախշերի տակ թաքնված դրպարտութիւն Զանգեզուրի հերոսական դուշագնահարգութեան հասցիին» (տե՛ս «Գրական թերթի» 1936 թ. օգոստոս-սեպտեմբերի համարները):

Նման անարդարացի քննադատութեան, անյուր մեղադրանքների մթնոլորտում Չարենցի և Բակունցի բարեկամութիւնը շարունակվեց մինչև վերջ: «Չարենցն իր ամենամտալ, մեղամաղձոտ ու թախծով լեցուն օրերին,— պատմում է Դուրգին Մահարին,— երբ սրանեղում էր ու ձանձրանում, գրլխարկը փաշտում էր աշերի վրա և երկխալի պես խնդրում,— զնանք Ակսելի մոտ, Կոմիտաս լսենք: Ակսելը ճեմարանից հիշում էր Կոմիտասի երգերը, երբեմն նեղ շրջանում Կոմիտաս էր երգում շափ տալով, շնայած, որ միակ երգողն ինքն էր: Չարենցը շատ էր սիրում այդ երգերը.— Մի Կոմիտաս երգիր, Ակսել,— ասում էր նա:»

Անահիտ Չարենցի մոտ պահպանվում է «Ա. Բ.-ին» բանաստեղծութեան նախնական սեպիր տարրերակր: Բանաստեղծի ձևագիրը այս ինքնագրում չզային է, խառն, դժվար ընթեռնելի, ջնջումներով լեցուն: Զգացվում է, որ այն գրված է հոգեկան ծանր խռովի մէջ: Նրա զրախց իրեն հասնող լուրերի ազդեցութեան տակ նրան թվացել է, թի իր գեմ «հանցանք» է գործել նաև Բակունցը, որին Չարենցը համարում էր իր «միակ բարեկամը»: Իր շուրջը կատարվող դեպրիից «տագնապած» բանաստեղծը այդ օրերին իրեն սանջող ինչ-ինչ մտորումների, մտալ խոհերի ու դաման հարցումների անմիջական մղումով է գրել Ակսել Բակունցին նվիրած բանաստեղծութեան այս տարրերակը, որ բերվում է սուրբ՝ ամբողջութեամբ.

Ա. Բ.-ին

...և բոռերի համար բո մարմարյա,
Հնամենի, բուրյան, որ մեր հին
Սուրբ վանքերի քարի խաչքարերին
[Քանդակել են երբեմն մեր վարպետները]
Քանդակել են ձեռքերն հնադարյան,—
Եւ «Մերհավի» համար, և լուսեղին
Արփենիկի հուշով սրբազործված—անգին
[Քո լուսագին]
Այսփական կապուշտ—ամանուշակիս—
Եվ վերջապես—բո սուրբ ամենավեհ

«Սերմնացանի» համար, որ ձեռքերով լուսե
 Սև ցեղերի վրա մեր դուրսից աչք սև
 Ոսկի սերմեր սփռեց եղբրական մի օր—
 Այս ամենի համար,— և «Ծիրանի»
 Հաղարամյա փողի իմաստութիւն համար,—
 Այն «Ծիրանի փողի», որ դարեղար
 Հնչեցնելու է մեր ժողովուրդը՝ բանի
 նա կենդանի է, դեռ մոլորակի վրա,
 Քանի շնչում է դեռ իբրև անմէտ
 Մի գոյութիւն, որ չի կորցրել դեռ
 Իր կերպարանքը հին, հաղարամյա,—
 Այս ամենի համար և բո [դժնի-դժնի] եղբրական
 Տառապանքի համար, որ դու կրում ես արդ
 ես ներում եմ ահա [բո հանցանքը]
 [եւեղճութիւնը բոլոր],— [բոլոր քո] իբրև սովորական
 Դժբախտութիւն, երբ քո պիտին հանկարծ
 Ընկնում է բար վերից...—

եւս ներում եմ ահա իմ անաղարտ
 Մտերմութեան, սիրո առեւանգումն անդամ,
 ներում եմ [վիշտն] վերքն անդամ անծայրածիր,
 Որ բո [վարբով] ձեռքով դժնի դու իմ սրտում բացիր...

14. X. 1936, գիշեր, Երևան

«ՀՈՒՍԱՀԱՏԱԿԱՆ ԺԱՄԵՐԻՆ ԻՄ ՍԵՎ...»

(էջ 166)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից. գրել է, հավանաբար, 1936-ին: Ինքնագրի
 ուղղումները տրվում են ընդգրկւոյն տարբերութիւններում (ԻՆԲՆ. Ա):
 ԶՖ պահպանվում է նաև երկու այլ ինքնագիր. մեկը՝ ավելի վաղ գրված
 տարբերակը, բերվում է ստորև ամբողջութեամբ՝ բացառյալ ջնջումները:
 Մյուսը (ջնջումներով, ուղղումներով, սևագիր) շնչին տարբերութիւն ունի
 բնագրից և չի ներկայացվում տեքստային տարբերութիւններում:

Հուսահատական ժամերին իմ սև,
 Իմ գիշերային պահերին անբուն,—
 Տեսնում եմ հաճախ ես մի դեմք լուսե,
 Որին շեմ տեսել երբեք իմ կյանքում:
 Ավելի պայծառ, և վառ, և մոտիկ,
 Քան դեմքը մեռած իմ կնոջ—Երեկ,—
 Երազանքներում տեսնում եմ նրա
 Կերպարանքը, որ ծնվելու է դեռ...

Եվ այժմ, անհուն թախծի, ախրություն,
 Հուսահատություն այս մթին ժամին —
 Տեսնում եմ ահա դեմքը հարադատ
 Դեռ աշխարհ չեկած իմ բարեկամի...
 Աղջիկ է նա մի դեռ աշխարհ չեկած,
 Մի երիտասարդ հասարակ աղջիկ,
 Ուսանողուհու պարզ զգեստ հագած,
 Ճակատը մաքուր և աչքերը ջինջ —
 Առույգ քայլերով մտնում է նա իր
 Սենյակն ահա պարզ — և գրեականից
 Նազուն շարժումով հանկույ մի գիրք
 Պատկում է փայտյա իր մահճակալին...
 Եվ բաց է անում նա գիրքն այդ ահա,
 Եվ հեղինակի պատկերին հառած
 Աչքերը պայծառ — մնում է մի պահ...
 Դա — Մարտիրոսի ձեռքով նկարած
 Իմ դեմքն է՝ տրված զրբիս սկզբին...
 Նայում է նրան հալացքով խոցող

Դա աչքերն են իմ. — ապա ևս եմ նայում,
 Այնպես, ինչպես ևս ինքըս պիտի
 Նայեի նրան...
 Ինչպես հասկանա, որ տեսել եմ նա,
 Ես բազում անգամ տեսել եմ նրան —
 Եվ պայծառ այնքան, և մոտիկ այնպես,
 Ինչպես պատկերըս՝ իր առաջ դրած...

Ակնարկը վերաբերում է 1932 թ. հրատարակված բանաստեղծի երկերին, որի սկզբում, ինչպես հայտնի է, գետնիցված է Մ. Սարյանի՝ Զարեհյի հանրահայտ դիմակով դիմանկարը (1923):

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԻՆՖՆ. Ա 29—35 [Աղջիկ է նա մի ջինջ, երիտասարդ,
 Մի սովորական, երկրային աղջիկ,—
 Ո՛չ շնաշխարհիկ հերիաթի մի զարդ,
 Ոչ գիշերային մի [ծախվող] անտուն չղջիկ,
 Զգիտեմ ինչու տեսնում եմ միշտ ևս
 Այդ ապագայի աղջրկան, [ևս նոր]
 Մտնում է ահա իր սենյակը
 39—40 [Որ նոր են զգում պատանու սիրած
 Քնքշությունն իրենց և այդ է միայն]

- 62 [Իր լուսապայծառ]
 66 [Մինչև նրա աշխարհ գալու օրն այն]
 67 [Դեռ չի մեծացել անկաշկանդ երգով]
 72 [Որքան դիակի հոտը՝ բույրերից]
 75—76 [Ահեղ են միայն՝ դառնալու համար]
 [Սմբակաների տակ արորովոյ]
 77—78 [Անվերջանալի հորդանների [բլուր] կեր,
 Հազարադգեստ արշավանքներում]
 84—85 [Զպղծած մարմնով. կամ
 Որին շեն պղծել իր կյանքում [.]
 89 [Եվ սմբակալիս հանապարհների]
 95—96 Աղջիկները իմ երկրի՝ կորացած,
 Որ կուզիկ են դեռ և կան ներկայում
 Քույրերն այն նրա, որ կան ներկայում,
 Ասլրել են դարեր քեզիված, կորացած]

ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ԴՅՈՒԹԱՆՔՐ

(էջ 170)

Ինքնադիրը պահպանվում է ԴԱԹ ԶՖ, որից և տպագրվում է:

«...ԻՋՆԼ Է ԱՅՍՈՐ ՀԵԼԻԿՈՆՆ ԱՄԲՈՂՁ...»

(էջ 171)

Աղարտված գործի այս հատվածները մեղ են հասել խիստ քայքայված վիճակում:

ԴԱԹ ԶՖ պահպանվում է բանաստեղծի ձեռքով կարված կարմիր կաշվի կաղմով մի տետր, որի վրա Չարենցը գրել է. «Ձեռագիր XXX, 1936, VIII, 23—24, Մաղկաձոր Խ. Հ. Գ. Միության Հանգստի տուն»: Հետագայում 1936 թ. աշնան ծանր օրերին, նույն էջի վրա ավելացրել է՝ «1 հոկտեմբեր, 1936, Նրեան... Ցուրտ հոկտեմբերն է բախում իմ դուռը... և աղմկում է հողմը գիշերը»:

Տետրի մեջտեղից պոկված են թերթեր՝ գործի սուաջին էջերը՝ Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում է այդ թերթերի մի մասը: Թե ինչպիսի ճանապարհ են անցել դրանք՝ մինչև ժառանգներին հասնելը, դժվար է գուշակել:

Բնագիրը ներկայացվում է կարմիր տետրում մնացած էջերի և այս թերթիկների ինքնադրերից:

Տետրից պոկված թերթերը բոլորն էլ վերևի մասից քայքայված են և այդ պատճառով հնարավոր չէ վերականգնել յուրաքանչյուր էջից 5—6-ական

տող: Այդուհանդերձ որոշ տրամաբանական հաջորդականություններ ինչ-որ շախմատ ստեղծագործության այս մասը ամբողջացվել է և ներկայացվում է իբրև անավարտ բնագիր: Այն պարզում է գործի մտահղացման խմատը, բանաստեղծի բաղարացիական գգաբությունն ու նկարագիրը:

Հնարավոր է, որ այդ գործի պակաս էջերը կամ առավել ամբողջական տարբերակներ հայտնաբերվեն հետագայում:

«ԵՎ ԹՈ՛Ղ ՎԵՐՋԻՆ ԱՆՎԱՄ ԱՅՈ ՁԱՌԱՄՅԱՆ...»

(էջ 178)

Տպագրվում են ՉՖ պահպանվող բայթայված, անադիր պատառիկներից-թերի էջ է, մերենագրված Չարենցի հիմնավոր ուղղամաներով և մշակումնե-րով: Թերևս մի ամբողջական բանաստեղծության վերջաբանն է:

Անվավեր է. գրած պետք է լինի 1936-ի վերջին: Նույն պատառիկի վրա պահպանվում են հետևյալ տողերը:

Եվե ինքներս ենք արդ՝ առած նետեր՝
Ախույաններ դարձած՝ սարկացած մտել
Շուայալու՛յս, զվա՛րթ կրկեսների շրջան...

ապա՛

Եվե ինքներս ենք արդ՝ առած նետեր
Խրախճանքի համար ահա մտել
Արյունացո՛ւր, զվա՛րթ կրկեսների շրջան...

«ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐ ԱՆԵՂՄ...»

(էջ 179)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից. առաջին տողից՝ ներառ-յալ 46 տողը գրել է առանձին էջի վրա (էջը համարակալված է՝ 5): Հա-ջորդ 8 տողը գրել է «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմի ծանոթագրություն-ներում ներկայացված «Որդես անբեր հանցանք» տողով սկսվող հատվածի 11-րդ էջի վրա: Անվավեր է. ամենայն հավանականությամբ գրել է 1936 թ. աշնան այն օրերին, երբ քննադատությունը հաշվեհարդար էր տեսնում շատ գրողների ժառանգության հետ: Քարկռծվում էին Ա. Բա-կունցի «Ծիրանի փողը», «Մթնածորը» և մյուս պատմվածքները, Գ. Մահա-րու «Մանկությունը», Թոթովենցի «Կյանքը հին հոռմեական ճանապարհ-ների վրա», Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուրը» և այլն:

«ՀՈՍՈՒՄ Է ԵՐԳՐ ՀԻՄԱ...», «ԱՅՍ ԱՇՈՒՆՔՎԱ ՀԱՆԳԵՊ...», «ՈՐ ՄԻԱՅՆ
ՄԻ ՕՐԵՆՔ ԿԱ ՄԵՐ...», «ԱՅՍՊԵՍ—ՆԱԽԱՐԱՆ ԻԶՆԻ...»

(Էջ 182—185)

Չարենցի տուն-թանգարանում, սեպտիմյակապատառիկների կույտի մեջ
պահպանվող ինքնագրերը մեզ են հասել խիստ քայքայված վիճակում: Հնա-
րավոր է, որ դրանք հատվածներ են ուրիշ գործերից, սրունք հեղինակը չի
հասցրել ավարտել, կամ մեզ չեն հասել: Գրված են 1936 թ. ընթացքում:

23. X. 1936

(Էջ 186)

ՉՅ պահպանվում են բառասանդուխտան տարբերակներ, դրանցից
մեկը, որ 16 տողից է և թվագրված՝ 20. X. 1936, առաջին տարբերակներից
է (Բ) և բերվում է ստորև Թերթի հակառակ երեսին հիմնական բնագրի
վերջին հատվածների մշակումներ կան, թվագրված՝ 22. X. 1936, երեսն,
առավոտ:

Մյուս երկու ամբողջական տարբերակներից (երկուսն էլ թվագրված՝
22—23. X. 1936, երեսն, գիշեր-առավոտ-գիշեր) կարճառաք ներկա-
յացվում է իբրև բնագիր. մյուսի բնագրային հավելումներն ու փոփոխու-
թյունները արվում են բնագրային տարբերություններում (ԻՆԲՆ. Գ):

ՉՅ առանձին թերթի վրա «Վերջին աղավթ» վերնագրով, թվագրված՝
25. X. 1936, պահպանվում է նույն հղացմանը հարադատ մի այլ բանաս-
տեղծություն, որ բերվում է իբրև բնագիր:

* * *

Շնորհակալ եմ, Տեր, այն ամենի համար,
Որ տվեցիր դու ինձ կյանքում իմ խեղճ.—
Եվ տրեությամբ աղնիվ իմ վաստակած հացի,
Եվ կանացի մարմնի՝ հացի պես սուրբ,—
Եվ պարտության համար իմ՝ մարտերում մղած,
Եվ հաղթական հլրի երբեմնակի...
Եվ—վերջապես—ձեռք՝ դու ինձ շնորհած
Սմենամե՞ծ բախտի և բերկրության համար՝
Մուսաների անհղծ մտերմության,
Որ քչերին է այս անագոսրույն կյանքում
Տրվում իբրև պարգև վերին, իբրև անհասնելի ընծա...
Ես ցանկությամբ հոժար կտաննի կյանքում իմ
Տասնապատի՞կ անդամ ավելի
Եվ դառնություն դժնի, և՞ առապանք,
Եվ շարշարանք անդամ անագորույն,
Եվ հալածանք ամեն, և անգամ մա՞հ...

ԻՆՇԱ. Գ

- 8 Ամենամեծ Բախտի և Բերկորչւան համար.—
 10 Որ բշերին է այս քիարաճում տրվում,
 12 Բայց աշխարհում այս գոց, այս [ժանտաժանտ]
 Բիրտ կյանքում
- 14—15 Քո այդ պարզեւ լույս կարող էր լուկ
 Թշնաման Ժնել և դժնություն իմ շուրջը
- 21—23 Հուսարացի ժպտից իսկ ընշաղուրկ
 Բազմությանց [.] ծովում այս մարդկային
 Բանտում նման է լուկ
 Ինչ-որ [.] մի անհրատկառ մարդու որ
 սովամահ ընկած խճախնանքի շոալ
 [Ամբոխների անեզր օվկիանում] մի կնամուլ մարդու,
 որ ժանտախտի ժամին
- 25—31 Իրավունք է հանկարծ [ստանում] առել վերուստ
 Եվ խնճուղի [հարուստ ու բազմարժեք] շոալ
 և Բերկորչուն
 Եվ [Երկնային] հոլանի չրնաղ [կույսերի]
 մարմինների
 Պարերգություն բոկոտն ու բամբիռ [աճայն] ածափ...
- 32—34 Ինչպե՞ս ների սակայն հրճվանքն այդ [Երկնային]
 հորդ
 Բազմաճաղար մարդկանց այս թիարանք
 Արևային լույսից անդամ [զրկված] թափուր։—
 Ինչպե՞ս ների ա՞յդ բախտը—ահալասիկ
- 37—39 Եվ աշխարհում անեզր—անօթեան,
 Որ Երկնի՞ ներքո անդամ [անեզրական] անեզր
 Չունի զլուին իսկ դնելու տեղ
- 41—43 Աստեղաղա՞րդ, անհուն, անզրկելի Երկնի
 [Յրտությունից] սառնությունից կապտած սավանով...
- 43—50 միջև [Կամ—թողնելով մի կողմ այդ նշովեղեն
 Հավելված Բարիքների Բերքից իրենց ձեռքով ցանած,
 Եվ իրենց իսկ ձեռքով հավաքած՝
 Հոկ իրենցով միայն բեղմնավորած
 Եվ ուռճացած, և դույզըն տրնություն
 Ուրիշների համար մինչև ի մութ քաղած]
 Կամ—թողնելու լինես դու հիմ
 Այս նշովեղեն, խղճուկ բարիքներից անդամ
 Ի սկզբանե անտի ընշաղուրկ
 Այս մարդկային [փոշին] օվկիանը դու մի կողմ,—
 Այս բազմարժեք բանակը՝ ձեռքով իր իսկ,

Ի՞ր քրտնաջան, ի՞ր ծանրը տքնովյամբ
 Բեզմնալորած, քաղած բարիքների հանդեպ
 Սև խաբաղան միայն տեսած կյանքում,—
 Ախ,—դեռ մի կողմ թողած անգամ այս խեղճ,
 Այս ընչազուրկ մարդկանց, որ այսօր
 Թեև [դեռ մերկ են] քաղցած են դեռ և բոկոտն,
 Բայց սրտերում իրենց և բիրերում
 Արդեն կրում են բոբր, և՛ անգրավ, և լի
 Վաղվա արեն ու լույսն անհղրական,—
 Որ դեռ մռայլ են, լուռ՝ իրենց մռայլ
 Եվ անբարբառ, և քոջ նկուղների նման,
 Որ հարբելիս են լոկ հրգեր հրգում՝
 Անդաշնավոր, դեհ՛ և անպատկառ,—
 Բայց դնելու են ձուլլ բռունցքն իրենց էգուց—
 Քո քանքարի վրա, ինչպես օրենք,
 Եվ քեզանից հրգեր են քամելու՝
 Իրենց հույզին, հրթին ի նվիր,—
 Բայց անբարբառ են դեռ, տարված մռայլ
 Առօրեական հոգսով,— և քո հանդեպ
 Դեռ ո՛չ ժպիտ ունեն, ո՛չ սև ժանիք—
 Ախ, դեռ մի կողմ թողած այս մարդկային անտառը,
 Այս մարդկային հրկինքը աստեղահոծ—
 Որ օվկիանի նման լիռնանալով՝ արդեն
 Տիեզերքում իր հրթն է [դեռ կոփում] ընթանում—
 Օ, դեռ մի կողմ թողած մարդկային
 Այս սրբազան անտառը, որ քեզ շի՛ էլ տեսնում,—
 Բայց և կանի էգուց քեզ ոտնատակ,
 Եթե հրթին նրա, նրա կյանքի
 Ամենասև ժամին, կամ պայքարի պահուն
 Հիմարական հրդով քո խանդարես
 Աստեղային նրա ընթացքին,—
 Կամ թե շերդես մի օր նրա համար
 Ընդվզումի հրգեր՝ իր պայքարի մասին,
 Եվ հոգսերի մասին նրա վսեմ՝
 Քարե հացի մասին [դժնի] և՛ ժանտ, և՛ սև,
 Աշխատանքի՛ մասին՝ դարձած անհծր—
 Եվ անհծրի մասին՝ դարձած պայքար,—
 Քեզ կճգմի, ինչպես ողորմելի [հիճի]
 [Ընկած քառասմբակ արշավող]
 Իր՝ աշխարհից աշխարհ արշավող
 Քառասմբակ հրթի սմբակների ներքո։—

Եթե մի կողմ թողնես այս հոծ բանական անգամ,
 Այս բազմաբյուր բանական անագործուն,
 Ստեղծագործ ուժի և ընչազուրկ կյանքի,—
 Քեզ ի՞նչ, օ, ի՞նչ երգի կամ բարիքի համար
 Պիտի պատիվ երգի և ողջունե
 Օսլայադեմ մարդկանց ամբոխը նենգ՝
 Եյդ հոգեխն և՛ մերկ, և մուրաքիկ
 Բորոտների ամբոխը, որ մինչ ի արդ՝
 Իր ընչազուրկ ողին հանած շուկա՝
 Մարդկային սուրբ ողի՛ն է շուկա հանում—
 Հանուն սիրտ անսեր և բարիքի անբեր՝
 Մշտելով հայացքը բրտնաջան
 Ստեղծագործ ոգով կոփված մարդկանց,—
 Իրենր ծնում են պիղծ, ողորմելի,
 Զառանցանքի նման անգո սերմեր,—
 Երջանկությա՛ն սերմեր,— ոգո՛ւ, մտքի՛—
 Բռնիքների անհուն իրր ու բարձրաբերձ։—
 Սակայն լափում են լոկ անասնական
 Կղակներով իրենց—բազմությանց
 Ատամներից խլած վերջին շնչին փշրանքը
 Զարշարանքով զնած գեհ՝ հացի...

Այդ օսլայած մարդկանց հաղարանուն ամբոխը,
 Որ ոգեխն է և՛ մերկ, և՛ բոկոտն,—
 Որ ոգեխն է զուրկ անգամ շնչին
 Հանձարափայլ տենչից ու կարոտից...
 Հանձարափայլ ձիրքով ի սկզբունն անտի
 Ոգու աչնրա՛ն շառլ բերկրությունից,
 Եվ ցնծագին, պաշծա՛ն խրախձանքից նրա,
 Եվ բերկրանքից նրա տոնական,—
 Ոգու աննի՛նջ երգից, որ դարերից ի վեր՝
 Պատերազմի՛, սովի՛, ժանտախտի՛,
 Խաղարումի, լուսնի անկման պահի՛ն անգամ—
 Հնչեցրել է ե՛րգն իր, իբրև հիմն,
 Իբրև խնդուն քայլերգ խրախձանքի,
 Իբրև ոգու, Մտքի և մարդկային Սրտի
 Անմարելի, անպարտ ցնծության երգ...

* * * * *
 Որ դառնություն դարձավ, և՛ մաղձ և թույն
 54—55 Քո դուստրերի անեղծ մտերմությունը սուրբ...
 Մտերմությունն անեղծ մուսաների,
 57 Երանություն և [փառք] խինդ անմահական...

ԶՅ պահպանվում է սևագիր մի թերթ, որի վրա Չարենցը մշակել է վերը բերված Հավելվածի առանձին հատվածներ: Ստորև բերվում են տարբերակային որոշ հատվածներ.

• Եվ բրտնաջան, և ծանր իր տրնությամբ
Բեղմնավորած, հնձած բարիքների հանդիպ
Սև խարաղան միայն տեսած կյանքում,—
Ախ, դեռ մի կողմ թողած անգամ այս խեղճ
Այս բաղմարչուր մարդկանց, որ մերկ են ու բոկոտն,
Որ մեռնելիս են լուկ երգեր երգում
Կամ մայրական գրկում, երբ չգիտեն, թե իրենք
Թխարան են ընկել՝ զալով աշխարհ,—
Ախ, դեռ մի կողմ թողած այս մարդկային մացառը,
Այս մարդկային երկինքը աստեղահոծ,
Որ՝ օվկիանի նման լեռնանալով՝ արդեն
Տիեզերքում իր երթն է արդեն կոփում,—

Կամ եթե շերվես նրա համար
Ընդվզումի երգեր՝ իր պայքարի մասին,
Կամ հոգսերի մասին նրա վսեմ.—
Քարե հացի մասին դժնի ու սև,
Աշխատանքի մասին՝ դարձած անեծք,
Եվ անեծքի մասին՝ դարձած պայքար,—
Եթե մի կողմ թողնես այս հոծ բանական անգամ
[մացառուտը],

Որ կամ բեղ չի տեսնի, կամ կճգմի,—
Եթե մի կողմ թողնես անգամ աղնիվ,
Բայց ահռելի երթի ելած արդեն
Այս բաղմարչուր բանական անադորույն մարդկանց,—
Քեզ ինչ, օ, ինչ երգի կամ բարիքի համար
Պիտի կյանքում այսօր ողջագուրե
Բամբրիոններով զալով ընդառաջ—

ՎԵՐՋԻՆ ԱՂՈԹՔ

(էջ 189)

Տպագրվում է ԶՅ առանձին թերթիկի վրա պահպանվող ինքնագրից-մտահղացումով հարազատ է նույն օրերին գրած նախորդ բանաստեղծությանը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆՖՆ. 5—9 Տե՛ր իմ,— տարօրինակ է, [որ դիմում եմ],
չէ որ ահա ես՝

[Ահա պայրարով] բերթողահայրս անցած մեր
դժնագույն դարի

[եւ օրերի] անագորույն լովով, իրրե արի
[եւ քանաստեղծ, և բորբ մարտիկ հրկեղ]
Բանաստեղծ ու մարտիկ կրկնապատիկ հրկեղ,—
ես և պոետ և բորբ <1 անընթ. բառ> անեղծ
Օվկիանոս միայն

18 ...Բայց ես զիմում եմ քեզ, ինչպես
[ճանապարհից] ուղուց

Շեղված անցորդն է մերթ շշուկներին
Կամ հովերին զիմում կարոտալից...

Ինչպես հողմաշարչար բեզմինն է հանկարծ հաճախ
Ամենայն ինչ թողած սամումների պարին՝
Լոկ խավարից հալցում փրկության ցուր...

Ինչպես անապատում սամումային ժամին
Բեզմինն է [երբեմն] հաճախ թողած ամեն
Փրկության հույս՝ կառչում ավազուտի
<2 անընթ. բառ>

16 Թողած ամեն նշույլ արդարամիտ
Բնադրին են կառչում լոկ ուղտերի ղեղին

«ԱՍՈՒՄ ԵՄ ԵՍ ԶԵՂ՝ ՉՈՒՆԻ...»

(էջ 190)

Ինքնագիր թերթը, որի վրա մարբադիր վերջնական տարբերակն է,
շափաղանց բայրաչված է, վերևի մասում և կողերից թուղթը փտել և
թափվել է, մնացածը՝ խունացել: Պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ:
Թերթի հակառակ երեսին կան ուրիշ բանաստեղծության սևագիր հատ-
վածներ.

Ինչպես լիրտ, բարբաբոս մի զիտուն
եւ խելսր, և կույր, և զվարթ,
Ինքը՝ կյանքը դասեր է շվայտ
Մեզ տալիս պահերին դառնաթույն...

Այդ մեղ կյանքն է դառնում դասառու
եւ < . . . >, և բորբ, և շվայտ
Պահերին դառնաղետ, զվարթ
Նիզակներ է պարզում, երբ հատու:

ԳԱԹ ՉՅ պահպանվում է մեկ ուրիշ տարբերակ, որ բերվում է ամբողջ-
շությամբ.

Ասում եմ ես ձեզ, շունի
Ո՛չ երկիրը երգի նայիրյան,
Ո՛չ երգեհոնը բուրյան
Ողջ մարդկային հունի—

Այլ ուղի և հուն և ընթացր,
Փան ուղին այս չերմ, ցնծադին,
Որ ահա խանդով խնդադին
Անտառի նման խենթացած

Դղրդում է, շափշափում, թափում,
Մոլեղնում ցնծությամբ կենսաբեր
Եվ սիրում է սրբել ու թափել
Ինչ-որ խինդ է ընդհանուր տաղնապի...

Ախ, երբեք, երբեք դեռ իմ խեղճ,
Իմ տխուր նայիրյան հողին
Ցնծություն այսրան մոլեգին
Խնդություն, ցնծանք այդրան պերճ

Ո՛չ տեսիլ էր, ո՛չ երազել
Եվ ինչպես գուշակեր, որ մի օր
Այսպես ծնծղանհրով
Մեռնելու էր մեր երգը լուսե...

«Դեռ ԶԻ՝ ԵՂԵԼ ՀԱՅՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ...»

(էջ 191)

Տպադրվում է ԶՖ պահպանվող խեղճագրից:

«ԱՅՈ՛... ԲԱՅՅ ԱՅՆ, ՈՐ ԿԱՐ, ՈՐ ՊԻՏԻ ՄԻՇՏ...»

(էջ 192)

Տպադրվում է ԶՖ պահպանվող պատաստիկից, անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1936 թ.:

ՀԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵՒԵՆԴԻ, «ԱՆՄԵՐՁԵԼԻ ԷՐ ՔԵԶ...»

(էջ 193, 194)

«Հին պարտության լեզենդը» խորագրի տակ բանաստեղծի ԲՂԲԵՐՈՒՄ պահպանվում են քառատողեր և եռատողեր, որոնք հիմնականում սեպագություններ են, տարբերակներ, մշակումներ: Իրրե ընագիր ներկայացվում են երկու համեմատաբար ամբողջական փոփոխակները. առաջինը վերնա-

գրված է, իսկ երկրորդը անվերնագիր է և թվագրված է՝ 3. XII. 1936, Երևան:

Վերջին եռատողը ինքնագրում ունի մի այլ տարբերակ.

Ուրեմն զո՞ւր մերժեց այս սև նոխազն—
Պատերազմի դաշտում պարտված Արան՝
Ընդունելով թեև— հատուցման լույսն անուշ...

Ստորև բերվում են տարբերակային որոշ հատվածներ.

Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան,
Ու դեռ մանուկ՝ սիրել էր իր նվարդին գերված,
Խոտանալով փրկել իր սիրահուն Դավաթս,
Իրբև անհայտ դոֆին մի նայիրջան...

Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան,
Որ հմայրիդ հանդեպ, ու պես աղեղ լարված
Ժառանգել էր ոգի հաղարամյա լարված
Հին պարտություն թույնով՝ անպաշտելի արջան...

Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան,
Որ՝ խաղղերի կարմիր դարմից սերված՝
Ժառանգել էր ոգի՝ գրահավորված
Ատելություն թույնով հաղարամյա արջան...

Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան,
Որ խաղղերի կարմիր դարմից սերված՝
Հաղարամյա սխույժ գրահավորված
Ժառանգել էր ոգի նայիրջան...

<Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան>
Որ մայրական մարտը ձեռքով կարված
Հմայրիկի նման և ի վերուստ իրբև խորհուրդ տրված՝
Ունեւր ոգի

Որ ծնվելու օրից հին սիրահուն արված
Եվ հնամյա սխույժ գրահավորված

<Անմերձելի էր բեզ այդ գանդրահեր Արան>
Որ խաղղերի կարմիր դարմից սերված՝
Ունեւր ոգի անպարտ՝ գրահավորված
Հաղարամյա պարտությունը նայիրջան...

Օ, ի վերոստ նշված էր հակառակորդն իր վեհ,
նվ նա հոժար կամքով, իրրե նոխազ՝
Ընտրել է կյանքն իր <1 անընթ. բառ> և թե մահ

Ինկուզ վերոստ նշված՝ բայց միևնույն ժամին
Հոժար կամքով՝ թողած հյու
Մանկուց զեռ նա բնարել էր այս խաշակիր ուղին—

Ինկուզ նշված վերոստ՝ բայց նա հոժար կամքով՝
Հանուն սիրո իր սուրբ՝ ինչպես դմնի մի զուռ,
նա բնթաղավ մինչև զիրկը Շամիրամին...

[Սակալն] կարո՞ղ էր շտանել այդ [զիրկը]
սերը անդունդ,—
Որբա՞ն էլ նա սրտով <1 անընթ. բառ> անեղծ՝
Սակալն էլի մարմինը— Շամիրամին պիտի աւար

էլ ո՞նց անեղծ մնար,— չընդունեք անդունդ
Այդ անհարիր նոխազը, հին Արան
Գուշակելով վախճանը— զոհվեց սուսնց զրան...

ԶՅ պահպանվող սեազիր ինքնագրերում հանդիպում են այս հատորում
ներկայացվող բնագրից չափազանց հեռու հեռակալ սողերը.

Զարհուրելով կարծես մատնել խորհուրդն իր այն՝
Վերջին ճիգով կամքի՝ զեռ չհանգամ՝ հանկարծ
Սարսափահար սեղմել էր նա շրթունքներն իրար:

նվ նա սեղմում էր զեռ կարծես մեռած անգամ՝
Իր շրթունքները պիրկ, որ իր խորհուրդն արդար
Ո՞չ Շամիրամն զգա, ո՞չ նվարդը կարգա:

Հնարավոր է, որ սրանք հատվածներ են բանաստեղծության մի այլ
ամբողջական տարրերակից:

«Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻ ԽՈՍՔ ԸՆԴԻ ԱՍՏՈՒՄՈ»

(Էջ 195—198)

ԳՆԹ ԶՅ պահպանվում են սոնետի բազմաթիվ մաքրագիր և սեազիր
տարբերակներ, քայքայված էջեր ու պատասխիկներ, որոնցից պատրաստված
է բնագիրը: Առաջին անգամ սոնետի որոշ սեազիր հասկանքներ սխալ վեր-
ծանումներով սուղադրվել են ԳԹ, 1967, մայիս 12. Հրատարակության է տրա-
մադրել Ռ. Ղադարյանը, որի մոտ և այն ժամանակ գտնվում էին բանաս-
տեղծության ինքնագրերը:

Առաջին սոնետից պահպանվում են հրկու ինքնագիր՝ մշակումներով։
Բ և Գ սոնետներից՝ երեքական ինքնագիր, իսկ Դ-ից՝ երկուսը, որոնցից
մեկը միայն առաջին բառատողի ավելի մշակված տարբերակն է։

Բնագիրը պատրաստվել է այս տարրեր ինքնագրերից՝ ընտրությամբ
Մյուս էական տարրերովյունները ներկայացվում են ստորև։

Վերնագիրը վերցված է Գ. Նարեկացու (951—1003) «Մատյան ողոր-
գությունից»։ Նարեկացու հանդեպ Չարենցի վերաբերմունքի վկայություն
է գեղեցիկ 1921 թ. գրած «ես իմ անուշ Հայաստանի...» բանաստեղծության
տողը՝ «Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա...», ինչպես նաև
Ա. Բակունցին նվիրված «Հայրական լուսարաց» գրքի ընծայականը՝ «Մատ-
յանից» (բան Բ) վերցված տողով. «Սիրելի Ակսելին, միակ բարեկամիս,
1930. I. 5. Երևան «Մի՛ հղեց անպատու ի փորը վաստակոյս՝ իրր ապաշան
սերմանող անրերրի երկրի։ Գրիգոր Նարեկացի»։ Գիրքը պահպանվում է
Չարենցի տուն-թանգարանում։

Ղազարոս—Հաս Հովհաննու ավետարանի Ղազարոսը ծանր հիվանդա-
նում է, և քույրերը լուր են տալիս Հիսուսին։ Սա հասնում է, երբ Ղազարոսն
արդեն թաղված էր. սալի տակ ամփոփված Ղազարոսին Քրիստոսը հարու-
թյուն է տալիս կանչելով՝ «Ղազարէ, արի ե՛կ արտաքս» (Ավետարան ըստ
Յովհաննու, զլ. ԺԱ, 44)։

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. սոնետ

- Ինքն. Ա 4 [Քեզ եմ հղում տրտունջս արյամբ]
[Քեզ եմ հղում արյունալի արյամբ] վարակածին
Բ 2—3 [Ես մեղսավոր բերթողըս] իբրև աղերս ու ողբ
աստվածարյալ դարի
Քեզ եմ հղում ահա, ո՛վ Աբարիշ
Ողջակիզյալ արյունքս վարակածին։—
Ա 12—14 եմ արեգակն է հին վերագառնում դարձյալ՝
Արևմուտքից, իբրև [հանուն արդար] հացի՝
Միջնադարյան կացին մի արեգնացյալ...
Բ 13—14 Արևմուտքից, ինչպես հանկաբժ վերագառնա
եմ բարձրանա արևը [մայր մտած արևը]
մայրամուտից հառնած...

Բ սոնետի առանձին հատվածները՝ տարբերակներով.

Բ տարբերակ

եմ ես գիժում եմ քեզ, ո՛վ Անձանոթ, դարձյալ,—
Ինչպես վկան անեղձ՝ Նարեկացին,—
Քանզի՝ կարոտ ոգու և անարյուն հացի.—
Տեսնում եմ լուկ—Կացի՛ն արեգնացյալ։—

Իսկ Այգարացը մեր այն ըզձացյալ,
Որ բերելու էր խինդ և [խոնջություն] օրհնություն հացի
Հացածարաւ սովյալ արարածին,—
Եվ ծարավի ոգուն—[ցնորբ] ցոլք խնրություն անցաւ,—

Որ բերելու էր սուրբ տիրնջություն Հացի,—
Բյուր տարիներ անհաց խոնջած Արարածին,—
Եվ ծարավի ոգուն—խինդ խնրություն անծայր,—

Գ տարբերակ

Իսկ Այգարացը մեր այն ըզձացյալ,
Որ տալու էր խոնջած, անինչ արարածին
[Երջանկություն ջերմին]
Իրիկնային խոնջենք և ջերմություն Հացի,—
Իսկ ծարավի ոգուն,— խինդ խնրություն անծայր—

Եվ չծագած, ավա՛ղ.— Այդն իրիկուն դարձաւ,—
Եվ արնացոլք, կարմիր աղջամուղջում վերջին՝
[Զարհուրելի՛ ոտնում են և՛ գալիք, և՛ անցյալ։—]
Գալարվել են իրար վաղվա օր ու անցյալ։—

Օ, խնդություն խղճուկ—հեղձուկ աղջամուղջի,—
[Եվ՛ նրա գեմ՛ միին մայրամուտում ծագող]
Եվ՛ արնացոլք ընդդեմ անաղ Այգարացի՛
Մայրամուտից հինոդ—արեգնացյալ կացին...

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՍՏՎԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Բ տարբերակ

Եվ ես — տխուր, որպես վկա՛ն նարեկացի,—
Ե՛վ զարհուրյալ այնպես, և՛ մենակյաց,—
Զարհուրանքիս հանդեսը—անօդ կանգնած՝
Դիմում եմ Քեզ ահա,— ո՛վ Արարիչ անծին։—

Ինչու՞ այսօր անօ՛դ ես մնացի,—
Եվ ո՛չ հուր սիրտ մնաց, ո՛չ հրապույր հանգած,—
Որպեսզի կամրս—ալլ մի արշալույս ցանկա,—
Եվ չգողա անկամ — հանուն լուկ ժանտ Հացի։—

Ա՛խ,— դժնեցի՛ անգամ վերջի՛ն Այգարացի
Արարչամերժ՝ միա՛յն—հանուն նյութի ըզձյալ,—
Անիծելով՛ և՛ տենչ, և թովչություն լացի։—

Քե՛ղ եմ դիմում անհուն իմ տրտունջով դարձյալ,—
Աղերսելով, որ դու—կրկին վերադառնաս՝
Ղազարեի նման՝ մահվան նաշից հառնած...

Ժողովրդիս և ի՛մ արշամբ կոխված՝ անցյալ
Կյա՛նքն եմ [տենչում] ուզում արդյոք [վերա] դառնա՛
[Ղազարոսի նման—գերեզմանից հառնած...]
Ժողովրդիս վղին՝ կացնաճման հառնած...

Գ տաքերակ

Եվ ա՛հ ես,— ահ՛ղ, ինչպես նարեկացին,
Ե՛վ զարհուրյալ աշուկես, և մենակյաց՝
Մղձափանջի հանգեղ անօդնական կանգնած,—
էլ ո՛ւմ դիմեմ, էլ ո՛ւր,— արդ՝ Քեզանից բացի։—

Ինչու՞ աշուկես անօդ ես մնացի,—
Եվ անաստան հավատն իմ—անվերադարձ հանգավ
Դեպ ապագան անեղբ — իմ արյունո՞վ անգամ,
Եվ ո՛չ խոսքով լուկ սին ներբողածի։

Եվ ներբողներս՝ հղած ծագող Այգարացին,
Դեռ ոսկեզօծ հուրքին նրա վաղվազակի,—
Մի՞՞րն իզուր հնչեց իմ < >

Դ Առնես

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԷՆ. Ա 1—4 Քեղ եմ կենչում ահա, ինչպես նարեկացին՝
Իմ տրտմովյամբ անհուն՝ սրտիս խորքից,—
Ինչպես շյուղն է հղում շունչն իր նորքից՝
Հեռո՞ւն՝ լուրթ եթերում բազմած Արագածին։
Ե [լուկ] երգեցիկ [մի հասկ] — օվկիանում բերքի
Տ Ես — շունչն եմ միայն շուրջս շնչածի...
Շունչն եմ [էս լուկ] շուրջս շնչածի...

Բ 2—4 Հղում եմ տրտունջս ողորս Քեղ՝ սրտիս խորքից,—
Ինչպես շյուղն է հղում շունչն իր [մեր հին] նորքից
[Հեռուներում տեսլանման հառնած]

ԶՖ շափաղանց բայրաչված վիճակում պոհպանվում են երեք թերթիկ՝
վերնագրված Կ։ Ըստ հրևույթին «Ճևտրապտիքոսը» ունեցել է նաև Ծ սո-

նետ: Հնարավոր է, որ սրա, ինչպես և առաջին սոնետների այլ տարրերակ-
ներ գտնվում են առանձին մարդկանց մոտ:

Ե սոնետի հատվածներից

Եվ ես, ինչպես վկան՝ նարեկացին,
Բյուր տարիներ հետո այս անհավատ դարում
ես կարմրակեղ երգիչ անպես լույսիդ
Ահա դիմում եմ քեզ, ո՞վ Արարիչ...

Մի՞թե կրկին ես արդ հավատացի
Քո զոյությունն անեղծ
Որ նայիվ մի՞ֆ էի լսի համարում
Կամ խաբերա ցնորք խավարածին...

Ինչպես տարիներ առաջ, իբրև հպարտ
Մի անառակ որդի՝ առած կացին
Իր հորական տնից հալածական դարձած
Վերադառնա մի օր տունն իր կրկին...

I փառատոլի մի այլ տարբերակ

Մի՞թե հիմա, երբ ես, ինչպես նարեկացին՝
Քեզ եմ հղում տրտման իմ, ով Արարիչ,
Ձե՞մ անըջում արդյոք միջնադարի [. . . .]

«Մեջ ԳԼԽԱՏՈՒՄ ԷՆ ՄԻՆՁԵՎ ՀԻՄԱ...»

(էջ 199)

Տպագրվում է ՁՖ պահպանվող ինքնագրից. գրված է «Թ, մանկիկներ մեր լույս» բանաստեղծության հակառակ երեսին, որը թվագրված է 10. XII. 1936: Նույն օրերին էլ գրած պետք է լինի այս բանաստեղծությունը:

«ԱՅԼԵՎՍ ԻՆՁ ՄՆԱՅ ՔԵՁ՝ ԽՆԴԻՆՈՒ ԿՅԱՆՔԻՅ...»

(էջ 200)

Տպագրվում է ՁՖ պահպանվող սևագիր ինքնագրից: ՁՖ, որիչ էջի վրա պահպանվում է բառատոլի մի այլ ինքնագիր, թվագրված՝ 10. XII. 1936:

Եվ քեզ էլ ի՞նչ մնաց ցանկանալու կյանքում,—

Կարոտահա՞ր իմ սիրտ և խոհախո՞ց,—

— Մահու հանդիստ միայն, անվախճան քուն,—

— Կամ անկարող մի կյանք, խոնջենք անխոռ—

Տպագրվում է ԳԹ 1964 թ. հունիսի 5-ի № 23-ից: Տպագրության են տրամադրել Չարենցի ժառանգները, որոնց ձեռքի տակ է եղել բանաստեղծության մեքենայով օրինակը: Դժբախտաբար, չհաջողվեց պարզել, թե ում մոտ է պահպանվում ինքնագիրը:

ԶՅ պահպանվում է բանաստեղծության նախնական տարբերակներից մեկը՝ գրված, համաձայնաբեր, 1936-ից առաջ՝ հետագա վերամշակումներով, որ ներկայացվում է ստորև.

Իմ մահվան օրը կիջնի լուսնյուն,
 Սանը՝ կնասի բազմաթիվ վրա,
 Կմանի սուղի նման անից տուն,
 Եվ լուսնյունը կլինի մոռուլ:
 Եվ մի վայրկյանում, գիշերվա կեսին,
 Բոլորի սրտում կկանգնի հանկարծ,
 Անհաղորդ, ինչպես հեռավոր լուսին,
 Իմ դեմքը՝ արդեն հավիտյան հանգած:
 Կրանան ոմանք երկերըս դուցե,
 Կթերթեն մի բիշ, կկարդան տողեր,
 Դանդաղ շարժումով գիրքը կգոցեն,
 Խորհելով, որ լավ երգեր եմ թողել...
 Եվ դուցե միայն սենյակում մի խուլ
 Մի աղջիկ բանա գիրքս քրքրած,
 Հուռ, անթարթ նայի պատկերիս տխուր—
 Եվ կարցունքոտվեն աչքերը հանկարծ...
 Հո՞ւմ ես, իմ լավ, անծանոթ բնակեր,
 Իմ զարնանային հեռու բարեկամ,—
 Ես բեզ եմ հղում իմ ողջույնը ջեռ,
 Վերջին կարոտով այս ողորդական...

Բանաստեղծության նույն ինքնագիրը Չարենցը վերամշակել է 10-րդ տողից սկսած.

Կթերթեն դանդաղ, կկարդան տողեր,
 Տարտամ շարժումով գիրքը կգոցեն
 Եվ թախիծը խիտ՝ ողջը հուշըս կողողեն...
 Եվ դուցե միայն սենյակում մի խուլ
 Մի աղջիկ բանա գիրքս քրքրած,
 Հուռ, անթարթ նայի պատկերիս տխուր—
 Մտքում թերթելով երգերս գրած...
 Ես հստակ այնքան տեսնում եմ նրան,

Հավիտյան սիրած իմ բարեկամին,
Կարոտել եմ ես նրան, որ չկա,
Որ տեսել եմ ես այնքան, այնքան վատ—
Աչքերն հարազատ և զեմքը լուսել։—

Կարո՞ղ է արդյոք հասկանալ այնժամ,
Ձգալ <ի անքնթ. բառ> իր սրտով անմեղ,
Թե որքան եմ ես կարոտել նրան
Եվ սիրել՝ ավսուր երազներն մեջ,—
Թե ինչքան եմ ես կարոտել նրան
Հուսահատական պաշտին իմ աչն
Եվ տեսել պայծառ պատկերը նրա,
Որ աչքնան պայծառ, կենդանի, մոտիկ,
Որքան լավ կնոջ կերպարանքը լույս—
Փանի կամ, երբեք ես չեմ տեսնելու...

Ինքնազրի հակառակ երեսին պահպանված են առանձին հատվածների
վերամշակված տարբերակներ.

Ձգիտեմ ինչու իմ երազներում
Տեսնում եմ ես իմ այդ բարեկամին
Միշտ նույն տարիքում, միևնույն զիրքում,
Մայրամուտային միևնույն ժամին:

Որ զիշերների ժամերին անբուն,
Որպես լավ կնոջ կերպարանքը լույս
Տեսել եմ նրա զեմքը, որ կյանքում
Փանի կամ՝ երբեք ես չեմ տեսնելու...

Բանաստեղծի ժառանգների մոտ պահպանվում են իրրե բնագիր ներ-
կայացվող տարրերակի չափազանց փայլավորված լեզեր. Առաջին լեզը՝ «Անվեր-
նագիր—կնոջս և բարեկամին՝ Իզարելյային—Չարենց» խորագրով, թվա-
գրված 15. XII. 1936, և բնագրի 15-րդ տողին հաջորդող տողեր տեքստու-
րին տարբերություններով, և ապա՝ 49—55 տողերը՝ նույնությամբ:

ԱՐՓԱՅԱԿԱՆ ՆՐԴ

(էջ 203)

«Արքայական երգ» խորագրով և «նամանկյուն Իրսենին» ծանոթու-
թյամբ, ՉՖ պահպանվում են այս անավարտ տողերը. Տպագրվում է այդ
թերի ինքնագրից. անթվակիր է, գրած պեսը է լինի 1936—37-ին:

Տիրապետող արքայի խոսքը հիշեցնում է Իրսենի (1828—1906) Բրան-
դի (Վրանդ) և Դոկտոր Շտոկմանի (Եթողովրդի թշնամին) մենախոսու-
թյունների ոճական հանդիսավորությունը:

ԼՈՒՍԱՄՓՈՓԻ ՆՄԱՆ, «ԼՈՒՍԱՄՓՈՓԻ ՆՄԱՆ ՀԱԽՃԱՊԱԿԵ...»

(էջ, 205, 206)

Բնագիրը պատրաստվել է ընտրությամբ, ջՖ պահպանվող սեպիր ինք-
նագրերից: Գրած պետք է լինի 1936-ին:

ԻՄ ԿԵՍՈՐԻՆ

(էջ 207)

Տպագրվում է ջՖ պահպանվող ինքնագրից: Անթվակիր է. գրած պետք
է լինի 1936-ի վերջին կամ 1937-ի սկզբներին:

«ԸՆԿԵԼ ԵՍ ԳՈՒ ԱՐԻՆ ԶԱՐԶԱՐԱՆՔԻ ՈՒՂԻ...»

(էջ 208)

Տպագրվում է ջՖ պահպանվող քայքայված սեպիր ինքնագրից. ան-
թվակիր է, գրած պետք է լինի 1936-ի վերջերին կամ 1937-ին:

Լյաոն Հաբուրյան — Գողգոթա լեռը, որտեղ, ըստ ավանդության, խաչվել
է Քրիստոսը:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏՍՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 9—12 ԵՎ ճանապարհ չկա՝ տառապանքից ուղիղ՝
ճշմարտության, խոհի և ինքնության անբավ
Քան տառապանքը սուրբ, անագորույն, շիջող՝
Վառված մահու պես սուրբ ճշմարտության տևելով:

«ԵՍ ԱՄՆՆ, ԱՌԱՎՈՏ, ԵՐԲ ՀԱՆԿԱՐԾ...»

(էջ 209)

Բնագիրը պատրաստվել է ջՖ ինքնագրերից: Պահպանվում է 1—25 տո-
ղերի մեկ սեպիր ինքնագիր, 25—42 տողերի երեք ինքնագիր, որոնցից եր-
կուսը (ԻՆԲՆ. Ա, Բ), որոնք թերևս հին տարբերակներ են, ներկայացվում
են ստորև: 43-ին հաջորդող տողերի երկու ինքնագրերի սեպիր փոփոխու-
թյունները տրվում են բնագրային տարբերություններում:

Անթվակիր է. գրած պետք է լինի 1936-ի վերջերին կամ 37-ի սկզբներին:

Բանաստեղծությունը հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ Չարենցը
նույնությամբ նկարագրել է իր աշխատասենյակը (լինինի պողոտայի № 45
տան բնակարանում): Հիշատակվող նկարները պահպանվում են Չարենցի
տուն-թանգարանում:

ԻՆԲԸ. Ա 25—42 Ահա՛ դեմք, պատին—Դանթեի
 Հին նկարը՝ Պետրարկան կողքին.
 Ելել են արդեն դժոխքից
 Եվ դրախտն են դիտում անթերի...
 Այդ—Ջիոտտո անմահ՝ նկարչի
 Հանճարեղ Ֆրեսկո մի անկյունն է,—
 Այսինքն՝ դրա կրկնությունը՝
 Հիանալի սպած,— ոչընչով
 Իսկական նկարից տարբեր չի...
 Իսկ դրա ներքեր — շնչով
 Հանճարեղագույն նկարած—
 Լեոնարդո-դա-Վինչո հանճարեղ
 «Հիստան» է՝ Թախժաղեմ—
 Սքանչելի՛ չքնա՞ղ կատարած,
 Հանճարեղ կրկնահանում...
 Սակայն ի՞նչ արտություն անհուն,
 Տխրություն Թախժի, հեծության—
 Երազ, անեղբրական հանդիստ,
 Քաղցրություն ու թույն հեղություն...

ԻՆԲԸ. Բ 25—42 Ահա՛ դեմք, պատին, Դանթեի
 Կերպարանքը՝ Պետրարկան կողքին.—
 Ելել են արդեն դժոխքից
 Եվ դրախտն են մտել անթերի...
 Դա—Ջիոտտո կոչված նկարչի
 Հանճարեղ Ֆրեսկո մի անկյունն է,—
 Այսինքն՝ դրա կրկնությունը՝
 Հիանալի՛ սպած,— ոչընչով
 Իսկական նկարից տարբեր չի...
 Իսկ դրա ներքեր— շնչով
 Աստվածային միայն նկարած—
 Հանճարեղ Լեոնարդո-դա-Վինչո
 Թախժաղեմ «Հիստան» է— հանճարեղ
 Արվեստով կրկնահանած...
 Կանաչի դեմքով,— կիսակի՞ն,—
 Պատանի՞ կնահայացք...
 Եվ ինչքա՞ն է նման Արփիկին,—

«Ո՞ր է ԱՐԳՅՈՔ ԿԱՐԻՆԵՆ, ՔՈ ԿԱՊՈՒՅՏ ՍԻՐՈ ԾԻԱԾԱՆԸ...»

(էջ 211)

Տպագրվում է ԶԽ պահպանվող ինքնագրից՝
 Կարինեն—Կարինե Քոթանջյանն է (1897—1976), բանաստեղծի մտեր-

Ճուհին՝ Ղարսում: Չարենցը նրան է նվիրել «Ծիածան» ժողովածուն (1917, Մոսկվա) հետևյալ նվիրումով՝ «Երկնային քրոջս—Կարինե Քոթանջյանին»:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պահպանված սեպիր տողերն ու հատվածները բերվում են
ամբողջությամբ

Նա մանկամարդ էր զերոզ, վաղ արթնացած

Ծնծղաներ ուներ նա սիրո, վաղ շփորի [. . .] ոսկեծայն էր

Ծնծղաներով ծծերի և կոներերի շփորով

Կար երկնային իրոք սեր, որ բեզ գերեց տարիներ,

Որ <1 անընթ. բառ> հյուսեց [. . .] ծիածանը

Երկնային էր լուկ քո հրդի ձայնը,—

Վաղ շփորի պես գերող

Վաղ արթնացած իր սիրո՝ հրին էր հնչում նա իր նեղ

Մարմնի մարուր շփորով և ծծերով ծնծղաձայն

Մարմնական վաղ ու զերոզ

Վաղնջական ու գերող հրին էր հնչում նա իր նեղ

Վաղ շփորի ոսկեղեն կոշն այդ հրի մարմնական

Ինչը փոխեց քո հոգում վաղ զանգերի մորմորի...

Օ, կուսություն մարմնական

Ո՛ւր է արդյոք իմ կապույտ աչքերով ծիածանը՝

Կինն այդ մարուր աչքերով, որ բեզ գերեց տարիներ

Ո՛ւր է արդյոք իմ կապույտ աչքերով ծիածանը

Աստվածամոր աչքերով և շուրթերով արյունե...

[Բայց <1 անընթ. բառ> ցնորը չդարձավ և բեզ
հրեք շփրեց]

Բայց միայն կին էր մահ և կրքի բույր նա ուներ

Ո՛ւր է արդյոք Կարինեն, երկնային քո սիրո, հրդի

Աստվածամոր աչքերով և շուրթերով արյունե

Քեզ երազի պես գերող <1 անընթ. բառ> լուսամփոփը
սիրո, որ երգածայն էր
Ախ, մանկության քո սիրո բույրն էր, որ սրբազան էր

«ԶԻՆՁ ՈՒ ՇՔԵՂ ՀՆՁՆՅՈՒՆ ՕՐԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ...»

(էջ 212)

Տպագրվում է ՁՅ առանձին խերթիկի վրա պահպանվող ինքնագրից՝
նույն խերթի վրա մշակել է բանաստեղծության վերջին քառյակը՝ Բանաս-
տեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է. Չարենց, Հնտիք երկեր,
1954, էջ 502:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 5—7 0, թվչություն արնահուն երգի ու կյանքի,—
Ձայն [զարնաշունչ] զարնարույր ու արյուն [երգանման]
նման զարնան շնչի...
երգ՝ արեի՝ պես հուրհուր, արյան պես անդին,—
5—7 0, ցնծություն զարնային երգի ու կյանքի,—
Ձայն արեի ու արյան ու զարնան շնչի,—
երգի [հորձանք] արև արնահուն, կյանքի պես անդին,—

Լ Ո Տ Ո Ս

(էջ 213)

Տպագրվում է ՁՅ պահպանվող, առանձին խերթիկների վրա գրված
սևագիր ինքնագրից, որն ունի ջնշումներ և ուղղումներ՝ Անթվակիր է, դրած
պետք է լինի 1936—1937-ին: Առանձին պատառիկի վրա հանդիպում են
տողեր, որոնք, խերես, բանաստեղծության մի այլ տարրերակից են.

Ժամանակի մեղի հունով, իբրև նեղոս աղմաբեր՝
Հորդում է հորդ, բեղմնավոր, սաղմնավորող, սաղմնակեր,—

Սերմի, կրքի, զրդիտի, բացիլների ու արյան՝
Ծնելով ցուլը ու բարիք, կիրք ու չարիք ու բուրյան
Վարդերի բուրբ բույրի հետ նեխման

ARS POETICA

ՄՈՆՈՍԻՔԱՄՆԻՐ

(էջ 214)

Տպագրվում է ՄԲ, 1971, № 7-ից: Հրատարակել է Արփենիկ Չարենցը՝
շարքը դրած պետք է լինի 1937-ին:

Չարենցը ծնվել է Ղարսում, Մալուս նրա ծնողների հայրենիքն էր:

(էջ 215)

Տպագրւում է ՍԳ 1971 թ. № 7-ում (էջ 9) գետեղված ինքնագրի լուսանկարից:

Նարեկացու և Շնորհալու հանդիպ Բանաստեղծի սերն ու հետաքրքրութիւնը երևում է նաև այդ տարիներին գրված այլ երկերից (տե՛ս մասնավորապես այս հատորում գետեղված «Ի խորոց սբտի խոսք ընդ Աստուծո» ստեղծագործութիւնը):

«ԵՎ ՈՐՔԱՆ ԵՆ ԿՐԿՆԵՆ ԱՆՅՅԱԼՈՒՄ...»

(էջ 216)

Տպագրւում է ՉԳ պահպանվող ինքնագրից: Անթվակիր է. գրած պետք է լինի 1937-ին:

Ինքնագրում կան առանձին տողերի տարբերակներ.

Բայց չէ՞ որ մահվան երզն են երգում
Մտերբը իրենց սաղարթի...

«ՎԱԳՎԱԳԱԿԻ ՎԱՌՎԵԼ ԵՍ ՎԱՌ...»

(էջ 217)

Տպագրւում է ՉԳ առանձին թերթի վրա պահպանվող ինքնագրից. անթվակիր է. գրած պետք է լինի 1937-ին:

«ԻՒԹՁՈՒՄ ԵՍ, ՄԻՏՔ ԻՄ, ԱՌԱՋ...»

(էջ 218)

Տպագրւում է ՉԳ պահպանվող սևագիր ինքնագրից: Գրել է «Իմ լերան աղտթրի» թերթից մեկի հակառակ երեսին. կողքին «Երկու տրիտլաներից» մեկի մշակումներից են: Անթվակիր է. գրած պետք է լինի 1937-ին:

«Օ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ, ՊՈՆՏ ՊԱՅՄԱՌ...», «ԵՎ ՄԻԹԵ ԱՅՍՕՐ ԻՐՈՒՔ ՈՐ ԵՍ...»

(էջ 219, 220)

Տպագրւում է ՉԳ պահպանվող անթվակիր ինքնագրից: Գրել է 1937-ին, Պուշկինի մահվան 100-ամյա հորելյանի օրերին: Չարենցը Միութենական հորելյանական հանձնաժողովի անդամ էր, Հայաստանի հորելյանական հանձնաժողովի նախագահ:

«ՄԻՇՏ, ԵՐՐ ԿԱՐԳՈՒՄ ԵՄ ՏՆՐՅԱՆԸ...».

«ԱԽ, ԿԱՐԾԵՍ ՆՍՏԱՄ ԵՄ ԴՌԱՆԸ...»

(Էջ 221—222)

Տպագրվում են ՁՅ պահպանվող ինքնագրերից՝ ընտրությամբ: Կից պահպանվում են նաև բանաստեղծության առանձին փոփոխակներ և տարբերակներ, որոնք ներկայացվում են ստորև: Անթվակիր են, դրած պետք է լինեն 1937-ին: Առաջին անգամ հրատարակել է Անահիտ Չարենցը («Բանրիկ» Երևանի համալսարանի», 1975, № 2):

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Ախ, երբ տխուր եմ լինում,— միշտ ես հիշում եմ Ղարսը,
Իմ մանկությունն, իմ այգին—իմ տրամոթյունն եմ հիշում,
Հաց է լինում իմ հոգին,— ախ, երբ հիշում է անդարձը,—
Այն հեռավորն ու անդարձը—հին արևի մշուշում...
Բույր է սփռում մորմորի, ինձ է կանչում, ինչպես հարսը...
Դեմս է գալիս քնրշարույր, բարձր ու բուրյան մի աշուն,—
Մի՞թե անձրև էր թափում, թե փռել էր այն հրավարսը—
Իմ սիրուհին վարդաշունչ—բույր իր կյանքում

Միշտ, երբ կարդում եմ Տերյանը,— Ղարսն է հիշում իմ հոգին,
Իմ մանկությունն ու այգին իմ, ախ, մանկականն ու նայիրյանը
Այն, որ ընդմիշտ թանկացին է—բարձր է ամեն ցնորքից,
Ղարսն է հիշում իմ հոգին, միշտ երբ կարդում եմ Տերյանը—
Մի՞թե կասեմ ես, որ հին է—երգն այդ անհուն մորմորի,
Ինչ եմ անում անհոգի քսության տեսարանը
Այն, որ այսօր խնդություն է

Ախ, երբ գալիս է դարունը,— Ղարսն է հիշում իմ հոգին,—
Իմ մանկությունն ու այգին իմ,— իմ ցանկալին, նայիրյանը...
Հաց է լինում խեղճ հոգին իմ,— դարձն է տոնում մորմորի՝
Ղարսն է հիշում իմ հոգին,— ախ, երբ գալիս է գարունը...

Միշտ, երբ հիվանդ եմ լինում, Ղարսն եմ հիշում հեռավոր,—
Իմ մանկությունն ու այգին իմ,— ինչ որ անհուն ու բուրյան է...

Խոհ և արյուն ու մարմին են՝ երբ օրհնում են զինին ու ցորյանը
Մահն է կոչում ցնորջալ սուրբ տեսանող—հոգին,—
Նույնն է ահա, որ անդին իմ,— զեռ զու կարդում ես Տերյանը,
Դու, ինչպես երգդ մեռյալ—Ղարսն է հիշում իմ հոգին:

Ինքնագիրը՝ բայրաշված, փոքրիկ թերթիկի վրա, պահպանվում է Անտ-հիտ Չարենցի մոտ:

Ամբողջ կյանքի ընթացքում Չարենցի մեջ մնաց խորին հարգանք ու սեր Մայակովսկու հանդեպ: «Ես կարող եմ հայտարարել, որ շատ բան եմ սովորել Մայակովսկուց, որին կարող եմ համարել իմ ուսուցիչը»,— գրում էր նա 1922-ին: Սակավագործական կյանքի բոլոր փուլերում Մայակովսկին Չարենցի տեսողաշտում էր: Սկզբում Չարենցը անվերապահորեն ընդունում էր Մայակովսկուն և սովորում էր նրանից: Հետագայում՝ «էպիքական լուսաբացի» շրջանում և հետո, նրա վերաբերմունքի մեջ առաջ եկավ մի նոր երանդ: Մինչև վերջ մնալով Մայակովսկու հսկա տաղանդի երկրպագուն, Չարենցը տեսնում էր որոշ հակասություն նրա տաղանդի կարելիությունների և ստեղծածի միջև՝ «Մայակովսկու մեծագույն ողբերգությունն այն էր, որ նա որպես գեղագետ չկարողացավ հաղթահարել իրեն՝ թեմայի գեղարվեստական բարդության և այժմեականության նոր սինթեզում»:

Հուշագիրները պատմում են, որ Մայակովսկու ինքնասպանության լուրը խորապես ցնցել է բանաստեղծին: Այդ լուրի անմիջական ազդեցությամբ 1930 թ. ապրիլին նա գրեց իր հայտնի բառատուղը, որ հետո գետեղեց «Գիրք ճանապարհի» մեջ (ԵՎ. Մ.):

Ա Ա Ֆ Ո

(էջ 224)

Մի փոքրիկ թերթիկի վրա գրված այս բանաստեղծությունը պահպանվում է ՉՖ: Անվավեր է. գրած պետք է լինի 1937-ին:

Բնագրին կից նույն էջի վրա պահպանվում է մի այլ տարբերակ.

Դու սիրում էիր քույրերիդ լոկ բույրը,
 Լոկ նրանց քնքշությունը, հրգը,—
 Քեզ հմայում էր քույրերիդ համբույրը,
 Սաֆո⁶, քո երգը...

Սաֆո—մ. թ. ա. VII—VI դդ. հույն բանաստեղծուհի:

ԻՄ ՄՈՒՍԱՅԻՆ

(էջ 225)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող սեպտիմետրիկ ինքնագրից: «Քույր իմ քարե...» բանաստեղծության մտահղացման տարբերակն է, գրված նույն օրը, միատեսակ թերթիկների վրա:

Առաջին անգամ հրատարակվել է՝ Չարենց, Հետիւր երկեր, 1954:

ՉՅ պահպանւո՞ւմ են նաև այլ սեպոր մշակումներ և տարբերակներ,
որոնցից կարևորները ներկայացւո՞ւմ են ստորև:

ՍԵՎԱԳԻՐ ՏԱՐԲԵՐԱՆԵՐ

ՄԱՔՈՒՐ ԻՄ ՍԵՐ

ԱՆՀՈՒՆ ԻՄ ՍԵՐ

(Ռոնդո)

Անհուն իմ սեր, իմ հրդ լուսի,
Մարուր իմ քույր, վառման իմ վարդ,
Իմ մանկություն դու անաղարտ,
Հույսեր վարար, վառման հույզեր,
Իմ նազենի, նազող նվարդ...

Ամեն վայրկյան ու ականջարի՛
Ինձ հետ ես դու, ինչպես լուսն
Իմ գանձ միակ,— իմ հրդ անղարդ—
Անհուն իմ սեր:—

Երդեր ես ինձ հշուսիլ առատ,
Մշտավարար <1 անքնթ. բառ> ասել,—
<.> մի կարուսել,—
Դու ես պահել միայն զվարժ,
Մարուր իմ սեր...

* * *

Անհուն իմ սեր, միակ իմ ղեն,
Միակ իմ զարդ, իմ հրդ, իմ վարդ,—
Իմ լույս մարուր, իմ քույր հպարտ,—
Իմ անաղարտ սիրո հույզեր,—
Հույս իմ կյանքի, հույս իմ զվարթ...

Ամեն վայրկյան ու ականջարի՛,
Եղիր ինձ հետ, ինչպես լուսն
Իմ հույս միակ, միակ իմ վարդ,—
Անհուն իմ սեր:

Դու ես ինձ հետ միայն կիսել
Եվ խինդ, և հոգս, և լաց և

Ինչպես անմեղ մանկան համար
Փայտե նժույգ կամ կարուսել,—
Գիշերներին աստղեր անմար,

Զորավարին—անկոր սուսեր,—
Դու զենքն հս իմ հզել անպարտ,—
Անհուն իմ սեր...

12 Ինչպես հրզլին—հնչուն քնար
14—15 Իմ զենք միակ, իմ սուր անպարտ,—
Անհուն իմ սեր...

ՔՈ՛ՒՅՐ ԻՄ ՔԱՐԵ...

(էջ 226)

Տպագրվում է ՉՅ պահպանվող ինքնագրից: Պահպանվում են երկու
էջ ներկայացվող ընագրից վաղ գրված տարրերակներով և երկու այլ թերթ,
որոնք սևագրեր են՝ ավելի ուշ գրված տարրերակի: Բնագրից հեռացող
հատվածները ներկայացվում են ստորև.

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Չարեհ, Քնարերգական, 1967, էջ 350:

Քույր իմ վսեմ, միակ իմ սեր,
Միակ ընկեր ու զեկավար,—
Մատներ մարտի, մարմին մարմար--
Քնարի հետ՝ ձեռքիդ սուսեր,—
Քույր իմ վսեմ ու զեկավար...
Քո մարմարի մատներով քար
Դու հս միայն պսակ հյուսել
Պսակելու ճակատքս քար,
Վսեմ իմ սեր...

Իմ քույր լուսն, միակ իմ սեր,
Քույր իմ քարե, մարմին մարմար՝
Քնարի հետ՝ ձեռքիդ սուսեր,
Ընկեր վսեմ ու զեկավար

Ինչպես առաջ, ինչպես դարեր,
Համերոտից ինչպես սթայժառ
[Մինչև Դանթի]
Մինչ Ալեքսանդրը հանճարեղ,—
Դու և երգը զեկավարել,—
Այսպես ինձ է՛լ վարիլը դու արդ,—
Քույր իմ քարե—

Քույր իմ վսեմ, անհուն իմ սեր,—
Անդուդական մարմին մարմար,

Սրտիս վրա բարձրացած գահ՝
Քնարի հետ՝ ձեռքիդ սուսեր,—
Քույր մարմարե—և զեկավար:

Քո մարմարե մատներով քար
Երգ ու դափնի տնեղձ հյուսել—
Դու ևս վարել քնարս վարժ,
Քույր իմ բարե...

ԵՐԵՔ ԲԱԼԼԱԴ
(Լջ 227—231)

Զարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում է «Երեք բալլադ» խորագրով մի ինքնագիր՝ ծրագրային հետևյալ նշումներով.

«Երեք բալլադ
Առաջին—Իզաբելլային
Երկրորդ—Արփիկին
Երրորդ—Անահիտին
Վերջինը՝ Արփենիկին (Բալլադ հիշատակի)»:

«Առաջին—Իզաբելլային» վերնագրի տակ այս տողերն են.
Իմ բարեկամ, իմ կին, իմ հարս,
Օ, Իզաբել անեղձ սիրած,—

Իմ պրինցուհի՝ զեմբով նայիվ,
Իմ Իզաբել, մայր իմ սիրած
Քնքուշ մանկանց.—

Ինքնագրերում, սակայն, պահպանվում են միայն առաջին և վերջին բալլադների սեղանի տարբերակներ: Հնարավոր է, որ սրանց այլ տարբերակներ կամ վերջնական բնագրեր, ինչպես նաև «Երկրորդ—Արփիկին» և «Երրորդ—Անահիտին» բալլադների ինքնագրեր կան առանձին մարդկանց մոտ:

Առաջին բալլադի բնագիրը ներկայացվում է քայքայված, սեղանի ինքնագրերից՝ ընտրությամբ: Ինքնագրերից առավել ամբողջականը թվագրված է 1937, 9, III, ուշ գիշեր, Երևան:

Վերջին՝ «Բալլադ սիրո» (Արփենիկի հիշատակին), ստեղծագործությունը ևս ներկայացվում է ընտրությամբ՝ հիմնականում մաքրագիր մի տարբերակից, որ թվագրել է 8—12 III—22 V, 1937:

Եվ առաջին, և այս բալլադի բնագրային համեմատաբար կարևոր տարբերակները ներկայացվում են ստորև: Երկրորդ բալլադից՝ «Բալլադ սիրո»,

ԱԹԱՋԻՆ ԲԱԼԼԱԴ

Սիրում եմ բեզ, որ երկրային
Աղջիկ ես դու անպետ ու պարզ,—
Ունես չքնաղ աչքեր ու վարս,
Եվ նայվածքներ ունես նայիվ:
Որ պարսկական ոճով՝ հայի
Գիմագծեր ունես բարակ
Իմ պրինցուհի՝ դեմքով նայիվ...

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՑ

Ունես սևաթի աչքեր ու վարս,
Եվ պարզություն երկխոսի,—
Որ պարսկական ոճով նայիվ
Շահ-Նամեհի մեջ նկարած—
Իշխանուհու պես,
Օ, պրինցուհի իմ տնային

Որ նշաձև, խոշոր, նայիվ
Քո աչքերով նման ես դու
Շահ-Նամեհի մեջ նկարած
Արքայազուսար—երկխոսի...
Օ, պրինցուհի Շամախայի...

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՑ

Եղունգներով քո՝ հինայի
Կանաչավուն ոսկով շաղած՝
«Շահ-Նամեհի» էջից քաղած
Արքայազուսար երկխոսի
Որ աչքերով խոշոր, նայիվ,
Նշունգներով ոսկեչրած,

ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՑ

Բայց դու՝ անգամ ուղենայիր,
Ինչպե՞ս պիտի մտնեիր Ղարս,—
Երբ լքեցինք այն զարհուրած,
Երբ դու կյանքում դեռ չկայիր,—

[Եւ ռոտիսի սրից պրծած—
Մի պժղնությամբ ըմբռնային—]

Մայրն ես դու իմ,— մայր ես նայիր՝
Ահա՛ ջահել ու սիրարժան՝
Արդեն ունես երկու սուրբ հարս,—
Օ, պրինցուհի՛ դամբուլ նայիւ՛...

ԲԱԼԼԱԴ ՍԻՐՈ

Հաւանաբար առաջին տարրերակներէց է՝

Երբ առաջին անգամ բացվեց
Սիրո գարուն արեւամտ,—
Տեսա բացված ծաղիկ ու սեղ
Կարծես միայն սիրույս համար,—
Ինչպես կյանքի առու անրիծ,
Ինչպես երգի առաջին բառ,—
Խոխոջելով անցար կյանքից,
Իմ սե՛ր անդին, իմ սեր անմար...

Ինչպես աչդում առու անտես՝
Վրան վարդեր, կանաչ ու բար,—
Վա՛ղ թաղվեցիր և դո՛ւ անպես,
Կրծրիդ՝ հուշեր, օրեր ու քար...
Սակայն անտես տունն է ճինջ
Ինչպես երգում անվերջ, անբառ,—
Երգում ես դու իմ սրտում միշտ,
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար:

Դիշերային լուսնյան մեջ,
Աղմուկներում առօրյա հար,—
Ամեն վայրկյան լսում եմ ես
Քո երգն աննինջ, ձայնն անդադար:
Դիշեր-ցերեկ երգում ես ինձ,
Ինչպես առու մի անդադար,—
Երգն ես երգում անցնող կյանքիս,—
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար:

- 6 Ինչպես սիրո անհուն բարբառ
9—16 Սակայն ինչպես ծաղիկ ու սեղ
Ծածկում են մերթ առուն վարար,—
Քեզ վա՞ղ ծածկեց, անհուն իմ սեր,
Գերեզմանի փոշին [.]
Սակայն ինչպես ոտու մի ջինջ՝
Վրան հուշեր, օրեր ու քար,—
Երգում է բո կարկաշն աննինջ,
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար...
21—24 Ամեն վայրկյան, ամե՞ն օր ինձ,
Նոր է երգիդ իմաստն անբառ,—
Ինչպես մատյան կարդաս նորից,
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար:
25—32 Փամանակի, լռուժյան պես
Հսկում ես իմ խոհերն անբավ,
Ինչքան ղնում դառնում ես մեծ,
Դառնում ես խոր, ինչպես անտառ:
Ամեն դարուն—հոգուս, մտքիս
Նոր խոհ ես գու տալիս ու բառ,—
Եվ չի հասնում երգիդ հետքից
Ոչ կյանքս խեղճ, ոչ միտքս անմահ...

ԲԱԼԼԱԴ ՍԻՐՈ

Եվ նույնն է բո բարբառը միշտ՝
Կարոտ անհուն, անհաս, անմահ,—
Կյանքի ձայնով կանչում ես ինձ,
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար...

Պիտի երգեն սիրողաբար
Սեր և կարոտ և կյանք աննինջ...

[Այդպես անվերջ, անհուն, անմար,—
Կանչում ես ինձ, տենչում ես ինձ,—
Տանջում ես ինձ, սեր իմ անմար]

Այդպես հեռու լույսից, կյանքից,
Կրժքիդ գիշեր, հուշեր ու քար—
Անեքեռւյթ՝ կանչում ես ինձ,
Իմ սեր անդին, իմ սեր անմար...

Ինչպես զարուհ, կամ սեր, կամ իղձ,
Որ բույր ունի միշտ աչլ, միշտ վառ,—
Ինչպես անհաս սիրո թախիծ,
Առաջին սեր ինչպես անմար...

Եվ քաղցրություն, և վերք, և վիշտ,
Եվ հոգնություն մի [. . . .]
Կարդում եմ ես բո հրդեհ անբառ
Ամեն անգամ անվերջ, ուրիշ

ՀԱՊՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆՆԱՆԵՐ

(էջ 232—235)

Գրել է նույն թերթիկի վրա «Ճապոնական թանկաներ» ընդհանուր
խորագրի տակ: Պահպանվում են ՉՖ: Բոլոր ինքնագրերը թվագրված են
1937. III. 15: Երրորդ և չորրորդ թանկաներն ունեն հրկու ինքնագիր:

Թանկան ճապոնական պոեզիայի հնագույն ժանրերից է. Չարենցը օգ-
տագործել է այդ ժանրը, ներմուծելով այն հայ պոեզիա:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. թանկա 5 [Աշխարհում միշտ ա՛հ է...]

Դ. թանկա 3 Ինչպես իմ սիրտը...

«ԶՎԱՐԹ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

(էջ 236)

ՉՖ պահպանվում են այս չափածո ստեղծագործության քայքայված,
սեպիտ տարբերակներ և էջեր: Բնագիրը ներկայացվում է այդ էջերից՝
ընտրությամբ: Հնարավորին չափ վերականգնվել է էջերի հաջորդականու-
թյունը:

Վերջին թերթիկի վրա թվագրել է՝ «1937. 28. III. Իմ ձննդյան տարե-
դարձին, 40-ամյակ, Երևան»:

Չարենցը ծնվել է 1897 թ. նոր տոմարով մարտի 13-ին, Ղարսում:
Առաջին էջը՝ մինչև չափածոյի սկիզբը տպագրվել է ԳԻ, 1967, № 3:

«Զվարթ գիտություն» (gai saper)—Այսպես էին անվանում իրենց ար-
վեստը միջնադարյան արտադուրները՝ պրովանսյան փարիզյանները:

Բնաբանը տռել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ԿԳ դրվ-
ածից՝ «...դի յոյժ գեղեցիկ էր ևւ երգէր ձեռամբ, որում անուն էր նազինիկ...»:

1912 թ. «Պատանի» հանդեսում լույս տեսած Չարենցի հիշատակվող
բանաստեղծությունը (տե՛ս I, 69):

«ՉնՁԻՆ, ԻՆՉՊԵՍ ԱՐԱՐԱՏԻՆ ՆԵՏԱԽ ՔԱՐ...»

(էջ 242)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Չարեհց, Բնաիր Երկեր, 1954, էջ 501:

«ՃԻՇՏ ԱՅՈՊԻՍԻ ԱՆԳՈՒՅՆ ՄԻ ԴԻՇԵՐ...»

(էջ 243)

Ինքնագիրը պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ: Անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1936 թ. կամ 1937-ի սկզբներին:

Նկատի ունի Լեոնարդո դա Վինչու «Խորհրդավոր ընթրիքը» որմնանկարը, որի մի ֆրագմենտի՝ Հիսուսի դիմանկարի, դուռավոր արտատպությունը բանաստեղծը պահում էր իր աշխատասենյակում (այժմ պահպանվում է Չարենցի տուն-թանգարանում):

Զիտլանցի Ռևուտաֆիա (1467—1516)—Լեոնարդո դա Վինչիի աշակերտը, նկարիչ, որն ըստ աղբյուրների, «Խորհրդավոր ընթրիքը» որմնանկարի Հիսուսի համար բնորդ է հանդիսացել:

ԻՆ՝ ԱԳՈՆԻՍԻՆ

(էջ 246)

Տպագրվում է ՉՖ առանձին պատժիկի վրա պահպանվող սեպիր ինքնագրից. անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1937-ին:

Նվիրել է կրտսեր դստերը՝ Անահիտ Չարենցին, որին Չարենցը կոչում էր Աղտկ:

Աղոնիս—Ասորաիրյուպիական դիցարանության մեջ մեռնող և հարություն առնող բնության աստվածություն: Աղոնիսի պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր հին Հունաստանում ու Հռոմում և սկզբնաղբյուր է ժառանգել մեռնող ու հարություն առնող Քրիստոսի ավետարանական պաշտամունքին:

ԲՆԱԴՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԷՆ. 9—12 Ինչ որ տվել եմ՝ իմ դավաններին—

Ինչ խոսքով եմ ես տվել—սերունդներին նոր,—

Ամենայն դոդ շրթներին արված կիներին,

Ամենայն ցավ

ԵՐԿՈՒ ՏՐԻՈՒՆՏ

(էջ 247—250)

ՉՖ առաջին տրիտիտից պահպանվել են մի քանի տարբերակներ: Դրանցից մեկը, որ նախնական մշակումներից վերջնական է:

Հետադաշտում Չարենցը ստեղծել է տրիտլետի երկու այլ փոփոխակ. Բ փոփոխակը թվագրված է՝ 5. III. 1937, Գ-ն՝ 5—9. III. 1937, Երևան:

Անահիտ Չարենցի մոտ պահպանվել է տրիտլետի ևս մի ինքնագիր:

Քանի որ այս շորս տրիտլետները նույն մտահղացման և տրամադրության փոփոխակներ են, նպատակահարմար դանիկից հաջորդաբար ներկայացնել շորսն էլ: Բ փոփոխակը առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԾ, 1967, № 3: Մշակումներում հղած մյուս տարրերույթյունները ընտրությամբ, հատվածաբար տրվում են ստորև:

Երկրորդ տրիտլետից նույնպես պահպանվում են որոշ մշակումներ, բայց տարրերույթյունները էական չեն: Դրանցից ներկայացվում է մեկը իրրե բնագիր, որն անվերնապիր է և անթվակիր:

1 ՏՐԻՈՒՆՏ

ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Մեղմ մորմորում է մայրամուտը,
Մահվան մշուշ է մարմանդ մաղում...
Մթնում է մովը մթնշաղում—
Մեղմ մորմորում է մայրամուտը:—

Մեղմ մոռացում է մայրամուտը՝
Մզլած մորմոր է միայն մաղում
Մութ մազերին՝ մութ մթնշաղում,—
Մեռնող մի մոդ է մայրամուտը...

Մթնում է, մոտ է մայրամուտը,—
Մահվան մորմոր է մովից մաղում,
Մեռնող մշուշ է մթնշաղում,
Մթնում է, մոտ է մայրամուտը:—
Մառ՝ մոխրանում է մզլահոտը,
Մահվան մորմոր է մովից մաղում:

Մառ մորմորում է մայրամուտը,—
[Մառ մզլահոտ է մթնշաղում:]
[Մխում է, Մարխ է, Մզլահոտ է:]
[Մարմանդ մոխիր է մովից մաղում...]
Մովից մաղվում է մզլահոտը]
Մզլել է միրզը մեր մախաղում...

Մառ մզլահոտ է, Մահը, Մութը:
Մահացու մոխիր է մովից մաղում—
Եվ մորմորում է մայրամուտը:

Մառ մտրմորում է մայրամուտը:
Մարմանդ մրուր է մովից մաղում:
Մխում է: Մարխ է: Մահահոտ է,
Մառ մայրամուտը մթնշաղում:
Մովից մաղվում է մզլահոտը,
Մզլիկ է հացը հին մախաղում...

«Ի՞նչ եմ ՅԱՆԿԱՅԵԼ ԳՈՒ, Օ՞, Ի՞նչ եմ ՈՒԶԵԼ...»

(Էջ 251)

Տպագրվում է ԶՖ պահպանվող ինքնագրից, գրված է նախորդ «Մայրամուտի երգ» բանաստեղծության հետ նույն պատատրիկի վրա, նույն օրը:

ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԻ ԵՐԴ

(Էջ 252)

Տպագրվում է ԶՖ պահպանվող սևագիր ինքնագրից:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 8 Թույն ու հանցանք է և՛ երգ, և՛ ջնար—
Երգը—հանցանք է, խինդն—անհնար—
Երբ միայն բեզ է արված սուրբ ջնար
Երբ միայն բեզ է պարզեկ երկինքը—բնար...

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(Էջ 253)

Բանաստեղծությունը գրված է թաշկինակի վրա, որն իր սպիտակեղենի հետ Չարենցը բանտից ուղարկել է կնոջը և նա էլ հանձնել է Ավ. Իսահակյանին: Այժմ պահպանվում է Իսահակյանի ժառանգների մոտ:

Բանաստեղծությանը կից պահպանվում են Չարենցի՝ բանտից գրած նամակները՝ Ավ. Իսահակյանին և կնոջը՝ Իդարեկային (VI, 456—457):

Բանաստեղծությանից առաջ Չարենցը գրել է. «Սիրելի Ավետիք, ներքեում երգում էին քո երգը,— սիրտս լցվեց և ես գրեցի հետևյալ ստիլը. ընդունիր իրրե ձոն և ողջույն»:

12-րդ ստղին հղել է ծանոթություն՝ «Մարերըս ցրվեցին, բաց թողիտունը»:

Բանաստեղծությանից հետո Չարենցը գրել է. «Այս է, սիրելի Ավետիք. Ողով պայծառ եմ և առույգ, ընտանիքիս հոգան է միայն ինձ հոգեպես ընկճում և հոշոտում: Այդ էլ թողնում եմ ավազին և հայ ժողովրդին: 1937, 6, X, բանտ»:

ԷՊԻԳՐԱՄՆԵՐ

ԲԱՐՉՐԱՀԱՍԱԿ ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ

(Էջ 254)

«Էպիգրամներ և սատիրական բանաստեղծություններ» ընդհանուր խորագրի տակ ԳԱԹ ԶԳ «Բանաստեղծությունների առարակում» պահպանվում են զանազան տարիներին գրած բանաստեղծություններ, որոնց մի մասը Չարենցը զետեղել է 1932 թ. «Երկերում»:

Տևորում բաժինն ունի Ա. Պուշկինի «Եվգենի Օնեգինից» առած հետևյալ բնարանը.

И дрожь и злость меня берет.
И шевелится эпиграмма
Во глубине моей души,
А мадригалы им шипят!

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Ա. Հ.—Աշոտ Հովհաննիսյանն է (1887—1972)—Պատմաբան, կուսակցական և պետական գործիչ, հետազոտում ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

ԱՆՀՈՒՆ, ԱՆՈՒՆ ԵՎ ԱՆԱՆՈՒՆ

(Էջ 255)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից. գրված է «Բարձրահասակ բարեկամիս» էպիգրամի հետ նույն էջի վրա: Նկատի ունի Դավիթ Անանունին (տե՛ս էջ 688):

Ն Ա.

(Էջ 256)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Հայկ Գյուլիբեկյանին: 1927—1928 թթ. «Գրական դիրքերում» ամսագրի էջերում հանրավժի բնագրավում էր Չարենցի ստեղծագործությունը (տե՛ս էջ 703):

Վ Ա Ր Ի Ա Ն Տ

(Էջ 257)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Նկատի ունի Հ. Թումանյանի «Մոծակն ու մրջյունը» վերաբերում է Հ. Հակոբյանին: 1926—1928 թթ. գրական հակառակորդները Չարենցի դեմ պայքարելիս շատ հաճախ քաղաքական սխալ հետևություններով Հ. Հակոբյանին հակադրում էին նրան. զրանով էլ պետք է բացատրել էպիգրամի խիստ արտահայտությունները:

Ա. Վ.

(էջ 258)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից:

Նկատի ունի Ազատ Վշտունու (1894—1958) պոեզիան: Այդ տարիներին Վշտունին մասնակցում էր Չարենցի դեմ մղվող գրական պայքարին: Ի պատասխան Չարենցը սպազորում է «Նամակ խմբագրության. օբյեկտիվ քննադատության մասին» («Կոմունիստ», Բաբու, 1928, հունվար 3): Մի քանի օր անց լույս է տեսնում Չարենցի «Հարկադրված պատասխանը», որտեղ նա սուր քննադատության է ենթարկում Վշտունու և նրա համախոհների դիրքորոշումը: Պարտնք ուզում են առաջնորդներ լինել Հայաստանի պրոլետարական գրականության: «Մենք միմիայն պահանջում ենք,—գրում է Չարենցը,— որ նրանք հրաժարվեն «ժառանգական պրոլետիդոլոգիան», 100 տոկոսային պրոլետոլոգիան իրենց հռչակելու մարից և հասկանան, որ իրենք չէ, որ պիտի իդեոլոգիական ղեկավարենք հանդիսանան Հայաստանի աճող պրոլետարականության» («Պրոլետար», Թիֆլիս. 1928 թ. հունվար 13):

ԿՈՍՏԱՆ, ԶԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 259)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից: Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Կ. Զարյանը 1925 թ. տարագրվել էր արտասահման:

Հ Ա Ր Յ

(էջ 260)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից:

Ա Ղ Ո Թ Ք

(էջ 261)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից:

Ք—Կ—Հարություն Մկրտչյանն է (Քսպե):

Ա—ով և բարեկամով—Էրեի թե ակնարկում է Ակ. Բակունցին, որ այդ տարիներին գրական պայքարում Չարենցի հետ էր, բայց և նկատելիորեն զուսպ էր:

Դ Ա. Դ Ա. Ղ Ա. Ճ Ա. Ո.

(էջ 262)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնադրից:

Չհաջողվեց պարզել՝ ով է Հ. Հ.-ն: Հետագայում Չարենցը ավելացրել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ն-ի բարատուգարության առթիվ հարյուր հի-

սուն միլիոն բնակիչ և այս հսկա բանակից ուր է մարդը կըրակ բացի այս հանճարեղ վարպետին—1933—Ո՞վ ողորմելիս:

Այս հարգելի ընկերո իւր անան հայաստանից—բառախաղով ակնարկում է Հայկի և Բելի առասպելը:

Պ Ո Ւ Շ Կ Ի Ն Ի Ն

(Էջ 263)

Տպագրւում է ԲՏ ինքնագրից:

Եւր ոչ արեւա կա, ոչ Ֆոտի—Ակնարկում է Ալեքսանդր Առաջինին և նրա արքունիքին մոտ կանգնած Ֆոտին (աշխարհիկ անունը՝ Պյոտր Նիկիտիչ Սպասսկի, 1792—1838): Ֆոտին եկեղեցական հետադեմ գործիչ էր: Նա դուշակում էր «վերահաս հեղափոխություն», որից ինքը կոչւած էր փրկել հայրենիքն ու եկեղեցին: Մեծ ակոյեցություն ունեն Ալեքսանդր Առաջինի վրա և կենտրոնական ղեմքերից էր պաշտական-քաղաքական ինտրիգներում:

Պուշկինը գրել է Լպիգրամներ, որոնցով ծաղրում է Ֆոտիի ցուցադրական ասկետիզմը և դաժանությունը:

Ոչ էլ փուշի ծխախոտի—Ա. Պուշկինի ժամանակներում ընդունւած սովորություն էր՝ կանայք հոտ էին քաշում ծխախոտի փոշուց. բանաստեղծը իր ստեղծագործություններում ծաղրում է այդ. տե՛ս «Красавице, которая нюхала табак» մտքիկալը:

ԱՂՈՒՔ ԱՌ ԱՂԱՀ

(Էջ 264)

Տպագրւում է ԲՏ ինքնագրից:

Գ. Ա.

(Էջ 265)

Տպագրւում է ԲՏ ինքնագրից:

Նկատի ունի Գևորգ Արսլիւն (1897—1965), որ երիտասարդ տարիներին հետեւում էր ֆուտուրիստ բանաստեղծ Ի. Սևերյանին. հետագայում գրել է նաև արձակ «Խորխոս պատմարան» արտահայտությամբ, հաւանաբար, ակնարկում է 1929-ին հրապարակած նրա «Դաշնակցությունն անցյալում և ալժմ» գիրքը:

Հ Ա Ր Յ

(Էջ 266)

Տպագրւում է ԲՏ ինքնագրից, որի վրա կա տողատակի ծանոթություն՝ «Մանավանդ Մ. Մ. Զ...»:

ՄԻ «ՄԱՐԲՍԻՍ» ՔՆՆԱԴԱՏԻ

(էջ 267)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից: Նկատի ունի գրաքննադատ Նորայր Դա-
բադյանին (1904—1955):

ԲԱԺԱԿԱՃԱՌ, ԱՍՎԱՆ ՄԻ ՄԵՆԱՐԴՈ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

(էջ 268)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

ԱՆԼԵՐՆԱԳԻՐ

(էջ 268)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻՆՆԵՐԻՆ

(էջ 269)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից: Տողատակում կա ծանոթություն. «Տհ^ա
նրա գրքում Բ. Կ. կոնցեպցիան... 1905 թվից... իդեոլոգիական»:

Մ Ի Ն Յ Ո Ն

(էջ 270)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Բնաբանը Գյոթեի «Մինյոնա» բանաստեղծության հայտնի տողն է՝
«Գիտե՞ս այն երկիրը, որտեղ ցիտրուսներն են ծաղկում»:

Գրական քեռք—եռոսը վերաբերում է Բրազիլյան ղրբքերում ամսա-
գրին:

Փսպե—Կեղծանունն է քննադատ Հարություն Մկրտչյանի (1903), որ
ամսագրի էջերում տպագրել է հոդվածներ Չարենցի դեմ:

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԼԱՏԻՆԵՐՆԵՆԻՆ

(էջ 271)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Հեղինակը նկատի ունի լատինական հայտնի առածը՝ «Ինչ թույլատրելի
է Ջեսին, այն թույլատրելի չէ հղին»:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՐԱՄՋԻՆԻՆ

(էջ 272)

Տպագրվում է ԲՏ ինքնագրից:

Նմանություն է Ա. Պուշկինի «На Карамзина» (1913) էպիգրամին:

ԳԱՅ ԶԻ պահպանվում են այս էպիգրամի ինքնագրերը «Հին էպիգրամ-
ներին» ընդհանուր խորագրի տակ Սեադիր տարբերակներից մեկի վրա
կարդում ենք. «1934 Նրա «երկերի» հրատ. առթիվ» Ա. Վշտունու երկերը
հրատարակվել է 1935 թվին:

Էպիգրամը նկատի ունի այն, որ այդ գրքում Ա. Վշտունին վաղ շրջա-
նի իր մի շարք բանաստեղծություններ արտատպել էր էական փոփոխու-
թյուններով, նրանցից հանելով վշտի և արտառնության տրամագրությունը:

«Հենկիր, ով ճիւղ...», «Օ, Ձեր ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏՆ ԵՄ...»,
«ԵՂԵԼ ԵՄ, ԱՅՈ, ԵՄ ՊԵՏ ՀՈԳԵՎՈՐ...»,
«ԵՂԵԼ ԵՄ, ԱՅՈ, ԵՄ ՊԵՏ ՀՈԳԵՎՈՐ...»,
«Օ. ՈՉ, ԵՄ ԻՄ ԱՅՈ ԷՊԻԳՐԱՄՆԵՐՈՎ...»

Այս էպիգրամները գրված են ուրիշ ստեղծագործությունների ինքնագրի
թերթերի վրա Պահպանվում են Չարենցի տուն-թանգարանում: Գրված են
1936 թ. վերջերին:

ՊՈԵՄՆԵՐ

ԽՈՍՄԱՆՑ ԱՆՍԵՐ

Առաջին անգամ լույս է տեսել առանձին գրքով, 1922 թ. դեկտեմբե-
րին: Ներկա հրատարակության համար հիմք է հանդիսացել այս միակ
տպագրությունը: «Խոմանս անսերը» չի մտել բանաստեղծի երկերի գիտա-
կան հրատարակության մեջ:

Հեղափոխության հաղթանակից հետո, բնական է, որ արվեստի, գրա-
կանության, գեղագիտության մեջ ևս հին ավանդույթները վերանայնելու
հարց առաջանար: Հեղափոխական գրողները հանդես եկան նաև արվեստի
մեջ հինը ժխտելու դիրքորոշումով: Առաջացավ հեղափոխական տարիների
ամենաարդիական հարցը. «Ի՞նչ պետք է լինի արդի գրականությանը»: Այդ
ժամանակների հայ իրականության մեջ չկար մեկը, որ այնպիսի կրքով,
այնպիսի ոգևորությամբ դրողվելու այդ հարցի պատասխանը գտնելու գոր-
ծով, ինչպես Չարենցը:

Թեև Չարենցը բազմադան կապերով առնչվում էր հայ, ռուս և համաշ-
խարհային գրականության լավագույն ավանդների հետ, բայց 1921—1924
թվականներին նա ևս տուրք տվեց դասական ժառանգությանը ժխտելու
«մանկական հիվանդությանը», կարծելով, որ այն խանգարում է նոր ար-

վիստի ստեղծման պատմական խնդրին («Երեբրի դեկլարացիան», 1922 — 1924 թթ. մի շարք հոդվածներ և ելույթներ, բանաստեղծական երկեր և այլն)։

20-ական թվականների սկզբին Չարենցը Մոսկվայում շփվում է ռուսական մտավորականության այն շրջանակի հետ, որտեղ զվառվոր դեմքն էր Մայակովսկին։ Այդ օրերին Ռուսաստանում Մայակովսկու խմբագրած պրոլետարիատական «Էխֆ»ամսագիրը նույնպես կոչ էր անում հրաժարվել դասականների ժառանգությունից, դուրս նետել նրանց «արդիականության նաւից»։ 1922 թ. ամռանը հրապարակվեց Չարենցի, Վլատոնու և Արովի հայտների ղեկարացիան, որ ազդարարում էր, «Ենթեկա հայ բանաստեղծությունը մի թորախտավոր է, որ անխուսափելիորեն զատապարտված է մահվան... Մեր մեջ ստեղծագործում է բաղմունքայինների տեմպը, և մենք գնդի բաղմունքային ենք իջեցնում մեր ստեղծագործությունը... Կորչեն գրական արխատկրատ շիտաները, առանձնապես յակային դրողները, գրադարաններում ննջող գրերը, սալոնային կանայք...»։

Ահա տեսական այս դրույթների պրակտիկ մարմնավորումն էր «Ռոմանս անսեր» պոեմը։ Չարենցն այստեղ փորձեց իր գեղագիտական նոր օրենքները կիրառել բանաստեղծություն մեջ, զգալի չափով հետևելով ֆուտուրիստական սկզբունքներին։

Ինչպես ժամանակի շատ դրողների, այնպես էլ Չարենցի մոտ նորի, նոր ժամանակների, դարի հոգեբանությունը, հեղափոխության առաջ բերած հեղաշրջմանը համապատասխան գրականություն ստեղծելու պահանջը այնքան բուռն էր, որ նրանք հաճախ ընկնում էին ծայրահեղությունների մեջ։ «Ռոմանս անսերը» այս ամենի արդյունքն էր։

«Երեբրի դեկլարացիան» և «Ռոմանս անսերը» բուռն վիճեր առաջացրին քննադատության մեջ։ Չարենցի դիրքորոշման դեմ հանդես եկան Արտ. Կարինյանը, Պ. Մակինցյանը, Հ. Սուրխալյանը, Ց. Խանդաղյանը և ուրիշներ։ Շուտով Չարենցը հրաժարվեց իր սխալ հայացքներից, ափսոսալով, հատկապես, Տերյանի պոեզիայի դեմ իր կատարած բիրտ, անարդարացի հարձակումների համար։ «Ռոմանս անսեր» պոեմը հետաքրքիր է իրրեւ սովետահայ գրականության ձևավորման շրջանի գրական փաստաթուղթ։

ԳԻՔՈՒԻ ԵՐԱՋՐ

(էջ 298)

Փոխադրություն է րոտ Մարշակի «Գրքույկ գրքույկների մասին» պոեմի։ Առաջին տնգամ առանձին գրքով տպագրվել է՝ «Գիրքորի երազը», փոխ. Ե. Չարենց. «Հեթմես», 1928, Երևան։ Վերահրատարակվել է 1976 թ. (Սովետական գրող, Երևան), որից և արտատպվում է։ «Գիրքորի երազի» ստեղծման հանգամանքների մասին տե՛ս էդ. Ջրբաղյան, Մոռացված մի էջ Եղիշե Չարենցի գրական ժառանգությունից, «Գրական թիք», 1975, 22 օգոստոսի, № 34։

REQUIEM AETERNAM

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 305)

Պահպանվել են պոեմի մի քանի տարբերակներ, առանձին էջերի ու հատվածների բազմաթիվ ինքնագրեր։ Ամենաախնական սևագիր տարբերակը, որից մեզ հասել է Լրեր թերթ, վերնագրված է՝ «Վերադարձ, Կոմիտասի աճյունին՝ բազմամյա ղեկերումներից հետո իր հայրենի երկիրը վերադարձած։ Երևան. 1936. 27. V. դարնան անձրև...»։ Այն սկսվում է հետևյալ ութնյակով.

«Հայրենի երգն ես դու մեր
Վերադարձած հայրենիք.
Դեմքիդ հանճարը մեր վեհ
Եվ տանջանքի հուր կնիք։
Ժողովրդի իմ անմահ
Երգն ես՝ դարե՛ր տարագիր,
Եվ գտանում ես հիմա
Ե՛վ ժողովուրդ, և՛ երկիր...»։

Այս և հաջորդ սևագիր ութնյակները մոտ են առաջին, արդեն ոչ սևագիր տարբերակին, որ վերնագրված է. «Requiem aeternam Կոմիտասի համար» և թվագրված՝ 30. V. 1936, բնաբանը՝ 1936. 3. VI։ Այս տարբերակը, որ պահպանվում է ՀՅ, ներկայացվում է իբրև Ա տարբերակ՝ ամբողջությամբ, բնագրային տարբերություններից առաջ։ Այն զբղ է 3—4 օրում, մայիսի 27—30-ը, այն օրերին, երբ Կոմիտասի աճյունը հասել է Երևան և մայիսի 28-ին հողին հանձնվել ներկայիս Կոմիտասի անվան այգու պանթեոնում։

Պոեմի այս Ա տարբերակը՝ որոշ անձնություններով, զետեղվել է 1954 թ. հրատարակված Ե. Չարենցի «Ընտիր երկերում»։

Հետագայում պոեմը ամիսներ շարունակ Չարենցը վերամշակել է։ Չարենցի ֆոնդում պահպանվում է մի թերթ, որի վրա պոեմի համար զրի է առել վերնագրեր.

“REQUIEM AETERNAM

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԱՄԱՐ

կամ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՀԵՐԳ

կամ

[ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՊՈԵՄ]

կամ

REGUIEM ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

կամ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԵՏ

կամ

REGUIEM ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

կամ

[ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԱՄԱՐ]

(ԵՐԳ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ)

կամ

[ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԵՐԹ]

կամ

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՄԱՀԵՐԳ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԱՄԱՐ

կամ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՈՒ ՄԱՀ

կամ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՃԱՐ

կամ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԵՐԹ

կամ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԱԾ ԵՐԳ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԱԾ ՀԱՆՃԱՐ

կամ

ՀԱՄԱՅՆԱՅՅԱԼ ԱՃՅՈՒՆ

կամ

ՀԱՄԱՅՆԱՅՅԱԼ ՀՈՂ»:

Այս միջոցին, ըստ երևույթին ստեղծել է մի քանի տարբերակ: Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են պոեմի առանձին էջեր. դրանցից մեկը վերնադրված է «Requiem aeternam Մահերգ Հավերժական», մյուսը՝ «Requiem aeternam — Կոմիտասի հիշատակին»: Անահիտ Չարենցի մոտ պահպանվում է նաև պոեմի առաջին՝ Ա, Բ, Գ, Դ ութնյակների ինքնագիրը, որ հիմնական տեքստում ներկայացվում է իբրև այդ ութնյակների բնագիր, քանի որ մաքրագիր է և համեմատաբար լավ է պահպանված:

Պոեմի հիմնական բնագրի համար հիմք է հանդիսացել ամենաընդարձակ տարբերակը, որ այժմ պահպանվում է ԳԱԹ ՁԾ: Այս ինքնագիրը, որը կրկնակի անգամ մեծ է մյուս տարրերակներից, թվագրված է՝ 30. V. 1936. XI. 30. V. 1936 (ուշ դիշեր, Հայաստանի խորհրդայնացման 16-րդ տարեդարձին, Երևան): Զեռագրի առաջին էջին գրված է. «Requiem aeternam Կոմիտասի հիշատակին. Գրեց՝ Եղիշե Չարենց՝ դպիրն մեղսարարո նայիրա-րառ Երկրի, Երևան, Anno Domini MCMXXXVI ի թուական հայկ. ՌՋԼԶ»: Երկրորդ էջի վրա գրված է. «Requiem aeternam Կոմիտասի հիշատակին ռուսերենի՝ Երգն ես դու մեր՝ վերագարձած հայրենիք»: Գրված է իննսուներեք (96) թերթիկի վրա՝ ընդամենը հարյուր քառասուն և Երկու (142) ութնյակ թվագրված Ա.-ից մինչև ԺԽԲ... սկսված է 30. V. 1936 թ., ավարտված՝ 30. XI. 1936 թ. Երևան»:

Չափազանց քայքայված վիճակում գտնվող այս տարրերակի բոլոր էջերը խոռնացած են, հաճախ անընթեռնելի, իսկ որոշ թերթեր վիշվել են, թափվել, շկանո: Այս պակաս հատվածները լրացվել են մյուս, ավելի լավ պահպանված տարրերակների համապատասխան հատվածներով: Մեծ դրժվարություն հաջողվել է վերականգնել ութնյակների հաջորդականությունը, քանի որ ինքնագիր էջերի վրա դրանք քայքայվել են: Կան ութնյակներ, որոնց ինքնագրերը փմիական բուժումից և նորոգումից հետո խավարել են, այժմ արդեն բոլորովին անընթեռնելի են. դրանք ներկայացվում են Անահիտ Չարենցի արտագրածից: Պոեմի վերականգնված ու ամբողջացված այս տարրերակը առաջին անգամ հրատարակել է Անահիտ Չարենցը (սովետական զրականություն, 1964, № 1, էջ 73):

Ինչպես տեսանք՝ հիմնական տարրերակի վրա գրված է, որ պոեմը բաղկացած է ձևի գլխից. ամբողջացնելուց հետո այդպես էլ ստացվել է, բացակայում է միայն ձԲ գլուխը, որ անհետացել է և կամ քայքայվել է ամբողջովին:

Իսկ ստորև ներկայացվող Ա. տարրերակը թե՛ ամբողջական է, և թե՛ ութնյակները համարակալված են, ուստի գլուխների հաջորդականությունը ճշտել ենք, սյուրդ հրեում է, որ որոշ տեղերում հեղինակը պարզապես խառնել է. այսպես՝ ԼԾ գլխից հետո նորից է սկսել ԼԲ-ից և նորից հասցրել ԼԵ, ԼԶ և այլն:

Բնագրի փոփոխակների միջև ԼԶ-ը տարբերությունները ներկայացվում են որպես բնագրային տարբերություններ (բն. տարբ.):

ՁԾ և Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են նաև առանձին հատվածների այլ սևագրություններ ու վերամշակումներ, որոնցից կարևորները նույնպես ներկայացվում են բնագրային տարբերություններում:

Հնարավոր է, որ այլ անձանց մոտ պահպանվում են պոեմի այլ տարրերակներ և առանձին հատվածներ:

Պոեմի հետ միասին Չարենցը այդ օրերին Կոմիտասի հիշատակին գրել է նաև բանաստեղծություններ, որոնք ղետեղվում են այս հատորում:

Կոմիտասի սանուհի Ա. Մեսրոպյանի (1891—1954) վկայությամբ 1935 թ. աշնանը Չարենցը նրան ցույց է տվել մի պոեմի ձեռագիր՝ «Կոմիտաս-պոեմա» խորագրով: Դա գրած պետք է լինի Կոմիտասի մահվան (1935 թ. հոկտեմբերի 22, Փարիզ) լուրն առնելուց հետո: ՉՅ պահպանվում է մի ինքնագիր՝ համարակալված 9—18. Ըստ երևույթին դրանք էջեր են Մեսրոպյանի նշած այդ երկից, որ ստորև ներկայացվում է Ա տարբերակից առաջ:

Ուշագրավ է նաև Մեսրոպյանի հետևյալ վկայությունը. «1923-ի աշնան երիտասարդ բանաստեղծ Եղիշ Չարենց Արուս Ոսկանյանի հետ եկավ Թիֆլիս... քնակարանս...»

Հատկապես մեծ եղավ Չարենցի հաիշտակությունը, տեսնելով թղթե այն ծաղկազարդ թաշկինակը, զոր Կոմիտաս վարդապետ նվիրած էր ինձ 1913 թվականին Կոստանդնուպոլսո Պըտի Շանի մեջ հայ տառերու գյուտի 1500-ամյակի առթիվ իր կազմակերպած ութօրյա հորեղյանական հանդեսում... Չարենց ընկավ խորունկ հուզման մեջ, երբ տեսավ թաշկինակի վրա Կոմիտասի ձեռագիրը և սեղմելի վերջ իր սրտին, իրեն հատուկ ներշնչումով սկսավ բարձրաձայն կարգով անոր վրա տպագրված «Ով մեծասքանչ զուլեղու»-ն և ապա խնդրեց ինձմե նվազել այդ երգի կոմիտասյան հիանալի ներդաշնակությունը...

Նվազելիս և իրենց ձայնակցելին վերջ, Չարենց խնդրեց, որ այդ թաշկինակը իրեն նվիրեի. «Սա իմ թաշկինակն է... դա կլինի ինձ համար ներշնչման աղբյուր, թող դեթ միառժամանակ մնա ինձ մոտ: Ես խոստացա զայն իրեն նվիրել Երևան հաստատվելիս հետո:

...Տարիներ հետո, Կոմիտաս վարդապետի խնդրո առարկա թաշկինակը, կրկնակ հիշատակներով նվիրականացած, հանձնեցի իր իրավացի ժառանգին՝ Եղիշ Չարենցի փոքր դուստր Անահիտ Չարենցին» (տե՛ս «Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին» Երևան, 1961, էջ 334, 335, 342):

Թաշկինակը այժմ պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ: Նրա մոտ է պահպանվում նաև երկնագույն այն մոմե ծաղիկը, որ Չարենցը վերցրել է Կոմիտասի հայրենակիցների (կուտինացիների) ուղարկած ծաղկեպսակից՝ Կոմիտասի թաղման օրը:

Իրենց հիշողություններում Կոմիտասի հանդեպ Չարենցի պաշտամունքի հասնող վերաբերմունքի մասին են վկայում Գ. Մահարին, Խ. Սարգսյանը, Ռ. Ջարյանը, երաժշտագետ Մ. Մաղմանյանը, որի հետ Չարենցն իրրև պատասխանատու խմբագիր հրատարակության էր պատրաստում Կոմիտասի երկերը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 334) և ուրիշներ:

Անդրադառնալով Կոմիտասին նվիրված պոեմի ստեղծագործական պատմությանը, Խ. Սարգսյանը գրում է. «Կոմիտաս... Ինչպես էր ապրում, ինչպես էր մորմորում Չարենցը Կոմիտասի անունը տալիս: Նա խորապես հարգում էր Թումանյանին, նստեցնում նրան Գյոթեի հետ միասին մի սեղանի շուրջը, րայց այն ավնիվ հույզը, որով նա համակվում էր Կոմիտասին հիշելիս՝ ոչ ոքի նկատմամբ չէր կրկնվում...»

Կոմիտասը Չարենցի սրբության արբոցն էր: Հայ ժողովրդի դարավոր հոգևոր կյանքն ու տառապանքները նրա մեջ էր տեսնում մարմնավորված...

Կոմիտասին նվիրված գործը Չարենցը գրել է մի բանի տարբերակով, որոնք ստեղծված լինելով իրար հետևից՝ համակենտրոն շրջանագծերի պես պարփակվում են իրար մեջ: Կոմիտասի մասին գրելիս, Չարենցը գտնվում էր արտակարգ զրգոված վիճակում և, թեև չէր կարդում գրածը, բայց անընդհատ խոսում էր նրա մասին» (տե՛ս նույն տեղը, էջ 344—345):

Requiem aeternam — Հանգիստ հալերժական (լատ.):

Մինչև խորշակն այն դաժան—նկատի ունի 1915 թ. հայոց եղեռնը, հետագա տարիների թուրքական ջարդերն ու ավերածությունները, հայ ժողովրդի տեղահանությունը Արևմտյան Հայաստանից. եղեռնի զոհ էր և Կոմիտասը:

«Հայրենական» տերն էր դեռ—խոսքը վերաբերում է ազգայնական կուսակցություններին, որոնք իշխում էին Հայաստանում 1918—1920 թթ.:

Բայց փրկությունը եկավ—խոսքը վերաբերում է 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության:

Թեոսոփներ—Հետադիմական կրոնա-միստիկական ուսմունքի հետևիվորդներ: Թեոսոփները գտնում էին, որ կրոնների էությունը՝ «աստվածային իմաստությունը» կարող են հաղորդակից լինել միայն ընտրյալները, ազդեղեն տեսողությունն ունեցող մարդիկ:

Կանֆուցի (Կուն-ցզի, մ. թ. ա. 551—479)—Չինական փիլիսոփա, որ դարեր շարունակ ազդեցություն է գործել Չինաստանի հասարակական կյանքի վրա:

Բուդդա—Բուդդայական կրոնում ամենասուրբ էակը, որ հասել է նիրվանայի: Բուդդայական պանթեոնում հաշվում են հազարից ավելի բուդդաներ: Առավել նեղ իմաստով այդպես է անվանվում Դուռտաման, բուդդայական կրոնի հիմնադիրը:

Սալյա-Մունե—Բուդդայի անուններից մեկը: Ավանդությունը պատմում է, որ նա ապրել է մ. թ. ա. VI—V դդ., Հնդկաստանի հյուսիս-արևելքում, եղել է իշխանի որդի, 29 տարեկան հասակում հեռացել է սպարանքից և դարձել նոր բուդդայական կրոնի հիմնադիր:

Մոհամեդ (ծնվ. մոտ. 570—վախճանվի՞լ՝ 632)—Մարգարե, իսլամական կրոնի հիմնադիր, ծագումով արաբ, Մեքքա բաղադրից:

Առ «կեսարներեն» աշխարհի—Օգտագործված է աշխարհի հոդրներ ու տերեր իմաստով:

Եվ Չարենցը համբուրի քն շրունքներ մեռած—Ականառեսներից Ռ. Զարյանը գրում է. «Կոմիտասի թաղումն էր: Դազաղը դրված էր Կուլտուրայի տան դահլիճում: Ահագին բաղմություն էր հավաքվել հրաժեշտ տալու ներս եկողը չէր հեռանում: ...Հանկարծ դուռն մոռ եղած հասարակությունը ճեղքվեց՝ մեկին ճանապարհ տալու համար: Չարենցն էր Տխուր էր, մորուսած, ղևաքը դուռնա: Բարձրացավ պատվանդանին, գլուխը կախ

կանգնեց, տրտում հայացքը դադարի ապակյա դիմաշրջանակին, որի տակից հրեում էր Կոմիտասը:

Չարենցը մի պահ քարացած կանգնեց, ապա կռացավ, համբուրեց ապակին և լուռ քայլեց դեպի դուրս: Անմիջապես ճանապարհ տվին: Գնում էր գլուխը կախ, ձեռքերի մեջ ճմրթելով գլխարկը» (տե՛ս «Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին», Երևան, 1961, էջ 371):

Նույն գրքում ղեկավարած հուշերում Խ. Սարգսյանը գրում է. «Չարենցի համար տենդագին էին այն օրերը, երբ Կոմիտասի աճյունը դրված էր Կուլտուրայի տանը: Հիվանդ վիճակում Չարենցը, այնուամենայնիվ, որոշել էր գնալ խոնարհվելու Կոմիտասի աճյունին: Եվ, իրոք, գնաց: Ես ականատես եղի, բայց պատմում էին, որ նա Կոմիտասին համբուրեց այնպիսի աղմուկով, որպիսի աղմուկով համբուրում էր միայն իր փոքրիկներին»:

Հիվանդ հոր հետ իր պառկած—Չարենցի հայրը՝ Արգար աղա, վախճանվել է 1919 թ. և թաղվել է Մայկոպում: Սողոմոնյանների մեծ ընտանիքը Մայկոպ էր գաղթել 1918-ին Ղարսի անկումից առաջ, մի որոշ ժամանակ Թիֆլիսում մնալուց հետո (մանրամասնությունները տե՛ս հ. 11, էջ 342):

Եվ տեղացիան երգերի—Ակնարկը վերաբերում է Չարենցի վաղ շրջանի ստեղծագործություննր:

Եվ միայն մալբա գիտե՝ Չարենցի մայրը՝ Թեկզե կամ Թելլի Սողոմոնյանը վախճանվել է 1932 թ. ապրիլին և թաղվել Մայկոպում:

Ջնամբարեց աշխարհում զավակներին նա երբեք—Բանաստեղծի ծնողները ունեցել են յոթ զավակ, չորս որդի և երեք դուստր: Այժմ կենդանի է միայն Չարենցի կրտսեր քույրը՝ Աշխեն Սողոմոնյանը (ծնվ. 1902), որ բնակվում է Լենինգրադում:

Ե՛վ Թումանյան, և՛ Տերյան—Հ. Թումանյանը 1923-ին թաղվել է Թիֆլիսում, Վ. Տերյանը՝ 1920-ին, Օրենբուրգում:

Եվ Դուրյանի սիրտը բուրբ—Պ. Դուրյանը (1851—1872) թաղվել է Կ. Պոլսի Պաղարայաչի գերեզմանոցում: Վերջերս Հայաստան է փոխադրվել նրա զանգը, որ պահպանվում է Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

Եվ Մեծարեկցն հմայուն—Ինչպես հայտնի է, Չարենցը արտասահմանյան ուղևորության ժամանակ 1924 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլսում ալցեղել է Շիշլիի գերեզմանատուն: Գերեզմանատանը նա ցանկացել է տեսնել Մեծարենցի դամբարանը, որ, սակայն, գտնվում էր Պալըզլը:

ԶՖ պահպանվող այն չեփրը (համարակալված 9—18), որ ենթադրում ենք, թե հատված է Ա. Մեսրոպյանի վկայած «Կոմիտաս-պոեմայից».

Որպես անբեր հանցանք
Իրեւ մոխիր մի հյութեղ,
Եվ հանճարեղ անցյալ—
Շա՛ղ տալ երկրում հայրենի,

Հերկերում ազատ—
 Հանճարասիրտ հայրերի
 Աճյունն հարազատ...
 Մի՞թե մոխիրն հնամյա
 Հանճարի մեր հին—
 Չարժև աղբին, որ հիմա
 Այն գարշ հորերից
 Գիշերներով հանելով
 Շաղո՞ւմ եք համառ—
 Հողն հայրենի բեղմնավոր
 Դարձրնելու համար...
 Օ, գերության խավարից
 Ելած արդեն հար
 Հողն՝ վաղո՞ւց է ծարավի
 Քե՛զ, հայրենի հանճար...
 Վաղուց արդեն շար մի ձեռք,
 Կամքով [. . .] արնաթոր
 [Հայրենական] հանդ ու հերկ
 Բռնության ցանցով,—
 Արգելված հող է շինել

Որ հայրենի հանճարի
 Ոչ մի հատիկ չընկնի...
 Եվ հայրենի հերկերից
 Ա՛հով զրկված բռնավոր
 Հունդն հայրենի երգերի
 Քամիների տրված չորս
 Տարածվել են աշխարհի
 Կողմերն ամեն Պողմատար—
 Ընկել սարի ու քարի
 Ի՞նչ անհարիր, և՛ օտար...
 Եվ հայրենի հանճարի
 Այդ սերմերից հողմատար—
 Հազար խորշակ ու շարիք
 Ընդունելով անդադար,—
 Հո՞ւր հրաշքով միայն բորբ
 Զխորստակված, իբր հյուլն—
 Բացառիկնե՞րն եղան լսկ,
 Որ ծնեցին նոր ծիլեր...
 Միայն սիրմեր բացառիկ,
 Հրաշալի, ինչպես լույս՝

Սիրտն հայրենի այն ծառի
 Պահեցին վառ, որպէս լույս...
 Եւ հայրենի հանճարի
 Սերմից զրկւած դարեգար—
 Միայն փորձանք ու շարիք
 Մենց մեր հողը արդար:
 Ողորմելի՛ տւեց բերք
 Լոկ բաղեղի ու փշի,—
 Դարձած մոռյլ մահու հերկ,
 Յողեց արյուն շիթ առ շիթ:
 Եւ անապատ դարձաւ շոր,
 Որ անհծքով կարծես սև
 Անբերացած՝ իր տոշոր
 Մշակներին լոկ նսեմ
 Հասկերի բերք ծնեց խեղճ,
 Տեսաւ կարկուտ ու հրաշտ,—
 Եւ քար տւեց՝ հացի տեղ,
 Դարձաւ սերմի մի սև նաշ...
 Եւ հայրենի դաշտերում
 Դարձաւ հրով կիզւած հող,
 Եւ անկաթ կուրծք դարձաւ մոր—
 Ուր բազմացան միայն բուռն
 Ն՛վ սև կարիճ, և՛ սև մորմ...
 Եւ մաճկալին կորամեջք՝
 Փայտով իր կուրծքը փորող
 Նա միայն փուշ տւեց գեջ,
 Քորելու մաշկն իր բորոտ—
 Եւ սերն անհծք դարձաւ սև,
 Եւ աշխատանքը շարքաշ—
 Սիզիֆյան գործ դարձաւ սին,
 Հիմարական մի արկած:—
 Եւ խորշակյալ դաշտերի,
 Եւ հերկերի վրա շոր—
 Եւ արտերում այն գերի՝
 Ծ՛վ սովատանջ, և՛ տոշոր,—
 Իբրև արդար միակ ցող,
 Իբրև բուրյան բալասան
 Ծ՛րգն էր միայն քո լացող
 Յողում անձրև հարազատ...
 Եւ դիտեինք մենք այնժամ,
 Ն՛շ հողագործը գիտեր—

Որ խորշակով տարածամ
 Դուրս է քշված քանի դեռ
 Մեր դաշտերից, մեր հողից,
 Մեր հերկերից մերկացած
 Մեր հայրենի կերտողի
 Եվ հանճարի մեր < >
 Որ հողն ու հերկը մեր հին
 Զպարուրի քանի դեռ
 Անմարելի հունտերով
 Եվ սերմերով մեր ոգու,—
 Գորշ անապատ կմնա
 Հայրենի հողն < >
 Եվ աշխատանքն անգամ լուկ
 Սով կծնի ու կորուստ...

* * * * *
 Բեղմնավորվում է և այսօր
 Հայրենի հողն արդեն մեր
 Շրթերով բորբ ու բոսոր
 Ծվ սուրբ քրտինք, և սերմեր.—
 Այսօրվա հուրն արդեն մեր,
 Այսօրվա հունտ ու հողին—
 Շաղվժմ են հար նրա ծիր
 Կուրծքն՝ արևով նորոգիչ
 Բայց նա կարոտ է դեռ իր
 Կրծքից դարև՝ կտրված բյուր
 Զավակներին, որ նրա
 Լավագույն հյութն են ծծել.—
 Կաթն է տվել իր անկողնի,
 Հյութն արդանդի իր խորին,—
 Եվ չի դարձել ոչ-որ կա՝
 Հայրենի հողը նորից...
 Տվե՛լ, տվե՛լ է միայն
 Սնտակ սիրով ու զուրկով—
 Վերջին հյուսկեն իր արյան,
 Սնել վերջին իր կաթով,—
 Դարերով բյուր, անվերջ, հա՛ր—
 Ինչքան հզել է իր մեջ
 Եվ ո՛ւժ, և սեր, և արդար
 Մայրական տապ նա անշեղ,—
 Տվե՛լ է հար, սնել բյուր
 Ոստ ու ձիւկեր հանճարեղ,

Որ կյանքին բո՛րք տալով հուր՝
Երբ սպառվեն ու մարեն,—
Վերադառնան իբր ասյուն
Կրկին իր կուրծքն անարատ,
Որ բեղմնավոր դառնան հյութ
Եվ կուրծքն իր կաթ լցնեն նոր:

* * * * *
Եվ դարհրով անվե՛րջ, հա՛ր,
Կրծքից այդ մոր [. . .]
Տարել են հյութ, տարել կաթ
Եվ լի դարձել ոչ-որ տուն...

* * * * *
Երկիր իմ, ո՞ւշ դարձար դու
Քո հյութերին միակ տեր,—
Երբ ճորտության այն ցրտում
Քամվել էիր դու արդեն
Դու ցամաքել էիր մի
Կրծքի նման, որով հին
Տերերն անսիրտ քո կաթով
Իրենց շվայտ շներին*

Ինչ որ տվել էիր դու
Զավակներին քո վսեմ—
Նրանք օտար ափերում
Թափել էին, ինչպես սերմ:
Իսկ ինչ տարել էր քո բիրտ
Ոսոխն՝ ոգուդ դարձած տեր,—
Գոռողությամբ ամրարիշտ՝
Շպրտել էր միայն դեն...
Ախ, դու, երկիր իմ, իմ հո՞ղ,
Լոկ իբրև մայր ցամաքած,—
Արժանացար քեզ սիրող
Որդիներիդ հիմա բարձր,—
Եվ տալիս են նրանք քեզ
Ի՞նչ որ կարող են, ունեն,—
Սիրտ ու բրախնք արեկեղ,
Եվ աշխատանք ընդունեղ.—

* Այստեղ Զարենցը նշան է դրել լրացնելու համար, սակայն չի լրացրել:

Դու առաջին անգամ քո
 Ողջ գոյության ընթացքում
 Տեսնում ես վեհ ու կամքոտ
 Զավակներին ծնած քո,—
 Դու առաջին անգամ արդ
 Ժողովուրդ ես տեսնում մի,
 Որ ուղղամեջք ու զվարթ
 Ուղածին է հասնում իր.—
 Այդ ժողովուրդն է քո հին,
 Նո՞ւն ժողովուրդն այն գերի,
 Որ տրվելով հողմերին
 Լենինյան հո՞ւր կրքերի,—
 Եվ պողպատե անհողողող
 Առաջնորդով մղված մեծ,—
 Քեզ, հայրենի՞ հշուժված հող,
 Տալիս է կամք ահա վեհ...

Ձքնաղ արև է այսօր
 Անծայրածիր երկրում մեր—
 Անտարագիւր ու բոսոր,—
 Մեր աշխարհում բարձրացել.—
 Հո՞ւ հայրենի, այսօր դու
 Մասն ես փոքրիկ միայն մեծ
 Հայրենիքի մեր այն, որ
 Իմ հայրենիքն է քեզ պես.—
 Մի՞ հայրենիք անրաժան
 Ունենք այսօր մենք հավետ*
 Հավերժորեն սրբազան,
 Հավերժարար բարավետ.—
 Հայրենիքի՛ց այդ հզոր,
 Անծայրածիր, ինչպես կյանք—
 Ինչպես արև մի բոսոր,—
 Անեղրական, ինչ օգնական,—
 Ինչպես լուսին՝ հավիտյան՝
 Թե՛ ընթացքով, Թե՛ լույսով—
 Քո լուսավոր գոյությամբ,
 Անեղրական քո հույսով—
 Դու հրե մասն ես միայն
 Անծայրածիր այդ երկրի,
 Որ՝ ինչպես սիրտ մի տիտան*
 Արշունով է պահում իր—
 Թե քե՛զ, երկիր իմ համեստ,

Հայրենական մի բուռ հող,—
 Թե հայրենիքն այն մեր մեծ,
 Որ տիեզերք է մի ողջ,—
 Փառք անասման այդ սրտին՝
 Հրե գնդին մեր անմար,
 Որ մեր հերկին ու արտին
 Հուր է տալիս մի անմահ:
 Նա՛ արևի նման ողջ
 Մեր հայրենիքն է այն սուրբ,
 Որ մեզ տալիս է և՛ շող,
 Ե՛վ ասպագա անկորուստ:—
 Թ, հայրենիք ատաջին,
 Խորհրդային իմ աշխարհ,—
 Քո՞ տրեւոյ միայն ջինջ
 Կենսացաւ հողն իմ արդար:
 Եւ մի բուռ հողն այն, որ իմ
 Հայրենի տունն եմ շինել—
 Քո արեւոյ նկատ լուկ
 Կապւած եմ՝ ոնց իր մորից
 Սերն է կապում որդուն,—
 Այդ մի բուռ հողը, օ, մեծ
 Իմ հայրենիք սրբազան,—
 Մի սերտ բշիջ է քո մեջ,
 Մի անբակտ մաս անբաժան,—
 Եւ արևի ներքո քո,
 Կիզւած լույսը քո անմար,
 Նո՛ւյն հուշերով ու երգով
 Կերտելով կյանք մի անմահ,—
 Միայն բույրն է ձգաւում իր
 Քո արևի տակ պահել,—
 Ինչպէս որ վարդն է կարմիր՝
 Բույսերի մեջ նույնաձև:—
 Եւ հանճարի մեր վսեմ
 Լո՛ւյսն արդյոք չի՞ տվել մեր
 Կյանքին՝ թոխքն այս լուսն,
 Այս կերպարանքն անվեհեր.—
 Այս բյուրեղյա, անարատ
 Խորհուրդն՝ ամեն ազգի նոր,
 Որ արեւոյ մեր վառած՝
 Կերտում է կյանք նույն հունով՝
 Զեղել ոգի՞ն իր ուրույն,

Հանճարն իր՝ այլ անցած հրի՝
 Ինքնահմա և խորունկ,
 Ինչպես ուրո՞ւյն վարդի թերթ...
 Որ՝ արևի նման վառ
 Խորհրդային նո՞ւյն ողին՝
 Ցուցնուով բաղձացեղ
 Սրտերում մեր նո՞ւյն բոցով
 Ողիանա, սաեղծե
 Երգ ու զրույց բաղձացուր...
 Հիմա մեր հոգն՝ արդեն ջեռ
 Այդ արևով և բոցով,—
 Բարձրացել է, բողբոջել
 Եվ բարիքներ ծնել ծով,—
 Բայց ծարավի զեռ՝ դարեր
 Իր հեռացած լավագույն
 Զավակների հանճարեղ
 Ահյուններին ու ոգուն՝
 Իր բյուրեղ կուրծքը բացած՝
 Սերմ է րզձում ու հունակեր,
 Որ կրծքում չի թնդում դեռ...
 Հանճարի հեր բոցացայտ,
 Բայց արդեն բոբր սրտով իր
 Զղում է նա օդում ջերմ,
 Որ գալու են, պիտի գա՞ն,
 Որ մոտենում են արդեն—
 Եվ դարերո՞ւմ ծարավի,
 Անմար ցավով այդ տոշոր—
 Դարձած անբեր հերավի,
 Եվ անապատ դարձած չոր—
 Ահա դարե՛ր այդ տեղ
 Քարացումից հետո հա—
 Դաշտ է գառնում վարդերը,—
 Իր բեշտադարձը տոնած...

<1935>

REQUIEM AETERNAM

(ԿՈՄԵՏԱՍԻ ՀԱՄԱՐ)

Քո ահյունին, Կոմիտաս,
 Վերադարձած հայրենիք—
 Փա՛ռք քեզ՝ արևոց դառած,

Երկիր ր, որ հող պիտի տաս
Քո հայրենի երգին:—

Ե. Զ.

1956. 3. VI.

Ա՛նճ-ըն՛ն Ե-կա՛լ շա՛ղա՛լի՛ն...

Ա

Հայրենի երգն ևս դու մեր՝
Վերադարձած հայրենիք:—
Դեմքիդ՝ տանջանք ու հուրեր
Եվ հանճարի կնիք ջեռ:
Ժողովրդի իմ անմահ
Զա՛յնն ևս՝ դարեր տարազիր—
Որ գտանում ևս հիմա
Ե՛վ ժողովուրդ, և՛ երկիր:—

Ր

Օ, մեր մորմո՞ք հին, մեր Ե՛րդ՝
Հողմահալած դու կարապ, —
Մշտաբորբոք, որպես վերք,
Որպես արցունք՝ անարատ:—
Քարով քշված քո տանից՝
Հավատարիմ, որպես շուն—
Կարոտել ևս սակայն միշտ
Երկրիդ քարին ու փոշուն:—

Գ

Հայրենի երգ մեր վսեմ,
Հաղարամյա՝ մեր հանճար՝
Հաղար զրկանք տեսած սև,
Հաղար ոսոխ տեսած չար,—
Քեզ ժողովուրդն է խոնարհ
Տառապանքով իր սնել,
Իր ավյունով պահել վառ,
Իր սրտի մեջ ընդունել:

Դ

Քեզ ժողովուրդն է շարքաշ
Իր բորբ սրտով ավել շունչ:—

— 625 —

Ո՛չ մի տիրող կամ արքա
Քեզ չի սիրել թո նաշում—
Թե հայրենի, թե օտար
Տիրողների համար միշտ
Նդել էս ձայն որոտան,
Ծիչ դերության մշտաբթուն
Որ փորձանք է գութում միւ—

Ե

Դու աշխատանքն ես երգել
Նվ արորը մաճկալի.
Անջուր դաշտեր ու հերկեր
Նվ սիրո երգ անձկալի,—
Դու պանդութի տալապիր
Սի՛րտն ես երգել կաթոտող՝
Անհայրենի՜դ արագիլ
Կապված հուշի նարոտով...

Զ

Դու երգել ես միայն ճորտ
Ժողովրդի սրտի ժեջ
Ծնված ցնորն անհողողող
Ի՛ր գալիքի մասին վեհ,
Հայրենիքի՛ մասին նոր,
Կյանքի, որ հա՛շտ ու ազատ
Ծնվելու է արյունով
Ու զոհերով սրբազան...

Է

Քո ժողովրդի՞ց է խոնարհ
Սերել քո երգը հնչեղ,
Որ հրաբորբ, ինչպես նա,
Խնդություն է անրջել
Ուրախություն հաշտ ու սուրբ
Տանիքներին նստած մեր,
Նվ լիարերթ ու հասուն,
Հասկերի խոսք ու համերգ...

Կարկաշում է սրտակեղ
 Երգող երկբուն մեր անշող,
 Երգիկներում մեր համեստ,
 Եվ դաշտերում հորանջող,
 Կարկաշում էր նա հուշիկ,
 Մինչև խորշակն այն ահեղ
 Հուշ դարձրեց ու փոշի
 Նրան — և բեղ նրա հետ...

Քեզ լմնաց անգամ քո
 Երկիր ու տուն կոշված խեղճ
 Այն թխարանը ուր գորշ
 Հողն էր միայն դեռ անեղծ,
 Սակայն հողն էլ վաղուց այլ,
 Բարիքների նման — լող
 Երգ ու ցնորք էր միայն
 Ժողովրդի համար ողջ...

Թեժ ապագան մի շաշոզ
 Դաժան մրրիկ մի ահեղ —
 Լիզեց լեզվով իր արշոթ
 Եվ քրտինքով խեղահեղ —
 Սրբեց երկիրը քո հին,
 Ե՛վ ժողովուրդ, և՛ վաստակ,—
 Եվ անապատ ամալի
 Դաբձավ էրկիրն Հայաստան...

Որպես գրգից պոկված թևքթ,
 Կամ չորացած հասկի շյուղ —
 Հողմով տարված այն անեղբ
 Երկրի ժողովում ու փոշում —
 Դու հանճարի նման մեր՝
 Հազարամյա ուրվական —
 Դարձար ուրու մահամերձ,
 Մեռեող երկրի թու վկան: —

ԺԲ

Հողմով տարված ինչպե՞ս շուռ —
 Ուղիներում դու տեսար
 Հրաձարակ հանդ ու գյուղ
 Եվ ժողովուրդ որպե՞ս արտ
 Հնձած սրով, մանգաղով
 Կամ անողոր հրկիպած —
 Այդ ժողովուրդն էր քո ողջ,
 Որ քեզ տվեց երգի ձայն...

ԺԳ

Եվ արդեն խուլ դարձած հողմ,
 Սրտիդ մեջ ծուխ ու փոշի,
 Քշված ձեռքով անողորմ
 Զարհուրելի մի ուժի —
 Քո հայրենի եղերբից
 Դուրս շարտված որպե՞ս փուռ —
 Թափառեցիր տարագիր,
 Իրբև մեռա՞ծ երկրի հուշ...

ԺԴ

Հալածական, որպե՞ս քո
 Ողջ ժողովուրդն այն պահին՝
 Խեղակորույս քո տեսքով
 Ո՞նց արվեցիր դու Մահին...
 Ո՛չ — Զմեռար այնժամ դու,
 Ելլ սարսափից խելագար
 Երազեցիր դառնալ տուն,
 Որ աշխարհում էլ չկար։ —

ԺԵ

Եվ կարոտից խելագար,
 Եվ զզգված, և բոկոտն՝
 Մահու սրեմ դու հագար,
 Եվ հացի տեղ՝ կերար խոտ, —
 Բայց քո հոգին չճամեց
 Սովն անգամ սև, որ այնժամ
 Հնձում էր բերք մեծամեծ
 Ծամոդ մարդու նման ժանտ...

Անհանգրվան, իրրե նոր
 Հալածական Արքա-լիր՝
 Սրտիդ մեջ հոգւոյ մի դժոխք
 Անէացած մի երկիր,—
 Շրթիդ՝ անեծք ու սարսափ,
 Եւ աչքերիդ մեջ դժոխք
 Երկրից երկիր դու անցար
 Կարգաւով մահ ու նզովք։—

ԺԷ

Քո հին սրինդը գրկած,
 Իրրե մանկիկ հարազատ,
 Որ պահում էր քո երգած
 Երգերիդ շունչն հրացայտ,—
 Քո հղիզն այդ երգեցիկ—
 Հնու աւիեր դու տարար—
 Սակայն երբեք չերգեցիր
 Քո այն երգերը վարար...

ԺԸ

Անհանգրվան տարվիցիր
 Երկրից երկիր, իրրե մերկ
 Անհայրենիք մութացիկ,
 Որ հացի տեղ ունի երգ.—
 Բայց չսեց ոչ-որ քեզ—
 Քեզ ոչ մի սիրտ չգլաց—
 Միայն քամին քեզ պղկեց
 Եւ անձրեւը շուրջ թաց...

ԺԹ

Եւ ափերում այն օտար,
 Ուր քեզ նետեց հողմը սե—
 Դու ունկընդիր չգտար,—
 Իսկ պատահամբ թե լսեց
 Քեզ մի անցորդ կամ մոլոր
 Մի ուղևոր՝ հոգնաբեկ—
 Տեսար, որ նույն հողմերով
 Քշվածներ են նրանք հեք...

Նրանք իրենք—սուրադիր,
Քեզ նման խեղճ ու անճար՝
Տրվում էին քո երգին,
Որ երազեն ու տենչան.—
Որ երգերիդ նուրբ թելից
Բռնած սիրով կարոտող—
Վերադառնան հայրենիք
Գեթ անրջով հարաթով...

ԻԱ

Ի՞նչ պիտի տար արդեն քո,
Քո հանճարին որբացած—
Նրանց խղճով, արցունքով
Ցողված հոգիդ նրբածայն...
Հեռու երկրից քո այն վառ,
Ժողովրդից՝ դարձած հուշ—
Ոնց քո ոգին կործանված
Նոր քերթության առնեք շունչ...

ԻԲ

Որքան էլ պինդ լինեք նա՝
Ժտեղծագործ քո ոգին—
Ո՞ր դաշտերում հինեք նա
Երգն իր անմահ մորմոքի...
Ախ, ծաղկի սերմն՝ հայրենի
Հող չի հաճախ ճանաչում—
Բայց ողու սերմը—լոկ իր
Հայրենիքում է աճում...

ԻԴ

Ամայացավ քո ոգին,
Ինչպե՞ս անջուր դաշտի հող,—
Եվ մաղերին քո շոքեց
Ձմեռ ու ցուրտ անողոր.—
Եվ դետնահար, ինչպե՞ս ծառ՝
Պոկված հողմով կատաղի—
Բեկվեց ոգին քո պայծառ
Եվ խորտակվեց...

Քո հետավոր երկրի քեռ,
 Շեն դաշտերի նման այն
 Որ դարձրեց մի սև ձևը
 Հերկ խորշակյալ և ունայն—
 Խորշակյալ դաշտ դարձա՞վ թո
 Բեկված ոգին հանճարեղ,
 Ուր էլ ո՞չ այգ մէ ծագող
 Այգ չէր բացվի ու արե...

ԻԵ

Հող ցանեցիր ու մոխիր
 Քո մազերին ալեհեր,—
 Զարհուրելով ոսոխից,
 Որ հետեում էր քեզ դեռ.—
 Զառանցանքի մեջ դարհուր
 Պատկերացավ երեխ
 Հրդեհ ու ջարդ ընդ հանուր
 Եվ գլխատում արեք...

ԻԶ

Ապա խավար իջավ խոր
 Եվ հանճարեղ թո սպում
 Փռվեց գիշեր ու ժառր
 Եվ մտքի մում բորբոքուն,
 Եվ տարինե՛ր անցան սին,
 Եվ թո սգին խելագար
 Իրզվեց ցավով այն զազիր,
 Մինչև գիշեր վերջին գար...

ԻԷ

Ո՞վ հայրենի մեր երգի
 Հրե հանճար տառապած,—
 Դու շտեմար թո երկրի
 Արշալույսը փառապանծ...
 Իրրե աճյուն դու եկաք,
 Իրրե կորած տաբալիք,—
 Օ, մեր երգի հրե հայր
 Եվ առաջին բարակիր...

ԻՐ

Անօգնական, ինչպես մի
 Տերև՝ պոկված իր ծառից—
 Քշեց քեզ սև մի քամի
 Քո հայրենի աշխարհից,—
 Պսկեց հողից հայրենի,
 Զրկեց կաթից իր վսեմ—
 Երբ պժնգակ, վայրենի
 Զառանցանք էր իջել սև...

ԻԹ

Այդպես՝ բեկված քո ոգուն
 Իջալ մուժի նման մտո—
 Քեզ շարշարող մահաթույն
 Զառանցանքի պես խավար,—
 Օրերին այն մեր հրկրի,
 Մեր աշխարհի վրա ողջ
 Իջել էր սև մի բերքի
 Ու ավերքի մոռյլ քողո—

Լ

Վերջին հողի վրա մեր,
 Վերջին վաչրում հնամյա,—
 Որ համարյա մահամերձ,
 Բայց դեռ ստեղծուն ու համառ՝
 Մնացել էր պեռ տևող
 Մեր ժողովուրդը մի բուռ—
 Այնժամ նստել էր մեր «նոր»
 Տերերի բույլն անխորհուրդ:

ԼԱ

Մեր հնամյա, հարատև
 Ժողովրդից ու հողից
 Ոսոխը շէր թրատել
 Դեռ այդ պատառը հողի,—
 Բայց հայրենի տերերի
 Զեռքով՝ դաժան, քան այլ ուժ,—
 Արդեն՝ անկամ մի գերի՝
 Նա է՛լ տիրի պատնար հուշ...

Երբ տերերին այդ մեր հայ,
Մ'յլ տերերին ինչպես օղջ—
Ջարդէց պայքարն անխնա,
Որ շառաշեց անողոր,—
Հեռուներում Հյուսիսի
Պայթեց որոտն այդ հզոր,—
Եվ ավետեց մեզ լույսի
Ու փրկության պայծառ օր...

19

Այդ՝ լենինյան շնչով հար
Բոցված որոտն էր՝ շաշեց—
Եվ ծավալվեց ամենուր,
Եվ հրահուր շառաշեց.
Երկիրն այն, որ բանտ էր դոց
Դրախտ շինեց նա աղատ,—
Եվ կյանք սովեց մեզ անուշ,
Եվ հայրենիք հարազատ...

19

Մեզ հայրենի սովեց հող,
Հերկ՝ ձեռքերով մեր հերկած,—
Դաշտ՝ արգանդում իր պահող
Հանճարի հունտն արեկա,
Հանճարի հուրը այն որս,
Որ դարերից մինչև մեր
Այս օրերը հրաբորբ
Երզն է երկնել մեր անմեռ...

16

Հրահանգեց մեզ տպա
Մեր առաջնորդը զորեղ,
Որ ազգերի անապակ
Դաշինք կռենք մենք հրե,
Որ ժողովուրդն ամենայն
Իր հանճարով ինքնազույն
Կերտե իր երգը բուրյան,
Անկրկնելի ու մաքուր...

Եւ շրերում քո տեսած
 Ժողովուրդները այն հորաւ
 Աւսօր երկրում հարազատ—
 Դարձած մի նոր ժողովուրդ՝
 Ոսոխ աղջերն այն անցյալ—
 Նո՞ր երկնքի ներքո լուրթ,
 Նույն խորհուրդով միացած
 Կյանք են կերտում մի պայծառ...

ԼԵ

Կերտում են կյանք մի լուսն,
 Ուր ո՞չ տիրող կա, ոչ հորտ,
 Ամենայն ազգ իր վսեմ
 Հանճարն է արդ հորդում հորդ:
 Եւ ամենայն մի ազգ՝ իր
 Երանգներով ու դուշնով
 Նույն նպատակն է սղնիւմ
 Երգում՝ [.]

ԼԸ

Եւ եզերքում մեր նորող,
 Հայրենիքում անմահ մեր
 Սենք ողջունում ենք սիրով
 Ահա ողին մեր անմաս—
 Իր տաքագիր հանճարի
 Վերադարձն է տոնում արդ
 Ժողովուրդը իմ արի՞
 Հայրենիքով իր հալաշտ...

ԼԹ

Հաղարամյա ճո՞րտ անհող,
 Անհրկի՛ր իմ ժողովուրդ—
 Ձկա՞ էլ քեզ կործանող
 Ո՞չ մի դմնի, խեղդող ցուրտ.
 Եւ հնամյա իր երգով,
 Դեզերումից հնամյա—
 Դիրկն է դառնում հիմա քո
 Երգն հանճարի քո անմահ...

Խ

Վերադարձե՛լ ես ահա
Քո հայրենիքը ազատ,
Որ օրերում մերձամահ՝
Որպես ցնորք սրբազան
Գուրգուրեցիր քո խալար
Տառապանքում այն անդուռ,
Բայց չբացվեց բեղ համար
Դարձի շավիղ դեպի տուն...

ԽԱ

Հալածական երգ մեր հին,
Հանճարի ձայն դու մեր որր—
Դեմքիդ կնիքը մահի,
Բայց միշտ անմահ ու միշտ շորր—
Չորս ծայրերում աշխարհի
Որբա՛ն եղար դու իսալված՝
Մինչ հայրենիք գառնայիր՝
Ելլ սլաքարով նվաճված...

ԽԲ

Ո, հնամյա դու մէր հայս՝
Ոգու զրույց դու մէր հին—
Որբա՛ն զրկանք ու կորուստ
Եվ լուսե զո՛ւ մենք բերինք—
Մինչև դարձի համար քո
Ե՛վ հայրենի, է՛ ազատ
Ուրիշ ձևորով ու երգով
Հիմնեցինք հեղ հաբազատ...

ԽԳ

Եվ չգիտեմ ես՝ արդյոք
Կա՞ աշխարհում մի ալլ երգ,
Որ քո երգի նման խոր
Եվ արնաթոր, ինչպես վերք—
Ե՞րբ դուրդի սրտում իբ
Տարիներով որբացած՝
Լինի այնրա՛ն մտերիմ
Որբան ուղին՝ նոր բացած—

ԽԴ

Դու շտեպար ո՞վ երգիչ
Քո հայրենիքը նորոգ,
Որ իբրև մայր ամորիչ,
Արևային իր սիրով
Բուժեր քո սիրտը խաշված
Սև տեղերով անցյալի—
Դափնեկ պսակ դներ յուց
Քո ճակատին պանծալի։—

ԽԵ

Իբրև աճյուն դու վարձար
Քո հայրենիքը, որ քեզ
Հուշ էր քվեմ սրբացած,
Մեռած զրույց, որ որպես
Ննջած մի մայր դրած հող
Ձի բարձրանա էլ երբեք,
Որ արևի ըմպե շող...

ԽԶ

Արդյոք կարո՞ղ էր քո սրբ,
Բեկված հոգին երազել,
Որ դառնալու ես մի օր
Քո հայրենիքը վսեմ,—
Որ պիտի շուրջդ բուրի
Սերն ու գգվանքը մեր այս—
Եվ Չարենցը համբուրի
Քո շրթունքները մեռած...

ԽԷ

Բայց հայրենի երկրում քո,
Մայր քաղաքում նրա մեծ—
Պատվանդանի վրա նոր
Եվ սրտերի վրա մեր,—
Ահա մարմինը քո սուրբ,
Ինչպես մասունք՝ զմոսած—
Բարձրացել է վեհաշուր
Եվ բարձրաբերձ, ինչպես սար.—

Սեր է բերել և գործել
Քո ժողովուրդն ահա բեզ՝
Քո լուսեղենն երգերով
Օրորելով սիրադ կեղ,—
Ուր տառապանք տեսար լուկ
Եվ հեռացար մի օր խեղճ—
Ահա բեզ փառք երգելով
Սերն է գրկել քեզ անշեջ։—

Կարոտով խոր, ինչպես լերբ
Եվ երկնաշունչ սրբազան—
Խոնարհվել հմ ահա ևս
Դադադիր դեմ երգածայն
Սիրտն ու ողին իմ անհոր
Տառապանքով խոցված նույն,
Օ, իմ անդարձ ննջած հայր,
Որ շտեյար քո ողորուն...

Կարծես տեսել եմ ես քեզ
Մանկությունից մինչև մահ՝
Դեղերել եմ քեզ հեռ ես
Ուղիներում ան ամա,—
Բռնած քո ձեռքը պողպոջ,
Հանուն ջրի ու հացի՝
Տարել եմ քեզ հողից հող՝
Իբրև մի հայր մուրացիկ...

Այդպես բռնած ձեռքից՝ ծեր
Հալածական իմ հոր՝ ես
Հաց եմ լեզի մուրացել
Հեռուներում մի օր ես,—
Յուրա բակերում ժամերի
Հիվանդ հոր հետ իմ պառկած՝
Զառանցել եմ ես մեր հին
Տունն՝ հեռավոր դարձած հաց...

ԾՐ

Եւ ճեռավոր մի ժամի
Պատերի առկ հյուրընկալ
Ես առաջի՞ն անգամ ինձ
Երջանիկ եմ տեսել, հայր,—
Սրբ աշքերից բո, որ զեռ
Խորթ էին ինձ և օտար՝
Սիրո արցունք հորդեց, Լըր
Մի բուռ բրինձ թերի թաց...

ԽԴ

Հետո փակել եմ նրա
Աշքերն հոգնած ձեռքով իմ —
Եվ գիշերում անկրակ
Ննջել խաղաղ իր բովին
Եվ առավոտ իմ մռայլ,
Իմ դաժան հոր դեմքին ևս —
Երանության անայլայլ
Վարկուր նույն տեսա ես...

ԽԵ

Խորթ հողերին առնով ցուրտ
Իմ մեռած հոր խաղաղ դին,—
Թափառեցի մինչև լուրջ
Այդ ցուցուաց երկրին իմ։—
Հաղարամյա մթից վերջ
Երկրում իմ այդ ցուաց բորբ.—
Եվ երգեցի խնդուն երգ
Իմ քնարով ևս նորոգ...

ԽԶ

Վերադարձել ես դու, հայր,—
Եվ հիրավի՞ իմ ձեռքով
Ես չեմ արդյոք մի խավար
Ու ցրտահար երեկո—
Փակել աշքերդ հանգած
Եվ իմ սիրով զմոսել—
Որ հալոսնիր մինչև զրա՝
Հետանալով շմբուս...

ԾԱ

Կա տառապանք անվեհեր
Նայիրական քո դեմքին՝
Խոհն աշխարհի այն ավեր,
Շողն հանճարի աներկիր...
Հայր էր այդպես ննջել՝ վեհ՝
Դեմքին հուշեր ու աշուն
Որպես վկա՝ հանճարեղ
Թաղված քարե մի նաշում...

ԾԷ

Օ, վարդապետ անլեղար,
Որ խաչի տեղ չլրդովիչ
Ձայնի հովիվ դու հղար,
Ձեռքիդ սրինգ մի թովիչ—
Եվ աղոթքի փոխարեն
Խնկեցիր երգդ լուկ վեհ—
Դեպի երկինք մի բյուրեղ՝
Ժողովրդիդ սիրտը մեծ:

ԾԸ

Կարդում եմ ես քո հանգած,
Սուրբ կույերի վրա ծեր,
Քո ճակատի վերամբարձ
Եվ շրթերի հրակեր—
Մանոթ մոլմոթն իմ անհուն,
Տինդն իմ՝ այրող ու ողին,
Եվ խնդրեթյուն անանուն,
Եվ կարոտանք մտերիմ...

ԾԹ

Ճգնավորի դեմքով ծեր,
Մարտիրոսի դեմքով սուրբ—
Դեմք, ուր անդարձ քարացել,
Դրոշմվել է այրող հուր,—
Ճգնավորի ճակատով
Եվ մորուրով վկայի
Դարձել ես դու ահա տուն
Ուր տաբինեք՝ չկայիր...

Կ

Իբրև աճյուն դու դարձար
Քո հայրենիքը ազատ.
Իբրև նշխար մի սլաքժառ,
Իբրև մասունք հարազատ, —
Եվ հայրենի քո հողում
Հին հանճարի իբրև սևրմ՝
Կրարձրանաս դու բեղուն՝
Երկրիդ ցողով ցողված ջերմ...

ԿԱ

Իբրև աճյուն դու դարձար —
Եվ հայրենի երկրում քո
Քո երկնի տակ հրաքայտ
Կապրես դու նոր մի կյանքով,
Բեղմնավորված սրբազան
Քո աճյունով՝ մեր անեղր
Հողն արևով մեր կիզած՝
Հաղար հանճար կտտ մեզ: —

ԿԲ

Եվ ցնծություն է հիմա
Մեր սրտերում, ո՞վ երգիչ,
Տո՞ւն է դառնում հնամյա
Հանճարը մեր տարազիր. —
Դարձի համար ձեր այս վեհ,
Վերադարձի համար այս —
Կյանք ենք կերտել արդեն մենք
Ի՞նչ անկաշկանդ ե՞ս < 1 անրն՝, բառ >

ԿԳ

Վերադառնան պիտի դեռ
Հաղար սրտեր տարազիր,
Թողած օտար հեռուներ,
Յրված հողմով հարարիր: —
Իբրև սրտեր կենդանի,
Իբրև մասունք կամ աճյուն —
Սրտեր քանի զեռ, քանի
Հողն են իրենց անրջում...

ԿԴ

Պիտի դառնան դեռ հերթով
Տարագիրներն մեր անթիվ,
Որ ավյունով ու սրտով
Բեղմնավոր
Իսկ ով աճյուն է մի ցուրտ
Իր աճյունով հանճարեղ՝
Բեղմնավորի պիտի սուրբ
Հողն աշխարհի իր արև...

ԿԵ

Իսկ դու ո՛րի երգի մեծ,
Որ իբր աճյուն դարձար տուն,—
Մեր հողը քեզ կրնդունի
Խնդովյունով խմաստուն
[.]

ԿԶ

Ինչպես երգերը բո մեղմ
Ժողովրդիդ սիրտը մեծ
Իրրե բարիք սեփական
Անհունորեն ընդունեց—
Քեզ կրնդունի այդպես հար
Հայրենի հողը բո քերմ—
Եվ բո աճյունը արդար,
Եվ սիրտը բո հրաջերմ...

ԿԷ

Թող ամորվի վերջապես
Հաղար սրով խոցված խոր—
Սիրտդ հողում մեր հրկեզ,
Ինչպես զրկում սիրող մոր.—
Որպես վսեմ ողջակեզ՝
Կիզված աճյունը բո թող
Գտնի անդորր վերջապես
Եվ հայրենի դառնա հող...

Եվ հայրենի այդ հողից
Չանցած գարուն մի բանի—
Կեննեն շրեղ և ուղիղ
Երդի շյուղեր կենդանի
Եվ շշունջում երգեցիկ,
Հնչեղ երգում նրանց խոր—
Կապրի հանճարը րո ջինջ՝
Անժաճ երթի ելած նոր...

ԿԹ

Կլսադադվի վերջապես
Խոնջած աճյունը րո հար—
Դարձած մոխիր կենտարեր,
Դարձած ալյուն, դարձած քար...
Հայրենացած, սրբացած
Կապրի ողիւ հմայող՝
Դարձած երևող երգի ձայն
Եվ հայրենի դարձած հող...

1936

Ա տարբերակի բնարանը առել է «Անձրեն եկավ շաղալեն» ժողովրդական երգից։ Ու. Ջարյանը գրում է. «Երևի տյան մոտն էի (Չարենցի—կաղմ.)»։ Հետաքրքրվեց հուզարկավորության մանրամասնություններով։ Ասացի, որ Հայկանուշ Դանիելյանը երգեց. պատմեցի, թե ինչպես, վերջում, Կոմիտասի հողաթումբը շրջապատելով՝ կոնսերվատորիայի երգչախումբը երգեց «Անձրեն եկավ շաղալեն», իսկ այդ պահին մայր մտնող արեն իր վերջին շողերն էր արձակել և միաժամանակ անձրե էր դալիս։ Այնպիսի տպավորություն էր, որ կարծես երկինքը լալիս էր, արցունք թափում։

Չարենցը հուզվեց։ Քիչ հետո մոտեցավ գրասենյակին, վերցրեց մի թերթիկ, ուղեց կարգալ, բայց, հազիվ շնչաց միայն վերնագիրը, հիշում եմ՝ «Վերադարձի երգ» և այլևս շարունակեց (տե՛ս «Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին», էջ 371)։

Այս Ա տարբերակի բնարանը ինքնապրում ունի մի այլ փոփոխակ.

Քո աճյունի՞ն, Կոմիտաս,
Վերադարձած հայրենիքս—
Փա՛ռք քեզ, իմ նո՛ր երգի թաս,
Երկի՞ր, որ հող պիտի տաս,
Հող՝ հայրենի երգին։

Նույն տեղում վերամշակել է վերջին երկու տողը՝

Իմ նո՛ր երկիր, որ պիտ տաս
Հող՝ բո անմահ երգին:

Չմ պահպանվում է նաև Ա տարբերակի բնարանը առանձին էջի վրա
Երկու փոփոխակով, թվագրված 3. VI. 1936:

Դրանցից մեկը սա է.

Քո աճյունի՛ն, Կոմիտա՛ս,
Վերադարձած երկիր,—
Եվ բեզ, երկիր՝ իմ, որ կտաս
Հող՝ հայրենի երգին...

Մյուսը՝

Քո աճյունին, Կոմիտա՛ս,
Վերադարձած երկիր,
Փառք բեզ՝ արեդ գտած
Երկիր՝, որ արդ պիտի տաս
Հող՝ հայրենի երգիդ...

Չարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են նաև «Requiem հայրենա-
վան (Requiem II Կոմիտասի հիշատակին)» խորագրով ինքնագիր հինգ էջ՝
սխառված վրձակում: Դրանք միանգամայն հնուռ են «Requiem aeternam»
շոտեմի մեզ հայտնի տարբերակներից. բստ երևույթին Չարենցը կառուց-
վածքային վարիացիոն սկզբունքով գրել է սլոհմի մի երկրորդ մաս, կամ բո-
ղորովին այլ սլոսմհով մի նոր Requiem Կոմիտասի համար:

REQUIEM ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

(REQUIEM II ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ)

Ինչ որ երգել եմ ես այս
Հիշատակի երգում—
Հավատն է իմ, Կոմիտա՛ս,—
Որ պիտի հար նա մնար
Որպես ցնորր երգուն:
< >

Քո սրբազան աճյունի
Ճանապարհին վերջին՝
Խոսք, որ վախճան շունի—
Խոսք հրաժեշտի:—

Կանգնած նաշիդ առջև արդ՝
 Լուս խոսքերով, ինքրս՝ ինձ,
 Ես նայիրցի ախուր մարդ՝
 Սրախ մեջ համըր կսկիծ,—
 Որպես դալիր անսըրեմ՝
 < > Հազար տարեկան
 Հանապարհ եմ գնում քեզ,
 Շրթիս-շարական
 < >

Եվ դահլիճում այս թևկուղ—
 Տրամուխումը մահի՝ Համաշխարհային
 Մահվան երգ է նվագում
 Խումբը լարային,—
 Լիքն է դահլիճի թևկուղ
 Ժողովրդով բազում,
 Եվ թափում են վերից լույս
 Շուտյ ու կիզուն
 Կապտապաշտոն, ահապին
 Էլեկտրական լամպեր,—
 < >

.

 ...Լուսնուն է շուրջս խոր
 Եվ թանձրանիստ խավար,
 Կարծես շնչում է մի խուլ
 Եվ [մտավախ] մեղախոհ մարդ—
 Շնչում է նա կանգնած այդ
 Խավարում ճնշող,—
 Եվ ես շնչում եմ նրա
 Մղաճամ շնչով։

Խո՛ւլ խավարում ահա այդ
 Նստած եմ մենակ
 < > և պառկած է
 Նստած եմ նրա < >
 < >

[Խուլ, թանձրանիստ] Լույսը—
 այդ է, Միայն ա՛յդ—
 Թպրտաքող խավարում
 [Միայն երկու մոմ]

Երկու վախա մոմ:—
 Կանգնած եմ ես փայտյա
 Դրբակալի մոտ:
 Հսկում եմ հս՝ ջեռյալի
 Գլխավերեւում:—
 Դողում է լույսը:—
 Փոխվում է դեմքը,— և ինձ
 Լրիվ լավ չի երևում:
 < . . . > լույսը մերթ վառ,
 < >

ԲՆԱԴՐԱՅԻՆ ՏԱԼԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲՆ առք. 3— 8 Դեմքիդ տանջանքն է դրել
 Անազորույն մի կնիք:—
 Եվ հանճարի հեռակա
 Հուրն է հանդշում առկատիդ,
 Ինչպես մարող առադայթ
 Արարատի գաղաթին:—

12—16 Եվ տարիներն ապստամբ
 Ժողովրդի հանճարեղ
 Սրտով երկնած ձայն ու շունչ,
 Որ բարբառել են դարեր
 Օտարության մշուշում:

ԲՆ ինքն. 17—24 Առանձին ձայնն է ինչպես
 Դառնում հնչյուն հայրենի—
 Դաշնության մեջ լուկ հնչեղ
 Հայրենական ձայների,—
 Այդպես մեր հին դաշնության
 Ո՞վ մարգարե տարադիր
 Դու գտանում ես ահա
 Ե՛վ ժողովուրդ, և՛ երկիր:—

Առաջին ուրնյակ— Ինչպես ճիշ է, մեռած ձայն,
 Ընդ վերամշա— Մեռած մի նիշ է միայն
 Կումնեք Ինչպես հնչյուն՝ ձայն մի
 Դաշնությունիդ վտարված

Ինչպես հնչյունն՝ անիմատ
 Դառնում է ձայն հայրենի,—
 Դաշնության մեջ լուկ անմահ
 Հայրենական ձայների

Հալածական ձայների
Պատառոտած դաշնության
Ո, գանձապահ դու մեր հին,
Հաղարամյա երգի ման...

Մեր բղկաված դաշնության
Պատառոտված դաշնության
Ձայների չուն տարազիր,—
Որ գտանում է հիմա
Հայրենի հող ու երկիր...

Ձայնաշխարհ ես՝ դարձած տուն
Որպես մի մայր—արագիր...

Ձայների չուն տարազիր,
Որ ափերից զերնության
Վերադարձել են երկիր...

- ԲՆ տրբ. 27—28 Լուկ ժողովութեան է հյուսել
Քո դաշնությունը պայծառ—
47—48 Իբրև հեռու աբաղիլ՝
Կապված սիրո նարստով—
57 Դու երգել ես միայն ճորտ .
60 Եվ զրկանքի՞ պես վաճա՛մ—
62 Ժողովըրդի հարադատ
71—72 Քիմիական մշակումից հետո այժմ
այս տողերը ինքնադրում չկան:
73—76 Եվ ժողովուրդն է խոնարհ,
Երգիդ ակունքը եղել,—
Նրա համար է լուկ նա
Երգել բո երդն հրեղեն:—
112 Իր խրճիթից ընդհանուր...
116 Կամ թոնիրում թխած հաց...
120 Եվ հավատով իր հրկեղ...
306—313 Արդեն՝ բերքի պես անգին՝
Հավաքե՛լ էր երկրից մեր
Նրա սուրսալը գերանդին—
Ինչ կար վոնեմ, ինչ կար վե՛հ...
Ոչ միայն տուն ու տանիք,
Այլ՝ ամենից առաջ բորբ
Ողու ցնորք ընտանի—
Հնձեց < >

346—353 Փորձանքներից հարատև
Արդեն կորած, անուղի,
Այդ շշուղն անդամ մահամերձ
Ժողովրդի ու հողի
«Իր» տերերի ձեռքով սև,
Որպես դիակ՝ կրճրին քար—
Պիտի սուզվեր վերջապես,—
Թե փրկությունը չգար...

Փորձանքներից հարատև
Արդեն կորած, մերձիմահ,
Այդ շշուղն անդամ անուղի
Ժողովրդի ու հողի
«Հայրենական» գիշատիչ
Ձեռքով մղված դեպի [մահ]—
Պիտի սուզվեր երբ արդեն
Թե փրկությունն [այն] չգար...

367—361 Որպես խինդից խելագար
Մի բարեկամ փառահեմ—

409 Եվ խնդություն երազեն...

482—489 Հաղարամյակ էր գնում,
Հաղարամյակ զայիս նոր,
Բայց <1 անընթ. բառ> էր մնում
Մարդու կյանքն ահալորս
Եվ տե՛րն էր նույն առնում սուր
Եվ հրկաթյա խարազան,—
Սակայն «սեհն» էր էլի սուրբ
Բաղմության մեջ հնազանդո՛ւ—

509 Նո՛ւյն պատվիրանը «փրկիչ»։—

515—521 Ե՛վ գոտնացած, և՛ բոկոտն,—
Դուր շեք տեսնում լույսի փայլ
Ձեր տառապանքն ամսբող,—
Ձեզ վիճակված է անհուն
Երջանկություն կյանքից վերջ,—
Իսկ նրանց—մահ անանուն.
Եվ զոյություն լուսադերձ...

524 Տառապյալներ սոսկական

529-ից հա Ինչքան ուղում են նրանք՝
Այդ կեսարներն ամբարիշտ
Թափեն հրդեհ ու կրակ
Ձեր մադերի վրա միշտ,—
Ինչքան ուղում են նրանք,

Թող ձեզ խաչեն ու խաղեն,—
եղբայրներն են ձեր նրանք՝
Զոհրկ դրախտից ձեր լուսն...

Օ, եղբայրներ իմ անդհա,—
Օ, իշխաններ կյանքի ալս,—
Դուր չպիտի ժառանգեր
երջանկությունն ալս անանց,—
Որքան ուզում եր ալսօր
Դուր աշխարհում հղիացեր,—
Դուր եր միայն գժրախա զոհ...

545—552 Գանահարեն լուզ նորա
Եվ հալածեն նորա ձեզ,—
Թող կրակով բորբոսած,
Կրծքերը ձեր ալսեն ձեզ,—
Միկնույնն է՝ սիրեցեր
Սարուկներին դուր ալս [խեղձ]
Զի՛ եղբայրներն են ձեր հեր
Եվ < > նորա կույր...

Այսպես Կենն նորա՝
Տիեզերքի սկզբից,
նույն առածն դեմ շոքած:

567—568 Քիսկն ձեզ կյանքում ապագա՝
ՔԱՆՄԱՀ վայելք երկնային...»

569-ից առաջ Եվ շողացել է նոցա
և հետ Փշնպակ ճակատին—
նույն ճառագայթը՝ խոցված
երջանկության հերթախիտ—

ՄԶ.

Ո՛վ տառապյալ մարդկություն
Հաղարամյա պատմություն,—
Ո՞ր արգանդում դու գտար
Այս սե թույնի նման թույն,—
Ո՞ր անհատակ ու անել
Չարշարանքի անդունդում,—
Որ անդամ սուտն ալս անել
Գուրգուրելի դարեր դու...

ՄԹ.

Եվ բյուր անդամ ու կրկին,
571—573 Որ դժոխքում դու գտար

- Այն սև թուլնի նման թույն...
 Ո՞ր շարշարանդն է անել
 583 Որ երազանքն այս անհուր
 593—600 Ինչպես է մարդը շարքաշ,
 Որ երկրային է անշափ,—
 Հավատացել այդ սառկախոս
 Յնորքին սուտ ու անշահ,—
 Ինչպե՞ս է նա անհաշիւ
 Դարեր,— և ոչ լուկ ժողինք—
 Այլ և իր կյանքն ու կաշին
 Տվել այդ սին ցնորքին...
 629—632 Քրմիական մշակումից հետո
 այս տողերը հնջվել են:
 645—647 Կյանքի տերերն արնահուն
 Հոշակեց սխ առնական,
 Ատելություն արնագոյն:—

 650—655 Յանելով ցուր արնարամ,
 Փռելով մահ ամեն կողմ:—
 Տախտակների վրա իր
 Գրված դրով արնատառ
 Բերեց պատգամ միայն մի—
 «Լուկ աշխատանքն է արդար»:—
 656—659 Քրմիական մշակումից հետո
 ընթինելի են միայն առանձին բառեր:
 660—663 Մեծ պայքարի նա կոչեց
 Սարուկներին հալածված
 Որ խնդություն բողբոջե
 Զնդաններում առաջվա:—
 663 Զրկվածներն տներում:—
 675—677 Դափնեպսակ մահատիպ,
 Եվ ոչ կնիք նա ուներ
 Հեղանվեր նոխադի,—
 677—679 Ոչ հեղություն մահատիպ,—
 Սակայն այդպես խնդողին,
 Այդքան խանդով շառաշուն...

Շատ է տեսել տառապած
 Մարդն աշխարհում— փրկիչներ,—
 Բայց այդպիսի փառապանծ
 Դեռ փրկիչ չէր կյանք իջել:—

712—719 Բորբ հառնեցինք մենք նրա

Հրե շնչին ընդառաջ,

Որպես արև հուրհուրան,

Հառնած հոգի մի վառած:—

Հառնած ոգով հնօրյա

Եվ ալյուրով զարավոր՝

Ընդունեցինք մենք նրան,

Իբրև փրկչի փառավոր:

732—735 Քիմիական մշակումից հետո այս տողերը չկան:

797—808 Քիմիական մշակումից հետո այս տողերը չկան:

937—940 Որպես մեռած մարդարև,

Այլ մի անգամ մշտշտ—

Գու արդեն չե՞ս երկարել

Քարաքանդակ քո նաշում...

964—965 Ահաբեկվել էր միայն,—

Անսահման խեղճ էր, բարի...

966—973 Այն օխտը մարդն էր, որ իր

Մռայլ տեսքի տակ ուներ

Մի անսահման սիրող սիրտ

Եվ հրազի հեռունք,—

Որ ահաբեկ իր կյանքում

Ոչ մի անգամ չժպտաց,

Բայց գիտեի, որ հոգում

Ունի հուրեր մշտական:

ՃԺԸ Դիուխը ինքնազրում չկա:

990—991 Ոչ մի անգամ կյանքում նա

Զհամբուրեց զավտի,—

993—994 Զպատահեց, որ արբեր,

Եվ մարդկանց դեմ շարացած—

997-ից հտ ...Զհասկացա ես կյանքում

Այդ լռակյաց մարդուն ես,—

Որ՝ քարացած զրկանքում՝

Պատանվել էր ինքն իր մեջ,—

Զհասկացա կյանքում ես

Զարմանալի այդ մարդուն

Եվ տարիներ միայն < >

Ես հասկացա < >

- Ես հասկացա, որ լմ մեջ
 Ինչքան երգ կա և կամ խոհ
 Այդ—միայն նա է տվել...
- 998—999 Երբ որ ես էլ նրա պես
 Ահարեկված՝ դարձա լուռ,—
- 1006—1009 ...Որ իր ամբողջ կյանքում լուռ
 Փականրի տակ երկաթյա—
 Ինչ ունեցել է նա հար՝
 Ինչ ոչ-որի չի տվել,—
- 1013 Եվ իբրեւ գանձ-տվել ինձ...
- 1014—1017 Քիմիական մշակումից հետո բայքալվել են:
 1021 [Պատկած բարե մի նաշում...]
- 1054—1065 Այս տողերի խնրագիրը պահպանվում է Չարենցի
 ժառանգների մոտ:
- 1066—1069 Այստեղ հանճարը բո պես
 Կրարձրանա՝ շողշողուն,—
 Իսկ ոսկորներդ—հոգնարեկ
 Խո՛ր՝ կհանգչեն բո հողում...
- 1088—1089 Դա՛րձն ենք տունում մեր անմահ
 Ե՛վ հանճարի, և՛ երգի—
- 1106 Շիրիմներից [հեռավոր]
- 1114—1115 Կա արդյո՞ք վայր աշխարհի,
 Որ՝ տարագիր՝ դու չանցար,—

Ն Ա Վ Ջ Ի Կ Ե

(ԼՋ 345)

Բնագիրը ներկայացվում է ռուսաստեղծությունների տետրակում՝
 պահպանվող երկու տարբերակից. I և II գլուխը Ա տարբերակից (ընծայա-
 կանին կից թվագրել է 1936. 21. IX, իսկ I գլխի վերջում՝ 1935—1936.
 IX. 22—23), III և IV գլուխը Բ տարբերակից (III գլուխը թվագրել է
 1936. II. 28—29, Երևան, IV-ը՝ 1936. 22—28. 1935):

Ա տարբերակը, ըստ երևույթին, եղել է վերջնական, որ վերամշակված,
 Չարենցը արտագրել է ԲՏ. 1936. IX. 22—23-ին և հետո: Սակայն հետագա-
 յում տետրից պոկել են այս տարբերակի III և IV գլուխները և դրան հա-
 ջորդող Բ տարբերակից I և II գլուխը: Չ՞ պահպանվում է 1 թերթ այս
 տետրից, պոեմի I և II գլուխը, որ, հավանորեն, այս Բ տարբերակի սկիզբն
 է: Հնարավոր է, որ առանձին մարդկանց մոտ պահպանվում են նաև Ա տար-
 բերակի վերջին գլուխները, որոնք մեր ձեռքի տակ չեն եղել:

Տեքստային տարբերություններում Ա տարբերակի ուղղումները ներկա-
 յացվում են իբրեւ ինքն Ա, պոեմի III և IV գլուխների ուղղումները՝ ինքն Բ:

Վերը հիշատակված 1 թերթը ներկայացվում է իբրև Թ տարրերակ, իսկ մյուս թերթը, որ համապատասխանում է ընտրի 1—36 և ապա 145-ին հաջորդող տողերին, ներկայացվում է իբրև Գ տարրերակ:

ԳԱԹ ԶՖ պահպանվող մի այլ էջ, որի տողերը համընկնում են ընտրի 40—45 և հաջորդ տողերին, ներկայացվում է իբրև Դ տարրերակ: Ամենայն հավանականությամբ սա հատված է 1935 թ. դրած տարրերակից: Ըստ երևույթին 1935 թ. ինքնագրերից են նաև ԶՖ պահպանվող մյուս՝ հրատարակության մեջ պայմանականորեն Ա և Բ վերնագրված պատասխիկները: Վերջին Գ պատասխիկը, որ 1V պիսի տարրերակն է, գրված պետք է լինի 1936-ին:

ԶՖ պահպանվում է նաև պոեմից բաղված մի բանաստեղծության երեք տարրերակը. մեկը թվագրված՝ 1936. 28. 11, երկուսը՝ 1936, 28—29. 11. վերջիններից մեկը ներկայացվում է սառնա:

Նավգիկե—Հոմերոսի ճողիտականում՝
Նավգիկեն կամ Նավսիկան ֆեակ-
ների արքա Ալկինոսի չքնաշագկեց դուստրն է, որը, հանդիպելով Նավարեկու-
թյան հետևանքով կղզի նետված Ողիսեսին կամ Ուլիսին զգեստներ տվեց
նրան և առաջնորդեց հոր պալատը: Ուլիսի անօրինակ արկածների պատմու-
թյունը լսելուց հետո ֆեակների լուսավորը նրան նավ տվեց, որով և նա
վերադարձավ հայրենիք:

Ն Ա Վ Զ Ի Կ Ե

Լ-Ին

Նայադների՝ նման, նայադների՝ նման,
Նայադների նման կանչեց նա ինձ,—
Հայացրներում պահած անհատների հմայք,
Անհատների՝ թախիծ...
Եվ վարդապույն, ինչպես մի վարդապույն մարջան,
Եվ վարդաշուրթ, ինչպես մի նավգիկե,—
Նա հեռացավ, սուղվեց աներևույթ դարձավ
Երազներիս կարմիր ամպերի մեջ...

1936. 11. 28—29

Երևան

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐՈՒԹ ՅՈՒՆԵՍԿՈ

ԻՃԲՆ. Ա 9—12 Նախ՝ կարոտի նման գեռ [երազվող] անծանոթ կյանքի,
[ինչ որ հեռուներում] Բիլ ծովերում նավող նավակի մեջ՝
Իբրև [ուղի] <2 անընթ. բառ> ցնորր [կապույտ] դալթոզ,
կամ նպատակ անգին՝
[երազվում է անգոտ աղ] ինձ դյուրեկով հեռուներից
կանչեց իմ նավգիկեն...

- 40 Ես լսել եմ թո [կանչը] քայլքը, իմ նավղիկի:
 41 Ես [էրազել] սպասել եմ քեզ յուրաքանչյուր վայրկյան:
 61 Եվ իմ գործերն ամեն, և իմ երգերն [ամբողջ] անմեռ,
 64 [Քո կարոտն է մոցել, իմ նավղիկի]:
 71—72 Ես երազել եմ՝ լուկ թո հեռավոր ցորերին
 Եվ [բոբրորեկ ևն ներշնչվել, որ քեզ] տենչացել եմ լոկ
 [խոստանալով] հավատալով, որ ինձ
 Դեռ սպասում ես դու, իմ նավղիկի.—[հանդիպելու եմ
 դեռ իմ, նավղիկի...]
 73—74 Որ վարդերիս [անցած] անդարձ, տարիներիս հնձած,
 Անդառնալի [անցած] ցնդած երազի տեղ—
 76 Ինձ [արվելու] ժպտալու ես [օ, սեր] դու, իմ նավղիկի...
 84 Եվ [թողնելով] ինձ թողեց միայն մահու կսկիծ...
 88 [Նա բնդունեց իմ սերն,— իմ նավղիկին...]
- Բ 108 Սպասում է ինձ հին այն նավղիկին...
 110 Բալց տվելի [ծանոթ] ու հմայիչ...
 112 [Սակալն ինչու՞ թվում է ինձ նա ամայի...]
 117 Եվ սուղվելով, ինչպես մի վարդադույն [երազ,]
 119 [Նա անբարբառ անցավ և հավիտյան կտրավ]
 120 Մանկության պես անցած [այդ] նավղիկին...
 133—136 Եվ վարդադույն, ինչպես մի վարդադույն՝ [անբազում]
 մարջան
 Անբազում, անցավ բանի՞, բանի՞ շրնաղ նավղիկի՝
 իմ երազին կառչած արքայադուստր կարծած
 Ընկղմվեցին կյանքիս ամպի մեջ...
 155 Եվ ինչ տալու էի [երազներում] նրանց—
 160 [Քո գովանքին] ավի, իմ նավղիկի.
 163 Որ չմնա երազ էլ, որ [չտենչամ] նրանց,
 173 Նայաղների ձայնով [նման] նայաղների ձայնով [նման],—
 176 Եվ ինձ ամեն անգամ տալով—կսկիծ...
 180 Դու կանչելու ես ինձ մինչ աշերտով հանգած՝
 Վայրկյաններիս վերջին երազի մեջ,
 Ինձ կրնգունի [իրեկ իմ կարոտին] վերջին կարոտանքիս
 կառչած—
 Արքայադուստրն իմ սև, իմ նավղիկին...
 179—180 Ինձ համբուրի անդարձ, [իր ամիսերին կառչած] իրրեկ
 տենչած վաղուց
 Իր Ուլիսին տենչած—իմ նավղիկին...
 178—180 Արկածներիս վերջին երազի մեջ՝
 Ինձ կժպտա՝ [անցած իմ] կառչած իր ամիսերին անձայն
 Իր Ուլիսին հսկող իմ նավղիկին...

179—180 Ինձ կընդունեն անդարձ իմ կարոտին կառչած
Ինձ երազած վերջին նավդիկեն...

Բ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

I

ՆԱՎԳԻԿԵՆ

Նայաղների նման, նայաղների նման,
[Նայաղների նման] Կարոտներին ձայնով կանչել են ինձ՝
[Հայացքներում պահած] խոստանալով սիրո անհատների հմայք,
[Անհատների լախիճ] և կորուստի կսկիծ...

Եվ վարդազուն, ինչպես մի վարդազուն մարջան՝
Երազների կարմիր ավազի մեջ—
Նա հետացավ, սուզվեց. անվերադարձ անցավ—
Իր Ուլիսին [փնտրող] տենչող աչք նավդիկեն...

Հերիաթային, կապույտ իր եղերրից դարձած,
Ինչպես ուրիշ երգի մի նավդիկե,—
Նա ուրիշի՞ երկրի տրաշադուստրը դարձավ,—
Ինձ՝ մի ուրիշ կարծող աչք նավդիկեն...

Հերիաթային կապույտ եղերրներով անցած
Կարոտներին կարմիր երազի մեջ՝
Միշտ ուրիշի հսկող արքայադուստր դարձավ
Ինձ [Երազող] հանդիպող ամեն մի նավդիկե...

II

Ահա կրկին աչք հի՛ն նայաղների՝ նման,
Նայաղների նման մարդ՝ ար, մարդ՝ ար,—
Խոստանալով կրկին անհատների հմայք—
Կանչում է ինձ թաքուն մի արքայադուստր...

[Նա] դու վարդազուն կրկին, որպես կարմիր մարջան՝
Եվ վարդաշուրթն, ինչպես մի նավդիկե...
Եվ, քաշելով իմ շուրջը կախարդական շրջան՝
Դու կորչում ես կրկին [Երազի] հին ավազի մեջ...

Յուրաքանչյուր տարի՝ դու, յուրաքանչյուր վայրկյան
Երազվելով միշտ նո՛ւյն հին նավդիկեն,—

Մերթ [Երազլիկ] ինձ կանչել է նա սրինդային ձայնով,
Մերթ քնարի քնքուշ նվագի պես,
Մերթ դարերով հնչած, մերթ միայն նոր
Ինձ հարազատ ձայնով—իմ նավլիկեն...

Ուղիներում [կլաներիս] անցած, տանջանքներում չրած
[իմ ցավերում] տարիներում անդարձ
Ինձ սպասող, միտկ իմ նավլիկեն,—
Ուր գտնելու էի—ես կորցրրի նրանց,—
Երազանքում տեսած երազի պես...

Երազներում անվերջ երազելով նրանց,
Իմ կրքերի կարմիր ավազի մեջ—
Ինչ որ դեռ դուրս մնաց իմ երգերից զրած,—
Իմ շտիրած աղջիկ, տվեցի քեզ...

[Ես չտեսա թեև իմ հսկումին կառչած]
[Ինձ թաղուհի դարձած]

Տարիներին տրտում ուղիներում անդարձ
Ինձ շկանչեց և ոչ մի նավլիկեն,—
Եվ ինչ տալու էի ես աշխարհում նրանց,
Իմ շտիրած աղջիկ, տվեցի քեզ...

[Բայց աշխարհում ուրիշ Ուլիաների կառչած,
Ինձ հանդիպած ամեն մի նավլիկեն
Ինձ հավիտյան սիրող արքայադուստր դարձավ—
Իմ երգերի կարմիր ավազի մեջ...]

Եվ ուրիշի երկրի արքայադուստր դարձած
[Իմ երազած] [յուրաքանչյուր] Իմ կորցրած ամեն
մի նավլիկեն—
Ինձ [կարոտեց] հանդիպեց կրկին և սիրուհիս դարձավ—
Իմ երգերի կարմիր [երազի] ավազի մեջ...

Դ ՏԱՐՔԵՐԱԿ

Կամ վարդերում անցած, կամ օրերում հնձած,
Կամ անծանոթ կանանց աչքերի մեջ,—
Մերթ շառաշում ծովի, մերթ լուսնյան անձայն—
Ինձ միրաժվել է—իմ նավլիկեն:

Նա երազվել է ինձ յուրարանչյուր վայրկյան,
[Մերի հանձարեղ] եվ դնացրում Թռչող, և նավի մեջ,—
Յուրարանչյուր վայրում, յուրարանչյուր անգամ—
Իմ սիրեկան, իմ կին—Նավդիկեն։—

Եվ հանձարեղ երգում, և անծանոթ գրքում,
Եվ Գոյացի անգամ կտավի մեջ,—
Եվ հլուսիտում, և հին արեւելքում,
Եվ հարավի միգում—Իմ Նավդիկեն։

Շրջադարձում, Լրթում, քաջլավիտում ամեն,
Ուրախության լուրի, կամ դավի սլես,—
Յուրարանչյուր օրվա յուրարանչյուր ժամին
Ինձ թվացել է մոտ—Իմ Նավդիկեն...

Մանկությունից իմ լուրի մինչև կարմիր կեսօր,—
Յուրարանչյուր հույզի, ու [.] մեջ,—
Ինչ երազել եմ ես մինչև ալսօր՝
Շշնացել է ինձ—Իմ Նավդիկեն։—

Եվ տխրություն, և՛ վիշտ, և՛ խնդրություն, և՛ հոգս
Եվ [.] թուխը՝ Երազի մեջ,—
Եվ ձգտումներ, և իղձ, և դառանցանք, և գործ՝

ՊԱՏԱՌԻԿ Ա

Արկածային կյանքիս ուղիներին անցած,
Կարոտներիս կասկածատ աշխ նավի մեջ—
Անակնկալ ընկած և [Թագուհի] դարձավ հավիտյան հանգած՝
Իմ երկրային միակ աշդ Նավդիկեն...

Ինչպես սիրո երկրի արքայադուստր կարծած
Անհանգչիլի սիրո ու ցավի կեղձ՝

Նաժիշտներով իր յոթ շրջապատված՝
Նաժիշտներով սիրո և ցավի կեղ,—
Երջանկության նման մահապարտված՝
Ինձ հմայեց անգարձ իմ Նավդիկեն...

Հոժարությամբ, որպես մահապարտված՝
Հեղ՝ ընդունեց իմ սերն

Ի՞ր դառնագին

Որպես մի սև սիրով մահապարտված՝

Ի՞րեւ հոժար կամքով մահապարտված՝

Ընդունեց սերն իմ սև

ՊԱՏԱՌԻԿ Բ

[Մայրամուտից կրկին՝ ոսկի ու ցուր հաղած՝]

...Մայրամուտի շռայլ հորիզոնից դարձյալ՝

Ճառագայթիկ սրեր ու նիզակներ ձեռքին՝

Հուր նժույգներ վարող, արեադեմ մի կին

Քառատրուի-խոշում է [պայծառ ասերը] շառաշուն ու պայծառ

[ցուր ու ցնորք բարձած կառքին ոսկեհեղար]

Ոսկերանդակ կառքին ցուր ու ցնորք բարձած՝

Բարձած բեռներ փառքի, երազների, երգի,—

Հրաժեշտի ժպտոն արեալին զեմքին՝

[Իրիկնացող երկրից]

Դեմքը դարձրած երկրին հեռանում է անդարձ...

Արդյոք <1 անընթ. բառ> կրկին՝ բարձած իր

հաղթական կառքին՝

Խնդությունը կյանքի՝ երազի պես,—

Հաղթանակի ցնծուն խնդությունը զեմքին՝

Հեռանում է կյանքից— իմ նախնիկեն...

Քանի՞ անգամ այսպես, սիրա իմ, լուղեհեղձ քեզ

Միայն [. . . .] լախի՞ճ՝ երազի պես՝

Ինչ որ առաւ էր քեզ՝ իր Ուլիսին առաւով՝

Ժպտաւով [շոնդաւով] լուչի բո նախնիկեն...

Արդեն իջնում է նա հորիզոնի ծիրից,—

Ահա վերջին անգամ-երազի պես՝

Դեմքը շրջել է հտ՝ որ հրապուրի վերից,—

Եվ հեռանա անդարձ— բո նախնիկեն...

Դեմքը շրջել-ժպտում արդեն վերջին ծիրի

որ ժպտաւով վերից՝

Իսկ դու նայում ես զեւ մայրամուտի ծիրին,—

[Մի՞թե կարծում ես թե] Մի անգամ էլ նայի երազի պես,—

Դեմքը շրջի, ժպտա, արնաշաղախ դերի,—

Եվ հեռանա դարձյալ— նախնիկեն...

ՊԱՏԱՌԻԿ Գ

Եվ պոետի համբավ և [. . . .] փառքի,

Եվ ցանկություն, որ մեկը երազի քեզ,—

ես [. . .] եմ միշտ սպասելով որ ինձ
Դեռ սպասում է ինձ—իմ նավղիկեն...

Ուղիներում անցած, տարիներում անդարձ
Հավերժական սիրո երազի պես՝
Ինչպես միակ նվեր, միակ ընծա—
Ինձ երազվել է իմ նավղիկեն...

Նայապներին նման, նայադներին նման,
Կարոտներին ձալնով կանչել է ինձ—
Խոստանալով սիրո անհատանելի հմայք,
Եվ թողնելով լուկ ցավ ու կորուստի կակիժ...

Եվ էս դիտեմ, որ դեռ, ինչպես կյանքում անցած,
Ինչպես արդեն ապրած իմ կյանքի մեջ,—
Ես երազեմ արտի կարոտներով իմ կեղ
Որ սպասում է ինձ—իմ նավղիկեն...

Իմ օրերում անցած, բարիքներում հնձած,
Իմ երկրային կյանքի
Զհանդիպեց դեռ ինձ իմ երազած
Իմ կարոտներն հսկող իմ նավղիկեն
Սակայն [. . .] կյանքիս, էջր մի վերջին անգամ
Նախքան իջնի ողուս—հրաշքի պես,—
Թեկուղ մահվան դեմքով, թեկուղ մահվան ժամին
Ինձ դերելու է—իմ նավղիկեն...

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

(էջ 352)

Տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրերից: Բնագիրը ընտրվել է և հաջորդականությամբ վերականգնվել բաղադրված, պատռված, մեջտեղից կիսված, չհամարակալված առանձին թերթիկներից: Թվագրել է 17. X. 1936, Երևան:

ՉՖ պահպանվում է առաջին հատվածի երկու տարբերակ: Հնարավոր է, որ առանձին մարդկանց մոտ պահպանվում են այլ տարբերակներ:

Նայ կամ ճայի—կոմիտասի բնութագրությամբ հայ ժողովրդական «փշական» գործիք, մոտիկ զուռնային: Նայ, նաև՝ մեղմ, խոնավ, փափուկ (տե՛ս Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան):

«...ԵՐՐ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄ ԷՐ ՆԱ ՎԵՐ...»

(էջ 358)

Տպագրվում է ՉՖ, փորթիկ, համարակալված թերթիկների վրա պահպանվող համեմատաբար ամբողջական ինքնագրից, որ սկսվում է էջ 27-ով և

ավարտվում 55-ով: Պակասում է միայն էջ 34-ը, որ բնագրում նշված է տող 120-ից հետո:

Չն պահպանվում են նաև այս տարրերակին մոտ, նույնանման լերթիկներին վրա գրված սևագիր մշակումներ: Մանրագրություններում դրանք ներկայացվում են իրեն սևագիր մշակումներ՝ ՍՄ:

Ելլ նյութերի շարքում պահպանվում են պոեմի թերևս ուրիշ տարրերակից, կամ պակաս մասերից համարակալված էջերի վրա գրված հատվածներ, որոնք էջ առ էջ ներկայացվում են ստորև:

Ամենայն հավանականությամբ, Չարենցը պոեմն ավարտել է, և գուցե ամբողջական բնագիրը պահպանվում է որևէ մեկի մոտ:

Թերթիկներից մեկի վրա բանաստեղծի ձեռքով գրված մի թվական՝ 1386, նրա գրության տարեթիվը՝ 1937, սյուժետային գիծը և մանավանդ հետոսի եղբորական վախճանը, բավական ամուր հիմքեր են տալիս ենթադրելու, թե Չարենցի այս ստեղծագործությունը կոչված էր պատկերելու XIV դարի երկրորդ կեսին և XV դարի առաջին բաժնից հետո գրված հայ նշանավոր քերթող ու պոետագիր Գրիգոր Մերենց խաթինյու կյանքի վերջին օրերն ու նահատակությունը:

Գրիգոր խաթինյան՝ «Որդի Մերին» կամ Մերենց մականունով, ինչպես գրում է նրա վարդապետներից մեկը, «Սնեալ և վարժեալ ի գործ քահանայութեան առ սուրբ ճգնաւորի միոյ Վարդան կոչեցեալ, ի վից ամ սպասաւորեալ նմա»: Հայտնի է նաև, որ նա տարրեր տեղերում ապրելուց հետո կյանքի վերջին տարիներին վերադառնում է Արծկե քաղաքի մոտ գտնվող Ցիպնա անապատի ս. Ստեփաննոսի վանքը, որտեղ և նահատակվում է ըրրդերից՝ 1425 թ., 75 կամ 80 տարեկան հասակում (նրա ծննդյան մոտավոր թիվը համարվում է 1350-ը):

Խաթինյու անունով մեկ են հասել շատ ստեղծագործություններ: Նրա «Հիշատակարան աղետից» գործը, որ առաջին անգամ հրատարակել է Գրիգոր խաթինյանցը 1897 թ., պատմական մեծ արժեք ունի: Այս գործում ժամանակակցի, երեսն նաև տեղանքների ճշմարտագատում նկարագրություններով շարադրվում են Լենկթխմուրի և այլ բռնակալների օրով (1386—1422) Հայաստանում տեղի ունեցած զարհուրելի կոտորածների և տառապանքների տխուր անցքերը: 1386 թվականը «Հիշատակարան աղետից»-ում նշվում է իբրև այն տարին, երբ տեղի ունեցավ արևի խավարում: Հավանաբար հենց այս՝ 1386 թ. է նկատի ունեցել Չարենցը, երբ կատարել է հետևյալ նշումը՝ «1937—1386=551, 1386+551=1937 թիվ»:

Դեմքը խաղաղ է ու լուրջ:

Կապույտ կոպերին

Հանդիման է նինջն, ինչպես լուս

Երանություն վերին:

Մագաղաթյա ճակատին՝
 Սրբի, վկայի,—
 Ձկա ո՞չ խոհ մի պատիր,
 Ո՞չ հույզ մարդկային:
 Որպես օվկիան՝ խաղաղված
 Մրբիկներից հետո մեծ,—
 Զինք է ճակատը նրա:
 Տիրոջ անունով
 Մահը գրել է վրան
 Իմաստովյուն մի նոր:

Տերը՝ հանուն Հոր՝
 Մահվամբ գրել է վրան

26

* * * * *
 Մայրամուտի վանքի մոտ
 Կանգնում է արդեն—
 Վեհ՝ վկայի դամբով՝
 Մի ծերունի պարթև...

* * * * *
 * * * * *
 Վանքը կանգնած է խաղաղ,
 Պաղ աղջամուղջում,—
 Իբրև քարի հիշատակ,
 Որ լուսնյուն է շնչում:—

30

Խուսափում է նայել
 Նա խոռոչին դռան,
 Վարանելով նաև,
 Որ կարծես նրան,—
 Ինչպես աչքը մեռյալի՝
 Այնքան դժնի ու խորթ՝
 Դռուն տհալոր՝ կնայի,—
 Սառն ու անհաղորդ,—
 Մահվան խորհուրդը խորին՝
 Դժնի, անծանոթ
 Անանձնական, վերին
 Խոհն իր հզմանող...

Որ շկարդա բիրերում
 Ննջեցյալի աչք ծեր,—
 Ինչպես աչքում մեռելի՝
 Դարձած հանկարծ խորթ,—
 Մահվան խորհուրդն ահռելի,
 Սառն ու անհագորդ,—
 Որ շիշե անտեղից,
 Մահվան անձանդի
 Շունչն ամենայն անեղծ
 Խորհուրդ եղծանող...

29

Կանգնած մուտքից դեռ հեռու
 Մոտ տաս քաջաչափ,—
 Նա կարծես միտքն է բերում
 Կերպարանքը պայծառ—
 Վազո՞ւց, դարե՞ր դեռ առաջ,
 Կյանքով պանծալի—
 Իր հետ ապրած ու մեռած
 Մի սուրբ ննջեցյալի...
 Բկանգնած մուտքից դեռ հեռու
 Չի կամենում կարծես
 Կարդալ մեռած բիրերում
 Մահվան խորհուրդը դեռ—
 Չի կամենում դեռ բանալ
 Կարծես՝ հրկա՛ր-հրկա՛ր
 Տարիներով այն անհաս
 Դուռն արդ՝ ձեռքով աներկրա,—
 Դեռ կամենում է կարծես
 Մինչ աչք ծերունին—]

30

Ողու ցնորքը պարզել
 Անաղարտ հնին...

* * * * *

Դեմքը խաղաղ ու հանդիստ
 Ճակատին՝ բարձր խոհ,—
 Սակայն մահո՞ւ պես խիստ,

Տրամաբյամբ խոր,—
 Դիտում է ձերն ընդհանուր
 Դեմքը վանքի,—
 Կարծես տեղ է ընթանում
 Խոհով անկիրք։—
 Զննում է նա հայացքով
 Տուրաքանչյուր քար,—
 Քերում է նա կարծես գոտն
 Տարիներով երկար—
 Նրանց վրա նստած սև
 Մռայություն փռշին,—
 Որ կերպարանն այն վսեմ
 Հառնի՝ նման հուշի։—

31

Զի կամենում դեռ բանալ
 Տարիներով երկար
 Անմահության պես անհաս,
 Այդ գուռն աներկաթ,
 Արքայության երկնային
 Դուռն անհասելի՝
 Դուռն՝ ամենայն իր
 Խոկմանց, երազների,—
 Դուռն ամայի այդ վանքի՝
 Խոռոչի՝ պես բաց,—
 Հալածական իր կյանքի
 Յնորքն աներկրա...

Եվ գմբեթի եզրերից
 Լույս է ծորում կարծես
 Դեպի սիրտը ծերունու
 Պարջև։—
 Պայծառանում է, հառնում
 Ոգին՝ վաղուց խաղաղ.
 Հարսություն է առնում
 Ինչպես դիակ՝ թաղած։—
 Կալծես նոր կյանք է ծորում
 Ծեր երակներում,—
 Ինչպես դարնանը ձորում
 Գետն է վարարում։

ՍՍ Ամալացած, [ամայի]
Ամայության բերրով
Բեղմնավորված վանքի
Կամարների ներքո,—

Ամայության անկիրք,
Աննեխելի բերրով
Ժանդակալած վանքի
Կամարների ներքո,—

Ժամանակի անկիրք
Անադորուն ձեռքով
Ամալացած վանքի
Կամարների ներքո,—
Թեև, թանձրախիտ, թանձրացյալ
Խավարում տամուկ,—
Ամայությունը դարձյալ
Իր ծամոնն է ծամում,—
Եվ քարացած այդ անհուն
Լուսնյան հանդեպ,—
Կանգ է առնում ու մնում
Մեքունին պարթև:
Քարանում է ու մնում,—
Եվ մի անկողի հանգիստ
Փովում է վեհ ծերունու—
Անալլայլ դեմքին:—
Խաղաղ՝ սրբում է ձեռքով
Ճակատն ահագին,—
Քսում է ձեռքը հետո
Քղամիդին հագիւ—
Երկար նայում է վանքի .
Տեսքին ընդհանուր,—
Մտասուզված,— հանդիստ,
Հայացքը անհուն:—

Թեև, ծանրանիստ խավարում
Ամայի վանքի,
Գերեզմանի պես խորունկ,
Լուսնյան մեջ, հանգիստ,—
Լուսավորված հազիվ,—
Աղոթում է ծնկաշոր

Մի ծեր վանական:—
Վտիտ մամի գոշգոշուն

Եվ լուսնյան այդ անհուն,
Այդ մենուխյան գեմ
Քարացած կանդ է առնում
Մի ծերունի:

Տեսի մայրեր զաղաղած,
Որք մանուկներին յուրյանց սուրբ
Պահած կախով անարատ,—
Հոշտեցին, կրճեցին
Ատամներով անգութ,—
Եվ՝ խելագար՝ բերձերից
Գլորեցին անդունդ:

ՊՈՆՄ ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

(էջ 373)

Որպես բնագիր ներկայացվող տարրերակը ՁՅ պահպանվում է առան-
ձին թերթիկների վրա, որոնք պոկված են այն տետրակից, որտեղ գրված
են պոեմի մյուս տարբերակները: Այդ տետրում են գրված նաև պոեմի մտա-
հղացման հետ առնչվող «*1) ք profundis*» նոթերը, որ ղեկավարված են հ. VI,
էջ 484:

Ինչպես առանձին թերթիկների վրա, այնպես էլ տետրում, երբեմն
Չարենցը նույն ութնյակը մշակել է մի րանի անգամ: Բնագրի համար այդ
մշակումներից կատարվել է ընտրություն: Մյուս տարբերակներից տար-
բերակային խմաստով կարևորները ներկայացվում են ստորև:

Հիշատակված տետրակը կրում է՝ «Եղիշե Չարենց հաղարին հարյուր-
յերեսունյոթ թ. ապրիլ. իմ ք. Երևան. 0325. տետր զրույցանց այլևայլ»:
Իմ ք. նշանակում է՝ իմ բառասնամյակը: Ուրեմն և պոեմը վերաբերում է
1937-ի մարտ-ապրիլին: Տետրում գրված, ըստ երևույթին, առաջին տար-
րերակը՝ սկզբում ունի հետևյալ տողերը.

«Ա Երագենրի մասին (փիլիսոփայություն)
Բ Երագը կամ զստանցանբը (քուն քնմա)
Դ Բանալին (երգգ.. <1 անբնր. բառ>—և այլն):

Այս տողերին կից գրել է. «Զ... Ձ»: Դրանց հետևում են պոեմի I և II
ութնյակների սկզբի մշակումներ, որոնցից ներկայացվում է հետևյալը.

Երազներին հա շեմ հավատացել երբեր,
 Չեմ համարել զորա ինչ-որ վերին նշան,—
 Պատահել են թեև ինձ այնպիսի զեպրեր,
 Որ ընդունակ են տալ ինչ-որ վերին, դաժան,
 Անաղորտյն խորհուրդ երազներին երբեմն...
 Սակայն, այնուհանդերձ, հա շեմ տրվել էժան
 Միատիցիզմի երբեր,— շեմ ցանկացել, որ այս
 Հուսավորյալ դարում— և ծիծաղեն վրաս:—

2

Այո,— խորշել հմ հա իմ կորովի ոգով
 Երազների նման մով՝ րաներից բոլոր,—
 Թեկուզ պոետ հմ հա և երազի թեկով
 Չեմ խուսափել հաճախ կապել ջրիվ, մոլոր
 Եվ անհեթեթ մարեր, կամ, կոցրած թրով,
 Պոետական խոհեր, որ երեսմ «խելութ»,—
 Ինչպես արել են այդ արեպակի ներքո
 Բոլոր այրերն այն մով, որ սիրտ ունեն երգող:—

Տեսրից ներկայացվում է մի այլ տարբերակ հա, որ կրում է հետև-
 յալ վերնագիրը՝

«ՈՒՆՅԱՆՈՒՄ»

Մուտք

(Երազների մասին)

1

Ջարմանալի շփով, ու անհեթեթ, ու մով
 Ես մի երազ տեսա այս երեկո հանկարծ:
 Հու՞ն՝ ընկղմել էի երանավետ—աննյութ
 Մի թմրության մէջ հա:— Ամպի նշույլ անդամ
 Չէր խուլում հոգուս անդորրությունը լուրթ,
 Որ օրորում էր ինձ ու պարտւում անկամ
 Գրտակցությունս համր, հոգնաթափած ու խոնջ,—
 Բայց արթմնի էի հա էսվյամբ ամբողջ:

2

Օ, մորֆինի տված երանություն անհուն,
 Անդորրություն ոգու և հոգնություն անեղբ...

Եթերային, ինչպես անանձնական անուրջ,—
Երազային խոնճենք և ինքնություն անեմ...
Ես հաշակում էի Երանություն անհուշ,
Կարծես ննջել էի և ընթացին ու հեզ
Մի մտերիմ էակ ինձ օրորում էր իր
Անհրկրային հրզով ու թուլչությամբ պատիր:

Ստորև ներկայացվող հաջորդ տարրերակը տևարում կրում է «Անվեր-
նազիւր պոեմ» խորագիրը.

1

Ջառանցանքի նման տարօրինակ, շփոթ
Ես մի երազ տեսա այս երեկո հանկարծ:
Ոչ թե երազ էր այդ, այլ էպոս մի մոթ,
Ջարմանալի տեսիլք, կամ հողեոր արկած,
Որ ապրեցի կարծես կախաղաղական ընում,
Աչքերս բաց, անհուշ, կես-արթմնի պտուկած
Իմ սենյակում, ինչպես սովորաբար, հանգիստ
Ընտելացած արդեն կիսարթմնի կյանքի...

Այս ութնյակը ներկայացվում է բազմաթիվ սեպագրություններից ընտ-
րությամբ:

2

[Արդեն վաղուց է՝ ես ընտելացել եմ այս
Տարօրինակ, անօդ, իողային կյանքին,—
Եվ՝ ժամերով այսպես ծալապատիկ նստած՝
Կամ վայելում եմ մի անեղբրական հանգիստ,
Կամ երազում երկար, ինչպես արցունք հստակ,
Ինչպես արցունք անբիծ խղճմտանքի...
Բայց առավել բան այս երազանքը պայծառ
Թերթում եմ գիրքս անձայր իմ անցյալի անցյալ...
Բայց առավել, քան այս տեսիլների հեռուն—
Անցյալի վիհն է ինձ հաճախակի գերում...]

Իոգ—Հին հնդկական կրոնափիլիսոփայական ուսմունքի հետևորդներ-
նրանք հաստատում էին, թե հայեցողյան, ներսուղման և ինքնատանջանքի
ճանապարհով մարդը կարող է հասնել ինքնաճանաչման, հասու լինել, այս-
պես կոչված, գերընտան փոփոխության, հոգով ձուլվել աստծուն: Իողները մշա-
կել են ինքնաճանաչման հասնելու բազմաթիվ եղանակներ:

Բենգեբուլ—Ըստ Ստ. Մալխասյանի բառարանի (հրրայերեն՝ իշխան
ճանճ), ճանճի իշխան: 1. Փյունիկեցիների և ասորիների հին աստվածը,

Հանճիկ. 2. Հրեաների մօտ՝ շար ողի, դե: Ավետարանում (Մատթ. ԺԲ 24) Բնհզերուզը կոչվում է դևերի իշխան:

Հորոսկոպ—Հունարեն է, բառացի՝ ժամանակը զիտող: Մարդու ծննդյան պահին լուսատու մարմինների դասավորության աղյուսակ, որ մարդու ճակատագիրը գուշակելու նպատակով կազմում էին միջնադարյան աստղագետները:

Մոյրա—Հունարեն՝ ճակատագիր: Մոյրաները երեք բույրեր են. ըստ հունական դիցարանության՝ ճակատագրի անողոր աստվածուհիներ, Զևսի և Զեմեդի դուստրերը, որոնք զիտեն ճակատագրի կամքը:

Դիանա—Հին հռոմեական դիցարանության մեջ որսորդության աստվածուհի. համապատասխանում է հունական Արտեմիդին:

Սյուննոդոս—Ըստ Ստ. Մալխասյանի՝ եկեղեցական ժողով, որ գումարվում էր կրոնական-եկեղեցական զանազան խնդիրներ վճռելու. վճիռը պարտադիր է եկեղեցիների համար:

Սինկլիս—Հունարեն համաժողով: Հին Հունաստանում բարձր աստիճանավորների ժողով:

Ֆրոյդ Աիգիզմունդ (1856—1939)—Ավստրիական հոգեբույժ: Նրա հիմնադրած ֆրոյդիզմի ուսմունքով մտադկային վարքագծի զխալոր հատկանիշները ենթադրադրական, չգիտակցված հափշտակություններն են. դրանով սահմանափակվում էր մարդու գիտակցական գործունեությունը, սոցիալական պայմանների նշանակությունը:

Վերը մեջբերված տարբերակին հաջորդում է մի էջ, որտեղից, ըստ երևվույթին, Չարենցը սկսել է պոեմի վերջին տարբերակը: Կարելի է ենթադրել, որ իրեն բնադիր ներկայացվող էջերը սղովված են հենց այստեղից: Այդ էջի վրա գրել է.

«ՊՈՆՄ ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

1. Երազների մասին

2. Երազը

3. Քանալին

ԻԹ | + | ԼԱ | + | Ա | + | ԺԲ | : | ԺԱ | + | ԻԲ | + | ՃԶ

Ըստ էդգար Պո-ի + Ֆրոյդ

Սկսված է 2—IV—1937, Երևան

ANNO DOMINI MCMXXXVII

Ի ԹԻԱԿ. ՀԱՅԿ. ՌՅԶԷ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ

ՄԵՂՍԻՍԵՍԻՈՆ ԳՊԻՐ ԵՐԳԱՍԱՆ»:

Սրանք պոեմի կառուցվածքին և մտահղացմանը վերաբերող տողեր են, որոնցից կարելի է ենթադրել, որ Չարենցը, թերևս, հասցրել էր գրել նաև պոեմի այլ հատվածներ, որոնք պահպանվել են առանձին մարդկանց մօտ:

Ուլլալում — էղզար Պոյի մեղամաղձոտ բանաստեղծություններից մեկի խորագիրն է. բանաստեղծության հերոսը մշտապես այցելում է սիրած աղջկա գերեզմանը, որի բարի վրա փորագրված էր «Ուլլալում»:

ԻՄ ԼԵՐԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

(էջ 377—386)

«Իմ լիրան աղոթքը», «Զարչարանաց լիրան աղոթքը», «Լերան աղոթքը» վերնագրերի տակ ՉՖ և Զարենցի ժառանգների մոտ պահպանվում են բազմաթիվ տարբերակներ և սեպեր, խառն, հաճախ բայրացված թերթիկներ ու պատուիրկներ:

Մեծ գծվարությունը հնարավոր եղավ իրարից անջատել տարբերակները, վերականգնել յուրաքանչյուր տարբերակի էջերի հաջորդականությունը, առանձնացնել ամբողջական այս հատվածները, որ և ներկայացվում է իբրև բնագիր:

Անվճար է. գրել է իր 40-ամյակի օրերին (1937 թ. մարտ):

Կարելի է ենթադրել, որ ամբողջական գործի միայն որոշ հատվածներն են հասել մեզ: Հնարավոր է նաև, որ ամբողջական տարբերակը պահպանվում է առանձին մարդկանց մոտ:

ՀԵՐՈՍԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

(էջ 387)

Ինքնագիրը պահպանվում է Արփենիկ Զարենցի մոտ:

Հեղինակը դրամա է կոչում այն, առանց որևէ նշում անելու նրա ծավալի մասին: Մեկ գործողությամբ և լրիվ ավարտված մաքրագիր, ամբողջական ստեղծագործություն է եղել այն, որի միակ տարբերակը քսան տարի հոգի տակ թաղված մնալուց խիստ քայքայվել է: Քսաներկու մեծադիր էջերի վրա գրված ձեռագիր թերթիկների վերին եզրը քայքայվել, թափվել է, ուստի յուրաքանչյուր էջի վերևի 3—4 տողերը չկան և անհնար է որևէ կերպ վերականգնել դրանք. պակասում են բառեր, բառամասեր նաև թերթիկի մեջտեղից կամ եզրերից: Քանի որ էջերը համարակալված չեն, ուստի հնարավոր է, որ խախտված լինի նաև հատվածների հաջորդականությունը: Պակասում են նաև մի քանի լանդուցային էջեր՝ մեջտեղից: Մի խոսքով, մեկ է հասել ամբողջական, ավարտուն գործի կմախքը միայն: Դժբախտաբար, բանաստեղծի թղթերում չի պահպանվել այս ստեղծագործության հետ առնչվող որևէ հիշատակություն, որևէ սեպեր թերթիկ կամ տարբերակ, որ կարող էր ինչ-որ շափով լրացնել պակասը: Այնուհանդերձ, հնարավոր սահմաններում, կարելի եղավ վերականգնել բնագիրը:

Հնարավոր է, որ ժամանակի ընթացքում հայտնաբերվեն այս գործի պակաս էջերը, ուրիշ տարբերակ, կամ էլ թերթեր սեպերից, ինչպես պա-

տահեց «Կոմիտաս» պոեմի հետ, այն ժամանակ թիրեա հնարավոր լինի ամբողջացնել ընագիրը, իր տեսակի մեջ եզակի այս ստեղծագործությունը, ուր ի հայտ են գալիս գեղարվեստական-արտահայտչական նորանոր բարձունքներ նվաճելու ասպարեզում բանաստեղծի որոնումներն ու ներքին անհանգստությունները:

Պահպանված թերթերից և ոչ մեկի վրա թվական չկա. գրած պատր և լինի կյանքի վերջին ամիսներին: Առաջին անգամ հրապարակել է Արվինդիկ Չարենցը («Սովետական գրականություն», 1971, № 7):

Տեսաբանը — Բանաստեղծի աշխատասենյակի համարտացի նկարագրություն է նկարագրված իրերի որոշ մասը՝ պաննոն, Բուդյան, Զիտոտույի ֆրեսկո արտասույությունը, լամպը, գրադարակները, գրքերի խոշոր մասը, պահպանվում են Չարենցի տուն-թանգարանում:

Գիշերը ամբողջ հիվանդ խելագար — Չարենցի առաջին բանաստեղծություններից է, որ գրել է 1915 թ. Ղարսում:

Դուռն Գյուստավ (1832—1883) — Զրանսիական գեղանկարիչ, Հայտնի են հատկապես ժամանակին հրատարակվող գեղարվեստական գրքերի նրա ձևավորումները՝ Ռարլի («Դարգանություն և Պանտագրություն»), Բալզակի, Դանտեի («Աստվածային կատակերգություն», «Դժոխք», 1861), Սերվանտեսի («Բոն Կիստա», 1862—63), Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալի», Աստվածաշնչի նրա ձևավորումները, որ և ավանդում է Չարենցը:

Մեզ շնչողովեց պարզել, թե ով է Դատրեն, հնարավոր է, որ խոսքը Դուրի մասին է:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ

(ԼՋ 407)

Թարգմանություն է ուս բանաստեղծ Միխայիլ Կուլմինի (1875—1936) «Александринские песни» բանաստեղծությունների շարքից: Միակ անավարտ, ինքնագիր պատասիկը պահպանվում է ԴԱԹ ՉԶ:

ՇԱՊԻԿԻ ԵՐԳԸ

(ԼՋ 408)

Թարգմանություն է անգլիական բանաստեղծ Թոմաս Հուլից (1799—1845): Այս բանաստեղծությունը ժամանակին մեծ հաջողություն է ունեցել շարախատների շրջանում. թարգմանությունն առաջին անգամ տպագրվել է «Նմուշներ եվրոպական գրականությունից», պրակ Դ, կազմեց՝ Ե. Չարենց, Պետհրատ, Երևան, 1929):

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ԶԱԶԱՐ

(էջ 411)

Թարգմանություն է գերմանացի գրող, արվեստագիտ, պետական գործիչ, միջազգային լեհիկյան մրցանակի դափնեկիր (1952) Իոհաննես Բեխերից (1891—1958)։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրականության և լեզվի գասրնիաց», պրակ 1, Պետհրատ, Երևան, 1932, կազմեց՝ Ծ. Սողոմոնյան։

ԳԻՇԵՐՎԱ ԱԶԸ

(էջ 415)

Փոխադրություն է նիդերլանդական «Hoochste straxen» մանկական քանասերտությունից։ Առաջին անգամ առանձին նկարազարդ գրքով հրատարակվել է՝ Պետհրատ, 1931 թ., Երևան, նկարները՝ Ա. Սամոսովալովի։

Գրքի մեկ օրինակը պահպանվում է Երևանի Ա. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում։

«ՅԱՌԻՍՏԻՅ», ԳՐԵՏԵՆ

(էջ 419—423)

Առաջինը Դյոսիեի «Յաուստի» առաջին մասի «Թարգմանությունն է ԶՅ պահպանվում են այս հատվածի երկու ինքնագիրը։ Իրեն բնագիրը ներկայացվում է 78 տողից բաղկացած ինքնագիրը։ Բ ինքնագիրը ընդգրկում է 1—69 տողերը. մի այլ թերթի վրա պահպանվում են 45—47 տողերը։ Թարգմանած պատր է լինի 1936-ին։ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Չառեևց, Հնարի Լրկեր, 1954, էջ 577—580։

Երկրորդ հատվածը («Գրեիտեն» /մենակ/) «Յաուստի» առաջին մասի «Անտառ և անձրև» գլխից է։ Տպագրվում է ԶՅ պահպանվող ինքնագրից, որ նույնպես անթվակիր է. գրված է նույնանման թղթի վրա, ինչ առաջին հատվածի Բ ինքնագիրը և դարձյալ պետք է որ վերաբերի 1936-ին։

Այս և առաջին հատվածի ինքնագրերին կից ԶՅ պահպանվում են «Յաուստի» այս և «Նախախաղ թատրոնում» գլխի տողացի թարգմանություններ։ Տողացի թարգմանությունը կատարել է պետական համալսարանի պրոֆեսոր Ս. Մանուկյանը (1883—1938), որ կրթություն էր ստացել Գերմանիայում։

Չարենցը «Յաուստից» թարգմանել է նաև մի հատված՝ «Երգ լվի մասին»՝ վերնագրով և երկու տարբերակով (տե՛ս IV, էջ 493)։

ԲԵՍԴՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲԵ. Բ 3 Իրեն աշակերտ՝ ուսեցի նաև

5—7 Եվ արդ, կանգնած եմ շնայած դրան,

Ավելի անմիտ, քան էի առաջ,—

- 25—27 Եւ զարձա մաղխար, և զոկտոր իրրե
 Բաց անի իմ զեմ զաղանիբր երկրի:
 29—33 Չստեմ հենց աչն, ինչ իներս
 Որ ի՛նքս ըմբռնեմ տիեզերքում ողջ
 Լույծ աշխարհների միությունն ամբողջ,
 Սաեղծագործության հունտերն ըմբռնեմ,
 Եւ ո՞չ խոսերում անհեթեմ չառնեմ:—
 35—37 Դու վերջին անգամ բարձրերից սմա
 Բափկիր վրան անխոնջ կարոտիս,
 Որ ամեն զիշեր կրժռտում է ինձ...
 39 Իմ հին բարեկամ հառնել ևս ահա...
 41—44 Ես թափառեի լեռների խորքում,
 Եւ խուսափելով զիստությանց թույնից
 Քո լույս ջողերում ճախրեի նսրից...

Մի ալլ թերթ

- 46—47 Ավա՛ղ... զնդանում եմ ևս վաղեմի,
 Անիծյալ բանտում ողով կենդանի...
 Այստեղ արևի լույսը
 42—45 Ավա՛ղ, ևս նույն բանտում եմ հին,
 Ես նույն որջում եմ աչն երկնային:
 Այստեղ արևի լույսը՝ դույնզգույն
 Ապակիներից հալիվ է հասնում:—
 56—57 Եւ ա՛յս է միթե աշխարհը իմ ողջ,
 Եւ լույսն իմ ոգու՞ անդուլ ու անխոնջ...
 58—69 Քեզ պարզ չե՞ արդյոք, թե ինչու, ինչու
 Նվում է ողիդ կարոտից անգոհ,
 Եւ ինչ տրտունջ է քո սիրտը տանջում,
 Եւ կյանքից դու քո ինչու ևս դժգոհ...
 Անլույծ բնության խինդը կենսատու
 [Բնության խնդուն կյանքի փոխարեն]
 Որ տրված է մեզ վայելքի համար,
 Փոխարինեցիր զբքի ու փռշու,
 Գանգի, ոսկորի, որ բերում եմ մահ...

Օ, հեռու, փախի՛ր, ազատվի՛ր շուտով,
 Լայն աշխարհ զնա... նոստրադամը ձեր
 Իր հրաշալի, խորիմաստ գրքով
 Կրանա քո զեմ պայծառ ուղիներ:

«ՀՈ՞՞ՐԻ ՄԱՐԱՎԻՅ. ՍՈՎԻՅ ՏՈՉՈՐ...»

(էջ 424)

Պուշկինի «Пророк» բանաստեղծության թարգմանությունն է:

Տպագրվում է ՉՖ պաշտոնիսկ սեպիր, բայրայլած ինրնագրից: Թերթի էտիկն գրել է՝ «Февраль, 1935»: Հախանարար ալդ թվականին էլ վերարե-րում է բանաստեղծությունը:

էջի վերևում՝ կողքից Չարենցը գրել է՝ «Ցավ իմ» և ընդգծել:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

(էջ 426)

Մի բառակ է Ա. Ս. Պուշկինի «Հուշարձան» բանաստեղծությունից: Արտատպում ենր էղ. Ջրրաշյանի Պոետիկալի հարցեր գրքից («Հայաստան», Երևան, 1976, էջ 437), ուր տպվում է. «1935 թ. գեկտեմբերի 17-ին «Պրավդան» հրատարակեց առաջնորդող հոդված՝ «Ռուսական մեծ բանաստեղծը» վերնագրով. նվիրված Պուշկինի առաջիկա հորեյանին: Հոդվածում մեջ էր բերվում մի բառակ «Հուշարձանից»: Երբ հաջորդ օրը՝ գեկտեմբերի 18-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը արտատպեց ալդ հոդվածը, քառյակի մասին առդատակի հատուկ ծանոթության մեջ նշվում էր. «Թարգմանությունը Նիկոլ Չարենցի»: Հնարավոր է, որ Չարենցը կատարել է «Հուշարձանի» լրիվ թարգմանությունը, որը, սակայն, մեղ չի հասել:

ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼ

(էջ 427)

Ա. Պուշկինի «Вздох» բանաստեղծության թարգմանությունն է:

ՉՖ պաշտոնիսկում է մեկ սեպիր ինրնագիր (ԻճՃՆ. Ա). Չարենցի ժողովների մոտ՝ երկու ինրնագիր. մեկը՝ ավելի նախնական սեպիր (ԻճՃՆ. Բ), մյուսը՝ մարրագրված, վերամշակումներով (ԻճՃՆ. Գ):

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻճՃՆ. Գ. 1 — Նստած եմ բանտում թեն, վանդակում անել՝

Բ. 1—4 — Նստած եմ բանտում ես, բանտում իմ տամուկ

Սնված գերության մեջ արծիվ մի մանուկ—

Իմ ականջը ընկերը թևերն [արձակած]

Արնոտ կերակուրն է ալնաեղ հոշոտում:

Իմ թաց վանդակում եմ նստած ես տամուկ՝

Սնված գերության մեջ արծիվ մի մանուկ՝

Տխրաբեկ ընկերն իմ պատուհանի տակ,

Արնաշաղ իր կերն է կացում թևարախ.—

- 5—12 Կտցում ու նկատում է, ու նայում նա վեր,—
 Կարծես միևնույնն է ինձ հետ մտածել,—
 Կանչում է հայացքով նա և ճիշով նա իր,
 եվ [կարծես] ասում է՝ «արի՛ խղենք դուրս...»
 «Մենք ազատ թռչուններ ենք,— օ, բավ է օ, բա՛վ
 «Այնտեղ սլանանք, ուր ամպերն են ու լեռ,
 «Այնտեղ ուր ծովերն են կապտավուն անպիս,
 «Այնտեղ, ուր խաղում ենք լուկ բամբին... ու հս...»
- Դ 10—11 Այնտե՛ղ, ուր ամպերն են, ու լեռ է, ու ժայռ,—
 Այնտեղ ուր կապույտ են ծովերը անպիս,
 10 Այնտե՛ղ, ուր ցուլում է զազալիք լեռան,
 11—12 Այնտեղ, ուր երկիրն է կապույտ, ծովային,
 Այնտեղ, ուր շաղում ենք, թռչում ենք լուկ հս և բամբին:

«ԱՆՆՈՆՁ ՍԵՐՄԱՆՈՂ ԱՋԱՏՈՒԹՅԱՆ...»

(էջ 428)

Ա. Ս. Պուշկինի «Свободы сеятель пустынный» բանաստեղծության
 թարգմանությունն է. տպագրվում է ՉՖ պահպանվող ինքնագրից:

ՄԱՆԿԱՆ ԿՍՐՈՒՍԵԼ

(էջ 429)

Թարգմանություն է Կիրմանացի բանաստեղծ Ռայներ-Մարիա Ռիլկեից
 (1875—1926): Թարգմանած պիտի լինի 1936 թ. ՉՖ պահպանվում են մի
 բանի պատասխիկներ. ամբողջացվել և տպագրվում է զրանցից:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԻՆԸՆ. Ա. Հառաչների ներքո շարմանկալի գոտում
 Քաշքշխլով իր հետ մի տախտակն տանիր՝
 Պտավում է աշխարհն այդ՝ փոքրիկ ու երջանիկ...
 Ինչքան է ձգձղվում մինչ կսկսի դառնալ
 Ինչքան զանգաղկոտն է նա պատվիլուց սուռաջ...
 Բ Հաջորդում են իրար ստվերների շերտեր
 Փախչում է հզցերուն ժանտ առյուծի ճանկից

Սլանում են սևուկ շարս նժույզներ լեթև

- Գ Մի շար մանուկ, ինչքա՛ն իր քաջությանը
 Իր քաջության ահից ու հրճվանքից

Վազում են չափ ընկած

Հասալիկ մի քաջ,— ու նա ցնծում է հրճվանքից...

ՍԵՎ ՄՈՎԻ ԵԶԵՐՔԻՆ

(էջ 430)

Թարգմանութիւն է Կ. Բարձրոնտից:

Չարենցի ժառանգների մոտ պաշտանվում է երկու ինքնագիր. մեկը ավելի նախնական (իճճն. Ա), մյուսը ներկայացվում է իրրե բնագիրը: Չն պաշտանվում են երկու մագրագիր (իճճն. Բ և Գ), երկու սեագիր ինքնագրեր և երկու պատասիկ:

Ստորև ներկայացվում են Ա և Բ ինքնագրերը:

Ա Ան ծովի եզերքին կանգնած կան սյուներ,
Սյուները քարից են—թվով ութը շիշում հմ:
Գալիս են այստեղ հաճախ գերիններ,
Գաղաղներ են բերում պարմանիններ
Ձմեռները < >—եւ շրշում է աշունը—

Գաղաններ են այստեղ ընկնում մերթ քիշ:
Թռչում—հասնում են մերթ—թռչուններ անգամ:
Եւ—տիրում են.—այստեղ ի՞նչ անեն ի՞նչ:
Թռչկոտում են, գայթում, ընկնում ուժից
Դադարելով ձգտել, դարձած անկամ:

Ան ծովի եզերքին կանգնած կան սյուներ:
Նրանց թիվն ահեղ է՝ օրհասի պես սև:
Եւ նրանց իմաստն է՝ եթե ասեն.—
Ընդմիջտու Անձայնութիւն: Դժկամութիւն: Ո՞ւշ է:

«ՍԵՎ ՄՈՎԻ ՄՈՏԵՐՔԻՆ»

Բ Ան ծովի մոտերքին կանգնած կան սյուներ:
Սյուները—քարից են: Թվով ութը:
Ստրուկներ են դալիս հաճախ այստեղ:
Եւ դաղաղներ են բերում անվերջ:
Ձմեռներ են անցնում:—եւ շրշում է աշունը—

Երբեմն գաղաններ են այստեղ գալիս:
Թռչուններ են երբեմն թռչում անգամ,—
Եւ ձանձրանում են:—Ի՞նչ անեն,— ի՞նչ:—
Շրջում են, թռչկոտում,— ընկնում ուժից՝
Հոգնելով ձգտել, դարձած անկամ:

Ան ծովի մոտերքին կանգնած կան սյուներ:
Օրերից նախնական,— դեռ նախքան մուծը—

Նրանց թիվն — անհուն է՝
բախտի պես սեւ
Եվ նրանց անունն է — Եվի տսեն, —
Ընդմիջաւ — Անձայնության — Դժկամություն —
Ուշ է:

Հ Ր Թ Ի Ի

(ԼՁ 431)

Ի. Բունինի «Вмѣстѣ поздравилъ насъ и вѣрныя подѣлности» տողով սկսող բանաստեղծության խորագրանությունն է: Չի պահպանվում է մեկ ինքնագիր, որից և տպագրվում է:

ԲՆԱԿԻՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՆԲՆ. 6—7 Բայց մի վաշիկան... և մով մոռացության անծաշք
Գրիկն էն հասում արցունք — պամանգնեքն արդեն

ԱԼԵՔՍԱՆԳՐ ԲԼՈԿԻՑ

(ԼՁ 432)

Ա. Բլոկի «Голос из хора» (1910—1914) բանաստեղծության խորագրանությունն է: Ինքնագիրը վերնագրել է Ալեքսանդր Բլոկից, Թվագրել է 1937. 5—6. VI. Երևան: Չի պահպանվում են խորագրանության երկու մարագիր և մեկ սեպիր ինքնագրեր: Մաքրագրերից քննարկյալ մեր ներկայացվում է բնագիրը, սեպիր տարբերակներից ընտրությամբ տրվում է ստորև:

* * *

Ինչքան հաճախ ենք և՛ հո, և՛ դուք, —
Այսօրվա մեր խեղճ բախտը լայիս —
Օ, Եվի մարդիկ, խմանալիք
Ցուրտն ու խաղարկ օրվա զալիք:

Քո կնոջ ձեռքն հաճախ սեղմում,
Խաղում նրա հետ քնքուշ, անգին, —
Եվ լալիս հո դու տեսնելով թույն,
Եվ սիրած կնոջ ձեռքում դաշույն,
Մանկի՜կ, մանկի՜կ...

Ստին, կեղծիքին ու համան չկու
Իսկ մահն հեռու է դեռ —
Պիտի սեանա ինչքան դեռ,
Պիտի տվիլի մոլեգնանա
Նյանքը դեռ պարե՛ր, պարե՛ր...

Եւ վերջին դարձ՝ դարձուրին՝
 Կտեսնենք և՛ հս, և՛ դուրս—
 Կպատեն երկինքը՝ ոճի՛ր դարձուր,
 Բոլոր գեմքերին կսառչի լուռ
 Կարոտ անգոյությանս—

Եւ դարձ վերջին—ամենակույր
 Կտեսնենք—և՛ դուրս, և՛ հս—
 Կծածկն հրկինքն [ամոթը զուր] ամբողջ—սև մեղք
 Շրթերին բոլոր կսառչի լուռ
 Եղկ անգոյության ծիծաղը սև—

Մանկիկ, գարոն դու սրտով կուզես,—
 Գարունը չի ձաղկիս—
 Երկընթում արև կուզես լուսն,—
 Արևը չի ծագիս—
 Եվ ձիւղդ, երբ դու կճշաս, սև,—
 Քարի նման կընկնի...
 Ուրմն եղիք կյանքում ձեր գո՛հ՝
 Զրից անտրտունը, խոտից բարի...
 Եւ Լիլի, մանկունք, իմանայիք
 Յուրտն ու խավարը օրվա գալիք...

Եւ շէշ ուրմն, [ջրի պես մունջ] ձեր կյանքից գո՛հ՝
 Զրի պես համըր, խոտի պես լուռ...
 Եւ Լիլի, մանուկնե՛ր, իմանայի՛ք
 Գալիք օրերի խավարը դուրս...

ԵՐԿՈՒ ՔԱՌՅԱԿ «ԵՍ ԻՄ ԱՆՈՒՇ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ...»

ԲԱՆԱՍՏԵՂՏՈՒԹՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 434)

«Ես իմ անուշ Հայաստանի...» բանաստեղծության առաջին և չորրորդ տների ռուսերեն տաղացի թարգմանությունը տպագրվել է հետևյալ գրքում.
 «В. Сутурин. Очерки литературы Закавказья. Закнига, Тифлис, 1928, стр. 194»:

Իրքի առաջարկում վ. Սուտիրինը հայտնում է, որ Անդրկովկասի ազգային գրականությունների հետ ծանոթանալու համար իրեն «ամենաէական օղնություն են ցույց տվել» մի շարք տեղացի գրողներ: Այդ գրողների շարքում հիշատակվում է նաև Ե. Չարենցը, որին վ. Սուտիրինի գրքում նվիրված է մի ամբողջ գլուխ՝ «Պրուլետարական գրողի ծնունդը»: Ի թիվս իր

ստեղծագործության հետ կապված այլ հարցերի, Չարենցը տողացի թարգմանել և վ. Սուտիրինին է հանձնել «ես իմ անուշի...» երկու բառյակների տողացի թարգմանությունը՝ բանաստեղծություն, որի շուրջը այս տարիներին բուռն վեճեր էին տեղի ունենում ոչ միայն հայ, այլև անգրկովկասյան իրականության մեջ:

Հ Ո Դ Վ Ա Մ Ն Ե Ր

ԿՈՐԶԻ՝ ՊԱՏՆՐԱԶՄԸ

(էջ 435)

1924 թ. հուլիսի 27-ից օգոստոսի 3-ը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի 10-ամյակի տոթիվ, ամբողջ Սովետական Միությունում անց է կացվում հակապատերազմյան շարափ: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի հուլիսի 27-ի համարում տպագրվում է Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտկոմի «Բոլոր բանվորներին, բոլոր աշխատավորներին» կոչը: Հայաստանի Կ. Կ. Կենտրոնական Կոմիտեի ազիտ բաժինը այս նույն առիթով, 1924 թ. լույս է բնծալում՝ «Կուրյի՝ պատերազմը». գրական-հասարակական հանրամատչելի ժողովածու. խմբագրությամբ Եղիշե Չարենցի:

Ներկայացվող հոդվածն այս ժողովածուի առաջաբանն է, որ շնայած ստորագրված է՝ «Կենտկոմ, Երկում», բայց իր ոճով բացարձակապես տարբերվում է Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ԽՆ-ում տպագրված կոչից և, ամենայն հավանականությամբ, գրել է գրգռ խմբագիր Եղիշե Չարենցը: Գրքում հոդվածներով ու բանաստեղծություններով հանդես են եկել Գ. Վանանյանը, Մ. Զանադը, Ն. Զարյանը, Ստ. Զորյանը, Ալադանը և ուրիշներ: Գրքի ծաղրանկարների հեղինակներն են Կ. Հալարյանը, Գ. Քոչարը, Մ. Մազմանյանը:

Սույն հոդվածի մասին տե՛ս էդ. Զրբաշյան, Ե. Չարենցի խմբագրած առաջին ժողովածուն, ՍԳ, 1967, № 10, էջ 145—147:

«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԻ», ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԵՆՍՆԵՐԻ ՆՎ ՆԱՅԻՈՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽԻՆՈՒՈՒԹՅԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 439)

Տպագրվել է Բարվի «Կոմունիստ» թերթի 1927 թ. դեկտեմբերի 26—27-ի համարներում: Պիեսը բեմադրվել է 1927 թ. դեկտեմբերի 18-ին Բաքվի հայկական պետական դրամատիկական թատրոնում (ռեժիսոր Գևորգ Ալթունյան): Պիեսը, ինչպես նաև բեմադրությունը, ժամանակի մամուլում խիստ բնադատվեց:

Չարենցի հոդվածը գրված է սովետական դրականության ներսում տարբեր կազմակերպությունների և խմբավորումների միջև ամենալարված պայքարի շրջանում, պայքար, որը լայն արտահայտություն գտավ նաև հայ

իրականության մեջ: Վեճերը մղվում էին ինչպես ժամանակակից կյանքի պատկերման, նոր մարդու կերպարի ստեղծման, այնպես էլ պատմական անցյալի գեղարվեստական յուրացման հարցի շուրջ: Չարենցն իր այս հոդվածով ձգտում էր մասնակցել պատմական իրականության և անցյալի գեղարվեստական ժառանգության մարքսիստական ըմբռնման պարզարանմանը, զերծ լմնալով, սակայն, 20-ական թվականներին լայնորեն տարածված գոհիկ սոցիոլոգիական որոշ դրույթներից: Այս առումով ներկա հոդվածը մի կողմից շարունակում էր տասնամյակի սկզբին՝ «Երեքի գեկլարացիայի» շրջանում գրված հոդվածների մեջ արտահայտված հայացքները, իսկ մյուս կողմից նախորդում էր հայ ժողովրդի պատմական անցյալի վերարերյալ այն ըմբռնումներին, որոնք մի քանի տարի անց արտահայտվեցին «Գիրք ճանապարհիում»: Այս է ներկա հոդվածի նշանակությունը Չարենցի գրական ժառանգության մեջ, իրրե անցյալի նկատմամբ նրա մշտական ակտիվ հետաքրքրության կարևոր դրսևորումներից մեկը:

Հոդվածի առաջին մասում, որն արտատպվում է ամբողջությամբ, Չարենցը շարադրում է անցյալի և արդիականության փոխհարաբերության գեղարվեստական մարմնավորման հարցը, հենվելով մարքսիստական գեղագիտության դրույթների, մասնավորապես, Գ. Վ. Պլեխանովի «XVIII դարի Ֆրանսիական դրամատիկական դրականությունը և գեղանկարչությունը սոցիոլոգիայի տեսանկյունից» հայտնի աշխատության (1905) վրա: Բանաստեղծի շարադրած մտքերն ունեն գրական-պատմական և տեսական որոշակի արժեք՝ 20-ական թվականների նրա գեղագիտական դիրքորոշումը բնութագրելու համար:

Հոդվածի երկրորդ մասում վերլուծվում է Գեորգ Ալթունյանի «Սասունցի Դավիթ» շափածո պիեսը: Այդ մասից մենք արտատպում ենք միայն սկզբի և վերջի ընդհանրացնող հատվածները, որոնք բավականաչափ հստակ պատկերացում են տալիս ստեղծագործության ընդհանուր բացասական դնահատականի և հայկական ժողովրդական էպոսի գեղարվեստական մշակման շարենցյան սկզբունքների մասին: Կրճատված է Գ. Ալթունյանի պիեսի կոնկրետ վերլուծությունը, ուր իրավացիորեն մերժելով գեղարվեստորեն խիստ թույլ այդ երկը, Չարենցը, սակայն, նրա բովանդակությունը դնահատելիս ընկնում է ակնհայտ շափաղանցությունների և բռնագրոսիկ եղրակացությունների մեջ:

Բանաստեղծի հետաքրքրությունը դեպի հայ հերոսական էպոսը այդ հոդվածով չի սպառվում: Մի քանի տարի անց՝ 1933 թ. Չարենցը գրեց «Սասունցի Դավիթը» պոեմը, որի մեջ, ի դեպ, յուրովի օգտագործված և մեկնաբանված են այս հոդվածում միակողմանի գնահատականի արժանացած վիպական դրվագներից շատերը: Ավելացնենք նաև, որ ինչպես երևում է նաև այս հատորում հրապարակվող մի քանի նյութներից, Ե. Չարենցը, իրրն Հայպիտհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ, վճռական դեր խաղաց «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատումների առաջին հատորի հրատարակման գործում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Բարվի հայկական «Կոմունիստ» թերթում (1928, № 3, 3 հունվար) որպես պատասխան նախկին ՀՊԳ Ասոցիացիայի անդամների գոհնիկ ու միտումնավոր բնադատության՝ ուղղված բանաստեղծի և նրա համախոհների դեմ:

Ամենայն հավանականությամբ, գրված է տպագրությունից մի քանի օր առաջ: Արտատպվում է որոշ կրճատումով:

«Օրյնկտիվ բնադատության մասին» հոդվածը արտահայտություններինց մեկին է այն լարված պայքարի, որ 20-ական թվականներին մղվում էր սովետահայ գրողների տարրեր խմբավորումների միջև: Պայքարը հաճախ հասնում էր իրար բաղաբական մեղադրանքներ ներկայացնելուն և անսկզբունք խմբակայնության: Ն. Չարենցն ամենից ավելի է ենթարկվել ՌԱՊՊ-ական բնադատության անարդարացի հարձակումներին, նրա ստեղծագործությունը հաճախ ստացել է միտումնավոր և չարամիտ մեկնաբանություն: Ներկա հոդվածը ծնվել է նման բնադատությանը պատասխանելու ցանկությունից և իր վրա կրում է ժամանակի գրական-բաղաբական մտածողության կնիքը: Այդ խմաստով հոդվածը կարևոր փաստաթուղթ է Չարենցի ստեղծագործական ուղին հասկանալու համար, թեև ինքը՝ բանաստեղծն էլ զերծ չի մնացել իր հակառակորդներին տված ծայրահեղ և ոչ արդարացի բնութագրումներից:

1. Կես տարուց ավելի է, որ երևանում լույս է տեսնում Հայաստանի Պրոլետ գրողների միության օրգան գրական «Գրական դիսքուսիա» ժուռնալը:— «Գրական դիսքուսիա» տեսական-բնադատական, գրական-գեղարվեստական ամսագիրը լույս է տեսել Երևանում 1927 թ. օգոստոսից մինչև 1932 թ. մարտը (1927 թ. լույս է տեսել չորս համար՝ № 1, 2—3, 4, 5): Ամսագիրը 1926 թ. դեկտեմբերի 21—23-ը տեղի ունեցած կոնֆերանսում ՀՊԳ Ասոցիացիայի և «Նոյնիմեր» միության միավորումից (որն, ըստ էության, ձևական միավորում էր) ստեղծված խորհրդային Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության (ԽՀՊԳՄ) օրգանն էր: Ամսագիրը «Մերը, բայց՝ լավը» սկզբունքով կոչված էր համախմբելու գրական ուժերը և վարելու գրողների ներքին տարածայնությունները մեղմելու, նրանց գրական միասնական դավանանքի շուրջ միավորելու բաղաբականություն: Սակայն դա չի հաջողվում, քանի որ ամսագիրը, ըստ էության, գտնվում էր նախկին Ասոցիացիայի անդամների ձեռքին (այդ է վկայում առաջին խմբագրական կուլեգիայի կազմը՝ Ալազան, Ն. Ջառյան, Գ. Վանանդեցի, միակ բացառությունը Ան. Վարդանյանն էր, պատասխանատու խմբագիր է նշանակվում Ն. Դարազյանը), որոնք արշավանքի են ելնում նախկին նոյնիմերականների և իրենց ոչ համախոհ գրողների դեմ: Սխալ հասկանալով «ազգային» գրականություն

* Ծանոթագրությունը Դավիթ Գասպարյանի:

մեջ» հարցը, նրանք ամսագրի առաջին համարում տպագրված «Մեր խնդիրները» խմբագրականում նշում են. «Հայ ազգայնական դրական շարժումը Հայաստանում և Հայաստանից դուրս աշխուժացման որոշ նշաններ է ցույց տալիս վերջերս: Այդ շարժումը Հայաստանում ունի իր կազմակերպությունն ու գաղափարախոսները, որոնց դեմ գաղափարական ուժեղ պայքար մղելը խնդրատանում է մեր խնդիրներից առաջինը»: Ահա այս սխալ դիրքերից նրանք հարձակումների են անցնում ժամանակի գրողներից շատերի՝ այդ թվում հատկապես Չարենցի և նրա շուրջ համախմբված գրողների դեմ:

2. Հավաքվել են Լեւեհ-չոս լավ տղերհ, վերցրել ժողովում իրենց ձեռքի և հարաջ Լե տախ սրա նրա վրա:—Ակնարկում է «Գրական դիրքերում» ամսագրի շուրջ համախմբված նախկին Ասոցիացիայի անդամներին (Գ. Վանանդեցի, Ն. Դարադյան, Ա. Վշտունի, Ալադան, Ն. Զարյան), որոնք ամսագրի առաջին իսկ համարից սկսած անդուստլ գրոհ են նախաձեռնում թե՛ նախկին նույնաբերականների և թե՛, ընդհանրապես, իրենց ոչ համախոհ գրողներին դեմ: Այսպես, ամսագրի № 1-ում Վ. Անողոբ ստորագրությամբ, որ Ալադանն է, ջախջախիչ հոգված է տպագրված Գ. Մահարու «Բարդինի» ծոցովածուի դեմ: «Մանր բուրժուազիայի հահճում դեղերելով, էվոլյուցիա կատարեց և հասավ մինչև կուլակային-բուրժուական իդիոլոգիայի մոնեւտիկի քարածուխները»,—գրում էր Ալադանը:—Այդ է տպացուցում «Բարդինի»:

Նույն համարում Վ. Նորենցի «Օրերի համիլին» դիրքը (1926, Դիլիջան), թեև ոչ շատ խիստ, բայց միտումնավոր քննադատության է ենթարկում Ն. Զարյանի Սխալ միտումներով տպագրվում է նաև «Քննադատական ֆելիետոն» Բակունցի «Մթնածորի» դեմ («հեղինակ՝ Մ. Սինասյան, № 1): Գ. Վանանդեցին և Ն. Դարադյանը ամսագրի 1927 թ. համարներում տպագրած մի շարք հոգվածներում (տե՛ս Ն. Դարադյան, Մարքսիստական գրաքննադատության ռեկզիան մարքսիզմի դրոշի տակ, № 2, «Հեղափոխության պրոբլեմը մեր նորագույն գրականության մեջ», № 3—4, «Պրոլետարական գրականության դարգացման ուղիները Հայաստանում», № 5, Գ. Վանանդեցի՝ «Հայ ազատագրական շարժման մենչեւիկյան պաշտպանների սողոսկումները գրականության մեջ», № 1, «Ազգային խանձարուրի» և պրոլետարական դրոշի միջև» (ընկ. Սուրխաթյանի գրական հոգվածների առթիվ, № 5) ցանկանում էին ընդգծված «ձախ» դիրքերից վերանայել հայ գրողների ստեղծագործությունը:

Տեղի էին ունենում գրական բուռն բանավեճեր, որոնք ընդգրկել էին նաև մամուլի մյուս օրգանները՝ Նախ, ավելորդ չէ վկայակոչել Ն. Դարադյանի «Հեղափոխության պրոբլեմը մեր նորագույն գրականության մեջ» հոգվածի դեմ 2. Սուրխաթյանի գրած «Ճիշտ քննադատելու պրոբլեմը» պատասխանը («Պրոլետար», 1927, № 51—52, 16—17 ղեկտեմբերի), որի մեջ ասված է. «Ն. Դարադյանի «համեստ» նպատակը եղել է հետեւյալը. ա) Չարենցին դուրս բերել մանր բուրժուական գրող, 100 տոկոս ժխտելով նրա պրոլետարական-

հեղափոխական ստեղծագործությունները. Բ) Վշտունուն և Ն. Զարյանին դուրս բերել իսկական, օրթոդոքս պրոչեստդոններ, 100 տոկոս ժխտելով նրանց մանր-բուրժուական սայթաքումները:

Ինչ ուզում էր ասեք, բայց մեր հետադիմական գրականությունը մաղկուց հետո՝ պրոչեստարական-հեղափոխական գրական արժեքների ամենամեծ տոկոսը վերջնիվերջո կազմելու են դարձյալ Զարենցի պրոչեստարական գործերը:

Այնուհետև Սուրխաթյանը բննադատում է Ն. Զարյանի, Ա. Վշտունու բանաստեղծությունները, Գ. Վանանդեցու տեսական սխալները:

Բանավեճի միջոցառում ու տրամաբանությունը ճիշտ և լրիվ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում ծավալված ասուլիսին: Ս. Խանոյանի «Գրական խոհեր» հոդվածը (1927, № 156, 8 հունիսի) առիթ է տալիս բանավեճի, որին մասնակցում են Ալադանը («Պրոչեստարական գրականության դժվարություններ», № 165, 20 հուլիսի), Մահարին («Ընկեր Խանոյանի «Գրական խոհեր» առթիվ», № 174, 31 նոյիսի), Ա. Վշտունին («Պրոչեստարականության զարգացման պայմանները Հայաստանում», № 175, 2 օգոստոսի), Մ. Արմենը («Հայաստանի պրոչեստարական գրականության մասին», № 180, 7 օգոստոսի), Լրկին հանդես է գալիս Ալադանը («Դարձյալ Պետրատի, վարդինիզմի և հարակից մի քանի այլ մանրուքների մասին», № 191, 21 օգոստոսի): Ի դեպ այս բանավեճը զուգադիպել է «Գրական դիրքերում» ամսագրի 1-ին համարի լույս բնծայմանը, որը «Խորհրդային Հայաստան» հավաստումով բնթերթողներին է հասել օգոստոսի 13-ին:

«Պրոչեստդոնների միություն» 5-րդ տարեկարծի առթիվ՝ հոդվածով հանդես եկավ նաև Գ. Վանանդեցին (№ 294, 25 դեկտեմբերի), որը Զարենցին մեղադրում էր ազգայնականության մեջ. «Հայ մանրրոտմական գրականության սայլը տասնյակ տարիներ շարժվել է տիրող բուրժուական-ազգայնական ֆայտունի հոգիով: Մի կողմից կապիտալիստական «անարդարության դեմ ուղղված «Արու-Լայա Մահարու» բողոքներից նա հասավ «Մթնշաղի անուրջներին» հուսահատական խոհումներին և պատերազմի շրջանում իջավ մինչև «Դանիկական առասպելի» արշուճուշտ անարխիզմը»: Այնուհետև՝ Թեև Վանանդեցին անդրադառնում է նաև Զարենցի հեղափոխական երգերին (վերևի կիսատ մնացած տողերը անմիջապես շարունակվում են այսպես. «...և ապա հեղափոխության ավերների ուժով բարձրացավ մինչև «Ամբոխները խեղագործված», որտեղ ողջունեց հեղափոխությունը, որպես ազատարար զորություն կապիտալիզմի լծից, իսկ «Երկիր նայիրի» մեջ ծաղրի ենթարկեց բուրժուական ազգայնական բաղադրականությունը»): Բայց նրա խոսքի շեշտագրությունը Զարենցին անպայման մեղադրելու բնույթ ունեւր, որը արտահայտվել էր նրա վերոհիշյալ՝ «Ազգային խանձարուրի» և պրոչեստարական դրոշի միջև՝ հոդվածում:

Ահա այս միջոցառումի ընդհանուր տրամադրությամբ և մասնավորապես Վանանդեցու երկու հոդվածներին իրեն պատասխան Զարենցը գրում է իր

Հողվածք և անաշատ ու օրյիկտիվ բննադատութեան պահանջով անգրադատ-
նում գրական անդուգարծի էական կողմերին, ինչպես նաև իր գրական
հակառակորդներին:

Ն. Զարյանի «Կառուցողները» պոեմը տպագրվել է «Երիտասարդ բոլշե-
վիկ» ամսագրի 1927 թ. N 5—6-ում: Ամսագրի գրական բաժինը գրախոս-
վում է «Գրական դիրքերում» N 1-ում (գրախոս՝ Ռ. Աթայան): Գրախո-
սության մեջ ասված է. «Առանձնակի ուշադրության արժանի է Ն. Զարյանի
«Կառուցողները» շափածո գրվածքը... Սրանադիր Սամսոնը սոցիալիստա-
կան աշխարհի կառուցման գործին լծված մեր պրոլետարիատի սիմվոլն
է...: Սերժետականությունից միանգամայն զերծ, անպաճույճ ու սահուն
կերպով ևն շարվա՝ «Կառուցողների» տողերը. նախքան Զարյանն այստեղ
հանդես է եկել իր ազգ շնչով...» (էջ 29):

Այս գնահատականն է տեղադրում Զարենցն իր հողվածում:

4.—Մարքսիստական օրյիկտիվ բննադատության դիմակ հագած այս
«հայրենյան աղբեր» առանձնապես բուռնոր ու սխերիմ լեզու են բանեց-
նում, երբ մտնում են իմ գրական վաստակին: Նրանք այդ գրական վա-
սակը բերում են իմ մանկական խանձարուից սկսած և ջանք չեն խնայում
խելոյդիապես հավասարության հշան դնել իմ և Տերյանի ամբողջ գրական
գործի միջև:—«Ազգային խանձարուի» և պրոլետարական դրոշի միջև
հողվածում Գ. Վանանդեյին Սուրխաթյանին և նրա հովանավորչայններին հա-
մարելով «անարխիստորեն տրամադրված գրական Մախնոնը», գրում է.
«Սուրխաթյանը ներքոցիկ ու ջատագովել է իր հոգեբանությամբ ազգային
պետ Տերյանին, որին համարել է հայ հասարակության կրդիչ, առանց ջախջ
տալու նրա դասակարգային դեմքը: ...Զարենցը կապես Տերյանի նման ազ-
գային գրող է, նա դեռ չի գտել ազգային հակումներից Հեղափոխության
երգը, անգամ նրա «Ամբոխները խելագարվածը», նույնպես նրա «Երկիր Նա-
խիրին» բնավ չեն սպանել բանաստեղծի ազգասիր ոգին, նույնիսկ հեղափո-
խությունից հետո, նա ամենազգայուն կերպով երգել է իր ցեղը և իր հայրենի-
քը: ...Սուրխաթյանը Զարենցին գնահատում է ամենից առաջ այդ տեսակե-
տից և կոտորաբանդով է անցկացնում այդ գիծը, այսինքն հեղափոխության
դրոշակի կտորով փաթափելով, թարքելով Զարենցի ազգային ոգին: ...Բավա-
կան է, որ քնկ. Սուրխաթյանը ցանկանում է, որ պրոլետարողներն ունենան
Զարենցի նմանությունը, առանց նրա տաղանդն ունենալու: Այսինքն, որ Հա-
յաստանում ստեղծվի այնպիսի մի գրականություն, որի կենտրոնը լինի Զա-
րենցը...: Այսինքն՝ Զարենցի ստեղծագործության բովանդակությունն ունեցող
տիպիկ մանր-բուրժուական գրականություն, որն իր էությունը ինչ է, եթե ոչ
հեղափոխական ֆրադտոյիստով ծածկված ազգային գրականություն: Նա
կարողացավ նորեկների մեջ բաղրենիական հոտառությամբ նշմարել նրանց,
ովքեր օծմոված էին Զարենցի մասից ու արյունից, և պատահականություն չէ,
որ նա իր մատը գրեց Գուրգեն Մահարու ճակատին, որովհետև վերջինս այն
սկսնակն էր, որ ուներ ազգային ոսկորներ: ...Սուրխաթյանը խորհրդային
Հայաստանի գրականության մեջ երազում է հեղեմոնի վիճակում տեսնել ազ-

գային գրողներին (Զարենց, Մահարի, Բակունց), եթե Զարենցը և նրա հետևորդները կարող են գալ դեպի մեզ, ընդունել մեր իդեոլոգիան և արտահայտել այն իրենց ստեղծագործությունների մեջ, դա կլինի ուրախակալի, բայց մենք թույլ չենք տա, որ գրական վարժապետիզմը առաջնորդի մեզ դեպի Զարենցը, դեպի ազգային (իր բովանդակությամբ) գրականությունը (1920—74):

5.—...Երբ հարցը գալիս է իրենց քայքայի մարդկանց՝ այստեղ արդեն նրանք ընկնում են կատառյալ անցիստության մեջ և իրենց սանձադնակ եռանդով հասնում կատառյալ տղայամտության: Օրինակ, Նաբայ: Դարադարձը օգնություն այն աստիճանին է հասնում, որ Վշտունուն հայտարարում է «մարքսիստական-լենինյան աշխարհագրությունը լույսի տակ» արևելյան հեղափոխական շարժումները վերլուծող Երզնի:—Ակնարկում է Նորայր Դարադյանի «Հեղափոխության պրոբլեմը մեր նորագույն գրականության մեջ» հոդվածի հետևյալ տողերը. «Մեր գրականության մեջ որպես հեղափոխական արևելքի պրոլետարական երդիչ հանգես է գալիս Աղատ Վշտունին. նա գեղարվեստական յուրահատուկ ոճավորությամբ (որ պայմանավորված էր ստեղծագործական օրյակով), մարքսիստական-լենինյան աշխարհագրությունը լույսերի տակ գեղարվեստորեն վերլուծության է ենթարկում ներկա հեղափոխական արևելքը, պարզում է արևելյան հեղափոխական շարժումները պայմանավորող սոցիալական ուժերի բնույթը, միևնույն ժամանակ պատկերելով հեղափոխության ուղիներով քայլող, զարթնող արևելքի հեռանկարները» (N° 3—4, էջ 44):

6.— Ինչո՞ւ կարելի է օրական հազար անգամ մատի փաթարան դարձնել իմ «Կապուտաշյա հայրենիք» պոեմը գրված 1915 թվին և ոչ մի անգամ չհիշել Ազատ Վշտունու նույն թվականի գրած «Կամավորի հուշատետրից» պատմվածքների ժողովածուն...:—«Կապուտաշյա հայրենիքը» Զարենցի առաջին պոեմն է. որ առանձին գրքով տպագրվել է 1915-ին: «Ներկերի ժողովածու» 2-րդ հատորում (Մոսկվա, 1922) գետնից է պոեմի մեկ այլ տարբերակ: Եթե առաջին տարբերակը բնորոշվում է խորհրդայնական աշխարհագրությունով, ապա երկրորդում իշխում են իրապաշտական տարրերը: Պոեմը նվիրված է հայրենիքի էության բանաստեղծական նուրբ ու խոր վերապրմանը, որն ավարտվում է հայրենիքի և բանաստեղծի մտածողության միաձուլումով՝ «Կապուտաշյա սիրուհիս, ամուսնանանք պիտի մենք...»:

«Կամավորի հուշատետրից»—Ազատ Վշտունու գիրքն է, տպագրված Բաքվում, 1915-ին: Գրքում գետնից են պատմվածքներ և մեկ բանաստեղծություն՝ «Օ՛հ, գեներալ առ...» վերնագրով:

7.—Մտնում մենք ամենաբառն կերպով բողոքում ենք նման քայքայագայության դեմ և հայտնում, որ չպետք է քույր տուփի որպեսզի պրոլետարական օրգանը ասպարեզ դառնա նման քայքայական պրովոկացիոն մարգարեներին:— Զարենցի այս հոդվածի տպագրությունից անմիջապես հետո,

պատասխան հողվածով՝ «Նամակ խմբագրության» (Խորհրդային Հայաստան, օրաթերթ, 1928, № 6, 8 հունվար), հանդես եկավ Ազատ Վշտունին։ Պաշտպանելով իրեն, նա 1915 թ. տպագրած «Կամավորի հուշատետրի» գրքուկի աղիթով գրում է. «Ես հայտնում եմ, որ 1915 թվին միայն ես առաջին անգամ սկսել եմ գրել ու հրատարակել իմ գրվածքները։ Այդ թվականին ու ինձ մարտիստ կամ կոմունիստ չեմ համարել երբեք և ոչ էլ դաշնակցական եմ եղել։ Թող հեղինակը բարի լինի ցույց տալ ինձ մի շտվիխտական կամ ազգայնական գրվածք 1917 թվից մինչև այսօր։ Այնուհետև Վշտունին կոչվին անդրադառնում է Չարենցի ստեղծագործությանը, 1919—1922 թթ. երկերին, մատնանշում մոսկովյան երկհատորյակը և առանց հաշիվ տալու իր խոսքերին՝ գրում, որ այդ երկհատորյակում «կա և՛ շովինիզմ, և՛ ինդիվիդուալիզմ, և՛ ցարիզմ և ամեն ինչ»։

Չարենցն ստիպված է լինում գրել նոր հողված՝ «Հարկադրված պատասխան», որը տպագրվում է «Պրոլետար» օրաթերթի 1928 թ. հունվարի 10-ի համարում։ Չարենցը հարկադրված էր Վշտունուն պատասխանել նրա իսկ մեղադրանքների սկզբունքով։ Չարենցը գրում է. «Հարկավոր է լինել բարեխիղճ և տղայական փորձեր չանել եսին թվով արգարացում գտնելու բաների, որոնք չունեն և չեն կարող ունենալ ոչ մի արդարացում»։ Այնուհետև Չարենցն իր հերթին համապատասխան ձևով «մշակելով» Վշտունուն, խոսքն ավարտում է այսպես. «Եվ մենք շատ բան չենք էլ ուզում պահանջել նրանցից, ինչպես և նրանց դատարակ Վշտունուց։ Մենք միմիայն պահանջում ենք, որ նրանք հրաժարվեն «Ժառանգական պրոլետիդեոլոգներ» հարյուր տոկոսանի պրոլետգրողներ իրենց հուսկից մտրից և հասկանան, որ իրենք չէ, որ պիտի իդեոլոգիական ղեկավարներ հանդիսանան Հայաստանի ահող պրոլետգրականության։ Միմիայն այսքանը, ուրիշ ոչինչ։ Իսկ ինչ վերաբերում է 1922-ին Մոսկվայում հրատարակված իմ հատորներին, նրանցում, իհարկե, կան հայդենասիրական ումանտիլդի նմուշներ, բայց դրանք անմեղ բաներ են...»։ Կարծում էմ, որ սա անվիճելի բան է լուրաքանչուր օբյեկտիվ ընթերցողի համար։ Այսքանը»։

Բանավեճը այսքանով չի ավարտվում։

«Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1928 թ. № 7-ում (10 հունվարի) «Առասպել և իրականություն» (Բաց նամակ Խորհրդային Հայաստանի) խմբագրություն) վերնադրով տպագրվում է ԽՀՊԳ կենտրոնական վարչության նամակը, ուր պաշտպանության տակ են առնվում Գ. Վանանդեցին, Ն. Դաբադյանը, Ա. Վշտունին, իսկ քննադատության սլաքն ուղղվում է Հ. Սուրբաթյանի և նրա կողմնակիցների դեմ։ Սուրբաթյանը մեղադրվում է վորոնսկիականության մեջ (ըստ բացատրության վորոնսկիականությունը հենվում է մանրբուրժուական գրողների վրա և թերազնահատում է պրոլետգրողներին)։ Նամակում խոսվում է նաև Չարենցի մասին. «Չարենցի նկատմամբ մեր քննադատությունը տարել է ոչ թե թմրկահարելու և ոչ էլ մի քանի գլուխ ցած դասելու, այլ վերլուծելու գիծ...»։

Այս վիճակի լուծումը արվում է 1928 թ. հունվարի 19-ին Թիֆլիսում բացված պրոլետարոզների անդրկովկասյան 1 համագումարում: Այդ համագումարում Չարենցն ընտրվում է պրոլետարոզների անդրկովկասյան ասոցիացիայի կենտրոնական վարչության կազմում և պրոլետարական դրոշմների համամիութենական համագումարի պատգամավոր: «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի № 23-ում (28 հունվար) սպառնվում է ՎԱՊՊ-ի քարտուղար Ավերբախի, ՎՊԴԱ-ի քարտուղար Բ. Բուաշիձեի, ԽՀՊԴՄ-ի անդամներ Ալազանի, Ան. Վարդանյանի, Գ. Վանանդեցու, ՎՊԴԱ հայկական բաժանմունքի կողմից Ադ. Վարդանյանի, Մարտինի և Չարենցի ստորագրությամբ «Հալ պրոլետարոզների տարաձայնությունները վերացած» բանաձևը (ընդունված 1928 թ. հունվարի 19-ին, Թիֆլիսում), որի մեջ կան այսպիսի կետեր.

«3. ՀՊԴՄ վարչությունը պահում է, որ իր բնագատական աշխատանքի բնագավառում եղել են խմբակային մոտեցման մոմենտներ: Այսպես, օրինակ, անպայման սխալ է եղել ընկ. Չարենցի ստեղծագործությունը համարել «ազգային», նույնը պիտի ստել և Ա. Բախունցի ստեղծագործության մասին:

«Երկիր Նայիրիից» հետո Չարենցին ՀՊԴՄ-ը համարում է պրոլետարական դրոշ, գտնում է, որ Չարենցը ոչինչ ընդհանուր չունի վորոնսկիականության հետ:

5. ...Մենք համոզված ենք, որ այս բանաձևի հրապարակումը կվերացնի բոլոր անցյալ վիճերի և ընդհարումների մնացորդները»:

«ԿԱՐԴԱ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՆԻՐ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

(էջ 446)

Արտատպվում է՝ «Ընթերցանության և արտասանության նյութեր ակումբների, խճիթ-ընթերցարանների և կարմիր անկյունների համար» գրքից (Պետական հրատարակչություն, 1930, Երևան. կազմել է Ն. Չարենցը): Ժողովածուն սկսվում է «Խնտերնացիոնալով», որ թարգմանել է Չարենցը և օգտագործել «Կապկազ թամաշայի» մեջ 1923 թ.:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԲ

(էջ 447)

Արտատպվում է՝ «ՀՍՍՀ Լուսժողովատ, ուսումնամեթոդական սեկտորի հրատարակած «Գրականության և լեզվի դասընթաց. ուսման յոթերորդ տարի», կազմեց՝ Ն. Սողոմոնյան, պրակ 1, Պետհրատ, 1932, Երևան, գրքից:

1928-ից մինչև 1930-ական թվականների կեսերը, Հայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի հանձնարարությամբ, միջնակարգ դպրոցների համար Չարենցը կազմել ու հրատարակել է լեզվի ու գրականության ավելի քան տասը դասագիրք և ուսումնական ձեռնարկ: Գ. Հակոբ-

լանք ուսումնասիրել է Չարենցի բոլոր դասագրքերը և մեկ հավաքածուի մեջ
ամփոփել այն բոլոր նյութերը, տերստերը, հարցերն ու առաջադիմություն-
ները, որոնք պատկանում են բանաստեղծի գրչին: Այդ նյութերում ի հայտ
են գալիս Չարենցի նախասիրություններն ու հետաքրքրությունները մի նոր
ենազավառում՝ մանկավարժության մեջ, երևում են լեզվի ու գրականության
դասավանդման հիշատակները մշակելու գործում նրա մտահոգությունները,
կարողություններն ու հմտությունը:

Չարենցն աշխատել է գեղարվեստական գրվածքը հասկանալու և
վերլուծելու կարողությունը զարգացնել աշակերտի մեջ և նրա հարցադրում-
ներն այսօր էլ կարող են օգտակար լինել մանկավարժների համար:

Ե. ԶԱՐԵՆՑԻ ԿԱԶՄԱՔ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԸ

1. «Գրականության դասընթաց», 1928, կազմեց Ե. Չարենց:
2. «Նմուշներ վրացական գրականությունից», 1929, կազմեց Ե. Չարենց:
3. «Նմուշներ ադրբեջանական գրականությունից», 1929, կազմեց Ե. Չա-
րենց:
4. «Նմուշներ եվրոպական գրականությունից», 1929, կազմեց Ե. Չարենց:
5. «Նմուշներ ռուսական գրականությունից», 1929, կազմեց Ե. Չարենց:
6. «Գրականության դասընթաց», 1930, կազմեց Ե. Չարենց:
7. «Գրականության և լեզվի դասընթաց», 1931—1932, պրակ 1, կազմեց
Ե. Սողոմոնյան:
8. «Գրականության և լեզվի դասընթաց», 1932, պրակ 2, կազմեց Ե. Սո-
ղոմոնյան:
9. «Դասագիրք լեզվի և գրականության», 1932, կազմեց Ե. Սողոմոնյան:
10. «Լեզվի և գրականության դասագիրք», 1932, կազմեց Ե. Չարենց:
11. «Հայ գրականության բրեստումախա», 1933, կազմեցին Ե. Չարենց,
Ա. Բակունց:
12. «Գրականության դասընթաց, 2-րդ աստիճանի դպրոցների և տեխնի-
կոմների համար», 1930, կազմեց Ե. Չարենց:

О РОДИНЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

(էջ 448)

Տպագրվել է «Գրավալի» 1934 թ. օգոստոսի 17-ի համարում, սովե-
տական գրողների առաջին համագումարի բացմանը նվիրված էջում: Համա-
գումարը բացվեց նույն օրը՝ Մոսկվայում: Այս նույն համարում, համագում-
արի բացման ամփոփ, իրենց խոսքն են տպագրել նաև սովետական ու ար-
տասահմանյան շատ ականավոր գրողներ և արվեստի գործիչներ. Ժան-Ռի-
շար Բլոկ, Արտյոն Անդերսեն-Նեբսե, Ռաֆայել Ալբերտի, Լուի Արագոն,
Կոնստանդին Ֆեդին, Նիկոլայ Տիխոնով, Ռուրեն Սիմոնով, Զախավա, էյզեն-
շտեյն և ուրիշներ:

КРУПНЕЙШАЯ ПОТЕРЯ

(էջ 419)

Տպագրվել է «КОММУНИСТ» թերթի 1936 թ. հունիսի 20-ի համարում, Մ. Գորկու մահվան առթիվ (մահացել է հունիսի 18-ին)։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

(էջ 451—470)

2. Այս նամակներն ուղղված են զրականագետ պատմաբան Դավիթ Անտոնյանին, որն այդ ժամանակ «Հայաստանի կոոպերացիա» զրական-հասարակական հանդեսի խմբագիրն էր։

Ինքնագրերը պահպանվում են ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի արխիվում (ֆ. 44, ց. 1, գ. 1)։ Առաջին անգամ հրապարակել է Վարադգատ Վարդանյանը («Գրական թերթ», 17 օգոստոսի 1979 թ.)։

Դավիթ Անանուն—Տեր-Դանիելյան (1879—1943)—հրապարակախոս, պատմաբան։ Ծնվել է Լեոնային Ղարարաղում։ Աշխատակցել է «Մշակ» թերթին, «Նոր Հոսանք» հանդեսին, մասնակցել է «Գործ» (1917), «Հայաստանի կոոպերացիա» (1919), «Նորը» և այլ պարբերականների հրատարակությանը։ Հայաստանում սովետական կազդեցի հաստատումից մինչև 1926 թ. աշխատել է որպես Հեղափոխության թանգարանի անօրենս Իր հոգևածներում և մասնավորապես «Աղգային հարցը և դեմոկրատիան» («Նոր Հոսանք», 1913), «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» (հ. 1, 1916, հ. 2, 1922, հ. 3, 1922) աշխատությունների մեջ շարադրել է արևելահայերի հասարակական և մշակութային պարզացման պատմությունը։

3. Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին» հանդեսում (Բեյրութ, 1980 թ., օգոստոս)։ Կից՝ հրապարակվել է նաև նամակի ֆարսիերեն, որից և արտատպվում է։

Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ով է այս նամակի հասցեատերը, որին Չարենցը գրում է «սիրելի բժիշկ» բառերով։ Ինչպես նշվում է հանդեսի խմբագրության առաջարկում, «նամակը խմբագրությանն է տրամադրվել «Հեղափոխական ուղածներու» հրատարակիչ Ավոյին կողմեն...»։

4. 5. Դերասանուհի Արուս Ռսկանյանին (1889—1943) ուղղված նամակների ինքնագրերը պահպանվում են Գրականության և արվեստի թանգարանի Արուս Ռսկանյանի ֆոնդում։

6. Ինքնագիրը պահպանվում է ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվում։ Թվագրել է 1927—28—II. Երևան։

Նամակը գրված է ուղղիչ տնից դուրս գալուց հետո և հետևանք է հոգեկան ծանր վիճակի, որ առաջացել էր կնոջ՝ Արիկենիկ Աստվածատրյանի մահվանից հետո։ Չարենցը մեկնում է Մալկոպ, հարազատների մոտ, որտեղ 1927 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ավարտում է «Երևանի ուղղիչ տնից» գիրքը։

7. Տպագրվում է ինքնագրից, որ պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ ընկալվել է 1932. 1. 2:

1932 թ. ապրիլի 4-ին կերվում է պայմանագիր Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ Ե. Չարենցի և Դանիել Գրիգորյանի միջև՝ Պուշկինի Բոլիս Դոգունովի թարգմանության մասին: Պայմանագիրը՝ Պետհրատի բլանկի վրա, Չարենցի ստորագրությամբ, նույնպես պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ. ԵԿ. IV, 1932, Երևան, Պայմանագրի Մենը, ներքո ստորագրողներս, Մենը պետական հրատարակչություն, որ հետագայում անվանվում է Պետհրատ՝ հանձնիս գեղ. բաժնի վարիչ Եղ. Չարենցի՝ մի կողմից և ընկ. Դանիել Գրիգորյանի, որը հետագայում անվանվում է հեղինակ, կնքեցինք այս պայմանագիրը հետևյալի մասին. 1. Հեղինակը հանձնում է հրատարակության համար Պուշկինի «Բոլիս Դոգունովի» թարգմանությունը: Տողերի քանակը մոտ՝ 3000»:

Պետհրատ՝ Բաթի փող. № 24:

Հեղինակ՝ Հենրիակյան, փող. 13, № 37:

8. Բնագիրը՝ մերենագրված Պետհրատի բլանկի վրա, հեղինակի ինքնագիր ուղղումներով ու ստորագրությամբ, պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ:

9. 10. Տպագրվում են ինքնագրերից, որոնք պահպանվում են ԳԱԹ ՉԾ: Անթվակիր են. գրված պետք է լինեն 1932 թ., երբ Չարենցը Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչն էր և նրա նախաձեռնությամբ հրատարակվեցին Թումանյանի, Սունդուկյանի, Չարենցի երկերի մեծագիր, շքեղ միահատորյակները: 2. Պարոնյանի երկերի ժողովածուն, որն ի վերջո ամփոփվեց 11 հատորներում, սկսել է հրատարակվել 1932 թվականից:

11. Բնագիրը՝ մերենագրված, Չարենցի ինքնագիր ուղղումներով և ստորագրությամբ, պահպանվում է ԳԱԹ ՉԾ: Անթվակիր է, գրած պետք է լինի 1932—1933 թթ., երբ Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ էր:

Մամիկոնյան—Հնարավոր չեղավ պարզել, թե ով է այս անձնավորությունը:

12. Բնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ ՉԾ: Մերենագրված է Պետհրատի բլանկի վրա՝ հեղինակի ինքնագիր ուղղումներով և ստորագրությամբ:

1932 թ. Չարենցը Հայաստանի պետական հրատարակչության (Պետհրատ) գեղարվեստական բաժնի վարիչն էր: Իր գործունեության տարիներին (1928—1933) նա սկիզբ դրեց մի շարք մեծածմեր հրատարակությունների: Նրա նախաձեռնությամբ մասնավորապես տպագրվել են արևմտահայ բանաստեղծների երկերը, «Ժամանակին գրադարան» մատենաշարը: Չարենցի առաջարկությամբ ստեղծվում է Պետհրատի երաժշտական կոլեկտիվ, որը հրատարակում է Կոմիտասի, Ալ. Սպենդիարյանի, Ան. Տեր-Ղևոնդյանի, Նիկ. Տիգրանյանի և ուրիշ ու երաժշտական մշտն ժողովուրդների կոմպոզիտորների գործերը: Այս տարիներին Չարենցը կազմում և հրատարակում է

դասընթացներ, բրեւստումատիաներ, բարձր հիմքերի վրա է դրվում նաև թարգմանությունները: Նրա ջանքերով շատ է բարձրանում նաև գրքի ձեւավորման մակարդակը: Այդ գործի մեջ են ներգրավվում Մ. Սարյանը, Հ. Կոջոյանը և Տ. Խաչվանքյանը:

1932 թ. Կենտկոմի որոշմամբ, մի խումբ գրողներ մեկ տարով ապահովվում էին պետական թոշակով՝ ստեղծագործական աշխատանքով զբաղվելու համար և ազատվում էին այլ աշխատանքներից: Չարենցը ևս այս գրողների ցանկում էր: Պահպանվել է բանաստեղծի դիմումը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կուլտպրոպ բաժնին, որտեղ նա գրում է. «Ես ինձ չեմ պատկերացնում, թե ինչպես կարելի է միանգամայն կտրվել պրակտիկ աշխատանքից և զբաղվել միայն ստեղծագործությամբ: Պետհրատի աշխատանքը միակ պրակտիկ աշխատանքի ասպարեզն է, որին կապված եմ ես, ինձ համար մի չափազանց հետաքրքիր ասպարեզ, որի մեջ կատարած իմ աշխատանքը, կարծում եմ, վնասակար չէ ոչ ինձ, ոչ էլ Պետհրատի համար: Ի նկատի ունենալով այս ամենը, խնդրում եմ ինձ թողնել Պետհրատում աշխատելու, եթե իհարկե, Պետհրատից ինձ ազատելու համար բացի վերոհիշյալ նկատառումից, չլիս այլ նկատառում: Իսկ եթե ապահովվող գրողների ցուցակում լինելը չի կարելի համատեղել որեէ պետական հիմնարկում պաշտոնավարելու հետ, ապա խնդրում եմ ինձ հանել այդ ցուցակից և թողնել ինձ Պետհրատում աշխատելու...» (1932, 17 փետրվարի):

1932 թ. Ազատի խանչյանի հանձնարարությամբ Չարենցը ձեռնամուխ է լինում «Սասնա ծռերի» տպագրության աշխատանքների կազմակերպմանը: «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատասխանատու խմբագիր է նշանակվում Մ. Արեղյանը: Կարո Մելիք-Օհանջանյանն իր հուշերում գրում է. «Մի օր Երեկոյան, Արեղյանի բնակարանում, թիչի սեղանի շուրջը նստած, երեքով շատ խոսեցինք մեր քաղաքականապես հարուստ ժողովրդական բանաստեղծության հրատարակության մասին: Չարենցը ծրագրում էր հրապարակ հանել գիտական լուրջ խմբագրությամբ ոչ միայն մեր վեպը, վիպերգերը, հեքիաթները, վիպական ժանրի բանահյուսական հուշարձանները, այլև բնարկերգությունը, առածները և այլն: Նա սիրով խոսում էր նաև հին և միջնադարյան գեղարվեստական արժեք ունեցող ստեղծագործությունների հրատարակության մասին... «Սասնա ծռերի» Ա. հատորը պատրաստ էր, տարանք Պետհրատ: Լավ հիշում եմ՝ ինչպիսի անկեղծ ուրախությամբ Ե. Չարենցը դիմավորեց մեզ, երբ Ա. հատորի ձեռագիրը հանձնեցինք նրան: Նրա մեծ, գեղեցիկ աչքերը փայլում էին, ահարկու քթի տակ լալն ժպտն էր խաղում...» («Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին», 1961, Երևան):

ԳԱԹ ՉԽ պահպանվում է Մանուկ Արեղյանի մի գրությունը՝ «ՀԱՍՏ Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ Նիկոլե Չարենցին»:

Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանից ստացել ենք «Սասնա ծռերի» վեց վարիանտ, մոտավորապես 12 մամուլ: Այդ վարիանտները գնահատում ենք միջին հաշվով 175 ոտրլի մամուլի համար (12×175):

Ընկ. Արամ Ղանալանյանից ստացել ենք «Սասնա ծռերի» մեկ վարիանտ, մոտավորապես կես մամուլ: Գնահատում ենք մամուլը 150 ռուբլի:

Հիշված լոթ վարիանտներից վեցը մտնում են առաջին հատորի մեջ, ուստի խնդրում ենք լստ պայմանագրի վերջենի Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանից և Արամ Ղանալանյանից՝ վճարելով նրանց հասանելի հոնորարը և հանձնել խմբագրության, որպեսզի կարողանանք առաջին հատորի խմբագրությունը վերջացնել: «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի խմբագիր Մ. Արեղյան. 8. I. 33 թ. երևան:

ՍԵՆԵԿԵՐԻՄ ՏԵՐ-ՀԱԿՈԲՅԱՆ (1881—1937)—Հնագետ, ազգագրագետ, բանահավաք: Մինչև 1937 թ. կղել է էջմիածնի մատենադարանի տնօրենը:

13. Տպագրվում է ինքնագրից, որ պահպանվում է ԳԱԹ ԶՖ: Անթվակիր է, ստորագրված է՝ «Զարենց» և ուսրը վերաբերում է Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ Ե. Զարենցի և «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատասխանատու խմբագիր Մ. Արեղյանի միջև՝ «Սասնա ծռերի» հրատարակության պայմանների մասին 1932 թ. սեպտեմբերի 7-ին կնքված պայմանագրին:

14. Բնագիրը, մեքենագրված Պետհրատի բանկի վրա, Զարենցի ստորագրությամբ, պահպանվում է ԳԱԹ ԶՖ:

Արամ Ղանալանյան (1909—1983)—Հայկական ՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ, աշխատում էր Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում: Արամ Ղանալանյանը իր անտիպ հուշերում գրում է. «30-ական թվականներին սկզբին, Ազատի Խանջյանի ցուցումով և Հայաստանի Պետական հրատարակչության գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչ Ե. Զարենցի գործոն նախաձեռնությամբ, ծրագրվում է պատշաճ ձևով լույս ընծայել հայ ժողովրդի ազգային մեծ կյուսի՝ «Սասնա ծռերի» պատումների գիտական համահավաք ժողովածուն: Մասնավորապես հիմնություն պահանջող աշխատատար այդ գործը առաջարկվում է իրականացնել էպոսի լավագույն գիտակ Մանուկ Արեղյանին: Նկատի առնելով կատարվելիք աշխատանքի ծանրությունն ու իր առաջադրած տարիքը, Արեղյանը խնդրում է իրեն իրրւ աշխատակից Կարո Մելիք-Օհանջանյանին: Նրա խնդիրը ընդունվում է և Պետհրատը Զարենցի միջոցով համապատասխան պայմանագիր է կնքում Արեղյանի հետ: Մ. Արեղյանն ու Կարո Մելիք-Օհանջանյանն անհապաղ գործի ձեռնարկելով, երկր տարվա ընթացքում հանգամանալից քննության են ենթարկում «Սասնա ծռերի» մինչ այդ հրատարակված, անտիպ ու նոր հրատարակված, զրի առնված 65 պատում և գիտական հիմունքներով հրատարակության են պատրաստում այդ պատումները, համապատասխան ներածությամբ, առաջարկներով, անվանացանկերով ու բառարանով:

Ներկա գրում տեղ գտած, Արեղյանի գրության մեջ հիշատակված Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի հինգ պատումներից առաջինը գրի է առնված 1915 թ. մոկացի Վարդան Մուխսի Բաղիկյանից, երկրորդը՝ 1916 թ. շատախցի Գրիգորից, երրորդը՝ նույն թվին գավառցի Մարգարիտ Սարգսյանից, չորրորդը՝ նույն թվին գավառցի Գրիգոր Փոխան Եղիազարյանից, հինգ-

Երրորդը՝ նույն թվին գտնադրված Համբարձում Խաչո Գրիգորյանից (տե՛ս «Սասնա ծռեր», Ա հատ., խմբ. պրոֆ. դ-ր. Մանուկ Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մ.—Օհանջանյանի, Երևան, 1936)։

Մ. Աբեղյանի նույն գրության մեջ հիշատակված Արամ Ղանալանյանի երկու պատումներից առաջինը գրի է առնված 1933 թ. սպարկերտցի Փառիկից (տե՛ս «Սասնա ծռեր», Ա հատ., էջ 815—830), երկրորդը՝ 1936 թ. բաշկալեցի Վաղդան Վարդանյանից (տե՛ս «Սասնա ծռեր», Բ հատ., Բ մաս, Երևան, 1951, էջ 617—640)։

15. Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԽ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդում։ Առաջին անգամ հրապարակել է Գ. Ազնավուրյանը (ԳԲ, 1980, № 5)։

Ա. Հովհաննիսյանն այդ ժամանակ ապրում էր Լենինգրադում։

Անյա—Աննա Հովհաննիսյանն է (1902—1978), բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի դուստրը, թարգմանչուհի։ Երկար տարիներ ապրել է Մոսկվայում և Լենինգրադում։ Կատարել է թարգմանություններ հայ դասական և սովետահայ գրողներից։ Նրա թարգմանությամբ ռուսերեն հրատարակվել են հայկական ժողովրդական հերիաթները։ ԳԱԽ Աննա Հովհաննիսյանի աշխիվում պահպանվել են նամակներ, որ նա ստացել է ժամանակի մտավորականներից, գրողներից։ Նրան նամակներ են գրել Խ. Էրենրուրգը, Շ. Շերվինսկին, Մ. Բաժանը, Վ. Ռոժդեստվենսկին, Մ. Պետրովիխը, Վ. Թոթովենցը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը և շատ ուրիշներ։

16. Բնագիրը՝ մեքենագրված Պետհրատի բլանկի վրա, պահպանվում է ԳԱԽ ԶՖ,

17. 18. 19. Այս նամակների ինքնագրերը, Ռիչլիին ուղղված բանաստեղծությունների ինքնագրերի հետ, Չարենցի տուն-թանգարանին է նվիրել Ռիչլի Դոստյանը, որին և ուղղված են նամակները (տե՛ս սույն հատորի ծանոթ.)։ Առաջին նամակը գրված է 1933 թ. դեկտեմբերի 11-ին, մյուս երկուսը՝ նույն թվի դեկտեմբերի 13-ին։ Չարենցը Ռիչլի Դոստյանի հետ ծանոթացել է 1933 թ., Թիֆլիսում։

20. Նամակը ուղղված է Մոսկվայի գեղարվեստական գրականության պետական հրատարակչության տնօրեն Նաևորյակովին։

Պահպանվում է ռուս գրականագետ, թարգմանիչ Իդոր Պոստուպալսկու անձնական արխիվում։ Առաջին անգամ հրապարակել է Ե. Կ. Այվազյան-Խոսրոեան («Литературные связи», գիրք 3, 1981, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն)։

1934 թ. Մոսկվայի գեղարվեստական գրականության պետական հրատարակչության առաջարկով Չարենցը պատրաստում է իր ստեղծագործությունների ժողովածուն, ռուսերեն լեզվով հրատարակելու համար։ Մինչ այդ ռուս ընթերցողը նրան ճանաչում էր «Երկիր Նալիրի» վեպով, որ տպագրվել էր Մոսկվայում, 1926 թ.՝ 2. Ս. Խաչատրյանցի թարգմանությամբ և մամուլում տպագրված մի քանի բանաստեղծություններով։

Չարենցի համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ուներ տեսնել իր Երկրի ժողովածուն ռուսերեն լեզվով, ուստի նա այս գործին ձեռնամուխ

Ի լինում մեծ ոգեկորություն, նաև իր ստեղծագործությունների թարգմանության նկատմամբ ամենաբարձր պահանջներով ու բժականորոշյալ, քանի որ խորապես գիտակցում էր, որ մեծ պատասխանատվություն է առաջին անգամ ներկայանալ ռուս ընթերցողին, որի համար «հայրենական բանաստեղծներ են Պուշկինը, Բլոկը, Մալակովսկին, Պաստերնակը»։ Ուստի գրքի թարգմանության և տպագրության աշխատանքների հապաղումը շատ է հուզում բանաստեղծին և նա 1935 թ. հուլիսի 21-ին մի գրությամբ դիմում է Պետ. հրատարակչության արդային ըրականությունների բաժնին, խնդրելով. որ պաշտոնապես գրքի խմբագիր նշանակվի Իգոր Պոստոլայսկին, որն այդ տարիներին աշխատում էր նույն այդ բաժնում, հուսալով, որ եղա հնարավորություն կտա մեռյալ կետից շարժելու այդ չափազանց ձգձգված գործը։ Իգոր Պոստոլայսկին նշանակվում է գրքի խմբագիր։

1935 թ. հոկտեմբերի 10-ին Չարենցը մի նամակ է ուղարկում Պետ. հրատարակչության արդային զրականությունների բաժնի վարիչ Ռյարինի-Նային. «Լուրեր են հասնում ինձ, որ իմ դիմումն ընկ. Նակորյակովին, կապված իմ բանաստեղծությունների գրքի հրատարակության մի քանի հարցերի հետ, մեկնարակվում է որպես բողոք Ձեր գլխավորած արդային զրականությունների բաժնի դեմ։ ...Ինչ վերաբերում է իմ բանաստեղծությունների հրատարակությանը, ապա այդ գործը Ձեր բաժնի կողմից դրված է արդեն ամենաճիշտ ռեյսերի վրա, և ես համոզված եմ, որ որակապես իմ բանաստեղծությունների գիրքը՝ թարգմանությունների առումով և արտաքին ձևավորմամբ, կլինի նույնպես զեղեցիկ, ինչպես ռեկիր նայիր» վնայի երրորդ հրատարակությունը»։

Այսպես 1936-ից հետո ստեղծված իրագրություն մեծ անկարելի է դառնում արտանակել գրքի թարգմանության աշխատանքները և այդպես էլ իր ժամանակին այս գիրքը չի տպագրվում։ Առաջին անգամ ռուսերեն լեզվով հարենցի բանաստեղծությունների ժողովածուն տպագրվել է 1956 թ. Մոսկվայում (Стише Чаренц, Избранное)։ Գրքի խմբագիր Իգոր Պոստոլայսկին առաջադրում գրում է. «Չարենցն ինքն էր մշակել իր ժողովածուի ընդհանուր կառուցվածքը և ընտրել իր գրքի թարգմանիչներին»։ Այդ թարգմանիչներից էին Վ. Բրյուսովը, Ա. Ախմատովան, Մ. Կուզմինը, Ի. Պոստոլայսկին, Օ. Ռոմերը և ուրիշներ, որոնց թարգմանությունները տեղ գտան 1956 թ. ժողովածուում։

21. Նամակն ուղղված է Իգոր Պոստոլայսկուն, որի մոտ սահմանվում է նամակի արտագրված օրինակը։ Այդ օրինակի հիման վրա առաջին անգամ հրապարակել է Ե. Կ. Ալվազյան-Խոսրոհան («Литературные связи», գիրք 3, 1981, Երևանի համալս. հրատ.)։ Մանրամասնությունները տե՛ս նախորդ նամակի ծանոթագրություններում։

Ռուս տաղանդավոր բանաստեղծուհի Աննա Ախմատովան Չարենցի լավագույն թարգմանիչներից է։ 1956 թ. Մոսկվայում տպագրված Չարենցի առաջին ռուսերեն գրքում ղեկավարել են «Հայրենիքում», «Մորս համար գազել», «Էպիգրական լուսարաց», «Ձմեռային պալատի ներքնահարկում», «Մեր

լեզուն», «Տաղ ձոնված մեռյալներին», «Տաղ սիրո՝ ձոնված ապագայի սլար-
մանիններին» բանաստեղծությունների՝ Աննա Ախմատովայի կատարած թարգ-
մանությունները:

22—28. Բժիշկ Գարրիել Հարությունյանին և նրա կնոջը՝ Աշխեն Հարու-
թյունյանին (հետադայում Երեանի բժշկական ինստիտուտի թիմիայի ամ-
բիոնի վարիչ, դոկտոր պրոֆեսոր) ուղղված նամակները մեզ է տրամադրել
Նրանց դուստրը՝ Կրաժնադեհտ, Երեանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատու-
րիայի պրոֆեսոր Մարգարիտա Հարությունյանը, որի մոտ պահպանվում են
նամակների ինքնագրերը: Նրան են նվիրված այս հատորում զետեղված
«Հախճապակյա նայիրուհուն» և «Կույզի լինիւր Երկրիս ապագան...» բա-
նաստեղծությունները (տե՛ս ծանոթ. էջ 527): Չարենցը Հարությունյանների
ընտանիքի մասերիմն էր և հաճախ Նրանց հյուրն էր լինում: Չունենալով աղ-
գակահներ, Հարությունյանների մոտ իրեն զգում էր հարազատների ընտանի-
քում: Նրան Երեկ գրավում էր այդ աղնիվ մտավորական մարդկանց ջերմ
ու անկաշառ վերաբերմունքը, սրտացավությունը. նույնպիսի անկեղծ նվի-
րումով էր կապված Նրանց հետ նաև ինքը՝ բանաստեղծը:

Բժշկի տանը հաճախ հավաքույթներ էին կազմակերպվում, որին ներ-
կա էին լինում ժամանակի մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչ-
ները: Նրանց տանը հաճախ էին լինում Ավ. Իսահակյանը, Արուս Ոսկանյա-
նը, Բաժրեուկ-Մելիքյանը, Դանիել Դզունին, Նիկա Չուրարը և ուրիշներ:
Ե՛րբ մեր շրջանում Երեկում էր Չարենցը, միանգամից դառնում էր մեր հա-
վաքույթի առանցքը, — գրում է Աշխեն Հարությունյանը: — Խոսակցության
ընթացքը անմիջապես փոխվում էր. նա իր մտածելակերպով, սուր, անողոք
գատողությամբ կարծես ճնշում էր բոլորին, այդ փորձամարմին մարդու մոտ
ամենքս մի տեսակ փորձացած էինք զգում մեզ: Բացի գրականությունից նա
խորապես տեղյակ էր գիտության անցյալին և ժամանակակից գիտության
նվաճումներին: Կարող էր հանգամանորեն խոսել ֆիզիկայի, թիմիայի, բժըշ-
կության պատմությունից, շատ լավ ծանոթ էր էյնշտեյնի, Բորի աշխատու-
թյուններին: Ինչպիսի ոգևորությամբ էր խոսում իտալական արվեստի,
Ֆրանսիական նկարիչների մասին: Նրան կարելի էր լսել ժամերով, առանց
հոգնելու: Երբ խոսում էր, վիճում՝ միանգամից կերպարանափոխվում էր:
Հայն ու սպիտակ ճակատը, որի վրա իջնում էին անհանգիստ, շագանակա-
գույն գանգուրները՝ առանձին փայլ ու հմայք էին տալիս նրա դեմքին»:

Հարությունյանների տանը պահպանվում են Նրանց աղջկա՝ Մարգարի-
տայի դիմանկարները. Մ. Սարյանի և Ա. Բաժրեուկ-Մելիքյանի աշխա-
տանքներն են (Չարենցը ավելի հավանում էր Բաժրեուկ-Մելիքյանին): Մեր
խոշոր վարպետների այս նկարներն են ներշնչել բանաստեղծին, «Փոքրիկ,
հախճապակյա նայիրուհուն»՝ 12 տարեկան Մարգարիտային ուղղված հայտ-
նի բառատողը՝ «Ու՛ր եք դուք Վատտո, Բուշե, Ֆրագոնար...»:

Ծանոթագրվող գրության մեջ հիշատակված երեկույթը տեղի է ունեցել
1935 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատ-
ման 15-ամյակի առթիվ: Նախագահությունից բանաստեղծը նամակը

ուղարկել է դաշխիճում նստած իր բարեկամներին (բժիշկ Հարությունյանին)։ Նրանք իսկույն համաձայնության նշան են արել՝ «Այդ երեկո,—պատմում է Աշխեն Հարությունյանը,— համարյա մինչև լուսաբաց, մենք հիացած լսում էինք երեք խոշոր պոետների մտերմիկ զրույցը, նրանց պատմությունները, սրախոսությունները, հաղորդակիցը դառնում նրանց մեծ երազանքներին, ծրարերին»։ Այդ օրը Պավլո Տիշինյան և Միկոլա Բաժանը Մարգարիտայի ակումբում, Չարենցի բառատոգից անմիջապես հետո ուկրաիներեն լեզվով իրենց զրառումներն են թողնում՝ ի հիշատակ այդ անմոռանալի երեկոյի։

Աշխեն Հարությունյանին ուղղված բոլոր նամակները (բացի մեկից, որ թվագրված է՝ 1936. 21. IV. Երևան) անթվակիր են. գրված են 1935—1936 թվականներին։

Պահպանվել են Աշխեն Հարությունյանի հուշերը, որոնք պարզում են այս նամակների շարժառիթները։ Ահա մի բանի հատված նրա անտիպ հուշերից. «...Ի՞նչ անմոռանալի երեկոներ էին լինում, երբ մեզ մոտ Չարենցը հանդիպում էր մեր սիրելի վարպետին՝ Ավետիք Իսահակյանին, ինչպիսի՞ խոր հարցանքով էր խոսում նա իր սիրելի Վարպետի հետ։ Այն չարաբաստիկ տարին, 1937-ին, երբ ինքը կարճես նախազգում էր իր գալիք վիճակը, միշտ, հաստատ համոզված, հանգստացնում էր Վարպետին՝ դու շատ ես մեծ, Վարպետ... Չարենցը շատ էր սիրում իր մեկ և չորս տարեկան աղջիկներին, որոնց հետ հաճախ նկարվում էր, այդ նկարները նվիրում էր մոտիկներին։ Տասներեք տարեկան էր իմ դուստրը՝ Մարգարիտան, երբ ծանր հիվանդացավ։ Այդ օրերին Չարենցը չէր հանդիպել մեզ, իսկ ես գրադված աշխատանքով ու տնային հոգսերով, չէի հարցրել Չարենցի մասին։ Նա նեղացել էր և այդ առիթով գրել այն նամակը, որի մեջ խոստանում էր, որ շուտով կայցեիլ մեզ և իր հետ կրերի մի «լավ—շատ լավ—ակրոստիս»։ 1936 թ. վերջերին և 1937 թ. ձմեռը հաճախ էր հիվանդանում, տրամադրությունը շատ բնկած էր. պատրաստվում էր Ֆրանսիա գնալ, որը ինչ որ պատճառներով ձգձգվում էր։ Նա օրերով անկողնում պառկած գրում էր, սրբագրում, երբեմն մաքուր արտագրում։ ...Ինչ-որ մի հին ձեռագրից մի մանրանկար էր գտել և որոշել էր անպայման, հենց նույն օրը, շրջանակի մեջ դնել։ Ինքը տանից դուրս չէր գալիս, հիշում էր, որ մենք այդպիսի մի շրջանակ ունենք, նկարով։ Նա անհամբեր հեռախոսեց, այնուհետև մարդ ուղարկեց շրջանակը տանելու։ Վերջին ժամանակները շատ էր անհանգիստ, երբ մի բան որոշեր, պետք է իսկույն և անալուման ի կատար ածեր» (1957, 29 ապրիլ, Երևան)։

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ

(էջ 471—487)

1. Տպագրվում է ինքնագրից, որ Չարենցի ստորագրությամբ պահպանվում է ԳԱԹ ՁԾ,

1922 թ. Չարենցը Մոսկվայում էր. կնոջ՝ Արփենիկ Աստվածատրյանի հետ ապրում էր Արևելյի աշխատավորների համալսարանի հանրակացարանում, որտեղ նրանց համար ապրելու և սովորելու նորմալ պայմաններ չեն ստեղծվում (տե՛ս էջ 506)։

2. Մակազրված է խոճիկի թարգմանության ինքնագրի առաջին էջին՝ «Մ. Կրավչունսկի. Կարլ Կրաֆտ. դրամատիկական անցք 2 գործողությամբ. (սկսնականիադա» պիեսի ռեժիսորական վերամշակում՝ Ա. Միրոֆանովի)։ Ուսերեն—Համառոտական պրոլետարիատի հրատարակությունից թարգմանեց՝ խոճիկ։ Թվագրել է 8. III, գրած պետք է լինի 1932 թ., երբ Չարենցը Պետհրատի զեղարվեստական բաժնի վարիչ էր։

էդուարդ խոճիկ (1900—1961)—երգիծարան, լրագրող։ Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը։ Խմբագրել է «Զուռնա» (1924), «Կարմիր Մոծակ» (1926—1927) Լրդիծական հանդեսները։ 1951—1961 թթ. աշխատել է «Ողն» հանդեսում։ 1930 թ. լույս է տեսել նրա «Տեր Բարսեղ. առակաների և եղիլությունների ժողովածուն»։

3. Գրել է «Կապկալ թամաշայի» անձնական օրինակի վրա։ Պահպանվում է ԳԱԹ ԶԳ։

Խոսքը վերաբերում է «Կապկալ թամաշա» ստեղծագործությանը, որ առանձին գրքով տպագրվեց 1923 թ., Թիֆլիսում՝ Կարո Հալաբյանի ձեռավորումով և Վլ. Մայակովսկու՝ «150 000 000» պոեմից վերցված բնարանով։

4. Ինքնագիրը՝ փոքրիկ, քայքայված թերթիկի վրա, պահպանվում է Չարենցի տուն-թանգարանում։

1934 թ. հունիսի 28-ին, Դրոզների տանը, Չարենցը կարդացել է ղեկուցում «Մեր գրական լեզվի զարգացման տեղեկեցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» թեմայով Հունիսի 30-ին Չարենցի ղեկուցման առթիվ տեղի է ունեցել մտքերի փոխանակություն, որին մասնակցել են Վ. Նորենցը, Մ. Արմենը, Ռ. Չարյանը, Գ. Սևակը, Դ. Դեմիրճյանը և ուրիշներ։ Հնարավոր է, որ այս պատճառից վերաբերում է այդ զիսկուսիայի առթիվ Չարենցի գրած նյութերին կամ էլ նրա ղեկուցման ինքնագրերից է։

5. Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծությունների» թարգմանությունը կատարել է Դարեգին Բեսը։ Մակազրությունն արված է 1934 թ. հունիսի 28-ին, թարգմանության ձեռագիրը կարգալուց հետո, ինքնագրի առաջին էջի վրա (տե՛ս Գարեգին Բես, Մի մակազրության պատմություն, «Գրական թերթ», 8 հոկտեմբեր, 1976)։

6. Տպագրվում է մեքենագրված բնագրից, որ Չարենցի ստորագրությամբ պահպանվում է ԳԱԹ ԳՄԳ։

Հայաստանի խորհրդային Դրոզների միության վարչությունը իր 1935 թ. մարտի 13-ի նիստում քննարկելով Չարենցի 1935 թ. մարտի 8-ի «Հայտարարությունը», այն որակում է իրրև «քաղաքական փաստաթուղթ» և նրան հեռացնում է Դրոզների Միությունից (ԳԱԹ ԳՄԳ)։ Այդ մասին տե՛ս էջ 531։

Դրողների միության վարչության 1935 թ. հունիսի 6-ի նիստում քննվում է Չարենցի նոր դիմումը՝ միության մեջ վերականգնվելու վերաբերյալ. դիմումի ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, Դրողների միության ֆոնդում:

Որոշում № 6

ՀԽԴՄ վարչության 1935 թ. հունիսի 6-ի
հարցման կարգով

Լսեցին.— Եղիշե Չարենցի դիմումը՝ իրեն Խորհրդային գրողների միության մեջ վերականգնելու մասին:

Որոշեցին.— Ի նկատի ունենալով, որ Չարենցն իր դիմումի մեջ ընդունում է իր կողմից թույլ տված քաղաքական սխալները և խոստանում իր գործնական աշխատանքներում ուղղել այդ սխալները, նրան վերականգնել Խորհրդային Դրողների միության անդամության և վարչության անդամության մեջ:

Գրությունը ստորագրել են Ստ. Զորյանը, Գ. Դեմիրճյանը, Ա. Բակունցը, Դր. Սիմոնյանը:

Չարենցի հայտարարությունը հետևանք էր 30-ական թվականների մեր իրականության մի շարք քաղաքական ու հասարակական երևույթների, ինչպես նաև Դրողների միության այն ժամանակի ղեկավարության անարդար վերաբերմունքի բանաստեղծի հանդեպ, որ արտավայել է նրա գրական գործունեության 20-ամյա հորելյանի, «Դիրք ճանապարհի» գնահատման, Մոսկվայում պատրաստվող հայկական պոեզիայի անթուղիայի հրատարակության և այլ առիթներով: Դրողների միության ղեկավարությունից (քարտուղար՝ Դր. Սիմոնյան) Չարենցը խիստ պիտոհություն է հայտնել նաև այդ օրերին գրած նամակներում (տե՛ս եժ, հ. VI): Այս առիթով է դրել նաև «Ներքող երգողներին», «Վիշաղ պոետի», «Տխուր կարուսել» և այլ բանաստեղծություններ:

7. Փորրիկ, սևագիր, անթվակիր թերթիկ է, որ պահպանվել է բանաստեղծի թղթերի մեջ (ԳԱԹ ՉՖ):

1930-ական թվականներին, գրականության մեջ նոր ուղիների որոնման պայմաններում ներգրական պայքարը շատ սուր բնույթ ստացավ: Առաջ եկան ղանաղան հոսանքներ ու խմբակցություններ: Յուրաքանչյուր գրող պիտո է ճշտել իր տեղն այդ հոսանքներում և խմբակցությունների մեջ:

Իհարկի, Չարենցն ու Բակունցը տարբերվում էին իրենց քաղաքական ակտիվությամբ: Չարենցը ներգրական պայքարի պարագլուխն էր, իսկ Բակունցն իր պրակտիկ գործունեությամբ, շատ մեծ ակտիվություն հանդես չէր բերում ներխուժական մրցման մեջ: Ավելին՝ ժամանակի գրաքննադատությունը նրան ղնում էր գրական այն հոսանքի մեջ, այն գրողների ցանկում, ովքեր «դեռ մինչև այժմ չեն հայտարարել իրենց պատկանելության մասին: այս կամ այն խմբակցությանը»: Իսկ այդ օրերին հայ իրականության մեջ դիտվում էր երեք հիմնական խմբակցություն՝ «Ուղեկիցներ», «Պրոլետարա-

կան ասոցիացիա» և «Զարենցի հոսանք : Զարենցի հոսանքի հիմքի վրա, որի կողմն էր նաև Ալ. Բակունցը, 1925 թ. հիմնադրվեց «Նոյեմբեր» միությունը:

Զարենցն ու Բակունցն ավելի մեծերմացան հենց այս տարիներին, չնայած Բակունցը «Նոյեմբեր» միության ներսում ևս շատ մեծ ակտիվություն հանդես չբերեց: Այս հարցերի պարզարանման իմաստով շատ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս գրառումը: Ամենայն հավանականությամբ, արդեն տարիների հեռավորությունից, Զարենցը ցանկացել է գնահատել «Նոյեմբեր» միության աշխատանքը, որակել յուրաքանչյուրի մասնակցությունն այդ աշխատանքում, տալ, ընդհանրապես, միության պատմությունը: Սակայն նա կամ չի ավարտել ծրագրերը կամ այն մեղ չի հասել: Հրապարակվող թերթիկը պարզապես պլան է:

8. Ինքնագիրը՝ առանձին փոքրիկ թեշթիկի վրա, պահպանվում է Զարենցի սուրն-թանգարանում բաշխված պատասխիկների մեջ: Անթվակիր է: Հնարավոր է, որ այս թերթիկը ևս վերարկրում է «Մեր գրական լեզվի զարգացման տեղեկանքները և Դեմիքանի լեզուն» զեկուցման նյութերին:

9. ԳԱՌ ԶՖ բանաստեղծի թղթերի մեջ. երկու փոքրիկ թերթիկների վրա պահպանվել են ծրագրային գրառումների սեպիր, անթվակիր ինքնագրերը:

10. ԳԱՌ ԶՖ պահպանվել է Զարենցի ձեռքով պատրաստված, սովորական թղթերից թելով կարված մի տետր, որտեղ բանաստեղծը զանազան գրառումներ է արել 1936—1937 թվականներին, հիմնականում Ծաղկաձորի Դրոզների հանգստյան տանը: Տետրում Զարենցը գրել է նաև բանաստեղծություններ, որոնցից մի քանիսը նվիրել է հանգստյան տան երեխաներին (1936):

Տետրը մեղ է հասել խիստ քայքայված վիճակում: Ընդարձակ, մի քանի էջի վրա գրված խոհերից հնարավոր եղավ վերծանել միայն ներկայացվող հատվածը:

Արուսյակ Գևորգի Ղուկասովան (1895—1966)—Ռեժիսոր Արշակ Բուրջալյանի (1879—1946) կնոջ՝ Անահիտի բույրն է, որ 1956-ի օգոստոսին, մի շարաթով եղել է Ծաղկաձորում: Անահիտ Բուրջալյանը և Հո. Պողոսյանը պատմում էին, որ Զարենցն այդ օրերին անընդհատ վիճում ու զրուցում էր նրա հետ:

Ղուկասովան ծնվել է Թիֆլիսում. հայրը՝ Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտներից էր, մասնագիտությամբ փաստաբան: 1915—1917 թթ. Ղուկասովան սովորել է Մոսկվայի կանանց բարձրագույն դասընթացներում, ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի լեզվի և գրականության բաժինը, 1931-ին՝ համալսարանի ասպիրանտուրան: Նրկար տարիներ աշխատել է Մոսկվայի կենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտում իրրե ոուսաց գրականության ամբիոնի դասախոս, ապա ստացել է պրոֆեսոր-դոկտորի կոչում: Նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ աշխատություններ, նվիրված Դրերոյեզովի, Պուշկինի, պուշկինյան պլեադայի բանաստեղծների, Դոգովի ստեղծագործությանը: Նրա վերջին ծավալուն աշխատությունը, որի

համար շնորհվել է գոկտոբրի գիտական աստիճան, «1830 թ. բուլղինյան աշ- նան Պուշկինի ստեղծագործությունը» գիրքն է:

11. Գրված է Ավետիք Բահաթրյանի «Հին հայոց տաղաչափական արվես- տը» (Շուշի, Մահաթեի Հակոբյանցի տպարան, 1891 թ.) գրքի՝ Չարենցի անձնական օրինակի ազատ երեսին: Գիրքը պահպանվում է Չարենցի տուն- թանգարանում: Անթվակիր է: Գրքի անվանաթերթի վրա կա բանաստեղծի գրառումը՝ «եղիշ Չարենց, ՌՅԶԶ, Երևան: Հայոց ՌՅԶԶ (1886) իլա- կանը համապատասխանում է մեր թվագրության 1937 թվականին: Ուրեմն Չարենցը գիրքը ձեռք է բերել 1937-ին, գրառումն էլ պետք է արած լինի 1937-ի առաջին ամիսներին: Առաջին անգամ հրապարակել է էդ. Զրբաշ- յանը («Մի մասունք եղիշ Չարենցից», «Սովետական դրականություն», 1977, № 1):

Ավետիք Բահաթրյան — (մենդուան և մահվան թվականները հայտնի չեն): Ռ՞վ է այդ, այսօր իսկապիս մոռացված գիտնականը, որի անունը հին ու նոր բառարաններում և մատենագիտական աղբյուրներում առհասարակ բա- ցակալում է. որին Չարենցը դնում էր Գեորգ Զախվերդյանի (1818—1861) կողքին: Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում «Հայոց տաղաչափական արվեստը» գիրքը, որ հայոց տաղաչափության մեծ գիտակ եղիշ Չարենցի կողմից այսրան բարձր գնահատականի է արժանացել: Այս հարցերի պատասխանն է տալիս էդ. Զրբաշյանը իր հոդվածում. «Ավետիք Բաբայի Բահաթրյանը եղել է բնիկ շուշեցի, հայտնի մանկավարժ և հոգեբան Առաքել Բահաթրյա- նի (1848—1883) եղբայրը՝ նրա որդին՝ Բահաթուր Բահաթրյանը (1872— 1934), որ եղել է Երևանի համալսարանի մաթեմատիկայի առաջին դասա- խոսներից մեկը, 1931 թ. լրացրած անկիտայի մեջ նշում է, որ իր հայրը «մինչև 1931 թ. զրադվել է տուրքի արդյունարևրությամբ. 74 թվականից հետո զրադվել է գրականությամբ, ունի հրատարակած մի քանի աշխատու- թյուն» (տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի արխիվ, գործ № 48):

Ավետիք Բահաթրյանի մասին մի շարք տեղեկություններ կան Հր. Աճառ- յանի գրական ժառանգության մեջ: 1904 թ. մարտի 2-ին Շուշի քաղաքից Գրիգոր Խալաթյանին գրած նամակում Աճառյանը մանրամասն խոսում է Ավ. Բահաթրյանի կազմած բառարանի և այդ գործին իր բերած մասնակե- ցության մասին («Պատմաբանասիրական հանդես», 1971, № 3, հրապարա- կումը Վարդգյատ Վարդանյանի): Մոտ կիս դար անց Հր. Աճառյանն իր հուշերի գրքում բավական տեղ է հատկացրել Ավ. Բահաթրյանի հետ իր ծա- նոթության և հարաբերությունների պատմությանը (տե՛ս Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, 1967, էջ 267—271, «Ավետիս Բահաթրյանի հետ» գլու- խը): Աճառյանը նույնպիսի վկայում է, որ ժամանակին Բահաթրյանը եղել է տորոն մշակող և հարուստ մարդ, բայց Նվրոպայում ալիզարինի գյուտից հետո սնանկացել է: 1904 թ. ծերունի Ավետիս ապերը ապրելիս է եղել մն- նակ, քաղաքի հայոց թաղի ծայրին, իսկ մի քանի տարի անց նրա տունը հրդեհ է բռնկել և շատ ձեռագրեր այրվել են: Վարարաղի բարբառի բառա- ցանկը՝ Հր. Աճառյանի խմբագրությամբ, ներկայացվել է Կ. Պուսի Իս-

միրյան մրցանակաբաշխությունը և արժանացել մրցանակի. բայց և լուսագիրը անտիպ է մնացել:

Սվետիր Բահաթրյանը հրապարակել է հրկու գիրք՝ «Հին հայոց տաղաշափական արվեստը» և «Առակգիրք, ինքնագիր և թարգմանած առակներ և երգեր ժողովրդական լեզվով գրած» (Շուշի, 1886), որի շապիկի վրա տպագրվել է նրա անտիպ աշխատությունների ցանկը. 1. իր թագավոր, թարգ. Թառերական արարված Շերապիրի: 2. Առակգիրք, ընդարձակ, ինքնագիր և Թարգմանած առակներ: 3. Օրատիոսի Քերթովական արվեստը և ինքնագիր ու թարգմանած երգեր: 4. Հոմերոսի Իլիականից մի քանի գրքերի խաղ. Հին հայկական միպոստանական վանկաշափով, հանդերձ կարևոր ծանոթություն և բացատրություն: 5. Բառգիրք Հարապարտու զավառական բարբառի և նորա քերականական կազմությունը: 6. Քրիստոնեական դարձուց առաջ Հին հայոց գրականության և կրոնական զործունեությունը: Այս գրքի բովանդակությունն է. Ա. Երկոտասան կենդանակերպների բազմաթիվ ընկերությունը հայկական ամիսների տնվանակաշխությանը հետո: Բ. Հայկական նշանագրերի և Հին հայոց գրականական մնացորդների մասին: Գ. Հայկական բարբառի բազմաթիվությունը: Դ. Գրքի և ալոց հետո: Ե. Գողթան երգերը և նոցա քնարական և վիպաստական շափական արվեստը: Հավելված. Քննական տեսություն մեր աշխարհի գրականության զրուցադրական բարբառների մասին: Այս ցանկից տպագրվել է միայն «Գողթան երգերը...» (1891)՝ «Հին հայոց տաղաշափական արվեստը» վերնագրով:

Այս գրքի մասին ժամանակին տպագրվել են Բ. Թերզյանի և Մ. Խրիմյանի դրվատական կարծիքները («Արևելք», Կ. Պոլիս, 1889, № 1639, «Մուրճ», 1889): Դրանից հետո Ավ. Բահաթրյանի գիրքը հայ բանասիրության մեջ դատապարտվում է մոռացության: Եվ շատ տասնամյակներ անց Չարենցը մեղ հուշում է վերհիշել ու գնահատել մոռացության մատնված այդ վաստակաշատ գրադեմին:

12. Ինքնագիրը՝ առանձին փոքրիկ թերթիկի վրա, պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ:

Այս գրառումն առնչվում է «Զարչարանաց լեռան աղոթքը» կամ «Իմ լեռան աղոթքը» վերնագրերի տակ պահպանված և այս հատորում ներկայացվող անավարտ պոեմի, ինչպես նաև 1937 թ. մարտին, իր ծննդյան 40-ամյակի օրը գրած խոհերի հետ:

Կյանքի վերջին տարիներին Չարենցին շատ է հուզել «արվեստի կատարելության» առեղծվածը: Մյուս կողմից նրա մեջ շատ է հասունանում, ուժեղանում ինքնաճանաչման ձգտումը. «Մի քանի շաբաթ առաջ, այն է մարտի 1-ին լրացավ իմ կյանքի քառասուն տարին...: Ես այդ օրը, ինչպես և հիմա, ինչպես վերջին երեք տարին անընդհատ, պառկած էի անկողնում, ննջասենյակում. դիմացս՝ ղզկատի պահարանն է, որի մեջ հագցրած է մի հսկա, հիանալի հայելի: Ամեն առավոտ, արթնանալիս ես, աչքերս բանալով, իմ դեմքն եմ տեսնում այդ հայելու մեջ, միշտ նույն, կարծես ավելի քան ծանոթ, հավիտյան նույն դեմքը, նույն կերպարանքը մի մարդու, որ

ես եմ: Նախ՝ ես ինքդ աչքերիդ խոշորը և որքան հզու՞մ ես մի բան հասկանալ. արե՞րան անհատականալի ու անհանաչ է դառնում ըո կերպարանքը:

Չարենցը ուզում է բնեկ սեփական անձը, «ցանկանալով զգալ, թագիանցել, սուզվել իր էություն խորքը», հասկանալու համար, թե որն է իր անձնավորության մեջ կայունը, այն որ ինձ հետ է միշտ, որ ինձ է տըրված միայն ընդմիշտ և հավիտյան, քանի կամ, ապրում եմ ես, իմ ներկային անկրկնելի կերպարանքը:

Բանաստեղծը ցանկանում է հասկանալ բանականության գործունեության օրինաչափությունները: Իր այս գրառումներում նա գալիս է այն եզրակացության, որ հանճարների մեջ ամենազարմանալին և ամենակարևորը թեևրբին երկաթյա կոնստրուկցիոն է», «որպեսզի ոչ թե նյութը տիրապետի հեղինակին, այլ հեղինակը՝ նյութին»: ...Տո՛ւր ինձ, ով ապրողսյան արև նժարն այս հողեր. որպեսզի կարողանամ ոչ միայն ցանկալ, այլև կատարել, ոչ միայն ձգտել, այլև հասնել, ոչ լուկ ընթանալ, այլև տալ ընթացք գիտակցական և անհեղ լի...» (VI, էջ 484):

13. Ինքնագիրը պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ: Տևտրի ձևով ծաղված չորս թերթեր են, որ մեզ են հասել խիստ բայթալված վիճակում: Թերթիկները ծակծկվիկ են, խունացել, դարձել գրեթե անընթեռնելի: Հնարավոր եղավ վերծանել միայն ներկայացվող հատվածը: Տևտրի առաջին երեսին ըստ իր սովորության, հեղինակը գեղադրել է նոր գրվելիք գործի խորագիրը. «Ճանապարհորդություն դեպի Ատլանտիդա, Սկսված է Հազար ինը հարյուր երեսուն և չոթ թվին, մարտի քսան և իննին ն. տ., Երևան, Սունդուկյան փող. № 6, իմ բնակարանում. Հեղինակ՝ Եղիշե Չարենց»:

Հասկանալի է, որ Չարենցը ծրագրել էր գրել ընդարձակ մի ստեղծագործություն և զօգեց գրել էր Պահպանված թերթերը հուշում են, որ տետրից պոկված են թերթեր: Հնարավոր է, հետագայում հայտնաբերվեն այս շատ հետաքրքրական գործի պակաս թերթիկները կամ որևէ նոր տարրերակ:

Ատլանտիդա—Ըստ հին հունական ավանդության, մեծ կղզի Ատլանտյան օվկիանոսում, բնակեցված քաղաքակիրթ ցեղով՝ առլանտներով: Ատլանտներն իրո՞ղ զավթողական պատերազմներ էին մղում Եվրոպայում և Աֆրիկայում, և միայն աթենացիներն էին, որ կարողացան նրանց հաղթել: Ատլանտիդայի մասին միակ տեղեկությունը մեզ հասել է Պլատոնից: Ըստ նրա, Ատլանտիդան գտնվել է Զիրալթարից արևմուտք և անհետացել է 10—12 հազար տարի առաջ, հրկրաշարժի հետևանքով: Բազմաթիվ անգամ հորձեր են արվել և հիմա էլ արվում են, պատմական փաստերի հիման վրա մեկնաբանել Ատլանտիդայի վերաբերյալ եղած ավանդությունը, առաջ են քաշվիկ շանազան ենթադրություններ, սակայն դրանցից և ոչ մեկը գեոևա չի հիմնավորվել գիտականորեն:

14. 15. ԴԱԹ ՉՖ պահպանվում է Չարենցի օրագրային գրառումների վերջին տետրը, որտեղ նա 1937 թ. գրել է իր նոր գրվելիք գործերի պլանները, ծրագրային նկատառումները, թղթին է հանձնել իր խոհերն ու մտորումները: Այս տետրում է պահպանվել 1937 թ. ապրիլի 13-ին, իր քա-

ռասնամյակի առթիվ գրված «De profundis» խոհերը, մի քանի սեպիր ան-
տիպ բանաստեղծություններ և այլն:

Նույն այս տետրում են պահպանվել նաև այս և հաջորդ՝ 1937. 11. 13.
IV» գրառումները:

Կյանքի վերջին տարիներին ևս, ինչպես կյանքի բոլոր ժամանակնե-
րում, Չարենցի համար իրեն բանաստեղծական հանճարի խորհրդանիշ, մնա-
ցին Դանտեն, Պոլշկինը և Գյոթեն: 1937 թ. խոհերն ու գրառումները ցույց
են տալիս, թե ինչպիսի հետաքրքիր ծրագրեր է ունեցել բանաստեղծը, որ
չհասցրեց իրականացնել: Նա ծրագրել էր գրել մի քանի մասից բաղկացած
ընդարձակ ստեղծագործություն, որի մտահղացումը, անկասկած, կապ-
վում է Դանտեի «Աստվածային կատակերգություն» երկի հետ:

ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(188—493)

1. Մակագրված է «Միածան» (1917, Մոսկվա) ժողովածուի վրա՝ Պահ-
պանվում է Էջմիածնի Հովհաննես Հովհաննիսյանի տուն-թանգարանում:
Նվիրել է բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանին:

2. Գրված է «Ամբոխները խելագարված» պոեմի (1919, Թիֆլիս, տպա-
րան «Պրոգրես») առանձին հրատարակության վրա՝ Պահպանվում է ԳԱԹ:

Վրամ Ղազանչյան (1897—1941)—Մնվել է Ղարսում: Պրոֆեսիոնալ հե-
ղափոխական, կուսակցության անդամ 1917 թ.: Ղարսի կոմունիստական
ընդհատակյա կազմակերպությունների (1919—1920) և մայիսյան ապրա-
տամբության (1920) կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից: Ղարսի ԲԿՊ(բ)
և ռազմահեղափոխական կոմիտեների անդամ: Հայաստանում սովետական
կարգերի հաստատման տարիներին եղել է Հ. Կ. Կ. Կենտրոնական կոմիտեի
և Հայաստանի հեղկոմի ներկայացուցիչը 11-րդ Կարմիր բանակում: Հետա-
գալում վարել է պատասխանատու պաշտոններ Երևանում և Մոսկվայում:
Վրամ Ղազանչյանը Չարենցի մանկության ընկերներից է եղել Ղարսում:
Երբ 1919 թ. բանաստեղծը վերադառնում է Ղարս, Վ. Ղազանչյանը նրան
ներգրավում է կուսակցական աշխատանքի մեջ: Հետագայում նրանք մտեր-
մանում են: Տաճատ Ալեքսանյանի վկայությամբ («Նրեկոյան Երևան», 1968,
№ 124, 29 մայիս) Չարենցը դեռ 1918 թ. Թիֆլիսում կարդացել է «Ամբոխ-
ները խելագարված» պոեմի ձեռագիրը Վ. Ղազանչյանին և Գեորգ Աբովին:

3. Մակագրված է Աննա Ախմատովայի բանաստեղծությունների փոքրիկ
ժողովածուի անձնական օրինակի վրա (Петербург, Книгоиздательство
Петрополис, 1922 г.):

Լեյլի—Փառանձեմ Սահակյան-Տեր Մկրտչյան (1884—1951), բանաս-
տեղծուհի. Չարենցը ծանոթացել է նրա հետ 1920 թ. աշնանը՝ Երևանում:

4. Մակագրված է «Ստամբուլ» (Պոլիս, 1924) պոեմի առանձին հրա-
տարակության վրա՝ Պահպանվում է ԳԱԹ ԶԳ: Բանաստեղծի գրադարանում
(Չարենցի տուն-թանգարան) պահպանվում է «Вопросы теории и пси-

ХОЛОДИНИ ТВОРЧЕСТВА» (1914) գիրքը, որի վրա կա նվիրում. «նվիրում էմ սիրելի Գյուլիբեկյանին, 922, Մոսկվա»:

Հայկ Գյուլիբեկյան (1886—1951) — Գրականագետ. ծնվել է Շուշիում: Գերմանիայի՝ Լայպցիգի, Ցյուրիխի համալսարաններում հետեւել է փիլիսոփայության և գրականագիտության դասընթացներին: 1920 թ. եղել է «Կոմունիստ» թերթի խմբագիր, 1923 թ. ՀԿԿ Կենտկոմի ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ:

5. Ինքնագիրը պահպանվում է Չարենցի տուն-թանգարանում: Այս նույն էջի վրա Մարտիրոս Սարգսնի մատիտանկարն է և Ռոմանոս Մելիքյանի ինքնագիր ձախանիշները:

6. Մակագրված է «էպիբական լուսաբաց» (1930, Երևան) գրքի վրա, պահպանվում է ԳԱԹ:

Մամիկոն Գևորգյան (1877—1962) — Բանասեր, թարգմանիչ, ծնվել է Ադուլիսում, սովորել է Մոսկվայի համալսարանում: Թիֆլիսում հրատարակել է «Կավկասական գեղո» թերթը, եղել է Թիֆլիսի Հայարտան կազմակերպչներից մեկը: Կյանքի վերջին տարիներին աշխատել է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում, մասնակցել է հայ-ռուսերեն մեծ բառարանի պատրաստմանը:

7. Գրված է «На литературном посту» ամսագրի անձնական օրինակի վրա, Մայակովսկու մահվան (1930, ապրիլ) լուրի անմիջական ազդեցության տակ:

8. Գրված է 1932 թ. Երկերի ժողովածուի վրա, որ հեղինակը նվիրել է գերաստնուհի Արուս Ոսկանյանին: Պահպանվում է Անահիտ Չարենցի մոտ:

9. Գրված է «էպիբական լուսաբաց» գրքի վրա. պահպանվում է ԳԱԹ: ՉՖ պահպանվում է «էպիբական լուսաբացի» մի ուրիշ օրինակ, որի վրա մակագրված է. «Սիրելի Ակսելին, միակ բարեկամիս, 939—1—5, Երևան, Մի եղբայր անպտուղ քի փոքր վաստակույս՝ իբր ապաջան սերմանող անրերրի երկրի Գրիգոր Նարեկացի»:

Նվիրել է Ակսել Բակունցին (1899—1937):

10. Մակագրել է Երկերի (1932, Երևան) անձնական օրինակի վրա: Պահպանվում է Արփենիկ Չարենցի մոտ, որին և նվիրել է: Այս օրինակի համարյա բոլոր էջերին կան բանաստեղծի ինքնագիր մշակումները: Հիմնավոր վերամշակման են ենթարկվել «Գանձեական առասպել», «Չարենց-Նամե», «Homo Sapiens», «Անակնկալ հանգիպում Պետրոպոլիսի վան ամրոցում», «Քամին» և այլ գործեր:

11. Մակագրված է «Գիրք ճանապարհի» (1934) ժողովածուի վրա: Պահպանվում է էջմիածնի Հովհաննես Հովհաննիսյանի տուն-թանգարանում: Նվիրված է Հովհ. Հովհաննիսյանի ընտանիքին:

12—13. Մակագրված է 1932 թ., Երկերի ժողովածուի վրա. պահպանվում է ԳԱԹ: Նվիրված է էդուարդ Խոճիկյան:

14. Գրված է Բժիշկ Գ. Հարսիսյունյանի ընտանեկան ալբոմում, նվիրված է նրա կնոջը:

Աշխեն ՏԵՐ-ԽԱՂԱՏՐՅԱՆ (1894—1978)—Քրիստիական «գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր, գիտություն վաստակավոր գործիչ, հրկար տարիներ ղեկավարել է Երևանի բժշկական ինստիտուտի քիմիայի ամբիոնը: Ինչպես վկայում է Ա. Տեր-Խաղատրյանի դուստրը՝ Մարգարիտա Հարությունյանը, Չարենցն իր մորը պրոֆեսորուհի էր անվանում այդ գիտական կոչումը ստանալուց շատ տարիներ առաջ (տե՛ս սույն հատորի ծանոթ., էջ 527):

15. Մակագրված է «Գրքը ճանապարհին» գրքի անձնական օրինակի վրա: Պահպանվում է Արփենիկ Չարենցի մոտ, որին և նվիրել է:

16. Գրված է «Գարրիել Սունդուկյան, Ամուսիններ, կոմիդիա 5 արարով, 1893, Թիֆլիս» գրքի անձնական օրինակի վրա, որ նվիրված է «Տիկին Սոֆիա Սունդուկյանին»: Գրքի այս հատուկ, շրեղ հրատարակված օրինակը, որ Չարենցին է նվիրել Գ. Սունդուկյանի դուստրը՝ Նկատերինա Սունդուկյանը, պահպանվում է Արփենիկ Չարենցի մոտ:

Գրքի առաջին էջին կա Չարենցի գրառումը. «Այս գիրքը նվիրել է ինձ Գարրիել Սունդուկյանի դուստրը՝ Նկատերինա Սունդուկյանը, ի արիտուր նրա հոր «Երկերը» ամբողջովին լույս ընծայելու գործում իմ թափած ջանքերի: 1934. 4. 24. Երևան: Ես էլ իմ կողմից նվիրում եմ իմ դուստր Արփենիկ Չարենցին, որպեսզի երբ մեծանա, սուրբ պահի իր սրտում հայ գրականության հանճարների հիշատակը»: 1934. 4. 24. Երևան:

17. Մակագրված է «Մանոն Լեսկո» գրքի ռուսերեն հրատարակության (1936, Մոսկվա) անձնական օրինակի վրա: Պահպանվում է Չարենցի տուն-թանգարանում:

Իզաբելլա—Բանաստեղծի կինը (1909—1968):

Բոմբիկ—Բանաստեղծի ավագ դուստրը (ծնվ. 1932):

Աղոկ—Բանաստեղծի կրտսեր դուստրը (ծնվ. 1935):

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ ՈՒՆ

ԽՄԲԱԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԵՅ	5
----------------------	---

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒՆՆԵՐ

Մուտք	11
Վաչերի Բրյուսովին	15
Տասնհինգ տարի	16
Խորհրդային Աղբրեճանին	23
Տաղ սրտատուչ եղբայրական վրաստանին	23
Մահվան տեսիլ	25
Սիբիրի Համալիկին	26
Նորից՝ Արմենուհի Տիգրանյանին	27
«Գիտես, որ զլխարկիդ համար...»	27
«Անհայտ հեռուներից եկած...»	28
«Քո զնմբը, թովչովյունը ղեմբիդ...»	29
Սիայն Ձեզ համար	30
Արմենուհի Տիգրանյանին	31
«Մոսկովյան արիտիստներ...»	32
«Հիշո՞ւմ ես կոնյակը Սահակի...»	32
Ա-ին	33
Արիֆիկի հիշատակին	34
«Աշուն է նստել սեղանիս՝ ճակատին թորոժած վարդեր...»	35
Օր. X-ին	36
«Լսի՛ր, անդին...»	37
Զ-ին	38
«Դու միայն պոե՛տ ես,— հասկացի՛ր...»	38
«Մեռավ Ասրանազըր— Կանցնես...»	39
«Ո՛ր ես թռչում, ա՛յ քնար...»	40
«Մանոն Լեսկո»	41
Խոհ	42
Լենինգրադյան Ֆրադմենտներից	43
Արաքսյային	44
«Ո՛ր ես, Արաքս...»	46
Բալլադ	47
Ֆրագմենտ	51
«Զգիտե՛մ, թե քեզ տեսնելու օրից...»	53
«Որպես լուսադարձ աշխարհի թռչուն»	54
Զարմանալի աշուն	56
«Անսովածամա՛յր, հեռացած կնոջ պատկեր լուսե...»	57
«...Բարձրանո՛ւմ է բերբն անցան հայրենական Էրկրի...»	57
Ա-ին	58

«Հիշում ես՝ ինչքան անփութիւյն էիր դու...»	59
«Ո՞վ կտա ինձ գիտելիր...»	60
«Քսան տարվա գործ է ան...»	61
Արփիկին	62
Սիրելի նազիկին	63
Անվերնազիր	64
«Որքան էլ սիրո հուրերը շար...»	65
«Երեսնաներն են բակում աղմուկում...»	66
Ռիչիի համար	67
«Այնքան համառ եր երեսում...»	67
Դուրդեն Մահարուն	68
Վիկտորյային և Կարապետին	69
«...ես ամենի պայքարում...»	70
«Այնքան մաղձ կա իմ սրտում, այնքան դառնութիւն...»	71
«Պիտի հնչեր ողիդ...»	72
«Երջանիկ են միշտ և ուրախ նրանք...»	73
«Քանի՞ տնդամ ես թելթել...»	74
«Այս «երկերիս» մասին, ա՛խ, տեսէ է մի պոետ...»	75
«Իմ օրերում ես ցանկացա լինել վսեմ և ինքնուրույն...»	76
Բալիկիս	78
«Ինչքան խոհեր ենք ունեցել...»	79
Իմ մանկիկին՝ Արփիկինին	80
Հուզումների լեզուն	81
Resignation	82
Իսպանիա	83
Իսպանիա	84
«Օ՛, պատմութիւն, օ՛, կյանք իսպանական...»	86
«Կրկի՛ն, կրկի՛ն, Իսպանիա, բո գաշտերի վրա...»	87
«Արշավում է և՛ բո, և աշխարհի վրա...»	88
Նոր Տարվա համար	89
Հախճապակչա նայիրուհուն	90
«Օ՛, Ալեքսանդր,— ո՛չ հոշակ, ո՛չ գանձ...»	91
Ներքող երգողներին	92
Ջառանգանք	95
Էկեղիստատես	96
«Պոետի վիշտը»	99
Տխուր կարուսեկ	102
«Եղել եմ, այո՛, ես հողեոր պետ...»	104
Ինձ	105
Մակագրութիւն իմ սիրտերի վրա	106
Մի հանճարեղ երիտասարդի	107
«Երբ կյանքն առաջին տնդամ պատանու...»	109

«0», մէկ կյանքն է դառնում դասատու...»	110
«0», մարմարալ քույրեր թանգարաններում մըտող...»	111
«Կրկին մայրամուտից՝ ոսկի ու ցուր հագած...»	112
«Բէկ վառվում են սակայն արնակրակ՝ բազում...»	112
«Քո աճյունին, կոմիտաս...»	113
Տապանադիր	114
էպիտաֆիա	115
«Եկա՜հեղ աչրերով, լուսիկ, մորուրդ հողմով ցիւրացան»	115
Ռերվիկեմ հայրենական	116
«Ենչպէս հնում վկան աչն՝ Նարեկացին...»	123
<Արուսին	124
Զոն	125
Գոյ՛ր Արուսին	125
9. VIII. 1936	131
Դոֆին նալիրական	132
Յոնէտ առաջին	132
Յոնէտ Երկրորդ	133
Սոնէտ Բոսմանլի	134
Սոնէտ անկշռելի	135
«Իմաստութիւն»	136
Անառակ որդի	137
«Իմ լուսաստղը»	138
«Կարմիր նուշիկ...»	139
«Բոժիկն ունի սե-սէ աչրեր...»	139
Արեւային Նոնային	140
Սուվենիր Կիմիկին	142
Զրնադ Մագդային	144
Մագդային	145
«Կրկին կանգնած եմ Լա ինքս իմ դեմ շքվար...»	146
26. VIII. 1936	147
26. VIII. 1936	147
«...Եղել եմ, այո՛, և հոն, և՛ դադան...»	148
«7» Կախվածներ	149
Վերադարձած աշուն	150
Աշնան Երգ	152
Աշնան Երգ	153
29. VIII. 1936	154
«...Եղե՛լ է արդուք Երրեւէ...»	156
«Այս աշունը այնպե՛ս անցավ...»	158
«Աշունը, ա՛խ, այնպե՛ս անցավ...»	159
«Նույն Երգն է կրկնում աշունը...»	160
«Տուրտ է, աշուն է, բայց լուրթ գիշերներն են դեռ...»	161

սՇաշում է այս աշնան քամին, իբրև հին, դասական Ակվիլոն...	162
Եհրր, արդյոք երբ դու դարձար, Եհրա, այդքան խեղճ ու հուր...	163
Մ. Բ.-ին	164
ՔՀուսահատական ժամերին իմ սև...	165
Իմ առաջին դյուլաները	169
Ե. խել է այսօր Հելիկոնն ամբողջ...	171
Ենվ ինձ վերջին անգամ այս զառամլալ...	175
«Տխրությունը մեր անեղն...»	176
«Հոսում է հրզը հիմա...»	182
«Այս աշունըլա հանդեպ...»	183
«Որ միայն մի օրենք կա մեր...»	184
«Այսպես—նախքան ինչի վարագույրը...»	185
23. X. 1936	186
Վերջին ազոխը	189
«Առում եմ էս ձեզ, շունի...»	190
«Դեռ չի եղել հացն աշխարհում գերագույն կուռք մարդկային...»	191
«Այո... բայց այն, որ կար, որ պիտի միշտ...»	192
Հին պարտության լեզենդը	193
«Անմեղք էր քեզ այդ դանդաղ հեր Արան...»	194
«Ի խորոց սրտի խորք ընդ Աստուծա	197
«Մեզ գլխատում էին մինչև հիմա...»	199
«Այլևս ինչ մնաց քեզ՝ խնդրելու կյանքից...»	200
Անվերնագիր	201
Արքայական հրդ	202
Հուսամփոփի նման	205
«Հուսամփոփի նման հախճապակե...»	206
Իմ կեսօրին	207
«Ընկել ես դու արդեն շարժարանքի ուղի...»	208
«Ես ամեն առավոտ, երբ հանկարծ...»	209
«Ուր է արդյոք, կարիներն, թո կապույտ սիրո ծիածանը...»	211
«Զինչ ու շքեղ հնչեցին օրերն առաջին...»	212
Լուսոս	213
Ars poetica Մոնոստիրոսներ	214
Մոնոստիրոսներ	215
«Եվ որքան են կրկնել անցյալում...»	216
«Վաղվադակի վառվել ես վառ...»	217
«Թռչում ես, միտք իմ, առաջ...»	218
«Օ, Ալեքսանդր, պոետ պայծառ...»	219
«Եվ միթե այսօր իրոք որ ես...»	220
«Միշտ, երբ կարդում եմ Տերյանը,—Ղարսն է հիշում իմ հոգին...»	221
«Ախ, կարծես նստած ես դռանը և ինձ հետ Տերյան ես կարդում...»	222
Վլադիմիր Մայակովսկուն	223

Սաֆո	224
Իմ Մուսային	225
«Քո՛ւյր իմ, բարե...»	226
Երեբ բալլադ	227
Բալլադ սիրո	230
Հասցենական թանկաներ	232
«Մաներից պատին...»	233
«Բիլ Հատագալլի է...»	234
«Ո, իրիկվա երկինք...»	235
«Զգարթ գիտություն»	236
«Զնչին, ինչպես Արարատին նետած քար...»	242
«...Ճիշտ այսպիսի անգուշն մի գիշեր...»	243
Իմ Ադոնիսին	246
Երեւ տրիոլետ	247
«Մառ՝ մորմորում է մայրամուտը...»	248
«Մխում է մարխը: Մզլահոտ է...»	249
«Մխում է, մոտ է մայրամուտը...»	250
«Ի՞նչ էս ցանկացել դու, օ*, ի՞նչ էս ուզել...»	251
Մայրամուտի երգ	252
Ավ. Իսահակյանին	253

Է Պ Ի Գ Ր Ա Մ Ն Ե Ր

Բարձրահասակ բարեկամիս	254
Անհուն, անուն և անանուն	255
Նա	256
Վարիանտ	257
Ա. Վ.	258
Կոստան Զարյան	259
Հարց	260
Աղսիք	261
Գողգոթաճառ	262
Պուշկինին	263
Աղսիք առ ալլահ	264
Գ. Ա.	265
Հարց	266
Մի «մարքսիստ» քննադատի	267
Բաժակաճառ, տալած մի մեծարդո ժողովում	268
Անվիրնադիր	268
Անտոակ որդիներին	269
Մինյոն	270
Նմանություն լատիներենին	271
ժամանակակից Կարամզինին	272

ՀԻՆ ԷՊԻԳՐԱՄՆԵՐԻՑ

Ո՛չ, նա վիշտ շունի	273
«Հենվիր, ուլ ճիւղաղ, նրանց սրմերին...»	274
29. 30. X. 1936	275
«Եղեւ եմ, այո, ես պետ հոգեոր...»	275
«Եղեւ եմ, այո, ես պետ հոգեոր...»	275
«Ո, ո՛չ, ես իմ աչս էպիգրամներով...»	276

Պ Ո Ն Մ Ն Ն Ր

Բոժանս անսեր	279
Դիրորի երազը	298
Կոմիտասի հիշատակին	305
Նալդիկ	345
Անվերնագիր	352
«Երբ բարձրանում էր նա վեր...»	358
Պոեմ անվերնագիր	373
Իմ լերան աղովբը	377
Հերոսի հարսանիքը	389

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդրիական երգերից (Մխիթարի Կուղմին)	407
Շապիկի երգը (Թոմաս Հուդ)	408
Երկու հարյուր հազար (Իոհաննես Բեխեր)	411
Գիշերվա ահը (Ն. Ասեկ)	415
«Ֆաուստ» (Գյոթե)	419
Դրեխեն (Գյոթե)	422
«Հոգու ծարավից, սովից սուշոր» (Ա. Ս. Պուշկին)	424
Հուշարձան (Ա. Ս. Պուշկին)	426
Բանտարկյալ (Ա. Ս. Պուշկին)	427
Պուշկինից	428
Մանկական կարուսեւ (Բ. Մ. Ռիլկե)	429
Սև ծովի եղերքին (Կ. Բալմոնտ)	430
Հրթիռ (Ի. Բունին)	431
Ալեքսանդր Բլոկից	432
Երկու բառյակ «ես իմ անուշ Հայաստանի...» բանաստեղծութիւնից	434

Հ Ո Դ Վ Ա Մ Ն Ն Ր

✓ Կորչի պատերազմը	435
«Սասունցի Դավիթի», պատմական պիեսների և նացիոնալիստական իդեոլոգիայի մասին	439

«Որչեկտիվ՝ քննադատութեան մասին»	443
«Կարգաւ և արտասանիր» ժողովածուի նպատակը	446
Երկու խոսք	447
О родине и литературе	448
Крупнейшая потеря	449

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

1. Գավիթ Անանունին	451
2. Գավիթ Անանունին	451
3. <Բժիշկին>	452
4. Արուս Ոսկանյանին	454
5. Արուս Ոսկանյանին	454
6. Ասրանաղ Մոավյանին	454
7. Դանիել Գրիգորյանին	455
8. Դանիել Գրիգորյանին	456
9. Էդուարդ Խոճիկին	457
10. Էդուարդ Խոճիկին	457
11. Մամիկոնյանին	458
12. Մանուկ Արեղյանին	458
13. Մանուկ Արեղյանին	459
14. Մանուկ Արեղյանին	460
15. Աննա Հովհաննիսյանին	460
16. Մանուկ Արեղյանին	461
17. Ռիչչի Դոստյանին	462
18. Ռիչչի Դոստյանին	462
19. Դոստյաններին	463
20. Նակորյակովին	463
21. Իզոր Պոստոլապկուն	465
22. Գարրիել և Աշխեն Հարությանյաններին	465
23. Ա. Հարությանյանին	466
24. Ա. Հարությանյանին	466
25. Ա. Հարությանյանին	466
26. Ա. Հարությանյանին	467
27. Ա. Հարությանյանին	467
28. Ա. Հարությանյանին	468
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ	469
ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	482
ՊԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	489

ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՅ

ԱՆՏԻՊ ԵՎ ՉԱՎԱՔՎԱՆ ԵՐԿԵՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Նկարչական ձեռնարումը Կ. Կ. ԳԱՅԱԳԱՐՅԱՆԻ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐՆԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Սերագրիչ Ա. Լ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ИБ № 684

Հանձնված և շարվածքի 12. 04. 1982 թ.: Ստորագրված և տպագրության
22. 04. 1983 թ.: Վճ 06744: Չափը 84×108¹/₃₂ թուղթ. № 1: Տառատեսակ՝
«գրքի տպարան», բարձր տպագրություն Պաշմ. 36,7, տպագր. 44,5.
մամուլ: Հրատ.— Նաշվարկ. 26,9 մամուլ: Տպարանակ 15000: Պատվեր 426:
Հրատ. № 5710: Գինը 3 ս. 05 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի
պող., 24 գ.

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

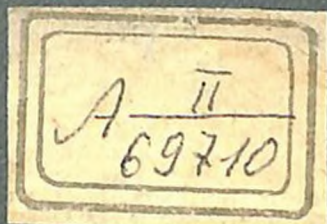
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

A II
69710